

تصویر ابو عبد الرحمن الکردي

۱۶

زنجیره‌ی هزری هاوچه‌رخى ئیسلامی

به داروخانی موسلمانان

جیهان چ زیانیکی لیکه‌وت؟!!

چاپی دووهم

ئارامی گه‌لالی

کردویه‌تی به‌کوردی

به دایره خانی مسلمانان
جهان چ زبانیکی لیکه و نوز

به داروخانی مسلمانان
جهان چ زیباترینی لیکه و تود

سده بیست و نه از مجموعه های حمزوی ها و ده ها در خط نستعلیق

❖ ده و نه مندرکدنی که بتجانه ی کوردیه برگزین و کارگر ترین ده قی می گویند

که در شش خانی سهرری حمزوی ها و چهار خانی سلامین .

❖ ناستنا کردنی خوننه رولاوی موسلمان کورده بدو کتیبانی

که سه چاوه ن بو روشنیری یسلا می و سازنده ی بابونی یسلامین .

❖ شاره زاکردنی راسته و خونی لاوی کوردیم سه چاوانه ، نازاکردنی

رگشت کوت و بند و بونچونی ته سکی عزبایه تی و تاکره وی و ره و گداری .

❖ بناغه سیک بنی بونیدانی که سایه تیکنی یسلا می به سیر بوهه تیکلی

موسلمان کورد ، ناتوانای نه بنامدانی نه و گوزاکاریانه هبی ، که خوی

په روه ردگار پنی سپاردوه .

ده گرن ریز و ته قدیرمان بویر و رای نوسه رانی نه زم بخیره یه ، مرچش نیه

یغمه پای بندی همه مویر و بونچونکایان بن .

باره ستوریشمان روه رگرن نه رمایشته که ی خوی په روه ردگار نیته ،

الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ

هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَٰئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ ﴿١٨﴾

سورة النحل

به داروخانی مسلمانان جهان چ زیباترینی لیکه و نوره !!؟

نه بولحه سه ن عه لی نه لحه سه نی نه دوی

نوسیویه تی

شازلی کلا

کردویه تی به کوردی

پیدا چونه وهی

نه دلا محمد عید

بوئو کورنو و و لکه پانزا

ماڻي له چاپدانه وهی پاريزراوه بو نوسينگهی ته فسير

ناوی کتیب به عاره بی: ماذا خسر العالم باعطاط المسلمین!!؟
 ناوی نوسهر: أبو الحسن علي الحسني الندوي
 نؤره و سالی چاپ: چاپی سیزده می یاسایی - ۱۹۹۹
 چاپخانه ی: دارالقلم - دمشق.
 ناوی کتیب به کوردی: به داپروخانی موسلمانان جیهان چ زیانتيکی ليکھوت؟
 ناوی وەرگيـږـ: نارامی گه لالی
 پيداچونه وهی وەرگيـږـان: نهوا محمد سعيد
 پيتـيـچـنـين: نوسينگهی ته فسير بو کزمپيوتر
 نه خـشـه سـازي: جمعه صديق کاکه
 نـؤـره ی چاپ: دوهم
 سـالـي چاپ: ۱۴۲۹ هـ - ۲۰۰۸ ز
 تـيـراژ: ۱۵۰۰

له بهر يوه بهرايه تي گشتي روښن بيري و هونهر ژماره ی سپاردنی ۳۳۱ ای سالی ۲۰۰۱

التفسير

بو بلاوکر دنه وه و راگهيانندن
 همونير - شمقلي دادکا - ژنر نوتهلي شيرين پلاص
 ت: ۲۲۲۱۶۹۵ - ۲۲۳۰۹۰۸ - ۲۵۱۸۱۳۸
 موبایل: ۰۷۵۰ ۵۱ ۲۲ - ۰۷۵۰ ۱۳۸ ۷۲ ۹۱
tafseeroffice@yahoo.com
tafseeroffice@maktoob.com
altafseer@hotmail.com

پيشه کی وەرگير

سەيد ئەبولخەسەنى نەدوى زانايە کی خواناس و مامۆستايە کی بليمەت و هزرشانیکى فرەوان و نوسەرێكى فرەزان و ئیسلا مپەرورێكى كۆلنەدەر و بانگخوازێكى بە ئەزمونە، بە دەیان گەشتى ئەنجام داوه و لە سەدان كۆپو كۆبونەوه و كۆنگرەدا بەشدار بوو و تارى خویندۆتەوه، بە هەزاران پەرتوكى بەسەر كړدۆتەوه، چەندین گوندو شارو ولاتی دنیای بینیه و تیتی گەییوه، بە سەدان پەرتوكى بچوك و گەوره و جۆراوجۆرى بە هەر سێ زمانى ئوردی و عەرەبى و ئینگلیزى نویسه، بەلام نۆبەرە و شاگولێ هەرەمویان ئەم پەرتوكە ناوازه و شیرینه، پیاو كە دەخوینیتەوه ئەوجا دەزانێ سەيد ئەبولخەسەن چەند شایەنە بۆ ئەو شان و شكۆ پێزانینەى كە لە سەرتاسەرى جیهانى ئیسلامیدا پیشكەشى كراوه و لە هەر شویتێك بوە ریزی گیراوه و ویستویانە نیشتهجێ بێ و بە چەند رۆژو مانگێك هاوده مێتى تاسەیان پێنەشكاوه. پیاویكى نورانى و روحسوك، خوین شیرن و روخۆش، عەرەبى زانیكى زمان پاراوى رهوانی، خێوى^(۱) و توویشی بەتام و چیژ، كە دواوه بیسەران وەك شیلەى گول و تە بە نابوتابە كانیان^(۲) هەلمژیوه، كە نویسیویه خوینەران وەك پەروانە بە دەوریدا گەراون.

سەيد ئەبولخەسەن روپەرەكانى شاگولەكەى بە شیلەى و تە هەنگوینیه كانى داڕشتوه، لە وشە دەولەمەندیدا وەك فەرەهنگە، لە دەرپریندا كارامەیه و لە بەرگەوه بۆ بەرگ —مەگرچۆن ئەگەرنا— رستى دوبارە و سیپارە نەكردۆتەوه، قەت لە هیچ شویتێك هەناسەى سوار نەبوو و پێچ و پەنای نەكردوه تا شت لە بیر خۆى خوینەرانى بباتەوه، قەت برپا ناكەم بەرپەمەكى رستەیه كى دانابى.

۱ خێو: خاوەن.

۲ نابوتاب: جوان و ڕێك.

منیش، منى كەمئەزمون و ھىشتا كال كە چەند سالتىك لەمەوبەر چل-پەنجلا پەرىكى ئەم پەرتوكەم خۆئىندىۋو لە پەرتوكە ھەرە بەكارو كاریگەرەكانى شەھىد سەید قوتب و مامۇستا محمد قوتب و گەلى پەرتوك و نامىلكەى تىرىش دەمدى گەلى جاران ناماژەیان بۆ كرده و وتەیان لى خواستوه، پەرتوكەكەم لەلادا گەورەتر و گرینگەر دەبو، جا كە بۆم ھەلگەوت و ھەریگىرەم لەبەر خۆئىنگەرمى و لە خۆشییان گویم پێنەدا لەبەردەم چ شاخىكى سەخت دەوەستم و تەمام وایە پیتی ھەلگەریم !

بەلام بە سەد ئەستەمى كە پیتی ھەلزانام^(۱).. بپروا بكەن سەید ئەبۇلخەسەن چەند دودل بوە و ترساوہ لە بارەى بابەتێكى ئاوەھا بنوسى من سەد ئەوئەندە دودلى دەیگرتم و دەترسام و ھەریگىرەم، ئىستاكەش ئەو ترس و دودلیە بەرى نەداوم، چونكە نازانم توانیومە نەخش بە نەخشى سەر ئەو شاخە ھەزار بە ھەزارە ھەلگەریم و وشە وشە و رست بە رستى ھەلەوشینم و سەر لە نوێ بە تانوپۆیەكى كوردانەوہ نەخشىكى جوانى لى پىك بىنم؟.. بپروا ناكەم! جار بوە تاشەبەردو و رده بەردى وای بەسەر داداوم بۆ چەندین سەعات و رۆژ نەمتوانیوہ خۆم ساپىژ كەم . جا نازانم لەم سەركەوتنە سەركەوتومە یان بەسەر دەمدا كەوتومە ؟!

۱۹۹۹ / ۹ / ۱۴

ئارامى گەلالى

سه‌برده‌ی نهم په‌رتوکه

که نوسه‌ر خو‌ی ده‌یگیریت‌ه‌وه

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على رسوله الأمين وعلى آله وصحبه أجمعين ومن تبعهم بإحسان الى يوم الدين.

ره‌نگه زور له خوینه‌رانی هیژا نه‌زانی نهم په‌رتوکه نو‌بره‌ی به‌رهمه‌کانم و سه‌ره‌تای میژوی په‌رتوک نویسنم بئ. من که نهم په‌رتوکه‌م نویسی ته‌م‌نم سی سالی تیده‌په‌راند^(۱). به‌راستی نهم کاره له شان و شکوی یه‌کیکی وه‌ک منی ته‌مدن فدریک و دور له مه‌ل‌به‌ندی ویزه و روشنبیری زمانی عه‌ره‌بی گه‌وره‌تر بو. من له هیندستان له دایک بوم و له‌ویش پی‌گه‌یشتم و ده‌ستم به‌ خویندن کرد. تا نه‌و کات خوا ری‌کی نه‌خستبو هیچ سه‌فهریک بژ ده‌ره‌وه‌ی هیندستان بکه‌م. یه‌که‌م گه‌شتی پی‌روژ که خوا به‌ نسیبی کردم گه‌شتی به‌جی‌گه‌یاندنی فره‌زی حدج بو له سالی (۱۳۶۶ ک : ۱۹۴۷ ز) و اتا دوا‌ی سی سال له دانانی نهم په‌رتوکه. له راستیدا نویسنی نهم په‌رتوکه خو‌لیدانیکی زانستی بو، هیشتا بوی ناماده نه‌ببوم و بارته‌قای نه‌و کاره نه‌بوم. نازایه‌تی ده‌ویست له‌م بابه‌ته‌وه بنوسم که شایه‌ن به‌ قه‌له‌میکی به‌ برشترو ناوه‌زیکی به‌ره‌راوتر^(۲) و نه‌زمونیکی قات‌تر بو، به‌لام خوا مه‌یلی له‌سهر چ بئ هر نه‌و ده‌بی .

له ناخه‌وه تاسه‌یه‌کی^(۳) نادیارو چه‌لومل ده‌بیزواندم و نه‌مده‌توانی فره‌رامو‌شی بکه‌م، ده‌تگوت یه‌کیک پاله‌ستوم ده‌دا تا له‌م بابه‌ته‌وه شت بنوسم، خو نه‌گه‌ر راویژم به‌ ناوه‌زم کردبا و متمانه‌م بکردبایه‌ سهر نه‌زمونی نوسه‌ران و له ری‌زو

(۱) دانانی نهم په‌رتوکه له سالانی (۱۳۶۳-۱۳۶۴ ک): (۱۹۴۴-۱۹۴۵ ز) بو.

۲ ناوه‌ز: عه‌قل به‌ره‌راو: به‌رقه‌وان.

۳ تاسه: جه‌زه‌ت.

شۈبھىيە زانستى ئەوانم روانى بايە، بېسۆ^(۱) خۆم زەوت دەکردو ئەم بېرۆكەيەم
 ۋەلا دەناۋ تاسەكەم دەپەويەۋە. ديسان ئەگەر ئەم مەسەلەيەم بۆ ھەر يەككە لە
 زانايانى ھۆشمەندو نوسەرانى پايدەدارىش باس كىردىبا نامۆزگارىيان دەكردم خۆم
 نەخەمە ناۋ ئەو شەپرو شۆپە زانستى ۋاۋەزىيەۋە. بەلام خىرى تىدابو راۋىژم بە
 كەس نەكرد. دكتور محمد ئىقبال گوتەنى: ((مەرج نىيە خىر لەۋەدەبى گشت
 جارىك راۋىژ بە ناۋەزەت بىكەى بۆيە لە ھەندى كاروباردا ناۋەزەت ۋەلانىۋ گوتى
 بۆ مەگرە، چونكە ناۋەز لە شەپرى ترسناكدا ترس دەخاتە دلت و پىت دەلى خۆت
 لەو جوړە ئەزمونە تال و سەختانە ۋەدور بگرە)).

ئەو ژىدەرە^(۲) غەرەبىيەش كە ھەر دەبوايە بىيانكەمە سەرچاۋەى پەرتوكەكەم
 ژمارەيان كەم بو، چونكە جەنگى دۋەمى جىھانى ھىندەى بەسەر رانەبورى بو،
 پەيوەندى نيوان ھىندىستان و لاتانى غەرەبىش لە تەنگرە دابو و خەرىكبو
 بېچرى. ھىندىستان زۆر كەم كەلۋەلى زانستى ۋ ژىدەرى مېژۋىي و روشنبىرى
 غەرەبى دەھورد كە بە گشتى سەرجمە لاتانى غەرەبى ۋ بە تايىبەتەش لاتانى
 مىسرىيان گەشاندېۋە. بەلام ژىدەرى زانستى بە زمانى ئىنگىلىزى ۋ ئوردى زۆر
 بون و بەدەستىشم دەكەوتن. لوكنھو- شارى زانست و روشنبىرى چەندىن
 پەرتوكخانەى گەۋرە دەۋلەمەندو تازەترىن چاپكراۋى ئىنگىلىزى و
 ئىنسكلۇپىدىيەى زانستى لە نامىزدا بو، منىش پەيوەندىم لە گەلىاندا ھەبو و
 پەرتوكم لى دەخاستن ۋ دەخوئىندەۋە، سودم لە گەلىك پەرتوكخانەى
 تاكەكەسانىش ۋەردەگرت. ھەروەھا يەككە لەو ھۆكارو رىخۆشەكىانەى خوا بۆى
 رەخساندم و ايكرد ئەم پەرتوكە بىتە بەرھەم ئەۋەبو كە ماۋەيەكى كەم بەر لە
 نوسىنى پەرتوكەكە زۆر بە تاسە ۋ بە شىۋەيەكى قول ۋ فرەوان مېژۋى ئەۋروپام لە
 لايەنى رامىياري ۋ كۆمەلايەتى ۋ ئاين ۋ خورپەۋشت ۋ زيارو روشنبىرى خوتىندېۋە.
 بە شىۋەيەكى تايىبەتەش لە بابەتى مەملەنىي نيوان ئاين و زانست و ناستانەو

 ۱ بېسۆ: بىنگومان.

۲ ژىدەرە: سەرچاۋە.

که نيسم تۆڭبوه. له ميژوو پهرسه ندى خوره شتى نه وروپا و نهو هۆکارانه شم کۆليبوه که ايان له نه وروپا کردوه بهم قالبه تايبه تيه داپرئژرئ و سهره نجامه که شى بهم شيوه مادده پهرستيه بگات، که له گهل نه مه شدا کارگهريکي توندو فره لايه نيشى له سهر رۆژئاوا و رۆژه لات و روره وته که يان جيهيشتوه.

ويپاي نه مانه ميژوو ئاين و بزافو فله سه فه گه لي ولا تاني رۆژه لاتى ئيسلامى و ميژوى ئيسلام و موسلمانان و ميژوى عهره بى سهرده مى نه فامييتى و سهرده مى ئيسلامي شم له رى پهرتوکانى تايهت بهم بابتهانه و له رى شيعرو نه ده بدا خويندبوه، رۆشنيريه کى ئاينى و نه ده بى و ميژوناسي شم هه بو و له پهرتوکه خانه گه و ره که مى نه ده وى زانايان و له پهرتوکه خانه تا که که سيه کاندان ژنده ريش و ده ده ست ده که وتن و سهر و سوڤراخيکى به رده وامي شم به بزافى وهرگيپان و بلا و کراوه کانى نيو نيمچه کيشورهى هيندستان هه بو و هه ميشه گۆڤارو رۆژنامه ي زانستى ناست به رزو تيزو تۆڭينه وهى زانستيشم ده خوينه ده، بۆيه نوسينى پهرتوکه يکى له م بابته وه - به شيوه يه کى ريژه يى - بۆ من هاسانتر بو.

شتيکى تر که هانى دابو رى بۆ خوڤکردم پيکهاته و بونيادى پروادارانهم بو، پيم وابو په يامى ئيسلام به سهرکردايه تى محمد ﷺ په ياميکى جاويدانه ^(۱) و له گشت سهرده ميکيشدا ههرده بى نهو موحه مده ريه رى سهرجه م گهلانى سهر زه وى بى. پيم وابو ژيارى رۆژئاوا و مگيژ ^(۲) ي گهلانى رۆژئاوايى له سروشته وه که موکوپيان هه يه و قهت ليڤشيان جيا نايته وه، ته نانه ت له سهرکردايه تيه که شياندا به رجه سته بوه و رهنگى داوه ته وه. هه لبهت برا گه و ره که م : دکتور سه يد عه بدولعه لى نه لحه سه نى - نه ميندارى نه ده وى زانايان واي په و ره رده کردم، که نهو هه ردو رۆشنيرى ئيسلامى و رۆشنيرى رۆژئاوايى هاوچه رخی له خۆدا کۆکردبووه و سهرمه شقيکى ناوازه ي هه ردو مه يدان بو، فاميکى قوليشى

۱ جاويدان: هه ميشه يى، هه تاهه تايى.

۲ مگيژ: مزاج.

لە بارەى ئىسلامو ھاوسەنگىيەكى ھەزرى^(۱) دور لە ھەمو جۆرە زىدەپۆيى و توندگرىيەكىشى ھەبو ... ھەمو ئەو ھۆكارانە وایان کرد سود لە خویندەنەو ھەمەجۆرو جاروبار دژ بە يەكەگانم بېینم کە بۆ زۆرىيەى خوینەرانی ھەزەر کال تىکەلئى و پىکەلئى پەيدا دەکات، بەلام من چەندین دەرهنجامى ئىجابىم و دەست دینا ((مَنْ بَيْنَ فَرْثٍ وَدَمٍ لَبَنًا خَالِصًا سَائِغًا لِلشَّارِبِينَ)) (النحل: ۶۶)، بىروباوەریشم لە بارەى ئىسلام رەگاژۆتر^(۲) دەبو و دلتيا و دلتیاتر دەبوم کە ھەر ئىسلام شایستەيە لە ھەمو سەردەمىکدا سەرکردایەتى بگريته دەست، پڕواشم بە محمد ﷺ زیاتر دەبو کە ھەر خۆى ((دواھەمىنى پىغەمبەرەران و پىشەواى ھەموان و روناکەرەو ھى رىگایانە)).

لە راستیدا ھەستم بە بايەخ و ناوازیی و ترسناکی بابەتەکە و کەمى تیشوو نەوتەمەنى خۆم و کەمى یارمەتیدەرەانم دەکرد، بەلام ئازاد نەبوم ناچار بوم، وەك بلیى ورتە ورتیک لە دەرگای وێژدانم بدات و پیم بلیى چار نیە دەبى لەم بارەو پەرتوکیك ھەبى.

یەکیك لەو ھۆیانەى سەرغى خەلکانیكى زۆرى بەلای پەرتوکه کەدا کیش کردو و زۆر کەسى خرۆشاندو بەبەتە تازە و ناوازەکیەتى کە بریتىە لە ((بە داروخانى موسلمانان جیھان چ زیانیكى لیکەوت؟)). ئایا دەبى موسلمانان پەیدەندیەكى توندیان بە چارەنوسى مرۆفایەتى و بە رەوشى جیھانەو ھەبى تا رەوا بى بگوتوى بە داروخانى موسلمانان جیھان چ زیانیكى لیکەوت؟ یاخود جیھان چ قازانج دەکات و مرۆفایەتى چ پەروبو میك دەچنى ئەگەر موسلمانان پىشەبکەون و جلەوى سەرکردایەتى مرۆفایەتى بگرنە دەست ؟

خەلک لەو سەردەم و لەسەردەمى بەر لە دانانى پەرتوکه کەش و راھاتبون لە روانگەى میژوى جیھانەو سەیری موسلمانان بکەن و وەك گەلیكى ئاسایی و سایی نەتەوہکانى تر تى پڕوانن، بەلام نوسەرى ئەم پەرتوکه ئازایەتى و بەرخۆ ناو

۱ ھەزرى بىر، فەکر.

۲ رەگاژۆ: رەگ داکوتان.

كهوشه نى^(۱) كيشر اوى تيکشكاندو لهو جوغزه لاسا ناميژهيه ده رچو كه به ده وري دانه رو نوسه راني عده ربو عه جهم هه لچنرا بو، نوسه ر هه ولى دا له روانگه ي موسلمانانوه له جيهان بړوانى . هه لبت مه وداى نيوان شم دو پړوانينه وهك نيوانى نه رزو ناسمانه و، له گه ل شم پړوانينه گه ليك جياوازه كه له سونگه ي جيهان و روداوه كاني و له سونگه ي پهره سندننى ميژوه وه له موسلمانان بړوانى و پيى و ابى موسلمانان نيش ساي سه رجه م گه لان گه ليكنو له چوارچيوه گشتى و فره وانكه ي روداوه كاني جيهان ده رناچن. بويه پيړه وى گشتى هزرى و نه شم وشيوازي هه ميشه يي توژينه وه كان له م چه شنه بون كه نايا موسلمانان به سه باره تى فلان روداو چ زيانتيكيان ليكهوت؟ به سه باره تى دوا پرانى فلان حكومه ته وه چ زيانتيكيان ليكهوت؟ به سه باره تى راپه رينى نويى روژناواوه چ زيانتيكيان ليكهوت؟ به سه باره تى شوړشه مهنه كه ي روژناوا چ زيانتيكيان ليكهوت؟ به سه باره تى نه مانى خه لافه تى عوسمانيه وه چ زيانتيكيان ليكهوت؟ به سه باره تى نه ودا گير كاريانه ي روژناوا له مەر قولله و قه لاي ئيسلام و موسلمانان كردونيه تى چ زيانتيكيان ليكهوت؟ به سه باره تى لاوازي نابورى و راميارى و هيزى سه ربازي و كه مى چه كه وه چ زيانتيكيان ليكهوت؟

خه لك ده قى به م شيوازه ويته كيشر اوه گرتبو. به لام خواى گه وره ئيلهامى منى دا و سينه ي گوشاد كردم تا به نه شى^(۲) (به داروخانى موسلمانان جيهان چ زيانتيكى ليكهوت؟) بنوسم. كه نه وه ي تيډا ده فامر يته وه وهك بليى موسلمانان هو كاريكى كاريگه رى جيهان بنو نه وان نهك هه ر كار له رپه وى روداوى هه ر يميكي ديارى كراوى جوگرافى يان ناوچه يه كى تاييه تى راميارى بكه ن بگره كار له رپه وى گشت روداوه كاني جيهان نيش ده كهن.

۱ كهوشه ن: سنور.

۲ نه شم: اسلوب.

ئاخۇ راست بىخ ئەگەر بگوتىرى مۇسلىمانان لە شوئىنكارىكى^(۱) وا دان كە جىهان بە داروخانى مۇسلىمانان زىيانى لىيىكەوى؟ ئايا مۇسلىمانان لەو ئاستە دان كە بە دەستكىشانەوہيان لە بواری سەكردايەتىکردنى جىهان و پاشكەوتىيان جىهان زىيانى لىيىكەوى؟

من لەوہ دەترسم ئەو نوسەرە ئىسلاميانەى كە ھەلۆستى شكۆدارانەو رابردوى سەربەرزانەشيان ھەيە بەم جۆرە بىر نەكەنەوہ و نەلئىن: بەلئى راستە، مۇسلىمانان لەم ئاستە دان! بىگومان شىواندن و تەماشاكردنى مېژوى ئىسلامى لە گۆشەنىگايەكى تەسكەوہ، ھەرۋەھا ئەو پىكھاتە كەموكۆرەش كە نەوہى نوئى رۆشنىر توشى بوہ بەربەست و تەگەرە دەخەنە بەردەم زۆربەى توئىرەوہان و ايان لىدەكەن كىشەى مۇسلىمانان بە كىشەى جىهان و مەوقايەتسەوہ گرئ نەدەن و بلئىن: مۇسلىمانان لە كوئ و سەكردايەتى جىهان لە كوئ؟ مۇسلىمانان وا ھەژارو زەبون و بەرحوكمى رۆژئاوا و بەرەژىرى شۆرشە تازەكان..! كەنگى^(۲) راستە چارەنوسى جىهان و مەوقايەتى بە چارەنوس و واقعى مۇسلىمانانەوہ بىبەستىتەوہ؟! ئەو كات زۆربەى خەلك پروايان نەدەكرد كە مۇسلىمانان بايەخ و ترسناكى و كارىگەريان ھەبى و لە شوئىنپايەكى وادا بن كە شايستەى ئەم توئىنەوہىە بن و نوسەر لەم بارەوہ پەرتوك بنوسى و لە مەوداى زىانەكانى جىھانى مەوقايەتى و جىھانى ھاوچەرخ بكوئىتەوہ كە بە ھۆى داروخانى مۇسلىمانانەوہ دوچارى ھاتون. بابەتەكە زۆر ترسناك بو، توئىنەوہ كە نىمچە سەرچلىيەكى^(۳) گەرەك بو.. بەلام خوى بەرزو تاك يارمەتى دام.

بە دودلى و ترسىكەوہ ئەم پەرتوكەم دانا، چونكە لە بواری داناندا نوئى بوم و دەگەل زمانى عارەبى^(۴) تازە سەرەتاتكى و ئاشنايەتيم پەيدا دەكرد، چونكە من

۱ شوئىنكار: موقع.

۲ كەنگى: كەى، چ كاتىك.

۳ سەرچلى: مجازفة، مغامرة.

(۴) نوسەر پىشترىش ئەو پەرتوكانەى دانابو: زغىرەى ((قصص النبیین للأطفال)) (۱-۲)، ((القراءة الراشدة)) (۱-۲-۳). ((مختارات من أدب العرب)). كە ھەمويان پەرتوكى پروگرامى

له دهره وهی مه لښه ندى روشنبیری عهره بی و مه لښه ندى زانسته ره سه نه کانی
نیسلامی له دایک بومه و ژيانم به سهر بر دوه. نه وه شم به خه يالدا ده هات شاخو
نهم پرتوکه له ژینگه ی عهره بی و نیسلامیدا جیې خو ی ده کاته وه و ریزی لسی
ده نری یان نا؟ بویه ناوه روکی پرتوکه کم کرده لیستیک و بو (نه حمد نه مین
به گ) م نارد که سهر روکی لیژنه ی دانان و وه رگیچران و بلاوکردنه وه له میسرو
سهر روکی کارگیچی روشنبیری شو له جامعیه ی ولاتانی عهره پیدا. که
پرتوکه کانی به ریزیان به تاییه تی ((فجر الاسلام)) و ((ضحی الاسلام)) که ی
سهرنجی خوینه ران و تویره ره وانی به لای خویدا وه رچه رخاند بو و له نیوه نده
زانستیه کانددا دهنگی دابووه. به خوشم پیان سهرسام بوم و زور به قولی دیراسم
کردبون، له زوربه ی جیگا کانه وه به په سنده وه له هه ندى جیگه شدا به ره خنه و
رای جیوازه وه شتم له سهر نویسو، هه روه ها به نه شم و شیوازه پوخت و
ره وانه که شی که مهن دکیش بوم که ده گهل سرشتی مروځ هه نگوای هه لده گرت، پیم
باش بو پرتوکه کم لهم ده زگا زانستیه وه بیته چاپکردن و بلاو بیته وه که
نرخیکى زانستی گه وره یان له روژه لاتى عهره بی پیشکه ش ده کرد و ده کهن،
گهنج و روشنبیرو هه وادارانى تویره نه وه ی زانستی و لیکنولینه وه ی بابه تیانه ش به
گهرمی پیشوازیان له بلاو کراوه کانیا ن ده کرد. نیت من نه مزانی نه و چه ند
لاپه ریه ی که نارد بوم و پیناسه یه کی تیكرایی له باره ی پرتوکه که وه تیدابو چی
به سهرهات، نه مده ش له ملاوه بوه ستی که نوسهر که سیکی نه ناسراو بو و هیچ
ناسه واریکی زانستی و هیچ تکاخوازو په سنده ریکیشی نه بو.

به لام له پرو نه کاو یکدا نامه یه کم به ده ست گه یشت داوا ی لیکردم وینه یه کی
له به رگیراوه ی پرتوکه که ی بو بنیترم، منیش به شیکى پرتوکه کم بو ره وان کرد.
دیاریو بابه ت و تیزو توژینه وه کانی پرتوکه که و سهر بابه ته لاوه کیه کانی که
ناماژه یان به ناواخه که ی ده کرد شوینیکى په سندی له لای دکتور پیدا کردبو،

خویندن بون بو نه روژه موسلمانان ی که له په پانگه ناینیه کانی هیندستان زمانى عهره بیان
ده خویند .

به لām دکتور له وه ده ترسا پهرتوکه که له خامه ی زانایه کی ناینی و روشنبیریکی دور له جیهانی رۆژئاواوه وه بهرهم هاتبی و شه قلیکی^(۱) ناینی و زمانه وانی خهست و قورسی - وهک زاناکانی نه زههرو په یانگه کۆنه کانی ناینی - به خۆه گرتبی. بۆیه پرسیبوی نایا نوسهر سودی له سه رچاوه بیانیه کان وهرگرتوه؟ جا که وه لām به (به لئی) بو و نوسهر ناوی سه رچاوه ئینگلیزیه کانی بۆ هه نارد، دکتور دلی ناوی خواره وه وه هوالی دامی که لیژنه بریاری داوه به چاپی بگه یه نئ، سه رسامیشی له باره ی ناوه رۆک و لایه نی نه ده بی پهرتوکه که وه ده رپری بو، نه و رۆژی که نوسهر نه م نامیه ی له لای دکتوره وه پیگه یشت یه کیکه له خۆشترین و شادترین رۆژه کانی ته مه نی نوسهرو قهت تا نه مپۆش له بیری نه کردوه.

پاشان چه ند مانگیك تیپه ری بیته وه ی بزانه م سه ره نجامی پهرتوکه که م به چ گه یشتوه. له و ماوه یه شدا له سالی (۱۹۳۶ك- ۱۹۵۰ز) بۆ جاری دوه م سه ردانیکی حیجازم کرد، له وئ له لای بالۆیزی سوریا یی: نوستاد (جواد المرابط) - نه ندامی کۆری زانیاری له دیمه شق دانیه کی چاپکراوی پهرتوکه که م دیت و لیم بو به مزگینی، که ته ویش ماوه یه کی که م بهر له سه ردانیکیدا بۆ قاهیره ده گه ل خۆی هینا بوی. جا بیته وه ی بزانی وا له گه ل نوسهر ده دوی سه رسامی خۆی بۆ هزر و بیری قول و ره سه نی زانایانی هیندی ده رده بپری و پهرتوکه که شی ده کرده گه واهی وته کانی. هه لبهت له حالیکی وادا که نوسه ری گه نجی نه ونوس^(۲) له نا کاو یه که مین به ره مه می زانستی خۆی ببینی که له گه وره ترین مه لبه ندی بلا و کرد نه وه دا چاپ کرابی هه مو که سیك ده زانی چ خۆشی و شادیه ک دۆ و دهرونی ده گه شیننه وه. نوسهر پهرتوکه که ی له جه نابی بالۆیز خواست و پیتی گوت دوا ی خویندنه وه بۆتی ده گه پینمه وه. به لām نوسهر ته وه شی لیبه نه کاویك که نه و پیشه کیه کورته ی دکتور نه حمه د نه مین بۆ پهرتوکه که ی نویسو نه و پرسته ی تیدا نه بو که له نوسه ریکی گه وه ری ئیسلامی وه کو دکتور

۱ شه قل: مۆرك، طابع.

۲ نه ونوس: تازه نوسهر.

(نه محمد نه مين) پيشبيني ده كرد، ويراى نه مه زور به ورياييشه وه تيرواينى خوى له باره ي نوسه رو نوسراوه كه وه ده رپري بو. شتيكى سهر نه بو هه رچه نده له سهر دلى نوسه ريش گران بو- چونكه نه وانه ي پيشه كي بو پهرتوكيك ده نوسن مه رج نيه، له مه پ ناوه پوكه كه ي به جوش و خروش بن. جوش له كاتيكداهه بى كه باباي پيشه كي نوس ده گهل هزري پهرتوكه كه به وهرام بى و پروايه كي قولى پى هه بى. مه رج نيه هه مو تويزه وه وه يه كي زانستى و نوسه ريكي گه وره - نه گه رچى له پله ي دكتور (نه محمد نه مين به گ) يش دابى - پى و ابى به داروخانى موسلمانان و ده ستيكيشانه وه يان له سهر كردايه تى و ناراسته كردنى جيهانى؛ جيهان زباني پى گه ييبى و مرؤفايه تى توشى به دبه ختيه كي زه به لاح بو بى. چونكه نه م جوړه بير كردنه وه و ليكدانه وه يه بو ميژو نه شم و شيوازيكى تاييه ته و مه رج نيه گشت دانهر و تويزه وه وه يه كه قه ناعه تى پى هه بى. ئوبال ناخرتته نه ستيوى دكتور نه محمد نه مين - و نكوليش ناكري كه كردو كوشتيكي به پيزانه ي بو بلاو كردنه وه ي نه و پهرتوكه تهرخان كردوه تا له لايهن ليژنه ي دانان و هه رگيپران و بلاو كردنه وه ي بابه ت و پهرتوكه په سندن كراوه كان چاپ بكري - به لام ئوبال ده خريته نه ستيوى دانهر وه كه هيواي زور دورى له دكتور ده خواست و شتى واي لى چاوه پروان ده كرد كه زه مينه ي هزرو زانسته كه ي بو نه م جوړه ليكدانه وه يه هه موار نه بو و بارودوخى په روه رده و خويندنيشى يارمه تى نه داوه به م شيوازه بير بكاته وه. پاشان رهنگه دكتور نه محمد نه مين به يه كيك له ئوستاد و گه وره دانهر و نه ديواني نه وه ي نوئ هه ژمار بكري و په رواي^(۱) له وه دا هه بو بى - كه مافى خو شيه تى په رواي هه بى - شان و شكويه كي پتر به نوسه ر بدا كه ناشنايه تى له گه لدا نيه و لى رون نيه زانسته كه ي له چ ناستيكدايه و ناشزاني زانا و ها ولا تيانى ولا ته كه ي به چ ديديك لى ده پروان، نه با دا بلين كالا يه كي ره ونه قدار و قه شهنگى پتر له نرخ و پا يه ي خوى به بالا دا بريوه. خوا بيپورئ و له باتى نوسه رو

خوینەرەكانىشى بە باشتىن رىزانە^(۱) پاداشتى بداتەوہ. چونكە بەراستى ئەو واىكرد ئەم پەرتوكە بگاتە نىو ناوہندە زانستىہ روناكېرەكان، كە نرختكى ئەوتۇ بەو پەرتوكانە نادەن كە لە دەزگایەكى ئاىنېوہ دەردەچن .

دانەر لە يەنايەرى سالى (۱۹۵۱ز) دا دواى دومانگ يان پتر لە دەرچونى ئەم پەرتوكە گەشتىكى بۆ مىسر كرد، لەویدا دىتى پەرتوكە كە خۆى گەياندۆتە نىوہندە زانستى و ئاىنېەكان و شوپىنپايەكى واى پەيدا كەردوہ دانەر ھەرگىز پىشېنى شتى واى نەدە كەرد بەلكو خەونى پىوہ دەدیت، چىنىكى بەرفرەوان لە رۆشەنبىرو خەخۆزانى دۆزو راپەرىنى ئىسلامى و رابونى موسلمانان خویندبويانەوہ، (ئىخوانولموسلمىن) كە ھىندە نەبو دەستيان لە بەرىنگى شل كرابو و تازە گاگۆلەيان دەست پىدە كەردوہ، دەتگوت ئەم پەرتوكە لە سات و شوپىنى گونجاوى خۆیدا خۆى رۆناوہ و لەگەل ھەست و بانگەوازەكەيان ھاوشاواز و ئاویزان بو. ئىخوانولموسلمىن بە خەست و قولى زامدار كرابون، ئىمام (حەسەنى بەننا) شەھىد كرابو و كۆمەلەكەشى ھەلۋەشېنرا بو، لەم كاتەدا ئەم پەرتوكە وەك ھەتوان و خەمپەوینىك بو، بەلكو وەك چەكىكى زانستى بو لە دەستيان و داكۆكيان پى لە ھزرى خۆ دە كەرد و وەك بارگەبەخشىك بو بۆ پاترى ھىوچۆل و چالاكيان . لە زىندانەكان خویندبويانەوہ و پىريارىيان لەسەر دابو بىكەن بە ماددەيەكى پىرۆگرامى خویندن و خویندەنەوہيان، لە ھۆلى دادگاكانىشدا ھەندى دەرپىنى پەرتوكەكەيان بە گەواھى ھىنابۆوہ. لەبەرئەوہ پىشوازیەكى گەرم و گۆرۈ پى لە خۆشەويستيان لە دانەر كەرد و پەرتوكە كە بوہ باشتىن پىناسى دانەرى تازە مېوان و، بوہ رىخۆشكەرىك بۆ متمانە پىكردن و قسە لەگەلدا كەردى.

نوسەرى گەورەى ئىسلامى؛ ئوستاد سەيد قوتب لە رىزى پىشەوہى ئەوانە بو كە پىشوازيان لەم پەرتوكە كەرد و بايەختكى زۆرى پىدا و قوتابى و براكانى ھان دەدا بىخویننەوہ، رۆژىكيان^(۲) دانەر بانگەھىشتىكى لە ئوستاد سەيد قوتبەوہ

۱ رىزانە: پاداشن.

(۲) ئەو رۆژە (۱۳۷۰/۸/۹ك: ۲۵/نيسان/۱۹۵۱ز) بو. (مذكرات سائح فى الشرق العربى).

پينگه يشت تا له کۆري جومعانهي نيو مالى خوى له (حُلوان) به شدار ببي. کۆره که هه رجاهي له باره ي بابته يکي ئيسلاميه وه بو يان يه کيک په رتو کيکي ديراسه ده کردو پوخته که ي له ويدا بو به شدار بوان ده خوينه ده پاشان گفتوگويان له سهر ده کرد. بابته ي ئه و رۆژه (ماذا خسر العالم) بو، يه کيک له قوتابيه کاني که ده رچوي زانکۆي (فؤاد الاول) بو پوخته کردبووه. دانه ريش به به لئ وه لامى بانگه يشته به ريزو خو شه ويسته که ي دايه وه که وهك ريزلي تانيک بو بو کردو کۆشه زانستيه که ي نيو په رتوکه که وه گه و ره کردن و پيتراني نيکيش بو بو خودي دانه ر. دانه ر له کۆره که دا ناماده بو و له وتوويزه که شدا به شداري کرد، وه لامى هه نديک له و پرسيارانه شي دايه وه که وهك دانه ريک ناراسته ي ده کرا.

دانه ر هه ر له ويدا ئه وه ي به بيردا هات داوا له ئوستاد سه يد قوتب بکات به خامه خواناس و به پرسته که ي و به نه شم و شيوازه ناما نجدار و زانستيه که يه وه، پيشه کيه ک بو په رتوکه که بنوسي. ئه و يش به گه رمي و به دلخوشي وه لامى دايه وه و پيشه کيه کي به هيزو به پيتر ي بو نوسي و به هاي په رتوکه که ي به رزتر کرد. هاوکات له گه ل ئه مه دا ئوستادي پايه دارو زاناي بر وادار: دکتۆر موحه ممه د يوسف موسا- ئوستاد له زانکۆي (اصول الدين) ئه زه ره و سه روکي کۆمه له ي ئه زه ره بو دانان و وه رگيتران و بلاو کردنه وه داواي ليکردم ^(۱) نه گه ر ريگه هه بي چاپي دوه مي هه له بۆيتر کراو له لايه ن کۆمه له که ي ئه وانه وه بيتته چاپکردن- که خوشي يه کيک بو له و که سانه ي زۆر به م په رتوکه سه رسام بون و ناماژه ي پيده کردو خه لکي هان ده دا بيخويننه وه-، دانه ريش به دلئ شادو به سوپاسه وه ريگه ي پيدا. بو ئه م مه به سته دکتۆر چو ره زامه ندي له دکتۆر ئه حمه د ئه مين وه رگرت و پيشه کيه کي جوانيشي بو نوسي، له پيشه کيه که دا دياره دکتۆر هزري په رتوکه که ي به دلئو په سندي کردوه. هه روه ها دکتۆر (ئه حمه د شه رباصي) براده ريشم - که يه کيک له زانايان و ئوستاداني ئه زه ره - له سه ردانيکيدا زانياري ته واي له باره ي بنه ماله و ژينگه و شيوازي په روه رده بون و خوينه دن و

(۱) ئه مه يان له (۳/ حوزه يران / ۱۹۵۱ز) بو.

ژیانۇ سەربىردەى دانەر وەرگرت، بېئەوہى دانەر بزانی بۆ چيەتى. پاشان لىی کردە موفاجەئەو مەقالەيەكى لە بارەى دانەرەوہ بەناوی (برام ئەبۇلخەسەن) لى پىکھيئنا. تا دەرچونى چاپى دوەمیش لە سالى (۱۹۵۱ز) دانەر بەمەى نەزانی بو. ئیتەر دواى ئەم چاپە چاپىترو وەرگىپرائىتر بە زمانگەلى رۆژەللات و رۆژئاوايى لى دەرچو. فەرمو ئەمەش چاپى سىز دەمى ياسايى. ئەمە بو کورتەو باسوخواسى راستەقینەو بىپىچ وپەناى سەربىردەى ئەم پەرتوکە. لەسەرەتاو لە کۆتايیدا چاکە ھەر چاکەى خودايە .

ئەبۇلخەسەن ئەلى ئەلخەسەنى ئەدۋى

نەدوہى زانايان - لوکنھو

۲۰ - رەجەب - ۱۴۰۱ک

۲۵ - مايۆ - ۱۹۸۱ز

پیشه کی چاپی هه شتم

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على سيد المرسلين وخاتم النبیین
محمد وآله وصحبه أجمعين، ومن تبعهم بإحسان الى يوم الدين.

منیش وه کو هه نوسهرو دانه ریکی تر وه کو هه که سیکی تر که بانگه واز بو
هزریک راده گهینی و کار بو بانگه وازی که ده کات به نویسی پی شه کی چاپی
هه شتم می نهم پهرتوکه شادو ناسوده م . کاتی که چاپی یه که می لی دهرچو
پیشبینیم نه ده کرد نهم هه مو نوره چاپانه ی به دوا دا بیست، له خولیا م نه بو
پیشوازیه کی وا گهرم و گوری لی بکریت و به م شیوه یه به جیهانی نیسلا میدا
بلاو بیته وه و، خه لکیش وا به دوا ییدا بگه ری و پهرتوکه خانه نیسلا میه کانیش
مونا فسه بکه ن له بلاو کرد نه ویدا و بو نهم هه مو زمانه ش وه ربگیرد ری و به هه ر
زمانه ش چه ندین چاپی لی دهرچیته وه^(۱)، هه لبت نهم ری زو ده نگدانه وه یه به
یارمه تی خوا وه بو. هه روه ها به لگه یه که خه لک پهرتوکه که یان قبول بو وه به
پیره وه چونیک کی روحامیزیان ده گه ل هزو مه بهستی پهرتوکه که دا هه بو ه.

یه کی که له سه یروسه مه ره کان نه وه یه که نهم پهرتوکه هه رچه نده یه که مین
به ره می نوسه ره که به زمانی عه ره بی نویسی وه تی و نهم هه مو نوره چاپانه شی
لی دهرچو^(۲) که چی وه کو به ره مه کانی تر به شی شایسته ی خو ی له هه له بژی ری و
زیده کاری وه رنه گرتوه، ته نه ا چاپی سییه م نه بی که که می که زیده ی خرا وه ته سه ر.

(۱) تا کاتی نویسی نهم وشانه: وه رگیردرا وه نینگلیزیه که ی سی چاپی لی دهرچو، وه رگیردرا وه
فارسیه که ی شاری (قوم) ی نیران دو چاپی لی دهرچو. وه رگیردرا وه نوردیه که ش چاپی
شه شمی له سالی ۱۹۶۸ دهرچو.

(۲) جیی نه سه فه هه ندی پهرتوکه خانه بیته وه ی ودم له نوسه ر بخوازن و نوسه ر ناگای لی بی
پهرتوکه که یان چاپ کردۆته وه، بۆیه پوخته کاری و هه له بژی ریان تیدا نه کرا وه، ته نانه ت له
هه ندی چاپدا لاپهرو بابه ته کانیش جیگۆر کرا ون .

ئەم پەرتوكە ھەر چاپىكى لى دەردەچو، بىئەوھى ھەلەبۇئىرى و زىدەكارىشى تىدا بىكرى، زو دەفروشرىراو لە بازاردا نەدەمايەو، نوسەرىش دەرفەتى بۆ ھەلنەدەكەوت چاوى پىدا بىشىنتەو. نوسەر ھەندى راوبۇچون و زانىارى تازەى لەلادا كۆبۇوھە بەلام بلاوكارەكان لەبەر زو سەرفبون و داواكارى زۆرى خەلگى چاوپىيان نەدەكرد ھەلەبۇئىرى تىدا بىكات و زىدەكانى بىخاتە سەر، بۆيە ھەمو چاپەكان بە ھەمان شىوھ و ھەكو چاپى سىيەم بون.

كار وا رۆيى تا خوا كردى لە موھەرپەمى سالى ۱۳۹۸ بەرامبەر بە مارس/نەپرل - ۱۹۶۹ كە (دار القلم)ى كۆيتى وىستى چاپىكىرى لى بلاوبىكاتەو، دەرفەت ھەلەكەوت، نوسەر كاتى بۆ تەرخان كەرد و سەرلەنۆى خويندەوھە لەگەل دەق و ژىدەرەكان پىكى گرتەوھە ھەندى ھەلەى راست كەردەوھە و فەرمودەكانى تەخريج كەرد و ژمارەى ئايەتەكانى دەستىشان كەرد و چەند زىادەيەكىشى خستە سەر بىئەوھى بابەتەكان زىاد بىكات بەلام پەرتوكە كە بە پىزتر و بە برشتەر دەكات و ئەم بۆشايىانە پەر دەكاتەو كە نوسەر ھەستى پىدەكرد. بەمچۆرە وا چاپى ھەشتەمى لى دەردەچىتەو كە لە سەرچەم چاپەكانى پىشو پوختەترو بى ھەلەترو دەولەمەندتر دەبى. ولله الامر من قبل ومن بعد وله الحمد في الاولى والاخرة.

ئەبۇلحەسەن عەلى ئەلحەسەنى نەدوى

نەدوھى زانايان - لوكنھو

۲۸ - محرم - ۱۳۸۹ ك

۱۶ / ۴ / ۱۹۶۹ ز

رۆژى چوارشەممە

پيشه‌كى چاپى چواره‌م

الحمد لله، وسلام على عباده الذين اصطفى.

كاتيك يه كه‌م چاپى پەرتوكى (به داروخانی موسلمانان جيهان چ زبانيكى ليكهوت!!؟) له سالى (۱۳۶۹ ك - ۱۹۵۰ ز) كه‌وته به‌ر دیدى خوینه‌ران پيشوازيه‌كى گه‌لى گهرمى ليكرا ته‌نانه‌ت پيوانه و هوميدي دانه‌ريشى تپه‌پاند، ته‌نها بابەت و ناوه‌رۆك و چه‌مكه‌كانى نيو پەرتوكه‌كه بو كه ئاوا سەرنجى خەلكى راكيشا - كه له‌وانه‌يه پيشوازيه‌كى سەيرو ناوازه بوى -، كه‌سييتى و ناوبانگى دانەر له پشت ئەم پيشوازي و دەنگدانه‌وه‌يه نەبوه چونكه پيشتر هيج پەرتوكيكي‌ترى له جيهانى عەرەبيدا بلاو نەبۆته‌وه و خەلكى ئەم ولاتانە نه‌يانناسيوه.

هەلبەت ئەم پيشوازيه گهرمى كه لەم پەرتوكه كراوه له فەزلى خواوه‌يه، دواى فەزلى خواش ئەوه‌بو كه له كاتى گونجاوى خويدا بلاوبوه‌وه و له‌گە‌ل خواستى ناپرون و ناراسته‌ى ناديارى نيو دلانىش يه‌كى گرته‌وه و ده‌گە‌ل هەستى گە‌ليك له بيرمه‌ند و رۆشنه‌يره‌كانى جيهانى عەرەبىش وه‌ده‌نگ ده‌هات و له‌گە‌ل هزرو بۆچون و تۆژينه‌وه‌كانيان تىكى ده‌كرده‌وه .

پەرتوكه‌كه له پايتە‌خته عەرەبيه‌كان و نيوه‌نده زانستيه‌كاندا به فره‌وانى بلاو بۆه، هەمو توێژه‌كان قبوليان كرد و هەندى له ريبه‌ره هزريه‌كانىش تۆژينه‌وه و ديرا‌سه‌يان له‌سەر كرد و مامۆستا و په‌روه‌رده‌كاره‌كان لاوه‌كانيان هان ده‌دا بى‌خويننه‌وه و تپى ب‌روان، هەلبەت سوپاس هەر بۆ خوايه كه خۆى كارە چاكه‌كان به ئاكام ده‌گه‌يه‌نى .

ليژنه‌ى دانانو وه‌رگي‌پ‌ران و بلاو‌كر‌دنه‌وه له قاهره چاپى يه‌كه‌مى لى‌ده‌ركرد، بى‌گومان رۆليكى چاكيان گي‌پ‌را كه پەرتوكه‌كيان به به‌رگي‌كى جوان و قەشه‌نگه‌وه خسته به‌رده‌ستان و له نيوه‌نده زانستى و ئەده‌بيه‌كانىشدا نرخیكى به‌رزىان پى

بەخشى. پاشان كۆمەلەي ئەزھەر بۆلەۋكردىنەۋە دانان-كە چەند برادەرىكى نوسەرىشى تىدان- سور بون لەسەر ئەۋەي كە دوبارە چاپىكى تىرى لى دەركەنەۋە، منىش بە دلخۇشەۋە رىگەم پىدان. ئوستادى گەۋرە دكتور ئەحمەد ئەمىن (بەگ)-خو لىي خۇش بى- كە سەرۋكى لىۋنەكە بو رەزامەندى فەرمو، ئەۋەبو لە سالى (۱۳۷۰ ك - ۱۹۵۱ ز) دوهم چاپى لى دەرجەۋە، كە پىشەكى ئەم بەرپزانەي تىدابو: دكتور محمد يوسف موسى، نوسەرى ئىسلامى ئوستاد سەيد قوتب، برادەرى نوسەر شىخ احمد الشرياصي، كە نرخى پەرتوكە كەيان بەرز كەردەۋە.

كاتىك چاپى دوهم دەرجو من لە گەشتىكى رۆژھەلاتى ناۋەراست دابوم بۆيە نەمپەرزا زىادەي بىخەمە سەر كە پىشتىر بىرم لى دەكەردەۋە بە پىۋىستىم دەزانى، بەلام خوا كەردى بۆ چاپى سىيەم چەند سەرچاۋەيەكى ترم ۋە دەست كەۋتو كۆمەلەي رابوچون ۋە لايەنى نويم لەلادا گەلە بو ۋە گەل ئەۋ چاپم دا، چاپى سىيەم لەبەر چەند ھۆكارىك تا سالى (۱۳۷۹ ك - ۱۹۵۹ ز) نەھاتە چاپكردن بەلام كە چاپ كرا ماۋەيەكى كەمى بردو گشت دانەكانى فروشان. كە ئەمەشيان چاپى چۈرەمەۋە زىدەي خراۋەتە سەرو ھەلەكانى بۆيردراۋە.

لەخوا دەپارېمەۋە ئەم چاپەۋ چاپەكانى دواترىش - إن شاء الله - ۋەكو چاپەكانى پىشو بىنە ماىەي سود ۋە بەھرەي مۇسلمانان، بىنە ھۆكارىك بۆ ھۆشيارى ۋە پروايەكى نوئ كە جىھانى ئىسلامى گەلىكى پىۋىستە. ھەر خواش تواناي بەسەر ھەمۇ شتىكدایە.

ئەبۇلحەسەن ئەلى ئەلحەسەنى نەدوى

لوكنھو (ھىندىستان)

پیشه‌کیه‌ک

به پینوسی ئوستادی هیژا دکتور محمد یوسف موسا

کاتی‌ک ناسمان په‌یوه‌ندی به زه‌مین ده‌کات و له به‌رزایی هه‌ره به‌رزوه له‌لای
خوای په‌روه‌دگاروه په‌یامی خوا به عه‌بدانی ناگزور^(۱) راده‌گه‌یه‌نری، روداو‌یکه
له روداو هه‌ره مه‌زنه‌کان که یاسا‌کانی سروشت ده‌سمین و له ری‌وشوینی دارپ‌ژراوی
خوایان ده‌خزین و ده‌گ‌زپین که -مه‌گ‌ر له حاله‌تی پی‌ویستی زور گه‌وره‌دا یا بۆ
مه‌به‌ست‌یک که خوای به تواناو بالاده‌ست ته‌قدیری کردبۆ نه‌گینا - ناگزپین.
هه‌رشت‌یک له‌م جیهانه‌دا رو بدا یان په‌یدایی، ده‌بی هۆ و ئامانج‌یکی هه‌بی.
ده‌رکه‌وتنی ئیسلامیش گه‌وره‌ترین روداو که جیهان به‌خو‌یه‌وه‌ی بینیبی،
که‌واته ده‌بی مه‌به‌ست و هۆ ری‌خۆشه‌کی بۆ هه‌بوین.

ئیمه ئیستاکه - نه‌گه‌رچی زور به کورتیش بی - له جوغزی ئه‌و باب‌ه‌ده‌دا نین
له‌باره‌ی هۆ ری‌خۆشه‌کیه‌کانه‌وه بدوین که زه‌مینه‌یان بۆ ده‌رکه‌وتنی ئیسلام
هه‌موار کردوه، که ئاشکرایه ئه‌و کات جیهان کۆمه‌لگه‌ی چاک و راستی تیدا
نه‌ما‌بو، هه‌روه‌ها له باره‌ی ئه‌و مه‌به‌ستانه‌ش نادوین که ئیسلامی له پیناودا
هاتوه و پی‌غه‌م‌به‌رو یاه‌وه‌رانی پی‌شین بۆی تی‌کۆشاون تا چه‌سپاندو‌یانه‌و
وه‌دیانه‌ی‌ناوه و جیهانیش تا روژ‌گاری‌کی در‌یژ له‌به‌ریدا هه‌ساوه‌ته‌وه، هه‌مو که‌س
نه‌مانه‌ی له‌لادا رونه‌و پی‌م وایه نه‌گه‌ر لی‌ی بدویم دوباره‌یه، له پیشه‌کیه‌کی واشدا
که به‌دل‌خۆشیه‌وه بۆ ئه‌م په‌رتوکه‌ی ده‌نوسم شوینی ئه‌م جو‌ره‌ باب‌ه‌تانه‌یه،
هه‌لبه‌ت له‌سه‌ر داوای براده‌رو ئوستادی به‌ر‌پ‌ز سه‌ید نه‌بو‌لحه‌سه‌ن عه‌لی
نه‌لحه‌سه‌نی نه‌دوی پیشه‌کیه‌که ده‌نوسم، که یه‌کی‌که له بانگ‌خوازه پیشه‌نگه‌کانی
ئه‌م سه‌رده‌مه‌ی تیدا ده‌ژین.

پېم وايە ئەم پەرتوكە پېتويستى بە پېشەكى هېچ پېشەكى نوسىك نيه چونكه ديارە خوئنه ران بە چ پېشوازيه كى گەرم و نوازەو دەست لەملانى بون، تەنانت هېچ پەرتوكىكى ئىسلامى كە لەم رۆژگارە دەرچوبى پېشوازي وا گەرمى لېئەكراو، بەلام كە نوسەرى پروادارى پرواراست ئەم داوايە لېكردوم ديارە لە ريزو تەوازوعى خۆيەتى .

شاھىدى دەدەم و دەلېم كاتىك چاپى يەكەمى ئەم پەرتوكە دەرچو رۆژىكى نەبرد سەر لەبەرىم خوئندەو، زۆر كەوتە بەردلېم، تەنانت كە لېئومەو لە دواھەمىن لا پەرەيدا نوسىم: (ھەر مۇسلمانىك لە پېناو ھېنانەو ھى شەكۆى ئىسلامدا تېبەكۆشى لەسەرى واجبە ئەم پەرتوكە بخوئىتەو). ھەم ئەمانە لەو كاتەدا بون كە ھېشتا نوسەرم نەدەناسى، بەلام كاتىك بە ناسىنى بەختەوەر بوم و چەند جار يەكيش دەگەلیدا دوام ئەوكات زانىم چۆن و بۆجى وا شەيدای پەرتوكە كەى بومە، ئەو كات بۆم دەر كەوت كە سەرچاوەى ئەم كارىگەر بونە - و تپراى و دەدەرخستنى ھەق و تۆزىنەو بە پېزەكانى - بۆ ئەو دەگەر پېتەو كە نوسەر شارەزايىەكى تەواوى بە ئىسلام ھەيە و لە ژيانى خۆشيدا پەپرەوى ليدەكات و بە دلۆسۆزى بانگەوازی بۆ دەكات .

ئەو ئەفسوسە قول و ژانە توندوتیژەى كە ئیمە ھەستى پیدەكەین برادەرى بەرئیزىشمان: ئەبۇلحەسەنى نەدوى ئەویش ھەستى پېكردو، خەمە گرانەكەش ئەو ھەيە كە ولاتە ئىسلامیەكان لىي خۆش ھاتونە لە پاشكۆى ھەرە پشەتەو ھە ولاتە رۆژئاوايىەكاندا بن و ەك ئەوان ئارەزو بەكن و ھەر مەسەلەيەكيش بېتە پېش حوكمى ئەوانى تیدا پیدە بەكن و دان بە بەھاو پېودانەكانى ئەواندا بنین كە بە گوێرەى بنەماكانى خۆيان برپارى لەسەر دەدەن، لە ئەنجامى ئەمەدا مۇسلمان بە شێو ھەيەكى گشتى متمانەى بە خۆى رەگەزو دین و پېودان و بەھا بەرزەكانى ون كردو كە بابو باپیرانى مەردو رەندى زۆرى لەسەر سور بون. دەرەكەى ئیمە ئەمەيە كە دەبى دەرمانى بۆ وەدۆزىن، گرتەكەشمان بگرە سەرچەم گرتەكانمان ھەر لەمەدا خەست دەبنەو كە لەسەرمان پېويستە لە شامیزى دین و میژوو كەلەپورى روحى و ئاوەزى نەمرمان رېگەچارەى

سهرکه وتويان بۆ دياربکهين. دانهری نهم پهرتوکهش (به داروخانی موسلمانان جيهان چ زيانځي ليکھوت!!؟) له ههمو نهمانهی روانيوه و خوشی له پيناودا ماندو کردوه و هرچی له توانايدا هه بوه که مته رخه می تیدا نه کردوه .

له راستيدا گرفتى نهمپړۆى جيهانى ئيسلامى له وه دا نيه که له ناو ناموسلماناندا بانگهواز به ره و ئيسلام ناکړئ و موسلمانى نوئ زياد نابن، به لکو گرفته که له وه دا به که موسلمانان کان خويان رويان له ئيسلام وه رگپاوه و پشتيان له ژيارو ره وشت و به ها و پتودانه کانى رۆژه لات کردوه و به رۆژناوا سدر سامن، بۆيه وامان ليها ته تهنه به ناو و نه ژادو ژينگه ی جوگرافى موسلمان بين و له ئيسلامى راسته قينهش که نارگير بين، هه تا وامان ليها ته له ته شريع و نه ريته کاندا که خۆمانى پئ به پتوه ده بهين ئيسلام نه ناسينه وه، پتويست به وه ناکا نمونه بينينه وه چونکه له ده سه لاتدارو نو تنه ره کانى ولاتانى ئيسلامى و خاوه ن پله و پايه دينيه کاندا ناشکرا دياره، جا ميسر ده لئى يان ولاتانى تر.

خوا ئيسلامى کردۆته دوا هه مين په يامى نهم جيهانه، بۆيه نابئ چاوه پئ بين په يوه نديه کي ترى ئاسمان به زه ويان پئ بکريته وه تا زه وي له و شيرک و گومرايى و خراپه کار يانه پاک بکريته وه که خهريکه سهرتاپاى جيهان داده گر نه وه، نابئ له دواى هاتنى پتغه مبه رى ئيسلام چاوه پئ پتغه مبه ريکي تر بين و بلين به هوئ په يامى تازه ی نهم پتغه مبه رى دادئ خه لک له تاريكى نه فاميتي به ره و روناكى ئيسلام ده ريزاز ده کړئ، نابئ چاوه پئ راسته پئ به خته وه رى رينوئ بکړئ، چونکه خواى مرؤفايه تى سهرگه ردان به ره و راسته پئ به خته وه رى رينوئ بکړئ، چونکه خواى به خشنده ی ميهره بان قورئانيکى وای بۆ هه نارديوين که هه رکه سيک وه دواى که وئ سهرگه ردان نابئ، شه ريعه تيکى وای بۆ دابه زاندوين که هه رکه سيک کارى پئ بکات به ده بخت نابئ.

ده بئ کار بۆ نه وه بکهين متمانه مان به دين بگه رپنينه وه و دين ببيتته بنچينه ی ژياغان، به م جوړه ده توانين سهرتاپاى جيهان له م نه فاميتي ده گه مارۆى داوه رزگار بکهين. ده بئ يه که محار خۆمان بروا به م دينه بينين نه محا خه لکى بۆ بانگ بکهين. خه لکيش نه وکاته بروا دينئ که ئيمه بين به پيشه ننگيکى چاک .

جيهان - كه خۆشم له شه وروپام وهدى كرده - نوشتى سياسى و ئابورى
موسلمانان ده كه نه مه هانه يه كى زه قوزو پ و ده لپن ئيسلام شايسته ي
هر كرده يه تى موسلمانان نه چجاي جيهان!، كه چى هه ره مان جيهانى
مه سيحى بو كاتى خۆى كه موسلمانان له لايه نى پروا و كرده وه دا موسلمانى
راسته قينه بون؛ له مه سيحايه تى خۆى له ق و لوق ببو، كاتيكيش ده ياندى شمشيرى
موسلمانان چتو داستانى بيوتنه و سه ركه وتنى گه و ره تو مار ده كات له ده وه
پييان وابو نه مه به لگه يه بو راستى ئيسلام و موسلمانان كان چونكه ده يانگوت
خوا سه ركه وتن ته نها به پروا دارانى هه لپوارده ده به خشى.^(۱)

ئهم قسه يه كى كه له سه ره وه دا گوتمان بى به لگه و بى شاهيدى ميژو نه، ته نها
له و سۆنگه وه نه بانگه واز بو ئيسلام بكه ين، فهرمو شه وتانى نوسه رى (الدعوة
الى الاسلام) وشه به وشه ده لى :

((وا پيده چى ره وشت و ژيانى سه لاهه ددين كه پر بو له داستان و پاله وانيتى،
كارى گه ريكي نه فسوناي خستبته ميشكى مه سيحه كانى شه و كات، ته نانه ت
كۆمه لىك سوارچاكي مه سيحى شه ونده ي پى سه رسام و كه مه ندكيش ببون،
نه ته وه دى مه سيحيتى خويان به جى هيشت و چونه ريزى موسلمانانه وه.
نه سهرانيه كان له سالى ۱۱۸۵ ز سوارچاكيكى ئينگليزيان ده ركرد كه
سوارچاكيكى په رستگا بو و ناويشى (رۆبه رت سانت نه لبانس) بو، شه ويش بو
موسلمان و كچى كى شه وه ي سه لاهه ددينيشى هينا .

دواى دو سال له م ميژو سه لاهه ددين غه زاي فه له ستينى ده ست پى كرد و له
شه رى حوتتيندا شكستى كى گه و ره ي به مه سيحه كان خوارد، گۆى (Guy) ي
پادشاي به يتوله قديس به ديل گيرا .

(۱) ته ماشاي په رتوكى (الدعوة الى الاسلام) ي سيّر توماس نارنۆلدى ئينگليزى ناو دار بكه ل
(۷) له وه گيتردراوه عه ره بيه كى دكتور (حسن ابراهيم) و نه وانى تر .

پاشان بۆ ئیوارهی رۆژی شهپه که پاشا له گهڵ شهش له سواره کانی به ویستی نازادانهی خۆیان نهوێیان به جی هیشتو بۆ نیو سهربازگه کهی سهلاحه ددین ههلاتن^(۱).

نهم نمونهی که هینامانهوه یهك به لگهیه له ههزاران شهو به لگانهی که پهرتوکه کۆن و تازه میژویه کانیان رازاندۆتهوه، له مهوه دهرده کهوێ که پیشهنگی چاک کاریگهریکی گهوره دهخاته ناو دله و دهرونی خه لکی نه گهرچی خه لکیکی ناموسلمان و دوژمنیش بن، نهو ههتمان بۆ دهرده کهوێ که بونی پیشهنگی و اچاک و سهرمه شق و فاکته ریکی گرنه گ بوه بۆ فتوحات و سهرکهوتنی ئیسلامیه کان و رینگهی خوش و هه موار کردوه.

ئیسلام دوینیکه به چ ئالایهك شه کاوتهوه نه مپۆکهش ههر به هه مان ئالا ده شه کیتتهوه، هه لبهت به بپوا بو، بپوایهك ده گه ل ته نکایی دله تیکه ل بپی، به قوربانیدان بو، قوربانیدان به خوشه ویستترین مال و گیانی له پیناو ئیسلامدا، به شانازی کردن بو ته شریع و ریبیرو نه ریته چاکانهی ئیسلام که جیهانی پپئ ناسوه ده بی و راده پهری، به بانگه واز بو، بانگه واز به هوی کردوهی چاک و وزه ی پاک به شپوهیهك له هه مو لایه نه کانی ژیان پیاده بکری و به فه رمانی شهو بانگه وازه نه بی فه رمان نه درئ.

نه گهر بمانه وێ سهر له نوێ سهر کردایه تی مرۆفایه تی وه رگرینه وه پپویهسته بیروباوه رپکی راسته قینه ی نهو تو مان له دله بپ که له هه مو ره فتار و گو فتاریکدا رهنگ بداته وه، دکتور محمد ئیقبال ده لئ: موسلمان بۆ شهو نه خو لقاوه تا به ئاراسته ی (با) هه لبه کات و له گه ل ره وتی مرۆفایه تی رامالدرئ، بۆ شهو خو لقاوه تا (شهو) جیهان و کۆمه لگه و ژیار ئاراسته بکات و ئیاده که ی وی مرۆفایه تی به رپۆه بیات. چونکه موسلمان خاوهن په یام و زانست و بپوای راسته قینه یه، چونکه موسلمان به رپرسی جیهان و ره وت و ئاراسته که یه تی، شوین پایه ی موسلمان لاسا کردنه وه و ریزی دواوه نیه، به لکو بریتیه له سهر کردایه تی و

(۱) پهرتوکی ناوبراو ل (۸۲-۸۳).

پېشەوايەتى و رېبەرايەتى و رېنمايەكىردن و فەرمان و نەهيەكىردن. جا ئەگەر رۆزگار خۆى لى گۆپى و كۆمەلگەش سەرىپچىلىكىردو لە راستە شەقام لايدا؛ بۆى نىە چۆكى بشكى و دەستە و ئەژنۆ دابىشىش و رەوشى رۆزگار بلاوينىتەو، بەلكو دەبى شۆپش بەرپا بىكات و رەوشەكە بگۆپى، لە مەملەت و شەرى خۆى بەردەوام بى تا خوا يەكلای دەكاتەو. دەستەونەژنۆ دانىشتن و مەلكەچىون بۆ رەوشى بىنگار و بارودۆخى ستەمكارانە و مەهانە گرتن بە قەزاوقەدەر تەنھا لە زەبون و گرگن^(۱) دەوەشىتەو، بەلام پروادارى بەهېز ئەو كەسەيە كە خۆى دەبىتە قەزاي زال و قەدەرى رەتەنەكراوەى خواى بالا دەست^(۲).

بەراستى نازانم لەم وتەيدا — كە وا دەزانم زۆر رۆيشتم — لە بارەى ئەم پەرتوكەو چ بلىم كە ھەرەكو لە سەرەتاشدا گوتم گەرەكى بە پېشەكى نىە .
من — خوا دەزانى — وەبىرم نايى چ لە پەرتوكە كۆنەكان چ لە تازەكان پەرتوكىكم خويندبىتەو وەك ئەم پەرتوكە ھىندە شتى چاك و بەسودى لەخۆ گرتى، ھىچ پەرتوكىك وەك ئەم پەرتوكە دەرمان و رىگەچارەى دانەناو كە سالاھايە پىئەى دەنالىتن، ھىچ نوسەرىك وەك نوسەرى ئەم پەرتوكە وا بە ناخى روحى ئىسلام شۆر نەبۆتەو، بەمجۆرەش دىسۆزى نەنواندە بۆ بانگەوازی دىنى ئىسلام و كەشيش وەك ئەو ھەمو توانايەكى لەم پىئەناوەدا تەرخان نەكردەو.

كەواتە پىئەستە لەم پەرتوكە بەھرەمەندىن، سود لەو نامراز و كەرستانە وەربگرىن كە نوسەرى بەرپز نامازەيان بۆ دەكات، تا بەلكو ھەلىسەنەو و ئاواتى دىرىن و شكۆى ژىن و رىزانەى ژيانەو و دەست بىنن. بىگۆمان ئەمەش بەو دەكرى كە رەوش و رىئوشوین و نامانجەكانى خويندەنى لای خۆمان بگۆپىن و بىانكەينە پەرورەدەيەكى ئەوتۆ كە بنچىنەو بنەماكانى لەسەر ئىسلامىكى راست و دروست بى، خويندەنەكەشان ئەو نامانجە بپىكى تا لە جىھانى ئىسلامیدا راپەرىن بەرپا بكەين و لە جىھانىشدا بگەينەو شۆتەپايەى ديارو بەرچاوى

۱ گرگن: قەزەم.

(۲) لە تۆزىنەوەى ئەبۇلخەسەنى نەدوى وەگىراو بەنارى (شاعىرى ئىسلام، عەمد نىقبال) ل(۶۶) - (۶۸).

خۆمان، بۆ وه دیه پنهانی ئامانجه کهش ئامرازو کهرستهی دروستو سهرکهوتو دروست بکهین .

ئهم راپهرینه ئیسلامیه —به ئیزنی خوا— کاتیك دیته ئاراهه که نه تهوهی ئیسلام له خهوه کهی رابی و له گلانه کهی هه لسیته وه، مندا له خویندکاره کانی ئهمرۆ بکاته پیاوی موسلمانانی دوا رۆژ، پیاوی وایان لی دروست بکات بتوانن به چاکای کاروباری نه تهوه راپهرینن، پیاوی ئهمین و ئازای وایان لی پهروه رده بکات که جگه له خه می هینانه وهی شکوی ئیسلام و جیهانی ئیسلامی هیچ خه میکی تریان نه بێ.

بێگومان ئامرازای وا سهرکهوتو که بتوانی ئهم ئامانجه به رزه له خویندن و فێرکردندا بپنیتته دی گه لی زۆرو جۆراوجۆرن ئه گهر ئیمه مه به ستمان بێ، به لام لیره دا پیم باشه و ته کهم به برگه یه ک^(۱) له و ته کانی ئوستاد ئه بولحه سه نی نه دوی کۆتایی پی پینم که ده لی:

((قورئانی پیرۆزو ریژینی^(۲) محمد ﷺ دو هیژی مه زن و گه ورن، ده توانن گری بپروا و حه ماسه تی جیهادی ئیسلامی هه لگیرسیئن، هه میشه باسی شوړشی مه زن ده کهن که به سهر سهرده می نه فامییدا بکری، نه ته وهی ده سته پاچه و خه مسارد و ریسوا و خه والو هان ده دن و ده یکه ن به نه ته وه یه کی زندو جوامیر و خویندگهرم و نارازی له نه فامی و دژ به سیسته می زۆرداری. ده ردی ئهمرۆی جیهانی ئیسلامی ئه وه یه که به ژیا نی دنیا خو شنود و ئارخه یانن^(۳)، خو یان ده گه ل ره وش ی گهنده ل گو بناندوه و زیاد له پیویست بیده نگن و به م شیوه ژینه کامه رانن، به گهنده لی و خراپه کاری نیگه ران نابن، به لاریسون و بی دینی هه راسان نابن، له مه ر به دکاری موگرژ نابن، خولیای ورگی تیرو به رگی جوانن، به لام قورئان و ریژینی پیغه مبه ر ﷺ ئه گهر ریگه یان هه بی بچه ناو دل بار به جوړیکی تر ده گوړی، ململانی پهیدا ده بی، ململانی نیوان بپروا و دوړویی، ململانی نیوان

(۱) کۆبه ندی پینجه م —خۆسازدانی روحی . —وه رگی تر—

۲ رستین: ریژوینی ژینی رابره، السیره.

۳ ئارخه یان: دلنیا، مطمئن.

ئاوەر^(۱) و دودلئی، ململانئیی نێوان ژێانی دوارۆژی نەپراوە ژینی دنیای بپراوە، ململانئیی نێوان ئاسودەیی دڵ و هەسانەوێ جەستەیی لە گەل، ململانئیی شەهیدبون و مەرگی سەرشۆری، ململانئییەك كە گشت پیغەمبەرەكان بەرپایان کردووە، بێگومان بەبێ بونی ئەم ململانئییە هەرگیز جیهان رزگار نابێ، تەنها ئەو کاتەش سەرتاپای جیهانی ئیسلامی و سەرچەم خێزان و ولاتە ئیسلامیەکان دەبوژینەووە کە ئەم ململانئییە بەرپا بێ: ﴿فَتِيَّةَ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَزِدْنَاهُمْ هُدًى . وَرَبَطْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَنُذْعِرَ مِنْ دُونِهِ إِلَهًا لَقَدْ قُلْنَا إِذَا شَطَطًا﴾ الكهف ۱۳-۱۴.

نێتر ئەو کات شەنبای بەهەشت و سروەکانی سەدەیی یەکەم هەڵدەکەنەووە، ئەو کات جیهانیکی نوێ بۆ ئیسلام لە دایک دەبێتەووە کە بە هیچ جۆریك بە جیهانە کۆنە داروخاوەکی نەچیتەووە)).

لەم وشانەووە کە هەر لەم پەرتوکهووە خواستومانه بۆمان دەردەکەوێ کە روحی هومیدێکی گەورە بالێ بەسەر دانەر کیشاوێ ! خوا خۆی و ئاسەوارەکانی بکاتە مایەیی سودێکی زۆر، خوا پاداشتی چاکەکانی بداتەووە.

محمد يوسف موسا

پیشه کیهك

به پینوسی نوسه ری ئیسلامی ئوستاد سهید قوتب

ئه مپۆ موسلمانان خۆ به ئیسلام هه لده ده نه وه که چی له حه قیقه ته که شی نه گه یشتون، پتر به چاولیکه ری دایک و باوکان وه ریده گرن تا به ناسین، بۆیه گه لیک پتیوستان به که سیکه سه ره له نوێ بپروا به خۆبون و له رابردو رادیت و هیوا بون به دواپۆزیان بۆ بگه رپنیتته وه .. گه لیک پتیوستان به که سیکه بپروا بون به م دینه یان بۆ بپوینیتته وه .

ئه م په رتوکه ی به رده ستم : ((به داروخانی موسلمانان جهان چ زیانکی لیکهوت!!؟)) که به رپیز (سهید نه بولحه سهن عدلی نه لحه سهنی نه دوی) نوسیویه تی یه کیکه له چاکترین شه و په رتوکه کۆن و تازانه ی له م باره وه نوسرابن و من خۆیند به وه .

ئیسلام بیروباوه ری گه رده نه رزییه، یه کیك له تاییه تمه نده هه ره تاییه تیه کانی شهویه که ههستی گه رده نه رزی له روحی پرواداران ده رپوینتی بیته وه ی فیزبه رزی و خۆ به زلانیی له گه لدا بێ، روحی متمانه به خۆکردنی پیده به خشی بیته وه ی که شوفشی له گه لدا بێ، ههستی هه دادانی^(۱) ده خاته دل بیته وه ی خه مساردی له گه لدا بێ، و له موسلمانان ده کات له ئاست مرۆفایه تی سه رجهم جیهاندا ههست به به رپرسیتی و سه ره رشتایه تی بکهن، ههست بکهن شه رکی رینوینیکردنیان پێ سپێردا وه ... رینوینیکردنی گه لانی گو مپرای سه رزه وی به ره و راسته پتی ئایینی راست، رینوینیکردنی مرۆفایه تی له تاریکستانه وه به ره و روناکی ئیسلام: ﴿كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ﴾ : ئیه چاکترین نه ته وه ی نیو خه لکن چونکه فه رمان به چاکه ده کهن و ریگه له خراپه ده گرن و پخوا به خودا دینن. ﴿العمران: ۱۱۰﴾

وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا نَبِيَّوَهُمَان كَرْدَوْتَه نِه توه هیه کی نیوه پاستی تا بن به شاهیدی سر خه لک و پیغه مبه ریش بیته شاهیدی سر نیوه ﴿البقرة: ۱۴۳﴾.

نهم پهرتوکه ی وا له بهر ده ستم دایه گشت نهم واتایانه له دهرونی خوینه ر ده ورورژینئو ههمو تایبه تمه ندیه کان ده خاته ناخی، له مه شدا تنه نا په نا وه بهر ورورژاندنی ویژدانو فیزو ده ماری نایینی نابات، به لکو هه قیقه ته بابه تیه کان ده کاته که رسته و ده یخاته بهر دیدو هه ستو ناوه زو ویژدانه وه، روداوه میژوی و نیستاییه کان به بی زیادو کهم ده خاته پروو سته میان لیناکات، له ههمو نه و دوزو کیشانه ی باسیشیان ده کات سر له بهریان ده باته وه بهر دادگای هه قو واقیع و لژیک و ویژدانه وه، له هیچ کیشیه کدا نه گهر به لای نه ودا شکابیته وه یان له دژی نه و، نه له سهره تاو نه له نه جامدا، فروفیل و سته می نه کردوه .. نه مه یان تازیاری^(۱) یه که می نهم پهرتوکه یه.

نهم پهرتوکه له سهره تاو وینه یه کی بچوکی خیرا- به لام رون و ناشکرا- بو جیهان ده کیشئ بهر له وه ی گزنگی نیسلامی بهر که وئ .. وینه ی گشت جیهان، له رژه لآت و رژه ناواوه تا باکورو باشور، له هیندستان و چینه وه تا فارس و رومستان .. وینه ی کومه لگه و ویژدانی نه و کومه لانه ده کیشئ که خاوه ن په یامیکی ناسانی بون وه کو جوله که و دیانه کان یان بته رست بون وه هیندوکی و بوذایی و زهرده شتیه کان ..

وینه یه که ده کیشئ که سهرجه م جیهان بگریته خوی و ههره موی زور به جوانی وه سف بکات، بیته وه ی ستم بکات یان خوسه پینئ بنوینئ، به لکو گه له کومه کی به توژه رو میژوناسانی کون و نوئی ناموسلمانیش ده کات، هه لبت نه وانیش که باسی رژی پيشانی نیسلامیان کردوه مه به سته خویان هه به و.

ره وشی جیهان راده نوینئ .. که روحی نه فامیتی به سهردا زال ببو و هه لبرکابو، ویژدانی بوگن ببو، پیودانی به هاداری و شیرازه ی خوره وشتی شپزه

ببو، ستم و کڙيلايه تي به هه پميتن^(۱) بو، لافاوي خۆشگوزهراني له راده به دهرو کوله مهرگي ناگزورانه شه پۆلي هه لده کردو په رده ي ره شي بي پروايي و گومرپاي سهرتاپاي جيهاني دا پۆشيبو، نه گهرجي نايه ناسمانيه کانيش له نارادابون، نه وانيش ده ستيان تيو هه درابو و تين و تاويان ون کردبو، ده سه لاتي به سهر دهرونان دانه ده شکا، وهك جه ستم ي بيگيانيان لي هاتبو كه نه روح و نه ژينيان تيدا نه بو، به تاييه تي نايي مه سيحي.

دانه ر پاش نه وه ي وي نه ي نه فامي تي ده كي شي، رۆلي ئيسلام راده نويني و باسي نه وه ده كات كه چۆن ئيسلام توانيو به تي روح ي مرۆفايه تي له نه فسانه و نه نديشه ي پروپوچ، له به نده گي و كڙيلايه تي، له خراپه كاري و بۆگه نبون، له چروكي و شپه رزه بون رزگار بكات، چۆن توانيو به تي كۆمه لگه ي مرۆفايه تي له ستم و ده سترزي، له دارمان و ليكترازان، له جياوازي چينايه تي، له زۆرداري خونكاران^(۲)، له ريسواكاري كاهينان ده رياز بكات، چۆن توانيو به تي جيهان له سهر بناغه ي داوينپاكي و پاكو و ئيجابيه ت و بنيا تان و نازادي و تازه خوازي و زانياري و دلنيابي و متمانه به يه ككردن و پرواداري و دادگهري و ريزداري و كردو كۆشي بيوچان له پينا و په ره پييدان و به ره و پيشه و به ردي ژيان و به خوشيني مافي مافداران دا به زريني.

ئيسلام له كاتي كدا توانيو به تي نه و رۆله بگيرئ كه له گشت شويني كدا سهر كرده تي له ده ست خۆي به، ئيسلام بيروباوه ري گه رده نه به رزيه، ريو شويني سهر كرده بونه، پيره ويكي سهرمه شقه نهك شوينكه وتنه، بۆيه نه گه ر سهر كرده تي له ده ست خۆي نه به ي ناتواني رۆل بگيرئ.

پاشان باسي نه و رۆژگاره ده كات كه موسلمانان رو له نشيو ي ده كه نو داده روخين و واز له سهر كرده تي و سهر په رشتايه تي و به رپرسي تيه فره وانه كيان دين و جله و له ده ست ئيسلام به ر ده بي.

۱ هه پميتن: به ره.

۲ خونكار: قه له مه رو، ده سه لاتدار.

لېرەدا نوسەر باسى ھۆيە روحى و ماددىيەكانى ئەو داروخانە دەكات و ئەو ناخۆشى و كارەساتە دلتەزىننە دەخاتە رو كە موسلمانان بەھۆى وازھىننایان لە رىبازى دىنەكەيان دوچارى بون. باسى مەرگەسات و رەوشى ناھەموارى جىھان دەكات كە بە ھۆى و نكردنى ئەم سەرکردايەتيە سەرپرستە و گەراندەھى بۆ نەفامىتتى جارانى توشى ھاتبو. ئەو ھىلە سامناكەش دەكىشى كە مەرۆفایەتى پىيدا سەرەو غون دەبەو ھەو ھاو كات لە گەل ئەو ھەدا چەندىن ئاسۆى گەش و گوشادى زانستى بۆ والا دەبو... بە وردبەنەو ھەو تىو ھەمانەو ھىلە سامناكە كە دەكىشى نەك بە رستەى ئاگراوى و دەرپرینى بە شاخ و بال. چونكە ھەقىقەتە واقىيەكان ھەك نوسەر راینواندە پىويستیان بە باقوبرىق و ئارایشدان نىيە.

لە ميانەى رانواندى ئەو باس و خواسانەدا خۆنەر ھەست بە ئەو پەرى زەرورەتى گۆرپانى سەرکردەى مەرۆفایەتى دەكات.. گۆرپانى لە دەست نەزانىو ھەو بۆ دەست زانین و زانیارى. خۆنەر ھەست بە زەرورەتى و جودى ئەم سەرکردايەتيە ئىسلام و ھەست بە ھەمو ئەو مەرگەسات و كارەساتانەش دەكات كە بە سەر موسلمانان و بە سەر رابردو و ئىستەو داھاتوى نزیك و دورى مەرۆفایەتى داھاتو ھە دادى.

كارىگەرلىكى تايىبەتیش دەخاتە دەرونى موسلمان و ھەيلىدەكات شاخ بۆ رابردوى فەوتەو ھەلكىشى، شانازى بە داھىنانەكان بكات و، لە سەرکردايەتى لە دەستچوش رابىتى.

رەنگە جىبى سەرنج بۆ كە نوسەر بە وشەى (نەفامىتتى) گوزارشتى لەو نەسكۆيە كردو كە بە ھۆى نەمانى سەرکردايەتى ئىسلامىيەو توشى سەرچەم مەرۆفایەتى بو.

بەرپاستى نوسەر زۆرچاك لەو گەيشتو كە جىاوازی بنەرەتى لە نىوان روحى ئىسلام و روحى ئەو ماددەپەرستىيەى بەر لە ئىسلام و ھەيلى نەمانى سەرکردايەتى ئىسلامىيەى برىتيە لە (نەفامىتتى).. چونكە نەفامىتتى برىتى نىيە رۆژگارلىكى دىارىكرەو، بەلكو شەقلىكى روحى و ئاوەزى دىارىكرەو، كاتىكىش

ئەو شەقلە دەردەكەوى كە ئەگەر بەها بنچىنەبىيەكانى ژيانى مرۆفایەتى-ئەوانەى خوا مەبەستىيەتى- لە ئارادا نەمىنى و بەهای ترى غەوارەى ئارەزوئامىز جىيان بگرنەو. مرۆفایەتى لە ئەمروى ئەوپەرى پىشكەوتنىدا بە ھەمان دەردى دوينىي ئەوپەرى درندەبى دەنالىتى.

پەيامى ئىسلام بانگەوازە بۆ لای خواو پىغەمبەر و برابون بە رۆژى دوايى، خەلاتەكەشى رزگاربونە لە تارىكستانىيەو بۆ رۆناكى، لە بەندەپەرستىيەو بۆ خواپەرستى، لە تەنگ و ناخۆشى دىناو بۆ گەش و گوشارى ژيان، لە ستم و زەبروزەنگى دىنانى ئارەواو بۆ نىو دادو رەواى ئىسلام .. ئەمرو خەلك تازيارىتى و چاكىتى ئىسلاميان بۆ رون بۆتەو و لە ھەمو سەردەمەكانىتر ھاساتر لىي تىدەگەن، نەفامىتى رىسواو زەبون بو، خراپىيەكانى وەدەركەوتو، خەلك گەلىكى لى بىزار و ھەراسان. رۆژ رۆژى گوازانەو ھى سەركردايەتە لە دەستى نەفامىتىيەو بۆ دەستى ئىسلام، بەو مەرجەى جىھانى ئىسلامى بىدار بىتەو و بە دلسۆزى و ورەبەرزى و خوینگەرمىيەو پەيامەكەى دەئامىز بگرى و بەو جوړە دەستى پىو بگرن كە نوسەرى بەرپز لە ئاخروئۆخرى پەرتوكەكەيدا دەلى: ((وہك تاقہ پەيامىك كە ھەر ئەو دەتوانى جىھان لە دارمان و ھەلەشانەو رزگار بكات)).

لە كۆتايىدا دەلىم ئاكارىكى ھەرە ديارى ئەم پەرتوكە ئەوہىيە كە فامىكى قولى ھەيە و دركى بە ھەمو لايەنىكى روحى ئىسلام كردو، بۆيە دەلىم ئەم پەرتوكە وەنەبى تەنھا وەك تۆژىنەوہىكى ئاينى و كۆمەلايەتى سەرمەشق بى بەلكو بۆ نوسىنەوہى مېژوئىكى ئىسلاميانەش سەرمەشق.

ئەوروپايەكان لە گۆشەنىگای رۆژئاوايى و بە كاريگەرى كلتور و فەلسەفەى ماددەپەرستى و بەفیزودەمارى رۆژئاوايى و بە دەمارگىرى ئاينىيەو مېژو جىھانىيان نوسىوہتەو -جا ھەستيان پى كردبى يان نا-، سا لەبەر ئەوہى لە گەلىك ھۆكارو پتودانىترى ئەم ژيانە بىئاگابونە و لەبەر فیزودەمارىش ھەر وایان

زانىيە ئەوروپا جەرگە ھەلىرى^(۱) روداوانە، يان ئەگەر ھۆكاریك سەرچاۋەكەى لە ئەوروپاۋە نەبویى فەرامۆشیان کردوہ یان بە سوکیان گرتوہ، بۆیە لە نوسینەوہى میژودا گەلى ھەلەیان کردوہ لە گەلىك شویندا ھەرزەلیون^(۲)، كە ھەلبەت بەبى لەبەرچاۋگرتنى ئەو ھۆكارو پىئودانگانەى ئەوان ئاورپیان لى ئەداۋەتەوہ نوسینەوہى میژو راست دەرناچى و شرۆفە و دەرەنجامكارى نادروستى بۆ پىرپار دەدرى.

ئیمەش وا راھاتوین وەك ھەر شتیكىتر میژوى پى ھەلەش زوبەزو و بى یەكودو لە دەست ئەوروپاۋە وەرگرین. ھەلەكان ھەلەى مەنھەجین چونكە گەلىك ھۆكارو پىئودان فەرامۆش كراون، ھەلەى تەسەوورین چونكە لە یەك گۆشەوہ سەیرى مەزفایەتى كراوہ، ھەلەى دەرەنجامكارین كە ئەویش دوابەدواى ھەلە مەنھەجى و تەسەووریەكان پەیدا دەبن.

ئەم پەرتوكەى بەردەستەم سەرمەشقیكە بۆ چۆنیەتى نوسینەوہى میژو، چونكە بۆ ھەمو كاروبارو ھۆكارو پىئودانەكان دەروانى.. رەنگە خوینەر چاۋەپى نەبویى پیاویكى موسلمانى ھیوادار بە ھیزی روحى ئىسلامى و خوینگەرم بۆ گىرپانەوہى سەرکردایەتى جیھانى بۆ ئىسلام باسى زەمینەى سەرکردایەتى و باسى (خۆسازدانى روحى) و (خۆسازدانى پىشەسازى و جەنگى) و (رىكخستنى تازەى زانستى) و (سەریەخۆبونى لایەنى بازرگانى و دارایی) بكات .

ھەلبەت ئەم جۆرە نوسینە لە ھەستىكى تىكھەلكىشەوہ دەپشكوى كە ھەست بە سەرجەم بنەماكانى ژيانى مەزفایەتى بكات، نوسەر بەم ھەستەوہ بابەتە میژویيەكانى رانواندوہ و ئامۆزگارى پىشكەش بە نەتەوہى ئىسلام كردوہ. لەبەر ئەو ئەم پەرتوكە دەبیتە سەرمەشقیك بۆ نوسینەوہى میژو، كە دەبى موسلمانانیش بەم نەشم و شیۋازەوہ بىئەوہى كارىگەرى رىئوشوینى ئەوروپایانەیان لەسەرى میژو بنوسنەوہ، چونكە رىئوشوینى ئەوروپایى ئەو جۆرە تىكھەلكىشى و رەواكارى و لىكۆلینەوہیەى تیدا نیە.

۱ ھەلىر: چەق.

۲ ھەزەلین: رەتەردن.

گه لیک به و هس دلخوشم که منیش وا به هه مان جوړه ههسته وه له باره ی نهم
 پرتوکه وه ده دویم و نهم دیارده یه تو مار ده که م . به م ده رفه ته ش خوشبه ختم که
 بوم ره خساوه نهم پرتوکه به زمانی عه ره بی بخوینمه وه . . . نه وزمانه ی نویسه ر
 پرتوکه که ی پی نویسه و بو دوه م جار وا له میسر چاپی ده کاته وه: ﴿ اِنْ فِي
 ذٰلِكَ لَذِكْرٰی لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ اَوْ اَلْقٰی السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ ﴾ ق: ۳۷

سهید قوتب

وينهيه کي وه سفي:

ئه بولحه سه ني برام

به پينوسي به پيز

دکتور ئه حمه د شهرياصي

زستانی سالی (۱۹۵۱ز) له (خانەى لاوانى موسلمانان) له قاهيره له دواى موحازەره يەك له موحازەره سيشەممەيه كاندا بۆ يەكەنجار بىرلىكە بۆيستم ئه بولحه سه نم ديت. به وپه پى ريزو به تهوازو عيكي زۆره وه هاته لام و داواى ليكردم شهويك له شهوانى سيشەممەى بۆ بره خستيم تا له باره ي (جيهان له بهردهم هەردى فرەپيوند^(۱)) موحازەره يەك پيشكهش به خەلك بكات. پياويكى لاوازو ئيسك باريكو ردين بۆر بو بهرگيكي سوك و هەرزاني دهبەردا بو، روانينه كانى قول و تيزن، دهنگيكي باريكي دلپيني هەبو، به لام كه ميك گرپتي تيدا بو، پاشان زانيم كاتى كه زۆر ماندو دهبى دهنگه كەى ئاوه ها گر دهبى، دواى ئه و يەكه مين ديداره خيرا به مان پتر به يەكدى ئاشنا بوين و پەيوه ندى براهەتى و خوشەويستيمان له نيواندا پتهوتر بو. ئه وهى وا ليتره شدا دهينوسم له رتي زانياره كانى خويه تى كه پيشتر پتي راگه ياندومه، ئه م بهرپزه زانياره كى ئيماندارو بانگخوازو خەمخوريكى ئيسلاميه، ناوى سەيد ئه بولحه سەن عەلى ئه لحه سه نى هيندى نه دويه. ره چەلە كى ده گه پتره وه سەر حەسه نى كورپى عەلى -ره زاي خويان ليبي- . باوكى بهرپزو فرەزانيشى ناوى عەبدولحه ي كورپى فەخرەدديني كورپى عەبدولعه ليه، نه ژاده كەى ده گه پتره وه سەر (عبدالله الأشتر)ى كورپى موحەممەدى (ذى النفس الزكية)ى كورپى (عبدالله المحض)ى كورپى (الحسن المثنى)ى كورپى (الحسن السبط)ى كورپى عەلى كورپى ئه باتا ليب. باوكه بهرپزه كەى خواهنى چەندين كتيبانه كه هەنديكيان چاپكراون و هەنديكى تريشيان دەسنوسن و به

پارێزراوی ھەلگیراون، (نزھة الخواطر) ناودارترین کتیبەتی کە لە ھەشت بەرگ پیکھاتوہ^(١)، لە سالی ١٣٤١ ک مردوہ.

سەید ئەبۇلخەسەن لە یەک لە بەرپۆھبەرایەتیەکانی ھیندستان کە پیتی دەلّین (رائی بریلی) لەدایک بوہ، کە نزیکەیی ھەفتا کیلۆمەتر لە (لوکنھو) دورە. لەدایکبوئەکەیی لە گوندی (تەکیە) لە مانگی موھەررەمی سالی ١٣٣٢ی کۆچیدا بوہ. خودا دەوام بە عومری بدا و بیکاتە مایەیی سودو بەھرە گەیاندن بە ئیسلام و موسلمانان. ئەبۇلخەسەنی برام ھەرچەندە بۆ چەند سەدەییەکە لە ھیندستان دەژین و بە ھیندی قسان دەکات بەلام بنەمالەکەیی لە بنەرەتەوہ عارەبن و تا ئەمڕۆکەش رەچەللەک و سەرچەللەیی خۆیان پاراستوہ. پەیرەو لە تەوحیدیککی پاک و لە سوننەت دەکەن و خۆیان لە بیدعەکاری دەپارێزن و بانگبەرایەتی بۆ خودا دەکەن و جیھادیش لە پێناو خودا بەرپا دەکەن. سەید ئەبۇلخەسەن بۆرەکی لەخۆ گەورەتری ھەییە بەناوی دکتۆر سەید عەبدولعەلی عەبدولحەیی^(٢)؛ کە پزیشکەو لە نەدووی زانایان و لە پەیمانگەیی (دیویند) ھەرۆھە لە زانکۆی (لوکنھو)ش بە پەلی بالا سەرکەوتنی بەدەست ھێناوہ. بەمجۆرە ھەردو روشنبیری ئایینی و روشنبیری سەردەمی لەخۆدا کۆکردۆتەوہ. دەوریکی کاریگەریشی لە پەرورە کردنی ئایینی و روشنبیرانەیی ئەبۇلخەسەنی بۆرە گێراوہ، کە باوکی مرد ئەو جیئ دەگریتەوہ و نەدووی زانایان بەرپۆھ دەبات. ھەرۆھە وەک باوکیکی بەسۆز چاودێری ئەبۇلخەسەنی برا بچوکی کردوہ و ئاگای لیبوہ کە ئەوکات ھیتیم بوہ و تەمەنی نوو سال بوہ.

سەید ئەبۇلخەسەن لەمالەوہ قورئان فێربوہ و دایکی یارمەتی داوہ کە دایکیشی لە ژنە خانەدان و بە حورمەت و چاکەکانە و قورئانی سەرلەبەر لەبەرکردوہ، بابەتان

(١) ئەم کتیبە لە (دائرة المعارف)ی ھەیدەر ئاباد ھەفت بەرگی لێھاتۆتە چاپ. بەرگی ھەشتەمیشی لەژێر چاپدا یە. ئەم پەرتووکە نزیکەیی ژینامەیی پێنج ھەزار ناوداری ھیندستانی تێدا نوسراوہ. دانەریش پەرتوکی (الثقافة الاسلامیة فی الھند)ی بەچاپ گەیشتوہ کە کۆپی زانیاری عارەبی لە دیمەشق بە چاپی گەیاندوہ.

(٢) لە (٢١/ ذی القعدة / ١٣٨٠ ک - ٧/ مایۆ / ١٩٦١ز) مردوہ.

دهنوسئ و پەرتوکان دادەنئ و شیعرا نیش دەلئ^(۱)، ئەبەلحە سەن ھەروە کو
رۆلە کانی تری ھیندستان ھەردو زمانی ئوردی و فارسی فیروە، دوا ی ئەو ی
تەمەنی گەیشتۆتە دوازدە سال دەستی بە فیرونی ھەردو زمانی عارەبی و
ئینگلیزی کردو، عارەبیە کە ی لە سەر دەستی شیخ خەلیلی کوپی موخەممەدی
یەمانی فیروە^(۲) و دو سالی رەبەقیشی بو خۆیندنی ئەدەبی عەرەبی تەرخان
کردو، زۆر پەرتوکی ئەدەبی خۆیندۆتەو. بە پێچەوانە ی بارودۆخی ئەو وەختی
ھیندستان تەواو ھۆگری ئەدەبی عەرەبی ببو و لە گەلیدا ھەلیدە کرد. پەرتوکی
گەلێک لە نوسەرە قەلەم رەنگین و ھەلکەوتووە کۆن و نوێیەکانیشی خۆیندۆتەو و
سەرچاوە کۆنەکانی ئەدەبی عەرەبیشی زۆر مواتا کردو .

گرنگيه کي تاييه تيشي بهم چوار پەرتوکه داوه و تەواو خۆي بۆ تەرخان کردوه: که ليله و ديمه ي ئينمولوقه فقه، (نهج البلاغه) ي شريف الرضي، (دلائل الاعجاز) ي جورجاني، (الحماسة) ي ثعبي تەمام. پاشان چوه ته زانکۆي لوکنهه که زانسته شارستانيه کاني تيدا به زماني ئينگليزي ده خویندرئ و به شيکی تاييه ت به زماني عاره بيشي تيدايه. که ته بولحه سه ن چوه زانکۆ ته مه ني له گشت خویندکاره کان بچوکت بو. له سه ره تادا وانه کاني ريزماني عاره بي ته نگیان بي هه لچني و که ميک و ه پاش کهوت به لام پاشان هه ر به پله ي بالا سه رده کهوت.

(۱) چەند پەرتۈكتىكى بەچاپ گەشتەو بىلەن كراۋنەتەو، ھەرۈھە كۆمەلىك شىئەرىش بىلەن بىلەن كراۋنەتەو كە ھەمىرى مۇناجاتى خۇداو نىزاو پاراۋنەو ھەمەدى پىتەمبەر (ﷺ)، خەلىكش بەدىلىن بۇ. لە (۶ / جەمادى ئاخىرى ۱۳۸۸ ك - ۳۱ / تۈگەستى / ۱۹۶۸ ز) كۆچى دۈيى كىرە.

(۲) نه‌وی فرموده ناسی پایدار شیخ حوسینی کوپی موحسینی نه‌نساری یه‌مانی بوه که کاتی خۆی بنه‌ویارگی له (به‌وفالی) هیندستان خستبو. نه‌ژادی نه‌و بنه‌ماله‌یه له (الحیدیه‌یه). به‌هره‌یه‌کی ره‌گاژۆی له گوتنه‌وی زمانو نه‌ده‌دا هه‌بووه چیژێکی ره‌سه‌نیشی له زمانی عاره‌بیدا هه‌بوه. له که‌راتشی له (۹ / جه‌مادی یه‌که‌می ۱۳۸۶ی کۆچیدا) کۆچی دوایی کردوه.

پاشان دىراسه ئه ده بيه كه ي له لاي دكتور شيخ (تقي الدين الهلالي المراكشي)^(۱) ته واه كرد. كه نه و كات له نه دوه ي زانا ياندا سه رۆكى به شى گوتنه وه ي ئه ده بى عاره بى بو. نه دوه ش مه كۆيه كه سه رپه رشتى (دارالعلوم) ي ئه وينده ر ده كات. پاشان بۆ ماوه ي دو سالان له نه دوه دا ده بيه ته نه ندام و فرموده ناسى تيدا ده ليته وه. له م باره وه سوديكي فره ي له شيخ حه يدەر حه سه ن خان^(۲) وه رگرت. چه ند مانگيكيش له (دارالعلوم) ي (ديوبند) مايه وه، له ويدا له وانه كاني زاناي گه وه ي موجه يد شيخ حه سه ن نه حمه د له دينيدا^(۳) ئاماده ده بو، كه له باره ي فرموده وه ده واه.

ئه بولحه سه ن يه كه مين هه ولى له نوسيني ئه ده بيدا نوسراويك بو له باره ي سه ربرده و ژينامه ي سه يدى پيشه واه نه حمه دى كورى عيرفانى شه هيد كه پيشه واه بانگخوازيكي ريگاي يه كه خواپه رستى و سوننه تپه روه رى و جيه ادى ريتى خوا بو. له سه ر ئامازه ي براگه وه كه ي (دكتور عه بدوله لى) بابه ته كه ي نوسى و دكتور (تقي الدين الهلالي) ش بۆ زاناي فره زانو سه يد ره شيد ره زاي خاوه ن گۆفارى (المنار) ي روسپى هه نارده و نه ويش له گۆفاره كهيدا بلاوى كرده وه. پاشان له به رگى كتيبيكي سه ربه خۆدا به ناو نيشانى ((سه ربرده ي سه يدى پيشه واه نه حمه د عيرفانى شه هيد له سالى ۱۳۵۰ ك)) نوسيه وه. ئه م نوسراوه يه كه مين به ره هه مى ئه ده بى بو كه به زمانى عاره بى نوسيو يه تى كه نه وسا ته مه نى له نيوان حه فده تا هه ژده سال ده بو.

پاشان چه (لاهۆر) له ويدا له سه ر ده ستى چاكسازى گه وه وه بانگبه رى مه زن شيخ نه حمه د عه لى^(۴) كه ته فسير ناسيكي به ناوبانگ بو ده ستى به ته فسير خويندن كرد، (لاهۆر) يش نه و كات شارى زانست و رۆشن بيري و ناوه ندى

(۱) ريبه رى راپه ريني ئه ده بى عه ره بى بو له هندستان، هه روه ها چاكسازى عوازي پرۆگرامى خويندنى ئه ده بى عاره بى بو، سنى سال له نه دوه ي زانا يان بو، كۆمه لتيك نه ديبي به ناوبانگى له سه ر ده ست پيگه بى وه كو، مه سه عودى نه دوى و محم د ناظمى نه دوى .

(۲) له ۱۵ / جه مادي يه كه مى ۱۳۶۱ ك مرده وه .

(۳) له ۱۳ / جه مادي يه كه مى ۱۳۷۷ ك مرده وه .

(۴) له ۱۳ / جه مادي يه كه مى / ۱۳۷۷ ي كۆچى نه مرى خواى كرده وه .

بلاو کراوه و روژنامه کانی هیندستانی دابه شنه کراو بو. نه بولحه سەنیش نهم دهرفته ی هه لئو سته وه و ده گه ل چەندین ماموستا و ئوستادی گه و ره و پایه دارو نه دیبو شاعیر و هزر قانان ناشنا بو. نه وه ی شایانی باس بی یه که له وانه شاعیری ئیسلام دکتور موحه محمد ئیقبال بو. که له مه جلیسه کانی شاعیر به شدار ده بو و شاعیریش دلّی پی خویش ده بو^(۱). هه رچه نده نه بولحه سەن گه نجیش بو و ناویانگیشی نه بو^(۲).

نه بولحه سەن خویندنه که ی له زۆریه ی قۆناغه کاندا به پروانامه نه بو، به لکو خویندنیکی ئازادانه ی روبه پوری زانست و زانیاری بو. جا که دیراسه که ی له لاهور ته و او کرد بۆ لۆکنه و گه پایه وه و له ویدا له (دارالعلوم)ی نه وه ی زانیان مایه وه و جوړه ها زانستی تیدا ده گوتوه. له م ماویه له پال نه و کاره شیدا به زمانی عاره بی مه قالاتی بۆ گوژاری (الضیاء) ده نوی که نه وه ی زانیان دهریده کرد، سه رنوسه ره که شی مه سعودی نه دوی^(۳) بو. هه و ره ها به نویسی چەندین په رتوکی زمان ئوردوش خه ریک بو. ژیاننامه که ی سه ید نه حمەدی شه هیدیشی به چاپ گه یشته که ته مه نی نه و کاتی له بیست و پینچ سال پتر نه بو. هه رمیته یکی زۆری هه بر ته نانه ت چوار چاپی لی ده رچو.

پاشان گواستیه وه (ده لی). له ویدا به دیداری موجه دیدیدی مه زن (شیخ موحه محمد ئیلیاس) شاد بو، نهم دیداره و هه رچه رخانیه کی له ژیانیه نه بولحه سەن به رپا کرد. چونکه شیخ موحه محمد ئیلیاس ریه ریکی میلی بو، له ری بی بانگه وازه که ی بۆ خودا سه روساختیه کی^(۴) قول و پته وی ده گه ل جه ماوه ردا هه بو، به لام نه بولحه سەن تا نه و کاتی له گه ل جه ماوه ردا هیچ په یوه ندیه کی په یدا نه کردبو، له به ر نه وه ی هه ر به خویندن و کتیب نویسن خه ریک بو، ئیتر نه ویش له دوای نه و

(۱) له کۆتایی سالی ۱۳۸۱ ی کۆچی مردوه .

(۲) سه ید نه بولحه سەن چیرۆکی نه و سه ردانه و سه ربه ده که ی له پیشه کی په رتوکه که ی به ناوی (روانە اقبال) باس کرده

(۳) له ره جه بی / ۱۳۷۳ ک - ۱۶ / مارس م ۱۹۵۴ ز مردوه

۴ سه روساخت: ناشنایه تی، سه روکار، په یوه نده ی.

دیدارەدا دەستی کرد بە گەپان و سوپان و دەگەل خەلکی گوندو دێهاتان تیکەل دەبو و گەشتی ئیسلامیانەى ئەنجام دەدا، گەشتی وای هەبوە رەنگە مانگیکی خایاندبێ، لەم گەشتانەدا بە گوندو شارەکانی هیندستان دەگەپاوە خەلکی بۆ ئیسلام بانگ دەکرد . ئیستاشی لەگەڵدا بێ- لە حیکمەتی وردو قولی ئاینی و لە هێزی برواییدا هەر شیخ ئیلیاس سەرەشتی ئەبۇلخەسەنە . چونکە شیخ ئیلیاس -هەرە کو براکەمان وا دەلێ- وینەیک بو لە پێشینە چاکەکان و دڵسۆزێکی بەغیرەت بو، جەرگی بۆ رهوشی نالەبارى موسلمانان دێشا، بۆ بەرژەوهندى موسلمانان تێدەکوژاوە لە خوێشى و ناخوێشى لەگەڵیان بو، لە پێناویاندا رووحە بەهێزەکەى گری دەگرت و هەناوی بۆ دەسوتان^(۱).

پەرەردەى رووحیشی لە خواناسی پایەدارو پەرەردیاری گەرە؛ شیخ عبدالقادری رائى فوری^(۲) وەرگرتووە لە هاو دەمی و مەجلیسەکانیدا بەهەرەمەند بوە .

ئەبۇلخەسەن بۆتە سەرنوسەری گوڤاری (الندوة)ى زانستیش کە بە زمانى ئوردی دەرەچوو زامەنایى نەدووە بو. زانکۆی ئیسلامیش لە (علیکرە) ئەرکی دانانی پرۆگرامێکیان بۆ قوتابیانی لیسانسی خوێندنی ئاینی پێ سپارد، ئەویش پەرتوکیکی بەناوی (ئیسلامییات) دانا و زانکۆش قبوڵی کرد و لە پای ئەوەشدا خەڵاتیان کرد. لە سالی (۱۳۶۱ک- ۱۹۴۲ز) دا زانکۆی میللی ئیسلامی لە دهلێ بانگیشتی کرد تا موحازەرەیک بەدات. ئەویش موحازەرەیکى لە بارەى

(۱) لە سالی ۱۳۶۳ کۆچیدا کۆچی دوایی کردووە. ئەبۇلخەسەن بە زمانى ئوردی ژياننامەیکى لەبارەو نووسیوە. لە موحازەرەیکدا بەناوی (بانگەوازی ئیسلامی و بەرو پێشەو چوونەکانی لە هیندستاندا وتەیکیشی لەبارەو هەبە . کۆمەلەکەى کە زۆریەى کات بە کۆمەلەى تەبلیغ دەناسرێن لە گورجوگۆل و چالاکتریان کۆمەلەکانی هیندستانە، ژمارەشیان لە هەموان زۆترە. چالاکی کاریگەریان هەبە، گەشتی بەردەوام ئەنجام دەدەن، بە ناسیاو تەفریقا و نەوروپا و ئەمەریکادا دەگەڕێن. ناوەندەکەى لە (دهلې) پایتەختی هیندستانە .

(۲) لە لاهور لە (۱/ رەبیبی یەکەمی / ۱۳۸۲- نۆگەستی ۱۹۶۲ ز) کۆچی دوایی کرد . ئەبۇلخەسەن ژياننامەیکى لە بارەو نووسیوە .

(ثاين و شارستانيتي) پيشکesh به خويندکاران کرد، همو زوريان به دل بو که به نوسراویش بلاوکرايهوه کاريگهريکي به رفرهواني بهرپاکرد .

هه ر لهو ماويه شدا چهند په رتوکيکي بو خويندکاراني خويندنگه عاره بيه کاني هيندستان دانا. يه که له وانه بريتي بو له (مختارات في الادب العربي). (دار العلوم) هيندستان و چهند زانکويه کيش برياريان دا بيکه نه پروگرامي خويندني خويان. په رتوکيکي تري بريتي بو له (قصص النبيين للأطفال) که له سي بهرگدا بو .. زور په رتوکي تريشي دانا. ههروهه گؤشاري (التعمير) يشي ده رکرد که مانگي دوجار به زماني نوردی دهرده چو.

مه کؤ (جمعية) يه کيشي دامه زراند تا موژده ي ديني ئيسلام به ناو هيندوسه کان بلاويکاته وه. ثم مه کؤيه موژده گاره ئيسلامي يه که له چالاکيه کاني نه وه بو کؤمه ليک پيام و توژينه وه ي به زماني ئينگليزي له باره ي نه ته وه ي ئيسلامدا ده رکرد و له ويدا بلاوي کرده وه. له کؤتايي سالي (۱۳۷۸ک- ۱۹۵۹ز) يشدا له لوکنهو (کؤري زانياري ئيسلامي) دامه زراند. ههروهه گه ليک چالاکي و بهرهمي تريشي به زماني ئينگليزي و هيندي و نوردی و عاره بي و زور چاپکراوه ي به نرخی ديکeshي هه يه.

ثم په رتوکesh - به داروخاني موسلمانان جيهان چ زيانپکي ليکھوت - له سالي (۱۳۶۴ک - ۱۹۴۵) دا نوسيوپه تي که ئه وکات ته مه ني سي و دو سال بو. به لام چاپکردني وه دواکه وت. که له و ماويه دا زياده ي ده خسته سه رو به بابشه تي تر ده پرازنده وه و هه له بؤري و پوخته کاري له گه لدا ده کرد تائه وه ي چاپي يه که مي له ميسردا له سالي (۱۳۶۹ک - ۱۹۵۰ز) دا بلاويوه.

ئه بولحه سه ني براي هيژام زور مه راقی له کؤکردنه وه ي په رتوکانه، شهيداي باسوخواسي کتيبانه و شه و غونيان ده گه لدا ده کيشي. له کالو پالاي دنيايي بهس خه مي کتيبانه کانيه تي، به هادارترين دياري پيشکeshي بکري په رتوکيکesh، کتيب بو نه وه کؤناکه ته وه ماله که ي پي قه ره بالغ بکات، به لکو بو نه وه يه تي تا بيخوينته وه و تاووتوي و ره خنه کاري تيډا بکات. نوسراوه جوړاو جوړه کانيشي له م باره وه به لگيه که ي ناشکران. له نه غامي نه وه همو خويندنه وه و شه و غونيه ي

دەگەل پەرتوكانى كېشاۋە - لە تەك بەھرەو ئەزمونەكەيدا - دەتوانى بە ھاسانى بە زمانى عارەبى بدوئ. كە بە عارەبىش دەدوئ ۋەك لافاۋ ھەلقولتى بىن زۆر بە ئابوتابو بە پاراۋى دەدوئ ۋە قەسەكانى پىرە لە ھىنانەۋەى وئىنەى رەۋانى ۋە گوزارشتى جوان ۋە سەرنىچا كېش. بۆ زۆرىسەى موحازەرەكانىشى خۆى ئامادە دەكات ۋە زۆرىنەشىيان دەنوسىتتەۋە. نەشم ۋە شىۋازى ئاخاۋتنەكەى رەگەزى سۆزى بلىسەدارى بەسەردا زالە بەلام لەگەل ئەۋەشدا كە لە دەرگەى تۆزىنەۋەىيەك دەدا بە پوختەىيى ئەنجامى دەدات ۋە مافى خۆى دەداتى ۋە تاموچىزىشى لەگەل ئاۋىتتە دەكات ۋە كۆلېم زانىۋەۋە بە خۆشى پىرە لە جارىك بۆى دركاندومە، كە لەبارەى بابەتېكى گىرنگەۋە دەدوئ ھەز ناكە ھىرش بىبات، تەنھا ئەۋە كاتە نەبى كە زانىيارىەكى زۆرى لەبارەۋە كۆكرىتتەۋەۋە خۆى بۆ ئامادە كىردى. ئەۋەش نەك لەبەر مەعتەلى ۋە بى بابەتى بىن بەلكو ۋەك ۋىيا بونىكى زانىيانەىيە كە دەيەۋى بىگاتە يەقىن ۋە مەسەلەكەى بۆ ساغ بويىتتەۋە ئەۋجا پەنا ۋەبەر ھىرشان بىبات!.. ئەبۇلخەسەن پەخشانى بەسەردا زالە بۈە بۆيە رۆزىك لە رۆژان نەيكراۋە ھىچ شىعەرىك بەۋىتتەۋە...

مامۇستا ئەبۇلخەسەن بەردەۋام ئەم جۆرە ۋەرزىشانەى كىردە: تۆپانى، مەلەۋانى، راۋوشكار، ھۆكى ۋە تىنس، بەلام پاشان ۋازى لىھىتانۋان. ۋىپراى ئەمەش چەند نەخۇشەكىشى توش ببو، ماۋەيەكى درىژى خايانە بە تايىبەتى نەخۇشى سىنگ، بەلام پاشان خۇدا شىفەى پىنەخۇشى، تەنھا كۆخەكەى نەبى كە تاۋ نا تاۋ دەيگىرى.

ھەز لە ھىچ جۆرە ۋىنەيەك ناكات، بۆ خۇشى ھەپام كىردەۋە لەسەرىشى توندە. جارىكىيان پىنكەۋە چوینە چاپخانەىكى گەۋرە لە قاھىرەدا، ۋىنەگرەكەى ئەۋى زۆرى ھەز دەكرد ۋە زۆرىشى داۋاكرد بۆ يادگارى ۋىنەيەكمان بىگىرى، بەلام ئەبۇلخەسەن رازى نەبو ۋە گوتى موسلمانانى ھىندستان لەسەر ھەپامىتى ۋىنەگىرتن ھاۋدەنگىن.

جارىك پىرسىارىك لىكرد ۋە گوتە لە پىشىنانى چاك بە كامىيان كارتىكراۋ بۆى؟ لە ۋەلامدا گوتى: بەم پىياۋچاكانە: ئىمام ئەجمەدى كوپى ھەنبەل كە لە

کاتی فیتنه که دا خاوهن هه لویستیکی ناسراو به ناویانگه. شیخ لئیسلاام ئیبنی تهیمیه. شیخ نه حمدهی سهره ندی که خه لکی سهره هند بوه و سهره ندیش شاریکه له بنجاب، له سالی (۱۰۳۴) کۆچیشدا کۆچی دوایی کردوه، خاوهنی په یامه نه مره کانی شهریه و حقیقه و، دژایه تی کردنی بیدعه کاریه. شیخ (ولي الله الدهلوي) که له سالی (۱۱۷۶) ی کۆچیدا مردوه، توێژه ریکی مه زنی ئیسلامیش بوه و خاوهنی په رتوکی (حجة الله البالغة) یه. ههروه ها سهد نه حمدهی شه هیدیش که دامه زینه ری یه که مین ده و له تی شهرعی بوه له هیندستان له سدهی سیزدهی کۆچی^(۱)، بۆ چهند مانگیك ده و له ته که ی حوکی کردوه، به لام پاشان ئینگلیز به نه خشه و پلانه گلاوه کانیان روخاندیان.

گه وره ترین هیواوهومییدی نه بولحه سەن نه وه یه که بیینی ئیسلام له سهر روی زه ویدا بالاده ست بئ و ده و له ته سهرکیش و یاخیه کانیش به نه شکه نجه و له بن ده ست بن، تامه زروئی نه و ده مه یه که به چاوانی خۆی تۆله وهرگرته وهی خوا له و که سانه بیینی که دژایه تی ئیسلامیان کرده وه و موسلمانان زه بون و نابوت کرده، به مهش فهرامۆشی دلئی دیته وه و پرشنگی موژدهی به سیندها په خش ده بئ. پیتی وایه وای ده بیینی که نه و که مایه تیه موسلمانیهی له هیندستان ماونه ته وه چاکه کانه و جیی هومییدن بۆ هیندستان، رهنگه ئاینده یه کی گهشیان له ویدا بۆ ئیسلام پیی.

نه بولحه سەن له ساله کانی (۱۳۶۷-۱۳۶۹) ک به رامبه ر به (۱۹۴۷-۱۹۵۰) ی زایینی گه شتیکی بۆ حیجاز کرد پاشان چهندین گه شتی به رودواتری کرده. له سالی (۱۳۷۰-ک-۱۹۵۱) هاته میسر. به زۆربه ی جیهانی ئیسلامیشدا گه راوه. له (۱۳۷۵-ک-۱۹۵۶) ز سهردانی تورکیای کرده، سهردانی پایته خته کانی ولاتی نه وروپاش و به ناویانگترین شاره کانی نه نده لوسیسی کرده. سهردانی یه که می له سالی ۱۳۸۲ ک بوه، هی دوه میشی له سالی ۱۳۸۳ ک

(۱) نه ویش هه ر له بنه ماله ی نه بولحه سەن بوه. یه کیک بو له پیاوه هه ره به ناویانگه کانی بنه ماله و هیندستان، له سالی ۱۲۰۱ ک له رانی بریلی له دایک بوه. له ریتی خودا له بالا کو ت (پاکستانی نیستا) دا له سالی ۱۳۴۶ ک شهید کراوه.

بەرامبەر بە (١٩٦٢-١٩٦٣)بوە. لەم گەشتانەدا زۆرى دنیا دیوەو گەلیکی خۆیندۆتەو و جۆرەها بابەتی نویسە، ئامادەى موحازەران بوەو موحازەرەشى داوە، لە ھەر جێیەك دابەزى بى کردو کۆشى ھەبوەو بەھەرى وەرگرتو، زۆر پەیمانیشى بەستو. لە سالى (١٣٨٠ك-١٩٦٢ز) كە براگەورەكەى دكتور سەید عەبدولعەلى ئەلخەسەنى وەفاتى کرد لە جێى ئەودا بە ئەمىندارى گشتى نەدوى زانایان ھەلبژێردا، لە سالى ١٩٥٧يشدا بەئەندامى پەيامنێرى كۆپى زانیارى عارەبى لە دیمەشق ھەلبژێردا^(١). لە سالى (١٣٧٥-١٩٥٦ز) وەك مامۆستایەكى میوان لە زانكۆى دیمەشق بانگیشت كرا تاچەند موحازەرەىك پیشكەش بكات^(٢) لە سالى (١٣٨٠ك-١٩٦١ز) ئەنجومەنى دامەزراندنى (رابطة العالم الاسلامي)یش لە مەككەى پیروژدا ھەروەھا لە ئەنجومەنى راوژوكارى بالای زانكۆى ئىسلامى لە مەدینەشدا بە ئەندام ھەلبژێردا. لە سالى (١٩٥٩ز)شدا بە سەرۆكى دەزگای خۆیندنى ئاینى لە ولایەتى باكورى ھىندستان ھەلبژێردا.

لە میسردا جارىکیان دانیشتبوین و ئەویشمان لەگەڵدا بو، لەبارەى چاكیەكانى میسرم لى پرسی، ئەویش بە كورتى وەلامى دایەو و گوتى: برۆبون بەخودا، دیندارى، خۆشیستنى موسلمانان بەتایبەتى ئەگەر نامۆ بن، دل نەرم و ناسكى، سینهپاكى، بەرھەمى زۆر... پاشان لە خراپىەكانم لى پرسی، ئیحراج بو بەلام پاشان گوتى: سفوراتى، خۆدانەپۆشین، وینەى روتى ناو گوڤارو روژنامەكان، بە سوک سەیرکردنى ھەندى ھەرامەكان لە لایەن ھەندى زانا، نەکردنى نوێژى بەكۆمەل لەگەل ئەوێ مزگەوتیش زۆرن، ھەلپەکردنێكى كۆیرانە بو لا ساگردنەوێ ژىارى روژناوا .

(١) یادەورەكەى لە قاھىرەدا لەژێر سەرنوێ ((مذكرات سائح في الشرق العربي)) لە سالى (١٣٧٣-١٩٥٤ز) چاپ كرا .

(٢) سەرچەم ئەو موحازەرەنەى كە ئوستاد ئەبۇلخەسەن لە مەدرەجى زانكۆى (الكبرى) دیمەشق پیشكەش كرد ژمارەیان دوازدە موحازەرە بو لە پەرتوكێكدا بەناوى ((رجال الفكر الدعوة في الاسلام)) لە چاپخانەى زانكۆى دیمەشق لە سالى (١٣٧٩ك-١٩٦٠ز)دا چاپ كرا .

ھەرۋەھا ئەبۇلخەسنى بىرام دوزمىنى روالەتى درۆزنەنەيە، خواردن و بەرگ و جىخەۋى بەھەند ھەلناگرى، ھەز لە قسەى زىياد و زۆرلەخۆکردن ناكات، ھىچ نرختك بۆ پارەۋپول دانانى، متمانەكردنى بەخودا لەسەروى ھەمو كارەكانىسەتى، لە پىناو ئەو مەبەستەى بىراۋى پىھەيە كۆلنەدان و رەنجى بىتوچانى بەجۆرىكە بۆيە بۆتە سەرمەشق، دىسۆزىيەكى زۆر قولى ھەيە بۆيە لە كارەكانىدا سەردەكەۋى لە كاتىكدا ئەۋانىتر شىكست دەخۆن.

زۆر پىدا رۆيشتەم، بەلام ھىچشەم لەبارەى ئەبۇلخەسەنى بىرام نە گوتە.

ئەحمەدى شەرباصى

مودەرىسى ئەزھەر

قاھىرە

شەۋۋال / ۱۳۷۰ك

ئۆگەست / ۱۹۵۱ز

پيشه كيهك

به پينوسى ئوستاد عبدالرحمن حبنكه الميدانى

سوپاس و ستايش بۆ ئەو خوداىەى بەرزو بەخشندەىە، كە قورپان و سوننەت و تەبى پىرواتاي بە موخەمەدى كورپى عەبدوللا ﷺ بەخشيوە، كە پىغەمبەرى كەردۆتە چاكتەين بانگخوآزى رەبى خودا، كە كەردوئەتە بە ھۆشەندەتەين پىشەنگو سەرمەشقتەين پەروەردەكار.

لە مەھرەبانى خۆيەتەى كە ھەلگەرانى مەشخەللى پەيامەكەى داناي رەپراست و سەرراست، بەو پەرى تواناوە بە پەى رەوشوئەى پىغەمبەر ﷺ لە پىناو خوا تەيدەكۆش، لە ھەر سەردەمەكدا رەوشى گەلان بە ھەر چۆنەك بگۆرپ و شەوى تارىكەستان ھەرچەندەى دەرژە بگەيشى و تەمومژ ھەرچەندەى خەست و خۆل بى، تا رۆژى دوايى رادەبى قەت لە رەبى ھەق دانابەز، بۆ ناھەقى راناخز، لەمەرى دۆژمن نابەز، چۆنكە خودا لەگەلەيانە.

ئەم پەرتوكە ((بە داروخانى موسلمانان جيهان چ زيانكى ليكهوت؟!)) كە بانگخوآزى نامۆزگار و رەبەرى داناو زاناو شەيخى ھىژا و پاىەدار ((ئەبوھەسەن عەلى ئەلھەسەنى نەدوى)) نوسىويەتەى، ھەر لەگەل دەرجونى يەكەم چاپى لە سالى (١٣٦٩ك - ١٩٥٠ز) زاناو بىرمەندان گەلەيكەيان كەوتە بەر دۆل و شونەپاىەكى بەرزى لەلادا پەيدا كەرد. پەرتوكەكە مەژوى رەوشى گەلانى بەر لە ئىسلام بەسەر دەكاتەو كە چۆن لە روى ھەرزو زانست داروخا و لە ژياردا تەكشكا و، چۆن لەناو بپەرستەىكى پىروچ و بىنمود و نەفامەتەىكى دزى و سەم و زۆردارىەكى لە رادەبەدەردا دەژيان، چۆن ملھور و خوا و ھىزو دەسەلاتدارەكان خەلكى رەش و پورتەيان دەچەوساندەو، سەمەدەى بىپشت و پەنا نەيدەتوانى رەبەروى زەبروزەنگى ملھوران رابەستەى و كۆت و زنجىرى كۆيلايەتەى و

سەرشۆرى لە خۆی راپسپىنى، تەنانەت ئەگەر مافىشى پىخوست دەکرا نەیدەوێرا دەنگ بکا.

باس دەکات مەرقایەتى کە سەلەهای سەل بو، لەتاو بەدەختبون و مەرگەساتى بەنەلەنەل بو، لە حەزەمەت ژىارى وێران دادویدەدای بو، لە دەست دەستدریژی و سەمکەارى و خۆتێرێژی و دوژمنکەارى هاوار هاوارى بو. ئىسلام هات فرىای کەوت و گزنگى ئازادى بۆ پەخش کرد، بە بەلگەى رۆشن و وتەى بەجى، بە هیڤى تۆسن و بازوى بە تێن ریزومافى رەواى مەرقەنى گەپاندەو و زۆلم و زۆردارى ملهوپانى پێاندەو، مەرقەى لە مەرقەپەرستى رزگارکرد بۆ خواپەرستى، هەرچى سىستەمى هەهەستزادەى مەرقەن بو کە بە ناوى ئاین لافى لێدەدا و خەلکى بەستەزمانى دەچەوساندەو باوى نەهێشت و تەمومەزى رەواندەو. ئامیزى بە سۆزو بەزەبى و باوەشى دادگەرى و چاکەکارى لە مەرقایەتى کردەو و رێبىرو بىروباوەرو شەریعت و ئەحکام و ئامۆزى ئاسودەبەخشى پێشکەش کردن.

باس دەکات لەبەر ئەو موسلمانان داروخان و تیشکان چونکە لە ئامۆزو رێنمايەکانى ئىسلام دورکەوتنەو، پشتیان لە زانست هەلکرد و نەزانى بلابووەو.. زانستىک کە ژىارى پێى بنیاد دەنێ. کەچى گەلانى رۆژئاوا هاتن بەهرەیان لە بنچینەکانى ژىارى ئىسلامى وەرگرت و ژىارىکى مەزنى ماددىيان بۆ خۆ پێکھێنا بەلام بێتەوێ ئاور بەلای بىروباوەرو پەرستەنکەرى و خورپەوشت و رەفتار و دادگەرى و چاکەخاوى و هەقپەرەریەکەى بدەنەو.

دوێات دەکاتەو ژىارە ماددیەکەى رۆژئاوا مادەم خۆى بە رەگەزەکانىترى ژىارى ئىسلامى نەپاراستو دەبێتە هۆکارى وێرانبونى جیهان و مەرقایەتیش بەرەو رەوشى تێکشکاوى پێشان دەگەڕیتەو، وەکو جاران ملهوپو سەمەکاران چەرنوک لە بەربىنگى هەژار و ناگرووران رادەچەقێنن و دیسان شەرو پەشیوى بلابو دەبێتەو.

دوێات دەکاتەو جیهان زىانیکی گەورەى بە هۆى داروخانى موسلمانان بەرکەوتو، رەنگە مەرقایەتیش توشى مەترسیەکی زەبەللاخى خاپورىون بێت چونکە زههیزانى سەر روى زەوى هیڤى وێرانکردنى جیهانیان وەدەست هێناو.

هیچ دینیکیشیان نیه دهستی خوانه ناس و بیپرواکان بگریو لینه گه پری مروڤایه تی توشی نهو رۆژه ره شه ببی، و پرای ئه مهش له ناخی دلّه وه حەز ده کەن هەمو شتیکی سەر روی زهوی داگیر بکەن و دەست به سەر گشت گەلان دابگرن .

گەلیک به جوانی باسی کیشه کۆمه لایه تیه کانی سهردهم دهکات، له باره ی لاریبون و ترازانه کانی ده دوی که خه ریکه مروڤایه تی له کهنده لانی و ئیرانکاری هه لدیژی. گەلیک وته و گه واهی گه وره بیرمه ندانی رۆژئاوایی به به لگه هیناوه ته وه که ده گەل بابەتی نیو پەرتوکه که تیکده کهنه وه و روی راسته قینه ی کیشه کان وه ده ره ده خەن.

جەنابی شیخ ((نه بولحه سەن عەلی نه لحه سەنی نه دوی)) پیاوینکی ناسراوه و ناوبانگی به سه رجه م جیهانی ئیسلامیدا بلا بو ته وه، بۆیه پتویستی به وه نیه خۆی و به ره مه به به هاداره کانی پیناسه بکرین.

وته کانی منیش وه که یه کیکه چرایه کی کزۆله ی به ده سه ته وه بی و خه لکیکی چاوساغ به ره و گلۆپینکی زلی کاره باایی رینوین بکات که روبه ریکی به رفه وانی به ده وری خۆدا روناک کرد بیته وه.

له کۆتاییدا له خوا ده پاریمه وه شیخ له شی ساغ بیته و ته مه نی دریش بی، سودی به ره مه کانی نویسیویه تی و ده زگا کانی دايمه زرانده وه تا رۆژی دوایی هه ر بمینی و بۆ دین و دنیا به هه ریه یان به رده وام بی.

وآخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمین، والصلاة والسلام على سيد الأولین والآخرین، وآله وصحبه ومن تبعهم بإحسان الى يوم الدين .

عبدالرحمن حبّكة الميداني

مهككه ی پیروز

۱۸ / شهعبان / ۱۴۱۸

۱۸ / ۱۲ / ۱۹۹۷ ز

به داروخانی موسلمانان

جيهان چ زيانځي ليکھوت؟

داروخانی موسلمانان يه کم داروخان نيه له دنيا دا. که موسلمانان دواي ماوه يه که سهر کرده يي هره سريان بر دو له مديدانی ژيان و واقيعدا ده ستیان کيشايه وه که نارگير بون روداويکه، به لام وه کو نه و روداوانه نيه که له ميژوي تيکشکاني گهل و نه ته وه و داروخانی حکومت و ولاتان روده دن، وه کو شکانی پاشا و داگير که ران نيه، وه کو ژير که وتنی داگير که رانی سهر که وتو نيه، وه که به رته سکبونه وه ي سي به ري ژياره کان نيه، وه که داکشانی دواي هه لکشانی سياسي نيه، چونکه نه و روداوانه له ميژوي سهر جه م گهلانی سهر زه وي وينه و هاو شيويهان زورن، به لام روداوي داروخانی موسلمانان روداويکی ناوازه و بيوتنه يه نه گهر چي گشت روداويکی ناوازه ش له ميژودا وينه ي هيه.

نهم روداوه ته نها به عه رهبان و به گهل و نه ته وه ئيسلاميه کانينش تاييه ت نه بوه چجاي بنه مال وه خانه واده ي حوکم به ده ست! به لکو مهر که ساتيکی مرو فايه تي سهر تاسه ري بوه و ميژو قه ت له وه ي ره شترو توشترو سهر تاسه ري تري به خو نه ديوه. جيهان نه گهر تانه ي فيزو ده ماري سهر چاوي خو ي لاي دا و هه قيقه تي نهم روداوه ي بديبايه و بيزانيبا بري نه و دژرانه ي پتي براوه چهن د گه وره يه، روژي ره شي روداوه که يان ده کرده روژي شيوه ن و تازيه داري و نه ته وه و گهلان پرسه يان له گهل يه کتر ده گورپه وه. به لام نهم روداوه پر کاره ساته له ماوه ي روژيک و دو روژ روی نه داوه به لکو روژگار يکی دورودريژي خايانده، جيهانينش تائيستا ليکدانه وه يه کی راست و ته وای بو نهم روداوه نه کرده و قه باره که ي نه ناسيوه، تا ئيستا ش ته رازويکی وردو دروستي نيه کلولي و به دبه ختيه که ي خو ي پي بکيشي.

جيهان به داروخانی ولاتيک که روژگار يک ده سه لاتدار بوي و گه ليک ولاتي داگير کردبي و گه ليک گه لي کردبي ته کزي له و له سهر رهنج و شانی چه وساوه و

ژيردهسته كان رايوار دې، هيچ شتيكى له كيس ناچي. نه گهر ده سلاّت له ده ست
 ناكه سيكه وه بچيته ده ست ناكه سيكي تر يان له ده ست كومه ليكي زوردارو
 مله وړو خوپه رسته وه بچيته ده ست كومه ليكي تري هاو شيوه، غه مگين نابي و
 ژان نايگري. گهر دون به داروخاني نه ته ويه كي پير و په ككه و ته و لاواز يان به
 دارماني ولا تيكي بناغه له رزو ك و له بيريك ه لوه شاهه توشي مهر گه سات و
 ناسوړو ژان نابي، بهلكو به پيچ وانه وه داروخاني نه ته وه و ولا تيكي ثاوه ها
 هه رخوي نه ريتيكي له م گهر دونه دا. فرمي سكي مرؤ گه ليك له وه شكودار تره هه
 روژه و بو پاشايه كي كچكردو يان بو ده سه لا تيكي له ناوچو دايباري. كه سيك
 روژيكي له روژان له پيناو به خته وه ري و بهر ژه و ندي جيهان ره نجی نه دابي و
 تينه كو شابي مرؤ فايه تي باكي پي نيه و نه فسوسي بو ه لئا كي شي. نه رزو ناسمان
 له مهر شو رودا وانه ي هه زاران جار رويان داوه و رو ده دن سوزيان نابزو و
 بيه زه يين: ﴿كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ، وَزُرُوعٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ، وَنَعْمَةٍ كَانُوا
 فِيهَا فَاكِهَيْنَ، كَذَلِكَ وَأُورَثْنَاهَا قَوْمًا آخَرِينَ، فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ
 وَمَا كَانُوا مُنظَرِينَ﴾: گه ليك با خات و كانيا و كشتوكال و پايه ي شكودارو
 نازونوزيان له دواي خودا به جي هيشت، كه له دواي نه وندا گه ليكي تر هاتن
 جي گه يان گرته وه، كه له ناوچون نه رزو ناسمان شيوه ني بو نه گيړان و سزاكه يان
 له سهر دوا نه خرا (الدخان: ۲۵-۲۹).

نه م جوړه نه ته وه و ولا تانه مرؤ فايه تيان توشي نه سته م و نازارو كار ه سات
 كرده و نه ته وه ي بچوك و ژيرده سته يان دو چاري نه شكه نجه و نه هامه تي كرده، وه
 كرم جه سته ي كومه لگه ي مرؤ فايه تيان گنده ل كرده، ژه هرو ژه قنه موتيان
 هه لپشتو ته ناو ده مارو خويني مرؤ فايه تي بويه هه ده بو نه شته رگه ري نه نجام
 بدرئ و شو به شه نه خوش و توشه بقرتي نري، له ناوچوني شو به شه نه خوشه ي
 جه سته ي مرؤ فايه تي له چاكو به زه يي په روه رد گاره و يه و پيوسته گشت نه ندا م
 خيزانيكي مرؤ فايه تي بهلكو هه مو تاكه كاني گهر دون سوياسي خواي له سهر
 بكه ن: ﴿فَقُطِعَ دَابِرَ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾: گه لي

سته مكارى بېرپوا ئاسه وارى بپايه وه، سوپاس بو پوره ردگارى
بونه وەر ﴿الانعام: ۴۵﴾

به لام موسلمانان كه هه لگري پديامي پديامبه رانن، مايه ي شيفا و خوشي
جيهانن، كاتيك داروخانو ولايتيان نه ماو سروه يان نيشته وه، وه داروخانو
نهمان و نيشتنه وه ي هيج گهل و ره گهزو نه ته وه يه كي تر نه بو.. نه گهر وا بوايه
هيجي ته وتوي نه ده نايه وه و شويتنكاريتكي سوكي به جي ده هيشت.

داروخان داروخاني بانگه وازيك بو بو كۆمه لگه ي مرؤفايه تي كه روحى پى
ده هاته وه بهرو ده بوژايه وه، داروخاني بناغه يه كه بو كه سيسته مى سه رجه م
جيهان و ثاني له سهر داده مه زرا.

جا ئايا داروخانيك ته وه نده سه ده يه ي به سهر دا تيپه ري بى شايه ني ته وه يه
مرؤفايه تي له رۆژئاوا له رۆژه لاتدا ئاخ و نه فسوسى بو هه لكيشن؟

ئايا راسته جيهان - كه سهدان گهل و نه ته وه ي تيدايه - به داروخاني نه م
نه ته وه يه دۆراندويتى؟ نه گهر وايه دۆرانه كه ي له چ دايه؟

ئايا دواي ته وه ي موسلمانان داروخانو سه ركردايه تي جيهان كه وته به رده ستي
نه ته وه كانى نه وروپا و پاشان كه ده و له تيكي پانو پۆريان له سهر داروپه ردوي
ده و له تي ئيسلامى بنيات نا، ره وشى جيهان به چ گه يشت؟ ئايا نه ته وه كان چيان
به سهر هات؟

ئايا نه و گۆرانه گه وريه ي كه له سه ركردايه تي و ري به رايه تي جيهان روى دا چ
كارى گه ريكي له سهر ناين و خو په وشت و راميارى و ژيانى گشتى و چاره نو سى
مرؤفايه تي هه بو؟

نه دى نه گهر جيهانى ئيسلامى له و له په وروكه وتنه ي تيى كه وته
هه لسيته وه و له و سو كه خه وه ي داى گرتوه بى دار بى ته وه و جله وى سه ركردايه تي
وه رگريته وه چ رو ده دات؟

له و روپه رانه ي دادى هه و له ده ده ين وه لامى نه م پرسى رانه بده ينه وه...

ئهبولحه سه ن عه لى ئه لحه سه نى نه دوى

کۆبه‌ندى یه‌که‌م

سه‌رده‌مى نه‌فامیٔتى

به ندى يه كه

مروڤايه تى له ئاوزينگى سهرمه رگدا

ميژونوسان له مه دا هاودهنگن كه سدهى شه شه و حفته مى زايى له سده هره داروخاوه كانى رۆزگارى ميژون. بيسۆ مروڤايه تى بهر له م دو سده يه چهند سده يه كه بو گلۆلى كه وتبه ليزى و له گه روتى رۆزگاريشدا ليژبونه وه كهى خيرتر ببو، له سهر زه ويشدا هيژيك نه بو به هاناي بى و بيگريته وه. مروڤ خواى وه ديهيښه رى له بير كرده بو، بزيه خوى و چاره نوسه كه شى له بير نه مابو، راستايى ون كرده بو، هيژى جيا كرده وهى نيوان چاكو خراپه و جوان و دزيوتى نه مابو. بانگه وازى پيغه مبه ران رۆزگارئك بو كش ومات بو، نهو چرايانهى كه پيغه مبه ران هه ليا نكرده بو به هوى ره شه باكانى دواى مردنيان كوژابونه وه، هه ندئ چراى كزۆله مابون به لام هه ر ته نها چهند دليكيان پى رۆشن ده بو وه و كۆمه لگه و ولا تيان روناك نه ده كرده وه. پياوه ئاينيه كانيش نه با دا دينه كه يان دوچارى ئاژاوه بى و تا هه ر خويان خيوى دين بن، يان تا نه رك و زه جمه تى ژين نه كي شتن و تفت و تالى نه چيژن و په رۆ له سهر نه ئاليژن و خوشى و هيمنى وه ده ست بيژن، يان له بهر شه وهى نه يانده توانى خه باتى ئاينى و راميارى و روحى و ماددى راپه ريژن؛ پشتيان له ژين هه لكرده بو و خويان وه دور گرته بو، په نايان وه بهر ديرو كليسا و خه لوه تگاي دور دور برده بو، نه وانى كه له نيرو روتى ژينيشدا مابونه وه له گه ل پاشاو دنياداران ريك كه وتبون و له گوناخ و ده ستر يژيدا و له خواردنى ماف و مالى خه لكيدا هاريكارو كاسه ليصى زور دلسۆز بون...

چاوخشاندينىك به ئاين و نه ته وه كاندا:

. دينه مه زنه كان وهك نيچيران كه وتبونه بهر ده ستي ته وسكارو گالته چاران، وهك يارى بون له بهر ده ستي دوروان و گزيكاران. روح و شه دگارى ره سه نيان ون

کردىبو، تەننەت ئەگەر خاوەننى پېشىنىش زندوبانەو و بیاندىبانەو
نەیاندىناسینەو. لائەکانى ژیارو کلتورو حوکم و رامیاری بېونە شانۆی
بېسەر و بەرى و ھەلۆە شانەو و بېشیرازەبى و سېستەمى پېر ستم و زۆلم و زۆرى
فەرمانرە وایان، بۆیە ھەر خۆیە خۆ خەرىک بون و لە دەردى خۆ دەیاننالاند.
پەيامیان نەبو بۆ جیھانى رابنویتن، بانگە وازیان نەبو بە گەلانى راگەینەن، لە
لایەنى روحى پوکابونەو و کانیاوی ژینیان وشكى کردبو، نە خاوەن بەرنامەیدەکی
پاک و بېگەردى ئاینی ئاسمانى بون نە خاوەن سېستەمىکی حوکمرانى
مرۆفکردەش.

دینی مەسیحی لە سەدەى شەشەمى زاینیدا :

دینی مەسیحی ھېچ رۆژتیک لە رۆژان ئەو دینە نەبوە ھێندە راڤە و رونکاری و
چارەسەرى کێشەکانى مرۆفایەتى تیدا بویى تا بتوانى ژیارىک ھەلنە یان ولاتىک
ھەلسۆپىن، بەلکو دینىک بوە تەنھا چەند ئامۆژىکی مەسیحى لە ئامیزدا بوە
خاوەنى چەند رێشوینىکی سادەى یەكخواناسیش بوە. (پۆلس) ھات
پېر شەنگەكى كۆژاندەو و گەلىك ئەفسانەى نەفامىتى و رێشوینى بپەرسى
لە گەلدا ئاویتە کرد. پاشان (قوستەنتین) ھات ئەو ھەندەى مابو ئەویشى وێران کرد.
لە ئەنجامدا دینی مەسیحى بو بە ئاویتەىك لە ئەفسانەگەلى یۆنانى و
بپەرسى رۆمانى و رەبەناىەتى کلىسا و ئەفلاتونى ميسرى. لەنىو ئەم
جېرۆجە نەجالیەدا ئامۆژە^(۱) سادەکانى مەسیح وەك توانەوێ دلوپە ئاویك لە نیو
دەریادا توانەو. تا ئەوێ دینی مەسیحى بو بە كۆمەلىك بېروباوەرو نەرىتى
وشك و رەقى وا كە روحى نەدەبوژاندەو و ئاوەزى نەدەگەشاندەو و سۆزى
نەدەبزواند و تەنگزەى ژینى پىچارەسەر نەدەبو و رىگاشى رۆشن نەدەکردەو.
پاشان ناپاکان زیدەى تریان تىخزانەو نەفامان لىكدانەوێ نابەجىيان تىئالاندو
واى لىھات كە مرۆف پتر لە زانست و ھزر دابېرى و دوركەوێتەو، نىتر سەدە

له دواى سده دينيکى بټپه رستانه تری ليده که و ته وه . (Sale) - وه رگيږي
 قورثاني پروژ بؤ ټينگليزي - له باره ي نه سرانيه کاني سده ي شه شه مي زايينه وه
 ده لي: ((نه سرانيه کان له رادده به دهر قدديس و وينه کاني حه زره تي مه سيحيان
 ده په رست ته نانه ت له کاتوليکه کاني نه مړوشيان ټيپه پانډبو))^(۱).

شه ره نايينه کاني نيوه خوږ ولا تاني روم :

پاشان شه ره قسه يه کي نه زوک و بيته وه و مشتومړيکي توندوتيږ له باره ي
 دينه وه پهيدا بو، ثم هه راوهنگاميه هزي خه لکي خه ريک کردو زهين و
 زيره کي گوت کردن و زه ي کاري کرداري لي خاموش کردن، ته نانه ت گه لي جار
 شه ري بيثامانيشي ليده که و ته وه و کوشت و بړو نه شکه نجه و ويران کاريشي
 ده نايه وه و تالان و بړو شه به يخن و ره شه کوزيشي دينا کايه وه، فيرگه و کليسه و
 خانوبه ره کانيش بونه سهنگه ري دژبه يه کي ثايني، سه ره نجام شه ري نيوه خو
 سه رتاسه ري ولا تي داگرته وه. توندوتيږين دياره ده ي ثم دژبه يه کبونه له نيوان
 نه سرانيه کاني شام و ولا تاني روم بو دژ به نه سرانيه کاني ميسر، يان راستر بلين
 له نيوان (مولکانيه کان) و (مونوفيسيه کان) بو. مولکانيه کان پييان وابو (مه سيح)
 دو سروشتي تيکه ل به يه کي هه يه، به لام مونوفيسيه کان پييان وابو يه ک سروشتي
 خوا وه نديتي هه يه و سروشته مروفانيه که ي وه ک چون دلپه سرکه يه که له
 ده رياهه کي پر شه پول و پانوپوردا شيد به يته وه، شي بوته وه. دژايه تيه که له سده ي
 شه شه م و حه فته مي زاييندا هيئد له و په ري گه رمي دابو ده تگوت دژايه تي نيوان
 جوله که و نه سرانيه کانه، هه ريک نه وه ي تری پي ناراست و ناهه ق بو. دکتور
 ثالفه رد ج. باتلر ده لي:

((له م دو سه ده يه دا سه رده م سه رده مي شه رو خه با تي نيوان ميسرو
 رومانیه کان بو. ناکوکی ره گهزي و ناکوکی ثايني هه ردو کيان پشکوکی ثم

خەباتەيان ۋە جۆش ھېنابو، بەللام كاريگەرى ناكۆكى ئاينى زياتر بو، ھۆى ناكۆيەكەش دژايەتيەكەى نىئوان مولكانى و مۆنۆفيسىيەكان بو.

چىنى يەكەم — ۋەك لەناۋەكەپرا ديارە - لايەنگرى ولاتى ئىمپراتۆر و دەسلەت و نىشتىمان بون و بىروباۋەرى پېشىنيانان ھەلگرتبۆۋە و پېيان وابو (مەسىح) دو سروشتى تىكەل بەيەكى ھەيە. بەللام چىنەكەى تر — خەلكى مىسر بون و - لايەنگرى قىبىتە مۆنۆفيسىيەكان بون و بىروباۋەرى چىنەكەى تىران بە تاوان دادەنا و ركوكىنەيان لى ھەلدەپشت و دژايەتيەكى توندوتىزيان دەكردو بە گورو تىنىكى وا روبەپروى دەبونەۋە زەھمەت بتوانىن بىخەينە بەرچاۋو بىروا ناكەين ئەگەر گەلىك ھۆشمەند بى و پرواى بە ئىنجىل ھەبى شتى وا بكات))^(١).

ھېرقلى ئىمپراتۆر (٦١٠-٦٤١ز) دواى ئەۋەى لە سالى (٦٢٨ز) بەسەر فارسەكاندا زال بو، گەلىكى ھەولدا راپەۋى ولاتە دژبەيەكەكان بەيەكەۋە كۆكاتەۋە لەگەل يەكيان رىك خاتەۋە، پىپارى دا خەلگ چىتر قسە لەبارەى حەقىقەتى سروشتەكەى (مەسىح) نەكەن و نەلئىن سروشتىكى ھەيە يان دو سروشت، بەللام دەبى پېيان وابى خوا يەك ئىرادەۋە يەك پىپارى ھەيە.

لە سەرەتاي سالى (٦٣١ز) پېشىنيارەكە پەسند كراۋ راپەۋى مۆنۆئىلى بوە راپەۋى رەسمى ولات و شوئىنكەۋتوانى كەنىسەى مەسىحى . ھىرەقل لە پىناۋ بەرقەراركدنى راپەۋى نۆۋ و ۋەلانىانى راپەۋەكانىتر رىگا نەما نەيگرتتە بەر، بەللام قىبىتيەكان دژى راپەۋى تازە و ترازو ۋەستانو لە بىروباۋەرى كۆنى خۆيان دانەبەزىن، پېيان باشتىر بو بكوژرئىن نەك لە راپەۋى خۆيان بگوژرئىن.

ئىمپراتۆر بۆ جاريكى تىش ھەولدا راپەۋەكان يەكبىخات و ناكۆكىەكان بنىر بكات، دواى تاۋوتوئ گەيشتە ئەۋ قەناعەتەى كە خەلگ تەنھا ئەۋەندە بسەلمىئىن خوا يەك ئىرادەى ھەيەۋ مەسەلەكەى تىش كە ئايا ئىرادەكە لە كردهۋە بەشدارە يان نا، لەنىۋ باسانى ھەلبۆيرن و بەھىچ جۆرىك مشتومرى تىدا نەكەن. قەناعەتەكەى كرده پەيامىك و بە ھەمو جىھانى رۆژھەلاتىدا بلاۋكردهۋە. بەللام

(١) فتح العرب لمصر . تعريب محمد فريد أبو حديد . ل (٣٧-٣٨)

گه رده لوله که ی میسر بهم په یامهش نه نیشته وه، (قیرس) له میسر بؤ ماوه ی ده سالی سهرومی خه لکه که ی چه وسانده وه و نازارو نه شکه نجه ی وای پی ده چه شتن پیو موی ده گه ل گرژ ده بو. خه لکیان ده گرت دوی نه وه ی گه لیکیان نه شکه نجه ده دان له ناو ناویان ده خنکاندن. نه گهر سهریزو یکیان^(۱) بگرتایه ده یان به سته وه و کومه لیک مه شخه لی به بلنسه یان ناراسته ده کرد، له شه هه لقرچاوه که ی چور چور لوزه وی زوخوا ی هه لده به ست. زیندانی کراویان دینا ده یان خسته ناو گونی هه کی پر لمو پاشان سهریان توند ده به ست و تورپان ده دایه ناو ده ریا، نه مانه و گه لیک مهر گه ساتی تر.

هه لوه شان وه ی کومه لایه تکیو ته نگه به ربونی نابوری:

له ولاتی رومی روزه هه لاتدا هه لوه شان وه ی کومه لایه تی گه یشتوبه نه وه پری، ویرای چهرمه سهریه کانی ژیان باجو به رتیلیکی زوریش له خه لک نه ستینرا. خه لک له حکومت هه کان بیزارو هه راسان بیون و تا سهر ئیسقان رکوینه یان لی هه لگرتبون و خوزگه یان به حکومتی کیتری بیگانه ده خواست، سهرباری نه مانه مالو مولکیش زهوت ده کران، خه لک له بهر ژیهاره دژواره که ی گه لیک جارن راپه رپین و شورشیان به رپا ده کرد. له سالی (۵۳۲ز) له راپه رپینی کدا سی هه زار کهس له پایته خت کوژران^(۲). له گه ل نه وه نه هامه تی و ناگزوریه شدا خه لکه که پشتاویشت سواری دنیا بیون و له راده به دهر ده ستبلاویون و به ههر چو نیک بویه هه ولیان ده دا پاره وپولیک په یدا بکه ن و بیکه نه شاباشی رابواردن و ناره زوبازی.

بناغه ی پیاهه تی و مهردایه تی دارما بو، کوله گه ی خوړه وشت دارپوخا بو، خه لک زگورتایه تی یان پی له ژینی ژن و میردایه تی خوشر بو تا به لکو به نازادی

۱ سهریزو: یاخی.

Encyclopeadia Britanica. See Justin (۲)

ئارەزوی تیر بکردایه^(١). (سەیل) لە بارەى دادگەریهوه دەلى: ((وەك كەلویەل دەکردراو دەفرۆشرا، بەرتیلخۆرى و گزیکاریش ئافەرىنى بۆ هەلەدەدرا))^(٢). (جیبۆن) دەلى: ((ولاتى رۆم لە كۆتایى سەدهى شەشەمدا گەیشتبوه نزمترین پنتى هەلەدیران و نشیوى^(٣)، وەك ئەو درەختە زەبەللەحەى لیھاتبو كە رۆژیک لە رۆژان گەلانى دنیای لەبەر سیبەرە فرەوانەكەى هەساییتەوه و پاشان لك و گەلاكانى هەلەریبى و تەنها قەدە روتەلەكەى ماییتەوه و ئەویش رۆژ لە رۆژ ژاكاوتر بیت))^(٤). نوسەرانى (مێژوى جیهان بۆ مێژونوسان) دەلىن: ((ئەو شارە مەزنەى خیرا خاپور بون و جارىكى تر شكۆدارى و بۆزانەویان نەبینەوه شاهیدی ئەوەن كە دەولەتى بێزەنتینی لەو سەردەمەدا لە چ داروخانىكى زەبەللەلەحا بوە، داروخانەكەش لەبەر ئەوه بوە كە گومرگ و باجىكى لە توانا بەدەریان لەسەر خەلك داناه و بازرگانى بێهەرمێن بوە و كشتوكالّ بایەخى پێنەدراوه و ئاوه دانكردنەوهش روى لە كەمى بوە))^(٥).

میسرى سەردەمى ولاتى رۆم ئە روى ئاين و ئابوریهوه:

میسرى بە خێرۆپێر و خێوى نیلى بە بەرەكەت لە نێو هەردو بەرداشى نەسرانیەت و ولاتى رۆمدا ببوە بەدبەختترین ولاتى سەرپروى زەوى، یەكەم توشى شەرەقسەى چۆنیەتى سروشتى مەسیح و فەلسەفەى خواناسى و میتافیزیكای دەکرد، كە لەسەردەمى حەفتەمدا خراپترین كارەسات و پەشیوى لى كەوتەوه و هزر و هێزى خەلكى كەشەنگ و بەنگ كرد، دوهمیش بە درێژایى (دە) سالان بە مەهانەى دین دەیچەوساندەوه و بە ناوى رامیارىش زولمى لى دەدەكرد و

Edward Gibbon: The History of Decline and fall of the Roman Empire, (١)
V.٣.P.٣٢٧

(Sale's Translation P.٧٢(١٨٩٦ (٢)

.The History of Decline and fall of the Roman Empire, V.V P.٣١ (٣)

(٤) هەمان سەرچاوهى پێشو.

Historian's History of the World V.VII p.١٧٥(٥)

نه شکه نجه و نازاری وای پیده چه شت ته نانهت شه وروپای سهرده می تهفتیشی دینیش شتی وای به خووه نه دیوه.

نهم ره وشه وای به سهر هیتابو، ناگای له رهوتی ژین نه میتنی و، له گشت کاریکی پیروزی ثانی و روحی لاکه لا بی، له لایه کی داگیر کراوه یه کی ولاتی روم بو که چی له دهسه لاتی رامیاری بیبهش بو، له لایه کی دیکه شهوه نه سرانی بو به لام نازادی ثانی و نازادی بیروپای پیروها نه ده بینرا و نه گهر باسی نازادیشی کردبا روپرهش بو!

دکتور (گوستاف لوبون) له پهرتوکه کهیدا به ناوی (ژیاری عهره ب) دهلی: ((میسریان به زوری زورداره کی کرده نه سرانی، که نه مهش بویه هوی داروخانی و تا عهره ب فه تحیان نه کرد خوی نه گرتشه و رزگاری نه بوه میوانی. نه وکات میسر بویه شانوی گه لیک ناکوکی ثانی و توشی گه لیک کلولی و به دبختی ببو. خه لک به هوی ناکوکیه کانه وه سه نگه ریان له یه کتر ده گرت و شهرو کوشتاریان به رپا ده کرد. میسر - که دابر داپرونی ثانی هه لیلوشی بو و سته م و زورداری فه رمانپه وایان هیزو پرستی برپیو - رکوکینه یه کی توندوتیژیان له مه پر کار به دهستانی روم هه بو و هه مو ده میک به هه ویای شه و روزه بون که له چنگور کی قه یسره سته مکاره کانی قوسته نین رزگاریان ببی))^(۱).

دکتور ئالفهر د. ج. باتلهر له پهرتوکه کهیدا به ناوی (فهتخی میسر له لایه ن عهره به کانه وه) دهلی:

((نه وهی راستی بی میسر له سه دهی ههفته مدا کی شه ثانییه که ی له کی شه رامیاریه که ی گه وره تر بو، چونکه دهسه لات نه بویه هوی کومه ل کومه ل بون و دوبه ره کی، به لکو سه رجه م دوبه ره کیه کان به هوی بیروبا وه پرو ثانیسه وه سه ریان هه لده دا. له دیدی خه لک دین وه ک کانیا ویک نه بو کرده وهی چاکی لی سه رچا وه بگری، پییان وابو ته نه نا بیروبا وه پیکه له نیو چهند بنه ره تیکی دیاری کراودا و هیچی تر.

(۱) حضارة العرب، تعریب: عادل زعیر، الفصل الرابع (العرب في مصر) ل ۳۳۶ .

گشت دۈبەرەكى و مشتومرە توندوتیژەکانی خەلک بەهۆی چەند وردە جیاوازیەکی بیروباوەریەو پەیدا بون. لە پیناوە چەند بابەتییکی بێنرخ و لە پیناوە چەند جیاوازیەکی ورد لە بارەى بنەرەتی دین و فەلسەفەى میتافیزیکاوە^(١) ژيانى خۆیان دەخستە بەر مەترسیەووە کە زۆر زەحمەتە پیاو تێیان بگات و درکیان پێبکات^(٢).

ولاتی رۆم وەک نیچیریک میسری خستبوە بەر چنگی خۆی و بە ئارەزوی خۆی بەروبومی لێ دەدۆشی و خۆینی گەلی هەڵدەنۆشی، ئالفەرد دەلێ: ((رۆمەکان سەرانیان لە هەموو کەسێک وەرەگرت و جۆرەها باجیشیان لە خەلک دەسەندن... هەلبەت گشت باجەکان لە سەروی توانای خەلکە کە بون و رەمەکیانە پرەکیان دیاری دەکرد^(٣)).

نوسەرانی (میژوی جیهان بۆ میژوونسان) دەلێن: ((پریکی زۆر گەورەى دەرامەت و بەروبومەکانی میسر دەچووە ناو خەزینەى ولاتی بێژەنتین. چینی رەنجەدرانی میسری-وێرای ئەوێ لە هەموو دەسەلاتییکی رامیاری بێبەش بون- ناچاریش بون جگە لەو باجانەى لییان ئەستێنرا سەر زەویانەش بدەن، سەروەت و سامانی میسریش لەو سەردەمەدا لە کەمبون و نرمی دابوو^(٤)).

بەجۆرە میسر لەبەر هەردو بەلای چەوساندنەوێ ئایینی و ستەم و دەسبەسەرداگرتنی رامیاری و ئابوری ژيانى لێ تال و لیڵ ببو و لەناو ژان و ناسۆری خۆی دەتلایهو و ناگای لە هەموو شت پرا بو.

١ میتافیزیکا: ئەودیدو سروشت.

(٢) فتح العرب لمصر . ل (٤٧)

(٣) هەمان سەرچاوەی پێشو.

(٤) Historian's History of the World V.VII p.١٧٣

حه به شه :

حه به شهی دراوستی میسریش له سهر رارهوی (مۆنۆفیسسی) بو، گه لیک جوره بتیان ده په رست که هه ندیکیان له هه مه جیهکان خواستبووه. یه کتاپه رستیه که یان جوریک پشکه وتو بو له بته رستی و بهرگیکی زانستانه یان له بهر کردبو و به گه لیک زاراوهی نه سرانی رازاندو یوانه وه.

دینه که یان بی گیان بو، دنیا که یان بی ثیان بو، کۆری (نیقیه) ش بریاری له سهر نه وه دابو که له کاروباره کانی ئایندا سه ریه خو نیه و شوینکه وتوی ته ختی نه سکه نده ره .

نه ته وه نه وروپیه کانی باکورو روژئاوا :

نه وه نه ته وه نه وروپیه نهی که به باکورو روژئاوا دا بلاو ببونه وه له نیو شه وه زهنگی نه فامیتتی و نه خوینده واری و شه ری خوینا ویدا په لیان ده کوتا. هیشتا سپیده ی ژیارو زانست گزنگی بو په خش نه کردبون، هیشتا نه نده لوسی ئیسلامی نه هاتبوه سهر شانۆ که یان تا په یامی زانست و ژیاره که یان پشکه ش بکات و نه زمون و رودا ویش قالی نه کردبون. که میک نه بی دنا هیچیان له باره ی جیهان و جیهانی شارستانیش هیچی له باره وه نه ده زانین، له مه ر نه و رودا وانه ی که له روژه لات و روژئاوا رویان ده داو ری ره وی میژویان ده گۆری له گوئی گادا نوستبون و به ناسته میش پتی نه ده بزوان، له نیوان نه سرانیه تیه کی نه و کام و بته رستیه کی پر ژهنگ و ژاردا بون، خاوه نی هیچ په یامیتکی ئاینی و ئالایه کی رامیاری نه بون.

ه . ج . ویلز ده ئی:

((نه وروپای روژئاوا ی نه و سه رده م هیچ نیشانه یه کی یه کبون و رژیم داری تیدا نه بو))^(١).

روبرت بریڤۆلت (Robert Briffault) دەلّ :

((ئەوروپا لە سەدەى پێنجەمەو تا سەدەى دەیم شەویکی ئەنگۆستەچاوی بەسەردا راشکاو تا دەهات شەوێکەى رەش و تاریکتر دەبو، هەمەجیەتی ئەو سەردەم لە هەمەجیەتی سەردەمى کۆن وێرانتر و کارەساتر بو، چونکە پتر لە تەرمى ژیاړیکى زەبەلاح دەچو کە بۆگەن بۆی و مەشخەلکەى خامۆش بوئ و کارى لەکار تەواو بوئ. نیشتمانە گەورەکانى وەکو ئیتالیای و فەرەنسا کە لە رابردودا ژیاړیکى هەرە پێشکەوتویان تیدا گەشایبۆو ئەوانیش ببونە نێچیری بەر وێرانى و کاولکاری و بیسەرۆبەرى))^(١).

جولەگە:

لە ئەوروپا و ئاسیا و ئەفریقا دا نەتەوێکە هەبو لە بوارى ئایندا لە گشت نەتەوێکانى ئەو ئەزەمەتەر بو، لە هەموان پتر لە زاراوە و واتاکانى دین دەگەشتو شارەزاتر بون کە ئەویش جولەگە بون، بەلام لە روى ژیاړ و رامیاری و هەتا ئاینیش ھۆکاری کاریگەر نەبون. لە دێر زەمانەو هەر نەتەوێ تر قەلەمەرەویتی بەسەردا کردون و هەمیشە توشى دەربەدەرى و ئازار و ئەشکەنجە کراون و بە زەبر و زەنگى زۆرداران چەوسێنراون.

بەھۆى ئەو میژووە تاییبەتیەى پێیدا تێپەریون و بەھۆى ئەو سیفەتانەش کە لە نەتەوێکانى تریان جوئ دەکاتەو وەکو ژێردەستەیی هەمیشەیی، چەوسانەوێ لە رادەبەردەر، فیزو دەمارى نەتەوێپەرستى، کەشوفشى نەژادى، چاوچنۆکى و چروکى، پارەپەرستى و رىباکاری، نەفسیەتیکی نامۆ و گەلێک خورپەرستى تاییبەتیان بۆ دروست ببو وەکو سەرشۆرى لە کاتى زەبونیدا، بەدەرەفتارى لە کاتى دەسلەلتادا، دورپووى و گزیکارى، دلپەقى و خۆپەرستى، خواردنى ماللى خەلکى بە ناپەوا، کۆسپ خستەن بەردەم رێى خوا، کە لە هەمو سەردەم و شوێنێکدا وەک دروشم بەم سیفەتانەو دەناسرانەو.

قورثانی پیرۆز وه سفيکي وردو قولی سدهی شهشم و حهفته میان دهکات، باسی رهوشتی داتهپیوو دهرونی روخاوو کۆمه لایهتی ههلبزپرکاویان دهکات، که به هۆی نهم سیفته تانه وه له پیشه وایهتی نهتهوان و له سهرکردایهتی جیهان دابهران و داروخان.

نیوانی جوله که و مهسیحیه کان :

له سهره تاکانی سدهی حهفته مدا گه لیک روداو له نیوان جوله که و مهسیحیه کان سهری هه لدايه وه، سینه پر بون له کینه و دوباره دوژمنکاری هاته کایه وه. له دوا هه مین سالی حوکمی فوکاسدا (٦١٠ز) جوله که کان له مهسیحیه کانن ته نطاکیه هه لسانه وه و گه مارۆیان دان، ئیمپراتۆریش بۆ شه وهی شۆرشه که یان له ناو ببات (ته بنۆسۆس) ی سهرکردهی رهوان کرد. شه ویش دهستی نه پاراست و ههرچی پیتی کرا کردی، شه وهی بهر شمشیری کهوت، شه وهی له سیدارهی هه لئاسی، شه وهی له ئاوی خنکاندی، شه وهی به شه که نه که کوشتی، شه وهی کردیه خۆراکی درندان، که سی قوتار نه کرد.

جوله که و مهسیحیه کان هه میسه له گه ل یه نا کۆک بون و ناوه ناوه یه کیکیان زه بری خۆی ده وه شانده. مه قهریزی له په رتوکی (ته لخو طه ط) دا ده لئ: ((له رۆژگاری (فوکا) ی پاشای رۆمه کاند، کیسرای پاشای فارسه کان به له شکریکی گه وره وه هیرشی برده سهر ولاتانی شام و میسر، که نیسه کانن قودس و فه له ستین و سهر جهم ولاته کانن شامیان ویران کرد و ههرچی مهسیحی بو کوشتیان، پاشان هیرشیان برده سهر میسر، له ویش خه لکیکی زۆریان کوشت و بر کرد و ژنو مبدالیکی بی ته ژماریشیان به تالان برد. جوله که کان له شه پر و ویران کردنی که نیسه کاند یارمه تی فارسه کانیان ده دا، له طه به ریه و جه به للجه لیل و گوندی صورو ناصریه و ئاویی قودسه وه را پیشوازیان له فارسه کان کرد و ده ست له ناو ده ست زه بریکی کوشنده یان لی وه شانده و دو که نیسه ی قودسیان روخاند و

خانوبەرەي خەلکيان سوتاند و پارچە چاپکيان رفاند و بەطرەکی قودس و چەند ياورەنکيشيان بە ديل گرت))^(۱).

پاشان دواي باسکردنى داگيرکردنى ميسر دەلئى:

((لەو ھەراو ھۆريايەدا جولەكەكانى شارى صور راپەرین، بەدواي جولەكەي شارەكانى تریشيان دانارد، پەيمانيان بەيەكتەر دا لەگەڵ مەسیحیەكان بەشەر بێن و تەخت و بەختیان وەرگەرپێتن، لە شەرپێكدا بیست ھەزار جولەكە كۆبونەو، شالاولیان بردو ھەمو كەنیسەكانى دەرەوێ شارى صوریان روخاند. بەلام مەسیحیەكان خۆیان راگرت و پاشان كە زۆر بون بەسەریاندا زال بون و شكستیكى كوشندەیان پێخواردن و گەلیكیشیان لێكوشتن. ھیرەقلیش ھاوكات لەگەڵ ئەم ھەرایەدا بو بە پاشای رۆمەكان و لە قوستەنتین تاجی پاشایەتی لەسەرنا، پلانیكى سەرکەوتوانەشى بۆ كیسرا دانایەو و كیسرا كەوتە ناچاری و لەشكرەكەي كیشایەو.

ھیرەقل لە قوستەنتینەو بەرپێ كەوت تا پاشانشینەكانى شام و ميسر بەسەركاتەو و ئەو شوێنانەش كە فارسەكان وێرانیان كردبو بنیاتی نیتەو. جولەكەكان كە بەم ھەوالەیان زانی لە طەبەرەو شارەكانى ترەو بە كلكەسوتیو چوئە پیشوازی و گەلیك دیاری بەھاداریان پیشكەش كرد و داوایان لێكرد ئەمانیان بداتى و سوێندیان بۆ بخوات تھونیان نەكەون، ئەویش ئەمانى دانى و سوێندى بۆ خواردن. پاشان چو قودس و نەصرانیەكان بە مەراسیمی خوێندنەوێ ئینجیل و ھەلگرتنى خاچ و بخورگیڤران و مۆم ھەلكرنەو پیشوازیان لێكرد. ھیرەقل كە شارى وێران و كەنیسەى روخاوى دیت خەفەت داگرت و ئازاری كیشا. نەصرانیەكان روداویان سەرلەبەر بۆ گێڤرایەو كە چۆن جولەكەكان دەست لەناو دەستی فارسەكان شەریان لەگەڵدا كردون و كەنیسەكانیان روخاندون و تەنانەت لە فارسەكان گەلیك دراندانەتر كوشت و بریان كردون. دنەیان دەدا تۆلەیان بۆ بكاتەو، ئەویش دەيگوت ئاخر سوێندم بۆ خواردون و ئەمانم پێداون.

(۱) پەرتوکی ئەلخوطةطی مەقەرێزی . ۴ / ۳۹۲ .

به لّام ره بهن و به طهره و قه شه كان فتوايان بؤدا مادهم به فروفيلّ ئه مانيان وه رگرتوه و هيره قل به روداو هكان ناگادار نه بوه بؤيه گوناح نيه نه گهر كوشت و برپان بكا ته وه. له برى سوينده كهش خويان و نه سرائيه كان به دريژايى رۆژگار له هه مو ساليكدا جومعه يه كه به رۆژو ده بن، ئه و يش راكه ي په سندن كرد و برپارى دا تۆله يان لى بكه نه وه، ئه وانيش له شكريان مۆلّ داو جوله كه كانيان ته فرو توانا كرد، مه گهر يه كيّك خۆى شارديي ته وه يان راى كردبى و قوتار بويى نه گينا له سه رجهم پاشان شينه كانى ميسرو شامدا هيچ كه سيّكيان لى نه هيشتن ((تاد...))

له م سه ربردان وه بۆمان ده رده كه ويّ كه جوله كه و مه سيحيه كان به چ جوړي ك دوژمنايه تى يه كتريان كردوه و چۆن به خوينى سه رى مۆفّ تينو بون، چۆن نه گهر ده رفه تيان بۆ هه لكه وتبى تۆله يان له دوژمن وه رگرتۆته وه و هه مو سنوريكيان به زاندوه. جا هه ياران! چين و نه ته وه يه كه ره وشته كه ي به مجۆره داته پى بى و به مجۆره سو كايه تى به ژيانى مۆفّ كردبى چۆن ده توانى په يامى راستى و ره واو ناشتى پيشكهش بكات؟! مۆفّايه تى چۆن ده توانى له بهر سيّبه رو ده سه لاتيدا بسيتته وه؟!

ئيران و بزاڤه ويرانكاره كانى :

فارسه كان كه وه كو رۆم حوكمى نيوه ي جيهانى شارستانيان ده كرد، مۆلگه يه كى دىرين بون بۆ هه مو جوړلى ويرانكاره هه ره گه وه ره كان كه جيهان به خۆيه وه ي ديبى. بناغه ي خوړه وشتيان له ميژ بو توشى له رزين و شپزه يى ببو. مشتمو برپان له وه دا ده كرد ئاخۆ ژنى مه حره م ماره بكه ن يان نا، كه هه مو گه لو نه ته وه يه كه پييان ناړه واو نا په سندن بوه. ته نانه ت (يه دزيگوردى دوهم) كه له ناوه راسته كانى سه ده ي پينجه مى زاييندا حوكمى ولا تى گرته ده ست كچه كه ي

خۆى مارەكردو گواستىيەو پاشانىش كوشتى. ^(۱) (بارامى چۆين) كە لە سەردەمى شەشەمدا تاجى پاشايەتى لەسەر كەرد خۆشكى خۆى گواستەو. ^(۲) پروفېسۆر (ئارتھەر كرېستىن سىن) - مامۇستاي زمانەكانى رۆژەلەت لە زانكۆى (كۆبىنھاگن) دەنمارك و پسپۆر لە مېژوى ئىران، لە پەرتوكە كەيدا بەناوى (ئىران لە سەردەمى ساسانىەكاندا) دەلى:

((گەلېك مېژونوسى ھاوچەرخى وەكو (گاتھياس) كە پسپۆرن لە مېژوى ئىرانى سەردەمى ساسانىەكان، پىيان وايە مارەكردنى ژنى مەحرەم لەناو ئىرانىەكاندا باوى ھەبو، لە سەردەمى دەسلەتتى ساسانىەكانىشدا چەندىن نمونە بۆ ئەم جۆرە مارەكردنە ھەيە، بارامى چۆين و گوستاسب-پىش ئەو ھەيە بىتتە مەسىحى - مەحرەمى خۆيان گواستۆتەو ^(۳). ئىرانىەكان ئەم جۆرە ژن ھىنانەيان بە گوناح نەدەزانى بەلكو پىيان وابو كەردەو ھەيەكى چاك ئەنجام دەدەن و لەخوا نزيك دەبنەو. لەوانەيە (ھۆن سۆنگ) ھەيە كەپىدە چىنى ئامازە بۆ ئەم جۆرە ژن ھىنانە بكات كە دەلى: ((ئىرانىەكان بى جويكردنەو ھەمو جۆرە ژنىكيان دەخواست)) ^(۴).

(مانى) لە سەدەى سىھەمى زانىندا وەك كاردانەو ھەيەكى توندوتىژى دژ بە ئارەزويازى بەربلاو ھەروەھا لە ئەنجامى موناڧەسە وەھمىەكەى نىوان روناكى و تاريكىيەو رىبازەكەى بلاو كەردەو كە بانگەشەى بۆ ژيانى زگورتايەتى دەكرد بەو مەبەستەى تۆوى شەپرو خراپەكارى لە جىھاندا نەمىنى، دەيگوت تىكەلبونى روناكى لەگەل تاريكى خراپەيەكە دەبى لىنى رزگار بىن، بۆيە سەرجىيى بە حەرام دادەنا تابەلكو مەژاھەتى خىراتر بېرىتەو و روناكى بەسەر تاريكىدا زال بىي. بارام لە سالى (۲۶۷ز) كوشتى و گوتى: ((ئەو نەگريسە دەيەو جىھان وىران

Historians History of the World, V.8 P.۸۴(۱)

(۲) تاريخ الطبري: ۱۳۸/۳

(۳) ئىران لەسەردەمى ساسانىەكاندا. دكتور محمد اقبال لە فەرەنسىيەو ھەريگىزاو ھە سەر نۆردى. ل

۴۲۹

(۴) ھەمان سەراو ھە ل. ۴۳۰

بکا، وا باشتره بهرلهوهی ئاواته کە ی بێتەدی یە کەجار لەخۆیەوه دەست پێ بکری). مانی مرد بەلام ریبازە کە ی تا دواى فەتخى ئیسلا مىش هەر به زندویتی مایهوه.

پاشان روحیه تی سروشتی فارسەکان شوپشی له دژی ریبازە کە ی (مانی) بهرپا کردو بهرگی بانگهوازی (مەزەدە کە ی) له بهر کرد که له سالی (۸۷۷ز) له دایک بوە. مەزەدە کە دهیگوت: هەمو خەلک بە یە کسانى له دایک بون و جیاوازی نیه له نێوانیاندا و دەبێ به یە کسانیش بژین، جا له بهر ئەوهی مالا و ئافرهت دو شتی وان که نهفسی مرۆڤ پتر ئەو دوه دهخوازی بۆیه مەزەدە کە پێی وابو دەبێ مرۆڤ له م دوانەدا پتر یە کسان و هاو بهش بن. شههرستانی^(۱) ده‌ئێ: ((ئافرهت و پاره‌ی خەلال کرد، خەلکی وا لێ کرد له م دوانەدا هاو بهش بن وە ک چۆن له ئاو و ئاگرو لهو پ هاو بهش بون)). بانگه‌شه‌که به هه‌وه‌ست و دلی گەنج و ده‌وله‌مەندان بو و ئاستانه‌ش په‌سندی کرد، شاقوباد پشتی گرت و یارمه‌تی بلا و بونه‌وه‌ی ده‌دا، تا له نه‌جمادا ئێران له گه‌رداوی به‌د په‌وه‌شتی و ئاره‌زو یازی له راده‌به‌ده‌ر نقوم بو)).

طه‌به‌ری ده‌ئێ: هه‌رزو هه‌یچو پوچه‌کان بانگه‌شه‌که‌یان به ده‌رفه‌ت زانی و له پێناو را بواردن و ئاره‌زو یازی‌دا هه‌لیانقو زته‌وه بۆیه شان به‌شانی مەزەدە کە مەزەدە کیه‌کان را وه‌ستان و پشت‌گیریان بۆ ده‌رپری. خەلک له‌ده‌ستیان به‌هاوار بون، ده‌چونه‌مالی خەلک ژن و مالا و خانویان لی زه‌وت ده‌کردن بێته‌وه‌ی خاوه‌ن مالا بتوانی ده‌ستیان بگرت. هه‌ره‌شه‌یان له‌شا قوباد کردبو که نه‌گه‌ر ریبازە کیه‌یان بۆ خەلک نه‌رازی نیت ته‌وه له ته‌ختی داده‌به‌ژین. به‌مجۆره‌ دوا ی تیپه‌رپونی ماوه‌یه‌ک باوک و کوپ یه‌کتریان نه‌ده‌ناسی^(۲) و خەلک هه‌یچی له‌ده‌ست نه‌ما پێی ده‌وله‌مەند بێ))^(۳). به‌رده‌وام ده‌بێ و پاشان ده‌ئێ: ((شا قوباد تا توشی گه‌رداوی مەزەدە کە نه‌بو باشترین پاشای فارسەکان بو، به‌لام له‌و کاتیه‌وه سنور به‌زین و په‌ره‌ژین هه‌له‌وه‌شانه‌وه)).

(۱) الملل والنحل للشهرستانی : (۸۶/۱) .

(۲) واته مندالی زۆل په‌یدا بون. -وه‌رگێتر-

(۳) تاریخ الطبری : (۲/ ۸۸).

به پیروز زانینی کیسراکان:

کیسراکان پییان وابو خوینیکی خوییان له جهسته دایه، فارسه کانیش وه ک خوا ته ماشایان ده کردن و پییان وابو زاتی پیروزو بهرزن، نه گهر بیاندییان دهستی ریزیان بو له سهر سینگ داده نان و سهریان داده نواند، سرودیان به خواوه ندییتیان هه لده گوت، پییان وابو له سهروی یاساو له سهروی ره خنه و له سهروی مروئن، ناویان نه ده هینان، له مه جلیسیان دانه نه نشتن، پییان وابو مافیان به سهر هه مو که سیکه وهیه به لام کهس مافی به سهریانه وه نیه، نه گهر پاره پولیک یان مه لوموشیکیان به یه کیک به خشیبوایه پییان وابو چاکه و پیاوه تی ده گه لدا کراوه نه ک مافی ره وای خوئی، خه لک نه ده بو به هیچ جوړیک له قسه و فرمانیان ده رجن. بنه ماله یه کی تاییه تیان دیار کردبو- که نه ویش بنه ماله ی کیانیه کان بو- پییان وابو ته نه ها نه دمانی نه و بنه ماله یه ده بی تاجی پاشایه تیان له سهر بی و خه راج ده بی بهس به وان بدرئ، پاشایه تی ده بی له پشتا و پشتی نه و بنه ماله یه بی و باوک له باپیرو کوپ له باوکی هه لگریتسه وه، نابی کهس داوای پاشایه تی بکات مه گهر زالم و گه مژه و که و ده نیك، له خانه واده ی پاشا نه بوایه پاشای تریان قبول نه بو، نه گهر گه وریه ک نه بوایه مندالیکیان ده کرده پاشا نه گهر کوپیش نه بوایه نه و ئا فره تیک . له دوا ی (شیروی) دا نه رده شیر ی کوپیان کرده پاشا که ته مه نی حه فت سال بو، فره خزاد خه سرۆ- کوپی کیسرا نه پرویز مندال بو بو ه پاشا، بو رانی کچی کیسرا بو ته پاشا، هه و هه کچی دوه می کیسراش بو ته پاشا که ناوی (نه زره می دوخت) بو^(۱). به خه یالیا ن دانه ده هات فره مانده یه کی گه وریه یان یه کیک له سهر کرده کانیا ن وه ک روسته م و گابان بکه ن به پاشا له بهر نه وه ی له بنه ماله ی پاشایه تیدا نه بون.

(۱) بگه پرتوه تاریخ الطبری : (۲ / ۸۸) " تاریخ ایران لمکاریوس.

جياوازي نيوان تويزه كاني كۆمەل:

ھەرۈھە پېيان ۋا بو پياۋانى بىنەمالە روحيەكان و نەجىزادەكان لە روى جەستەو ھزرو دەرۈنەو ھە ئاستى سەروى خەلك دان، دەسەلاتى رەھايان پى رەوا دەبىنن، بى لاموجىم ملەكەچيان دەبون، پروفېسسور (ئارتھەر سىن) نوسەرى مېژوى (ئىران لەسەردەمى ساسانىەكاندا) دەلى:

((كۆمەلگە ئىترانى لەسەر بناغەى نەژادو پىشەگەرى دامەزرا بو، چىنەكانى كۆمەل جياۋازىيەكى فرەوانيان لە نىواندا ھەبو، ھىچ پردو پەيۋەندىك بە يەكى نەدەبەستەنەو^(۱)، حكومت لە خەلكى قەدەغە كەردىو خانۋەرەى مىرو مەزنان بىكرن^(۲)، يەك لە ياسا سياسىيەكانى ساسانىەكان دەيگوت ھەمو كەس دەبى بەو پلەۋپايە رازى بى كە نەژادەكەى پى دەبەخشى و نابى بۆ پلەۋپايەى بالاتر ھەلپوانى^(۳)، تەنھا دەبى ئەو پىشەيە ھەلپۇزىرى كە خوا لە پىناۋىدا خەلقى كەردە^(۴)، نابى ھىچ پىشەيەكىتر ھەلپۇزىرى^(۵)، پاشاكانى ئىران كاريان بە مەندەبۇران^(۶) نەدەسپارد^(۷)، خەلك لە گەلىك چىنى جياۋاز پىك ھاتبون، ھەر چىنىك پلەۋپايەى ديارىكرەوى خۆى ھەبو^(۸)).

جياۋازى چىنايەتى بۆ مەۋقايەتى رىسوا بون بو، جياۋازىيەكە لە كۆرى مىرو مەزنان ئاشكراتر ۋەدىار دەكەوت، كە مىر دادەنىشت خەلك ۋەك كۆلكەدارى رەق رەپ رادەۋەستان، كە داشدەنىشتن ۋەك سەگى بەستەزمان قەۋقەپ ۋەردەكەۋتن. شاندى موسلمانان كە ئەم رەۋشەى بىنى گەلىكى پى تاۋان بو و ناپەزايى

(۱) ئىران لەسەردەمى ساسانىەكاندا، ل ۵۹۰

(۲) ھەمان سەرچاۋە، ل ۴۲۰

(۳) ھەمان سەرچاۋە، ل ۴۱۸

(۴) ھەمان سەرچاۋە ل ۴۱۸

(۵) ھەمان سەرچاۋە، ل ۴۲۲

(۶) مەندەبۇر: بۆرەپىيا، دنى ۴.

(۷) ھەمان سەرچاۋە ۴۲۲

(۸) ھەمان سەرچاۋە، ل ۴۲۱

لى دەربىرى. (طەبەرى) لەم روداۋەى دەگىڭىڭىز تەۋە ئەۋەمان بۇ دەردە خات كە
 فارسەكان لە مەپ مىرومەزناندا لە چ سەر شۆرپە كى لە رادە بە دەردا ژيان، دەلى:
 ((لە ئەبا عوسمانى نەھدىيەۋە دەگىڭىز نەۋە كە گوتىيەتى: كاتى موعىرە لە
 پرده كە پەريەۋە گەيشتە لای فارسەكان، ئەوانىش پىشوازيان لى كەردو داياننا،
 دواى روخسەتى رۆستەم رىگەيان دا بچىتە ژورەۋە، فارسەكان خزيان پۇشتە
 كەردبو، تاجى زىڭيان لەسەر نا بو، كەۋاى زىڭيان بەشان دادابو، فەرش و مافورى
 جوان و رازاۋەيان راخستبو، تا يەككە دەگەيشتە ھەرازى دەباۋە چەندىن پاۋە
 بېرى، موعىرە چوار كەزى تا سەرشانى شۆر بېۋە، بەرە ژورى ھەلگشا و چوۋە
 لای رۆستەم و لەسەر تەختە كەى دانىشت، دامودەستەى رۆستەم دەورەيان لىداو
 كەرديانە ھەراو ھۆريا و يەخەيان رادە كىشا و سەروسە كوتيان دەكوتا، پىيان نارىك
 بو لەگەل رۆستەم دانىشتە! موعىرە كە ئەمانەى دىت گوتى: وا تىدە گەيشتەين
 گەلىكى ھۆشمەندن بەلام بۆم دەركەوت لە ھەمو نەتەۋان گەمژەترو چروكتەن،
 ئىمەى ەھرب ھەمو ەكو يەكىن، كەس ھىچ كەس ناكاتە بەندە مەگەر لە شەر،
 ۋامدەزانى ئىۋەش ەك ئىمە دەگەل گەل يەكسانن، باشتەر بو پىم بلىن كە
 كەسانىكتان كەردۆتە خواۋ ناخوازن كەس دەگەل خاكانتان دانىشى! منىش لە
 خۆمەۋە نەھاتوم بەلكو بە دواتاندا ناردوم، بەلام ئەمپۆ دلىيا بوم دەدۆرپىن و
 تەخت و بەختى شاھانەتان ۋەردە گەپى، ھىچ پاشايەتەك بەم نەشم و رىۋشۋىنە
 تاسەر نىۋە بە ھۆشى ۋا خۆى راناگرى))^(۱).

شكۆدار كەردنى نەتەۋەى فارس :

فارس گەلىكىيان بەشان وشكۆى نەتەۋە كەيان ھەلدە گوت و پىيان ۋابو لە گشت
 نەتەۋە ۋە گەزەكانى تر بالاترن و ئەۋ بەھرىيەى خوا بەۋانى بەخشىۋە بە
 گەلانى ترى نەبەخشىۋە، بەچاۋىكى سوكەۋە سەيرى نەتەۋەكانى دەۋرۋەريان
 دەكەردو ناۋوناتۆرەى بىنرخ و سوكيان لىدەنان.

ناگر په رستی و کاریگه ریه که ی له سه رژیان :

فارسه کان له روژگاری دیریندا خویان ده په رستو سوژده یان بو د هبرد، پاشان وهك هابو به شپه رسته کانی تر خورو ته ستیره و هه ساره کانی ناسمانیان له لادا پیروژ بو. زه رده شت-خاوه نی دینی فارس پیدا بو، وه کو ده لئین بانگه وازی بو یه کخوا په رستی کړدوه و بته په رستی نه هیشتوه، ده یگوت: نوری خوا له گشت شتیکی روژشن و بلنسه داری گه ردون د هره وشیتته وه، پیی و ابو روناکی نیشانه ی خویاه بویه فرمانی دا له کاتی نویژدا رو له خور بکه ن، ده یگوت: ثم چوار ره گه زه؛ ناگر، ههوا، خول، ناو پیس مه که ن. دواي مهرگی زه رده شت زانا زه رده شتی ه کان چهند شهر عی کی تری جیا وازیان دارشت و هه رشتیک ناگری گه رهك بوايه هه رامیان کړدبو، تنه نا به کاروباری کشتوکال و بازرگانی خه ریک بون، پاشان بهر به ره له ناگر پیروژی و روتیک کړدنه وه نزیک تر بونه وه تا په رستیان و په یکه رو ناته شگه یان^(۱) دروست کړد. دین و بیرو باوه په کانی تر نه مان و ناسه واریان برایه وه، تنه نا ناگر په رستی مایه وه^(۲).

جا له بهر نه وه ی ناگر په یام و په یام بهری نه ده نارد و ریوشوینی بو ژیان دانه د ه پرشت و تاوانبار و سهریزوینی سزا نه ده دا بویه دینی ناگر په رستان تنه نا وهك چهند ریور په سمی کی لیها تبو که له سات و شوینی تاییه تدا بهر پوه دهران. له دهره وه ی ناته شگه و له مال و شوینی کار و له مه سه له ی رامیاری و کومه لایه تیدا وه کو سه رجهم هابو به شپه رستان نازاد بون و هه وه ست و ثاره زوی دل و بیر کړدنه وه و بهر ژه وه ندی ده ییزواندن.

به مجوره نه ته وه ی فارس دینی کی فره لایه ن و قولیان نه بو دل و دهرن په روه رده بکات و خوره وشت مشتومال بکات و ثاره زو بازی جله و گیر بکات و مهردوم به ره و چاکه هان بدات و بیته سیسته می خیزان و کاری نیو مال ریک بخت، یان بیته سیاسه تی ولات و ده ستوری گه ل، یان زولمی پاشا و زه بروزه نگی کار به ده ستان له

(۱) ناته شگه: په رستگه ی ناگر په رستان.

(۲) سه رنج بده په رتوکی (میژوی نیران) نویسی: شاهین ماکاریوس. ل ۲۲۱-۲۲۴

كۆل خەلكى بىكاتهو و دەستى ستمى ستمكاران بشكىنى و مافى مەزلۇمان
بستىنى. ئاگرپەرستەكان لە روى خورپەوشت و كردهوهدا لەگەل لاىك^(۱) و
بەرەللاخوازەكانى ئەمرو جىاوازيان نەبو.

چىن: دىن و سىستەمەكەى:

چىنى ئەو سەردەم سى دىنى تىدا بابو : لاوتسۆ، كۆنفۇشىۆس، بوذايەتى.
يەكەمىيان هيندەى نەبرد بوە بىپەرستى، كە پتر گرنگى بە لايەنى تىۆرى دەدا،
شوينكەوتوانى پەرپوت و تەرىكە دىنا بون، ژنيان نەدەهيئا، تەماشاي ئافرەتيان
نەدەكرد و سەروكارىيان دەگەلدا نەبون، ئەم دىنە لەباريدا نەبو بنەماي ژيانىكى
راستەپى دابرىژىيان حكومەتىكى سەرراست دابەزرىنى، بۆيە ئەو
شوينكەوتوانەى لە دواى مردنى دامەزرىنەران هاتن لە رىبازيان لادا و پاليان
وہپال ئاينىتر دا.

بەلام كۆنفۇشىۆس پتر بايەخى بە لايەنى پراكتىكى دەدا، ئامۆژەكانى لە
جوغزى كاروبارى دىنا و ماددەپەرستى و سىياسەت و كارگىپى دەخولايەوہ.
شوينكەوتوہكانى-لە ھەندى رۆژگارد- پىيان وا نەبو خوايەكى ديارىكراو
بپەرستى، بۆيە بە ئارەزوى خۆيان دارو بەردو روبارىيان دەپەرست. روناكى
دلىيائى و ئەنگىزەى^(۲) بروايى و شەرى ئاسمانى تىدا نەبو، بەلكو لە كۆمەللىك
پەندو ئەزمونى داناو دىيادىتان پىكھاتبو، مروژ تىيدا ئازاد بو، ئەگەر مەيلى
بوايە سودى لىوہەردەگرت ئەگەرنا رەتى دەكردەوہ.

(۱) لاىك: بى دىن.

(۲) ئەنگىزە: باع.

بوذايه تي : په رسه نندن و داروخانه كهي :

بوذايه تي تين و تاوی ساده بيه كهي نه مابو، بهر په هميتي^(۱) سينه پر كينه و داخ له دل قوتي دابو، ببو به بته پرستي، يو ههركوي ده چو بتي ده گه ل خو ده برد و له هر كوي هه واري هه لدا بوايه جوړه ها په يكهرو كوته لي بوذاي داده تاشي. له روژگاري هه پرته بوذايه تيدا ژياني ثايني و شارستاني له ناو بت و په يكهردا نغرو ببو^(۲). نوستاد (نيشوراتوبا) - نوستادي ميژوي ژياري هيندستان له يهك له زانكوكانی هيندستان ده لي: ((له سايهی بوذايه تيدا ولايتك پيدا بو گه ليك بايه خي به دياردهی خواوهندايه تي و بته پرستي ده دا، په يوه ندي برايانهی بوذايه تي گوراني به سردا هات، تازه باویش سهریه لدا))^(۳).

نوسه ريكي هاوچه رخ و گوره سياسه تمه دار يكي تري هينديش ئه مهی تيبيني كرده و ده لي:

((بهر په هميتي بوذايان كرده به نيشانهی خوايه تي، بوذييه كانيش له مه دا لاسيان ده كرده وه، په يوه ندي برايته تي بوذايي ببو به خيوي سامانيكي زوړو زوه ند، ببو به مه لبه نديك يو بهر ژوه ندي چنند كو مه ليكي تايه تي، رژيمي ون كرده و، نه فسون و نه فسانه تيكه ل به ريوشويني په رستنكاري ببون، بوذايه تي دواي نه وهی يو هه زار سال له هيندستان له هه پمين و گه شه دابو سهرومپ داده پوخاو ده كشايه وه. خاتو (Rhys Davids) باسي نه و لاوازي و نه خو شيانه ده كات كه توشي بوذايه تي نه و سهرده م ببو، سهيدا (رادها كرشتن) له په رتوكه كهيدا به ناوي (فهلسه فه كهي هيندستان) و ته كهي خاتون راده گوازي ته وه و ده لي:

(۱) بهر په هميتي: البرهمية.

(۲) پياو نه گهر سهرداني موزه خانهی (تكسلا) ي روژناوای به نجابي پاكستان بكات، له بهر ده م نه و هه مو بتانهی بوذا سدری سوړ ده ميتن و نه و كات بزي دهرده كه وي دین و شارستاني تي بوذايي له چ بته پرستيه كدا بون. بته كان له شاره روچوه كاني ژير زهوی دهره يراون .

(۳) (هيندستاني كون) به زماني نوردی، نوسيني نوستاد نيشوراتوبا.

((ھزرە نەخۆشەكان سىبەريان بەسەر ئامۆژە خورەوشتیهكانى بوذا ھەلەكشاندا تا لە نىۋو خەيالاتى نەخۆشدا گوم بو، دىنەكە راپەويكى نوۋى لى پەيدا بو، پەرەى ستاندو دلو دەرونى خەلەكى داگرت، پاشان پوكايەوۋە رارەويكىترى لىكەوتەوۋە، ئەویش پوكايەوۋە يەككىكىتر جىنى گرتەوۋە، بەمجۆرە چوۋە دوى، تا ۋەھمەكان كەلەكە بونو بەرى ئاسۆ گىراو تارىكستان چىرنوكى لە زەوى گىر كرد. پەندو ئامۆژە بەنرخو سادەكانى بوذا بە ھۆى مشتومپى كەلامناسيەوۋە چروسايەوۋە تىچو))^(۱).

((بەرەھمىتى بوذايەتى توشى داروخان بون، نەرىتو باوى داتەپىويان تىكەوت، گەلىك زەھمەت بو لە يەكتىرى جوئى بىكرىنەوۋە، بوذايەتى ئاخىرابوۋە نىۋو بەرەھمىتى لەناويدا توا بۆۋە))^(۲).

مىژونوسان كە لەم دىنەيان كۆلىۋەتەوۋە و تۆژەرەوان كە سەربىردەى بوذايان نوسىۋەتەوۋە، ھىشتا بۆيان ساغ نەبۆتەوۋە ئاخۆ بوذايىەكان خويان ھەبەوۋە بىروايان بە خوا ھىناۋە يان نا؟ ھەندىكىيان سەيرماون و دەلىن: ئەم دىنە مەزنە ئەگەر بىروابون بە خوى تىدا نەبويى چۆنى توانىۋە لەسەر بناغەى ئەو دابو رەۋىشتە ناسكانە دابەزى^(۳). بوذايەتى ھەر بىرىتى بو لە چەند رىگايەك بۆ ئەوۋەى مەرۆژ دەرونى خۆى پى پەرەدە بىكات و ئارەزۋەكانى پى سەركوت كا و بەرگى خورەۋىشتى جوان بىۋىش، لە ئىش و ژان رىزگار بىۋى و زانست وەدەست بىنى.

كەواتە چىنىيەكان پەيامىكىيان بۆ جىھان پىنەبو گرتەكانى چارەسەر بىكەن، جگە لەمە لە پەرگەى ئەوسەرى رۆژھەلاتى جىھانى شارستانىش بونو كەلەپورى ئاينو زانستەكەشيان توند لەمستى خۆ گرتبو، نە سامانى خۆيان پتر دەكرد نەھى خەلەكى.

(۱) Jawaher Lal Nahru: The Discovery of India, p. ۲۰۱, ۲۰۲ .

(۲) ھەمان سەرچاۋەى پىشو .

(۳) مەقالەى (بوذا) بچۆنەوۋە لە ئىنسىكلۆپىدىي (دائرة المعارف) بەرىتانى .

نه ته وه کانی ناسیای ناوه پراست:

نه ته وه کانی تری ناسیای ناوه پراست و رۆژه لآت وه کو مه غۆل و تورک و یابانیه کان له نیوان بو ذایه تی گهندهل و بته پرستایه تی هه مه جی دابون و خاوه نی هیچ سامانیکی زانستی و هیچ سیسته میکی سیاسی پیشکوه تو نه بون، به لکو له قۆناغیکی نینتیقالی دابون له سهرده می هه مه جیه وه به ره و سهرده می شارستانی، چه ندین گهلێ تریش هه بون که تا کو ئیستاش هه ر له قۆناغی ناوه زیکی ره شمāl نشینی و مندالیدا ده ژین.

هیندستان: له روی دین و کۆمه لایه تی و خوړه وشته وه:

ئهو میژونوسانه ی له باره ی هیندستانیان نویسه له وه دا یه کده نگن که داروخاوترین سهرده می هیندستان له هه ر سێ لایه نی ئاین و خوړه وشته و کۆمه لایه تیدا له سهره تای سهدی شه شه می زاینیه وه ده ست پیده کات، هیندستانی ش سای دراوسی کانی له هه مان خوړه وشته داته پیوو کۆمه لایه تی شپزه دا ده ژیا که گشت زه مینی ته نییه وه، ئهو شه وه زه نگه ی بالی به سه ر جیهان راهیلا بو هیندستانی شی گرتبه وه و له گهلێك دیارده و ئه دگاریشدا تازیاریتی وه رگرتبو، که ده توانین له سێ خالدا کۆیان بکه ینه وه: (۱) بونی ژماره یه کی له راده به ده ر بت وخواوه ند. (۲) زایه ندیکی^(۱) هاروهاجی بیسنور (۳) جیاوازیه کی فره وانی چینه یه تی.

بته پرستی سنوره زین:

هیندستانی سهدی شه شه م له بته پرستیدا گه یشتبه ئه وه پرێ. ژماره ی ئهو خواوه ندانه ی له (ویدا) دا هه بون سی و سێ دانه بون، که چی له و سهرده مدا خۆی له ۳۳۰ ملیۆن ده دا. هه مو شتیکی جوان و سه رنجراکیش و به هه ره به خش ببونه

(۱) زایه ند: سیکس.

خواوه نده و ده په رستران، بت و په یکه رو خواوه نده کان له ژماره نه ده هاتن، هه ندیکیان پالنه وانی میژویی بون که پتیا و ابو خوا له چندين رووداوو روژگاردا خوی له ناو نه واندان رانوانده، هه ندیکیان شاخ بون که پتیا و ابو چندين خواوه نديک له سهريان و ده درکه و تون، هه ندیکیان کانزای وه کو زیرو زیو بون که پتیا و ابو خواوه نديان تیدا بریسکاوه ته وه، خواوه نديکی تر روبرای (کنج) بو که پتیا و ابو له سهري (مه هادیو) خواوه نده وه سه رچاوه ی هه لبه سته، هه ندیکي تریان که رسته ی شهرو که لوه لی نوسین و نامرزی زاوژی و هه ساره ی ناسمان و ناژه ل بون که مه زترینیان چیل بو، گه لی شتی تریش. دینه که یان ته نراویک بو له گه لی جوړه نه فسانه و داستان و سرود و بیروباوه رو په رستنکاری پیکهاتبو، که نه خوا په یامی پی ناردوه نه له هیچ روژگاریکیشدا ناوه زی ساغ شتی ناوای دارشته .

پیشه سازی داتاشینی بت و په یکه رو له و سه رده مدا گه لیک پیشکه وت، له سه ده ی شه شه م و حه فته مدا گه یشته هه رته و له سه رده مه رابردوه کانیشی تیپه راند. گشت چین وتوژی و خه لکی ولات له پاشاوه هه تا گه دا بتیان ده په رست، ته نانه ت بوذایه تی و گه نیایه تیش^(۱) نه یانته وانی خویان لی هه لویژن. ناچار وه نامرزیک بو بهرزه وه ندی خویان هه لیانقوسته وه تا بتوانن میسن و پتر به ولاتدا بلاوبینه وه.

وته که ی (هون سونگ) - گه ریده ی به ناوبانگی چینی که گه شته که ی له نیوان سالانی (۶۳۰-۶۴۴ز) نه بجام داوه نامازه بو بته رستی له راده به ده ری نه و سه رده م ده کات، وته که ی به بونه ی نه و ناهه نگه مه زنه وه گوتوه که (هیرش) پاشا

(۱) گه ی: GAIN: تایفه یه کی هیندوسین، مه هاویره له شه شه م سه ده ی بهر له زاین دایمه زانده، به ملوتنه ها هیندوسی په پیره ی لیده که ن، به پیچه وانه ی هیندوسه کانی تر بو ده سه لانی قیدا ملکه چ نابو و بروایان به ره گه زه رستی نه، بروایان به خوداش نه و ده لین: خودا ته نه ها گوزارشت کردنی که له و هیژو پرسته روحیه ی که له مرؤثدا هیه. گوزه رانی ناگوزرانیهان هه لپژارده و به ناس و په لاسی ژین به سه ر ده به ن، ریبازه که یان ناوی (ناهینسسا) په واته نه رمونیانی و دور له توندوتیژی.

فیدا: Vedas: ناوی په رتوکیکی سه نسکریتی پیروزی هیندوسه کانه نویژو سرود و فره زه ناینیه کانی تیدا به. موغید - وه رگیت

گیڙاپویه تی، هیرش پاشا له سالی (۶۰۶-۶۴۷ز) حوکی هیندستانی کرده، ده لئ: ((هیرش پاشا ناهه نگیکی زور گوره ی له (قنوج) گیڙا که زانای سهرجه م ناینه کانی هیندستانی بانگ کردبو.

پاشا په یکه ریکی زیرینی بوډای له سهر مناره یه کی له په نجا بال بهر زتر دامه زرانډبو، په یکه ریکی تری بچو کتریشی به که ژاوه ی کاروانیکی قهره بالغه وه هینایه دهره وه، هیرش پاشا خو ی له تهنیشته وه دهر ویشته و چه تری بو راگرتبو، کامرو ب پاشای هاوپه یانیش میشی لی پاس ده کرد))^(۱). هه مان گهریده له باره ی پاشا و داموده سته ی ناستانه کیدا ده لئ: ((هندیکیان (شو)یان دهره رست، هندیکی تر بوډایی بون، هندیکی تر خورپه رست بون، هندیکی تر (وشنو)یان دهره رست، هه مو که س بوی هه بو خوایه که تایبته به خوی بکا و بیپه رستی یان تیڅرا سهرجه م خواکان بپه رستی))^(۲).

زایه ندی به هاروژمی بیج له و:

ناین و کومه لگه ی هیندی هه ر له دیر زه مانه وه له پوی ئاره زوی زایه ندیه وه سهر تو ب بو، نه و ماده ده زایه ند بزویانه ی له دینی ولاتی هیندا هه بو له دینی هیچ ولاتیکی تر دا نه بو. په رتو که هیندی و ناوه نده دینیه کان له باسو خواسی گهردون و دهر که و تنی سیفته تی خواوه ندان و رودانی پیشهاتی گه وروه گه لیک چیر وک و داستانی وایان له باره ی تی که لبونی زایه ندی نیوان خواوه ندان و په لاماردانی بنه ماله نه جیمزاده کان له لایه ن خواوه ندان وه گیڙا وه ته وه، که پیا و له بهر یاندا بتاسی و تنوک تنوک ئاره قه ی شهرمی بسرپتته وه، دینداره کان که به باوهرو تین و تاوکی گهرمه وه و تاریان ده دا و نه و داستان و چیر وکانه یان بو خه لک ده گیڙاپیه وه هه لبت کاریگه ری گه وره ی تی کردون و سوزی دلئ بزاندون. جگه له مه خه لک به ژن و مندا ل پیرو لا وانه وه هه مو له بهر امبه ر ده عبا که ی

(۱) گه شته که ی هونن سوننگ (فوکزی کی) ولاته که ی روژتاوا .

(۲) هه مان سهرچاوه ی پیشو .

(مەھادىۋى) خاۋەندى ھەرە گورەيان كە پەيكەرئىكى ئاقۇلايان بۇ داتاشى بو كۆ دەبونەۋە دەيانپەرست. مېژوناسان دەگېرنەۋە دەلېن: ھەندى لە تايغە دىنيەكانى ھىندستان پىاويان ژنى روتى دەپەرست و ژنىشيان پىاوى روتى دەپەرست))^(۱).

كاھىن و بەدپەرەۋەشتەكان دەلالتىيان بە ئابروى ژنە رەبەنەكان دەکرد و زۆرەى پەرستگاكان ببونە مۆلگەى بەدپەرەۋەشتان و شەرۋال پىسەكان مەرامى خۆيان لەۋىدا دەدۆزىۋە. جا ئەگەر ئەمە رەۋشى پەرستگاكان بوبى دەبى رەۋشى ئاستانەى پاشاۋ كۆشكى دەۋلەمەندان چۆن بوبى؟ كە مونافەسەيان لە كارى نارەۋاۋ بەدپەرەۋەشتىدا دەکرد، كۆرپان ھەبو ژن و پىاويان تىكەل دەبون و كە ەدەرەقىشيان دەخواردەۋە پەردەى شەرم و شەرەفيان لە روى خۆ ھەلدەمالى و ئابرويان ۋەلا دنا، ئەدەب و پەردەى شەرم وجوديان نەدەما... بەمۇرە سەرتاپاي ۋلات ۋەبەر شەپۆلىكى گەرە و زەبەللاھى روتپەرستى و ئارەزوبازى زاينەندى كەوتبو و خورەۋەشتى ژن و پىاوان لەۋپەرى نزمى و داتەپىويدا بو.

سىستەمى چىنايەتى پىرستەم :

لە مېژوى ھەمو نەتەۋەكاندا سىستەمىكى چىنايەتى نەبە لە سىستەمە چىنايەتتەكەى ھىندستان توندوتىژ و شىكتر بى و چىن و چىنىش ئەۋەندە لىكترازو بن. ھىچيان ۋەك ئەو سوكايتيان بە شان و شىكۆى مۇقايەتى نەكردە، كەچى لەگەل ئەمەشدا ھىندستان ۋەك سىستەمىكى ئاينى و شارستانى ۋلاتەكەى ئىعترافى پىكردەۋە ھەزاران سالە تا ئىستاش ملەكەچىەتى. سەرەتاي جىاۋازى چىنايەتى لە ئاخروئۆخرى سەردەمى (ۋىدا) پەيدا بو، لەبەرئەۋەى ھەمو بنەمالەكان و پىشەۋ پىشەسازى تاييەت بەخۆيان ھەبو، ھەرۋەھا لەبەرئەۋەى دەيانويست نەژاد و نەجىمزاۋەى رەگەزى ئارى پىارىژن.

سی سده بهر له زاین له هیندستاندا ژیاری بهرهمیتی سهری هه‌لداو گه‌شه‌ی سه‌ند، ده‌ستوریکی نویی بۆ کۆمه‌لگه‌ی هیندی ره‌نگریژ کرد، له ده‌ستوره‌که‌دا یاسایه‌کی سیاسی و شارستانی ده‌رکرد و ته‌واوی ولات ده‌نگی بۆ دا، بو به یاسایه‌کی ره‌سمی و ژیده‌ریکی ئایینی و شارستانی. ئیستاکه به (منوشاستهر) به‌ناویانگه .

یاساکه خه‌لکی ولات بۆ چوار چینی له‌یه‌کتر جوئی دابه‌ش ده‌کات که نه‌مانه‌ن: (۱) به‌رهمیه‌کان: چینی کاهین پیاوه دینیه‌کان . (۲) شتری : شه‌پرکه‌رو جه‌نگاوه‌ران. (۳) ویش : جوتیارو بازرگانه‌کان. (۴) شوده‌ر : خزمه‌تکاره‌کان. (منو) که یاساکه‌ی دارپشته ده‌لئی:

((خوای خاوه‌ن توانای ره‌ها له پیناو به‌رژه‌وه‌ندیه‌کانی جیهاندا به‌رهمیه‌کانی له ده‌می، شتری له بازوه‌کانی، ویش له پانه‌کانی، شوده‌ریشی له پییه‌کانی خۆی خولقاندوه. بۆ ههر چینی‌کیش فه‌رزو ئه‌رکی تایبه‌تی بۆ داناو، به‌رهمیه‌کان ده‌بی (ویدا) فی‌ر بن یان قوربانی و خیراته‌کان پیشکه‌ش به خاوه‌ندان بکه‌ن، شتری ده‌بی پاسه‌وانی خه‌لک و خیرات و قوربانیه‌کان بن، ویدا‌ش بخوینن و له ئاره‌زه‌کانی دنیا دوره‌به‌ریز بن، ویش ده‌بی ولسات^(۱) بله‌وه‌پینن و خزمه‌تیان بکه‌ن، ویدا‌ش بخویننه‌وه و کشتوکالی بازرگانی بکه‌ن. شوده‌ریش ده‌بی خزمه‌تی ئه‌م سی چینه بکه‌ن))^(۲).

تازیاریه‌کانی چینی به‌رهمیه‌کان :

یاساکه ماف و تازیاری وای به به‌رهمیه‌کان داوه وه‌ک خوای لی‌کردون. ده‌لئی: به‌رهمیه‌کان چینی هه‌لبژارده‌ی خوان، پاشای خه‌لک، هه‌رچی له بونه‌وه‌ر دایه مولکی نه‌وانه، باشتی‌نی خه‌لک و سه‌روه‌ری ئه‌رز^(۳)، ده‌توانن به‌ئاره‌زی خۆیان

(۱) ولسات: مه‌رومالات.

(۲) منوشاستهر : ده‌روازه‌ی یه‌که‌م .

(۳) منوشاستهر : ده‌روازه‌ی یه‌که‌م .

مال ومولكى كۆيلەكان (شۆدەرەكان) - بېئەوہى گوناح بى - بېەن، چونكە كۆيلە خاوەنى ھېچ نىيە ئەوہى ھەببى ھى ئاغاكەيەتى^(۱).

ئەگەر بەرپەھمىيەك ريگويىدا (بەرتوكى پېرۆز) ئەزبەر بىكات لە گوناحان پاك دەبېئەوہ ئەگەرچى سى چىنەكەي تىشى لەناوبردې^(۲) پاشا بە ھېچ جۆرىك بۆى نىيە باجو بەرتىل لە بەرپەھمىيەكان وەرگى ئەگەرچى ولات لە گرانى و تەنگانەشدا بى، بەرپەھمى نابى لە ولاتى خويىدا لە برسان بى^(۳)، ئەگەر بەرپەھمىيەك تۆلەى كوشتنى كەوتە سەر دروست نىيە حاكم بىكوژى بەلكو دەبى سەرى بتراشى، بەلام ئەگەر بەرپەھمى نەبى دەكوژى^(۴).

(شترى) ئەگەرچى لە سەروى ھەردو چىنى (ويش) و(شودەر) بون بەلام گەلىك لە خوارەوہى بەرپەھمىيەكانىش بون. (منو) دەلى: ھەر بەرپەھمىيەك ئەگەر تەمەنى (۱۰) سال بىت باوك چەند چاكەى بەسەر كۆرەكەيدا ھەيە، ئەويش ھىندەى بەسەر شترىيەكى تەمەن سەد سالىدا ھەيە^(۵).

كلۆن و كەساسەكان:

شۆدەر (كەساسەكان) لە كۆمەلگەى ھىندىدا - بە دەقى ياسا ئاينى و شارستانىيەكە - لە ئاژەلان كەمترو لە سەگىش زەبۇنتر بون، ياساكە دەلى: ((ئاسودەبى شۆدەر لەوہ دايە خزمەتى بەرپەھمىيەكان بىكەن، ئەگەرنا پاداشتىيان نىيە^(۶). نابى پارەوپول پاشەكەوت بىكەن يان گەنجىنە تەقەت بىكەن چونكە - بەرپەھمىيەكان ئەزىيەت دەدا^(۷)، ھەر كەساسىك دەست لە بەرپەھمىيەك بەرزكاتەوہ

(۱) دەرۋازەى ھەشتەم .

(۲) دەرۋازەى نۆيەم .

(۳) دەرۋازەى نۆيەم .

(۴) دەرۋازەى دوھم .

(۵) دەرۋازەى يازدەيەم .

(۶) منوشاستەر : دەرۋازەى يازدەم .

(۷) دەرۋازەى دىيەم .

يان داردہستیکي لئہ لہ لہ پړی و مہ بہستی بڼ پپای بکیشی دہستی دہ پردی یان
 ټہ گہر تورہ بو و شاپیکي ھاویشټ پپی دہ پردی^(۱). ټہ گہر کە ساسیک ویستی
 لہ گہل بہرہ ہمیکہ دابنیشی دہ بڼ پاشا سزای بدات، سزاکہش ټہ وہیہ کە دہ بی
 کونی کۆمی داغ بکات و لہ ولاتی دورخاتہوہ^(۲). ټہ گہر دہستی لیڈا یان جوینی
 پیدا زمانی لہ بنرا ھلڈہ کیشری، ټہ گہر بلتی شتم فیڑ کردوہ رونی ھلقرچاوی
 لہ گہرو دہ کری^(۳). کە فارہتی کوشتنی کە ساسیک لہ گہل کە فارہتی کوشتنی
 سہ گ و پشیلہ و بۆق و قہ لہرہش و کوندہ بۆ وە کو یہ کن^(۴).

ټافرہټ لہ کۆمہ لگہی ھیندیدا :

لہو کۆمہ لگہی دہ ټافرہټ وە کە نیزہ سہیری دہ کرا^(۵)، پپاو ھہ بو ژنہ کە ی
 لہ سہر قوماری دہ دۆراند، ھہندی جار ژنیک چہ ند میړدیکی ھہ بوہ^(۶)، ژن ټہ گہر
 میړدی بمر دایہ وە کە زیندہ بہ چال کرابی میړدی نە دہ کردوہ و خەلک گالتہ یان
 پیدہ کردو قسہی سوکیان پڼ دہ گوت، دہ بوا یہ تا دہ مرئ ھہر لہ مالہ میړدہ کە ی
 بوا یہ و خزمہ تی کە سوکارہ کە ی بکر دایہ، ژن ھہ بو دوا ی مردنی میړدہ کە ی لہ بہر
 نە شکہ نجہ و خەفہ تی ژیان یہ کسہر خۆی دہ سوتاند^(۷).

(۱) ھہ مان سہرچاوی پتیشو .

(۲) دہ روازہی ھہ شتم .

(۳) منو شاستہر .

(۴) R.C.Dutt ۳۴۲-۳۴۳

(۵) سہرہ تاي داستان ی بنوا بانیگی ھیندی (مہا بہا ہارتا) بخوینہوہ.

(۶) R.C.Dutt ۳۳۱

(۷) ټہم خو سوتاندنہ لہ ناو چینہ نہ جیمزادہ و بنہ مالہ نورستو کراتیہ کان ببوہ نہریتیکی باو و
 پەسند و چاک و بہ ناوی (ستا) دہناسرا. پپیان وابو ژن ټہ گہر خۆی بسوتینی و فاداری بۆ
 میړدہ کە ی دہنوین. بہ لآم ټہم نہریتہ لہ گہل دامہ زرا نی حکومتہ نیسلامیہ کان و بہ ھہ ولتی
 حاکمہ موسلمانہ کان کە متر بۆوہ، دکتۆر (بریتہر) ی گہریدہی فہرہنسی ناماژہی بہم ھہ ولتہ
 کردوہ، ھہروہا نینگلیزیش لہم دوا ییہ دا بہ شپوہیہ کی یہ کجاری قہدہ غہی کرد.

بەمجۆرە ئەم ولاتە كە خاوەنى خاكى بەخىروپىر و ئاوەزى بەهۆش بو، ئەم نەتەوھىيە - كە ھەندى ئە مېژونوسانى عەرەب بە كانگای دانایی و سەرچاوەى دادو سیاسەت و بە فرەزانو ھۆشمەندو بلىمەتیان دەدەنە قەلەم^(۱) - لەبەرئەوھى لە ئاینى راست دوربون و سەرچاوەى رونیان لى وىل بو و پىساوانى دىنيان لاپرى بو و بىيەرنامە و پەيام بون و شۆيئەكتوى نەفس و ئارەزو بون... ولاتەكەيان بىوھ شائوى نەفامىتى لە رادەبەدەر و بىتەرستى سنوربەزىن و ھەمەجىھەتى توندوتىژو زولم و زۆرى كۆمەلایەتى، بەجۆرىك كە لە نىو نەتەوھو مېژودا ھاوشىوھى نەبوئى.

عەرەب: تاييە تەندىتى و بەھرەكانيان:

عەرەب لە سەردەمى نەفامىتدا بە گەلىك بەھرەو خورەوشت لە نەتەوھەكانىتر جوئ دەبونەوھە وەك: زمان پاراوى، رەوانبىژى، خۆشويستنى ئازادى، گەردەنبەرزى، سوارچاكى، ئازايەتى، خۆيئەگەرمى لە پىناو بىروباوەردا، قسە لە روى، زەين روى، لەبەرکردن و لە بىرنەچونەوھە، يەكسانى خوازى، ئىرادە پتەوى، ئەمەكدارى و دەستپاكى.

بەلام لە سەردەمى كۆتاييدا لە مېژ بو لە پەيام و پەيامبەرەن دابرابون و لە جوغزى جەزىرە گرەمۆلە ببون و ببونە دىلى نەرىت و باوى باوانيان، بۆيە دوچارى داروخانىكى دىنى و بىتەرستىەكى لە رادەبەدەر ببون، كەم لە نەتەوھەكانى ئەو سەردەم وەكو وان بىتەرست بون، دوچارى نەخۆشى خورەوشت و كۆمەلایەتى ببون، كۆمەلگەكەيان لەرزوك و گەندەل و رەوشت نەزم ببو، ئەدگارەكانى ژيانى نەفامىتى و دور لە ئاكارى دىنى وەرگرتبو.

(۱) صاعد الاندلسى، م ۶۲، طبقات الامم، ص ۱۱.

بتپه رستی هکهی نه فامیټی :

دین و بیروباوه‌ری به‌ریلاوو باوی عه‌ره‌ب هاویه‌شپه‌رستی بو، پروایان به‌خوا هه‌بو که هه‌ر خوا خواوه‌ندی هه‌ره‌مه‌زن و خالقی بونه‌وه‌رو کارگیټری نه‌رزو ئاسمانه و گشت فرمانیک به‌فرمانی نه‌وه، نه‌گه‌ر پرسیاریان لی‌بکرایه کی ئه‌رزو ئاسمانی نه‌فراندوه؟ ده‌یانگوت خوا، خوی خاوه‌ن هی‌زو زانا ﴿وَلَسِنَّ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ فَأَلَّى يُؤْفَكُونَ﴾ نه‌گه‌ر له‌خویان پیرسی، کی ئه‌وانی وه‌دی هی‌نا، ئیټن: خودا، ده‌ی چۆن له‌هه‌ق کلا ده‌بن؟ ﴿الزخرف: ۸۷﴾.

به‌لام هه‌زه نه‌فامیه‌که‌یان ته‌نگه‌به‌ر بو و هی‌نده‌ی بر نه‌ده‌کرد بر و به‌تو حیدی پاک و بی‌گه‌ردی په‌یامبه‌ران بینن، ئاوه‌زی دور له‌په‌یام و په‌یامبه‌ران و دور له‌فامی ناینی به‌دوری ده‌زانێ نزای مه‌ردوم به‌بی پیتا و تکا‌خواز ئاسمانه به‌ره‌زه‌کان به‌ری و بگاته‌لای خوا، له‌روانگه‌ی نه‌ریت و باوی پاشایه‌تی و جیهانی پر که‌موکوپه‌وه له‌مه‌سه‌له‌یان ده‌روانی بۆیه له‌پیتاوان^(۱) ده‌گه‌ران تا ده‌نگ و داوایان بگه‌یه‌ننه‌لای خوا، له‌وانیش ده‌پارانه‌وه و هه‌ندێ په‌رستنکاریشیان بۆ نه‌نجام ده‌دان. هه‌وه‌ل‌جار هه‌زی تکا‌خوایان ده‌می‌شک چه‌سپی، پاشان ئه‌م هه‌زه بو به‌بیروباوه‌رو پیتان و ابو پیتاوه‌کانیش توانای زیان و سود به‌خشینیان هه‌یه، پاشان له‌هاویه‌شپه‌رستیدا پتر رۆچۆن و گه‌لیک خواوه‌ندی‌ریان کرده‌هاویه‌شی خوا، پیتان و ابو‌هاویه‌شه‌کانیش وه‌کو خوا کاروباری بونه‌وه‌ر به‌رپۆه ده‌به‌ن و توانایه‌کی سه‌ربه‌خویان له‌گه‌یانندی سود و زیان و خێرو شه‌رو پیته‌خشین و نه‌به‌خشیندا هه‌یه. جا نه‌گه‌ر عه‌ره‌به‌کانی پیتو پروایان به‌خواوه‌ندی‌تی و په‌روه‌ردگاری‌تی خوا هه‌بو‌بی و ته‌نها پیتاویان دانابی، به‌لام نه‌وه‌کانی دواتر خواوه‌نده‌کانیان ده‌گه‌ل خوا کرده‌هاویه‌ش و پیتان و ابو‌وه‌ک خوا توانای سه‌ربه‌خویان له‌خێرو شه‌رو زیان و قازانج و ژياندن و مراندندا هه‌یه، و پیرای

(۱) پیتا و وسیط.

ئەمەش بىروايەكى لىلّ و نارونىشيان لەبارەى خواوەندىتى و پەروەردگارىتى خوا پەيدا کرد^(۱).

بەتەكانى عەرەب لە سەردەمى نەفامىتىدا :

نەوەى دوهم پتر رۆدەچوو قورەكەى خەستەر دەبەووە، جا لەبەرئەوەى بىتەرستى لەبەرچاوان ديارە و دەگەلّ هزرى سادەو لاوازشيان پتر دەگونجا بۆيە بىروباوەرى بىتەرستى باوى سەندو گشت خەلكى داگرتەووە، ئەوانەى خواوەندو پىناوەكانيان لە يەكتر جوئ دەكردەووە بە پەنجەى دەست دەژمىردران و بە پىاوى رۆشنپىر سەير دەكران. بەم جۆرە نەتەوەى عەرەب لە نىو بىتەرستىيەكى لە راددەبەدەردا نغرو ببون، هەموو هۆزو گوندوشارىك بگرە هەموو مالىك بتى تاييەت بە خۆيان هەبو و دەيانپەرست.

ئەلكەلبى دەلى: لە مەككەدا هەموو مالىك بتى خۆيان هەبو و دەيانپەرست، ئەگەر يەككە بىويستايە سەفەرىك بكات دواھەمىن كارى ئەوەبو بەر لەوەى مالى جى بهيلى - بۆ پىرۆزى - دەستى بە بەتەكە دادەھىناو لە خۆى هەلدەسوى، كە دەشگەرپايەووە يەكەمىن ئىش دەستى پىدا دەھىناووە لە خۆى هەلدەسويەو^(۲).

عەرەب سنورىيان بۆ بىتەرستى دانەدەنا، هەبو بىتخانەى بنيات دەنا، هەبو بتى دادەتاشى، ئەگەر ئەوانەشى لە توانا نەبوايە لەبەردەم كەعبەدا يان ھەر شوئىنىكى تى پى چاك بوايە بەردىكى لى قىت دەكردەووە وەكو كەعبە بە دەوریدا دەسورپايەووە، بەم بەردانەيان دەگوت (ئەلئەنصاب)^(۳). كەعبە - كە تەنھا بۆ خواپەرستى بنيات نراو - لەناووەو دەوروبەريدا (۳۶۰) بتى لى قىت كرابۆو^(۴). پاشان دواى رۆژگارىك واى لىتھات خودى بەردەكەيان دەپەرست.

(۱) بگەرپۆە بۆ بەرتوكى (بينة النبي ﷺ من القرآن) نوسىنى ئوستاد محمد عزت دروزە.

(۲) كتاب الاصنام، ل ۳۳ .

(۳) ھەمان سەرچاوەى پىشو.

(۴) الجامع الصحيح للبخارى، كتاب المغازي : باب فتح مكة .

بوخاری له ئهبا ره جائی عاطاریدی ده گيریتته وه که گوتویه تی : له نه فامیتیدا بهردمان ده پهرست، نه گهر بهردیکی باشتريشمان بدؤزیبایه وه بهردی یه که ممان فری ده داو نه ومان ده پهرست. نه گهر بهردیشمان وه چنگ نه که وتبا چنگه خوئیکمان کۆده کرده وه وه مهربیکمان به سهردا ده دؤشی، پاشان ده مانپهرست و به ده وریدا ده سوراینه وه^(۱).

ئه لکه لبی ده ئی: نه گهر یه کیک سه فهریکی بکردایه، له ههر قوناغیک دابه زیبا چوار بهردی هه لده گرتته وه، جوانترینانی ده کرده خواو ده پهرست، سی بهرده که ی تریشی ده کرده سیکوچکه، که ده رۆشت به جیی ده هیشتن^(۲).

خواگانی عه ره ب:

عه ره بیس- وه کو سه رجهم هاوبه شپه رسته کان- گه لیك خواوه ندیان له فریشته و جنۆکه وه نه سستیره کانی ئاسمان بریار دابو، پییان وابو فریشته کان کچی خوان و پیناوو تکاخوازیان ده پهرست تا له لای خوا بۆیان بیارینه وه، جنۆکه شیان ده پهرست و پییان وابو وه که خوا تواناو کاریگهریان هیه^(۳).

ئه لکه لبی ده ئی: به نوموله یی خوزاعه جنۆکه یان ده پهرست^(۴)

صاعید ده ئی: حیمیه ر خۆریان ده پهرست، که نانهش مانگ، لوخن و جوذا میش موشته ری، (طه ی)ش سوهیل^(۵)، قه یسیش شیعرای^(۶) عه بور، نه سوه دیش عه تارد^(۷).

(۱) الجامع الصحيح للبخاری، کتاب المغازی : باب وفد بني حنیفة .

(۲) کتاب الاصلنام .

(۳) هه مان سه رچاوه ی پيشو، ل ۴۴ .

(۴) هه مان سه رچاوه ی پيشو، ل ۳۴ .

(۵) قوناخیکي مانگه، پینج هه ساره ی که لوی (گا)ش ده گرتته وه.

(۶) نه سستیره کی ورشه داره، له عه ره بستانیدا له کۆتابی چله ی هاوین وه ده رده که وئ.

(۷) هه ساره ی که لوی جهوزایه له چله ی هاوین وه دیار ده که وئ. (۳، ۴، ۵)

مونجید- وه رگیت

جوله‌که‌و نه‌سرانیه‌کان له ولاتانی عه‌ره‌بدا:

ئایینی جوله‌که‌و نه‌سرانیه‌کان له ولاتانی عه‌ره‌بدا ب‌لا‌وبونه‌وه به‌لام عه‌ره‌به‌کان زۆر سودیان له‌واتا دینی‌ه‌کان وه‌رنه‌گرتبو، هه‌ردو ئاین کتومت وه‌کو ئایینی جوله‌کایه‌تی شامو ئایینی نه‌سرانیه‌تی ولاتی رۆم و شام بون، هه‌مان گۆرانو لارییون و زه‌بونیتی که -پیشتر با‌سمان کردون- له‌وانیشدا هه‌بون .

په یام و بر‌وابون به زندوبونه‌وه:

عه‌ره‌ب تی‌روانینیکی خه‌یالییان له‌باره‌ی پی‌غه‌مبه‌رایه‌تی‌ه‌وه هه‌بو، پێیان وابو پی‌غه‌مبه‌ر زاتیکی پی‌رۆزه له‌ مرۆڤ نیه، ناخوا و ناخواته‌وه، ژن و من‌دالی نیه، پی‌ویستی به‌ بازار نیه. ئاوه‌زیان به‌رتسه‌ك بو، ده‌میشکیان نه‌ده‌چو له‌ دوا‌ی مردن زندوبونه‌وه هه‌بی، له‌ زندوبونه‌وه‌شدا لی‌پرسینه‌وه‌و سزا و پاداشت هه‌بی، ده‌یانگوت: ﴿ مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَكَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ: تهنه‌ها ژینی دنیا هه‌یه، هه‌ندی‌کمان ده‌مرین و هه‌ندی‌کی‌تر له‌دایک ده‌بیــــــن، به‌هـــــــۆی رۆژگاریشه‌وه ده‌مرین. ﴿الْحَاقَّةُ: ۲۴، ده‌یانگوت، ﴿ أَئِنذًا كُنَّا عِظَامًا وَرُفَاتًا أَئِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا: ئه‌گه‌ر بمرین و بین به‌ ئیسه‌ك و پرۆسه‌ك ئایا ئیسه‌ زندو ده‌بینه‌وه؟! ﴿الاسراء: ۴۹.

صاعید ده‌لی: عه‌ره‌به‌کان به‌ گشتی بر‌وایان به‌ زندوبونه‌وه‌و لی‌پرسینه‌وه‌و سزا و پاداشت نه‌بو، پێیان وابو ئه‌گه‌رچی خوا جیهانی به‌دی‌هێناوه به‌لام تاهه‌تایه‌و بۆ هه‌میشه هه‌ر ده‌مین، که‌سانیکیش هه‌بون بر‌وایان به‌ زندوبونه‌وه هه‌بو، پێیان وابو ئه‌گه‌ر وشتی بۆ له‌سه‌ر گۆر بکوژنه‌وه، به‌ سواری زندو ده‌بیته‌وه، ئه‌گه‌ر نا به‌ پیاده زندو ده‌کریته‌وه^(۱).

(۱) کتاب الأضنام، ل ۴۴ .

نه خوشیه خوره‌وشتی و کومه لایه‌تیه‌کان :

له لایه‌نی خوره‌وشته‌وه گه‌لی نه‌خۆشی ره‌گو ریشالی دا‌کوتابو و په‌لوپۆی به هه‌مو لایه‌کدا بلا‌و‌کردبۆوه، عه‌ره‌به‌کان بۆ مه‌بخواردنه‌وه ئالوده بون و مه‌بخواردنه‌وه سه‌ره‌له‌به‌ری کۆمه‌لگه‌ی دا‌گرتبۆوه، شاعیران شعریان پێ‌هه‌لده‌گوت و کۆبونه‌وه‌یان له‌سه‌ر ده‌به‌ست، روبه‌ریکی به‌رفره‌وانی له‌شیعرو میژو و ئه‌ده‌بیات ته‌ی کردبو، له‌ زماندا به‌ گه‌لی ناو و سیف‌ه‌ت هه‌لیان ده‌نا، هه‌ت‌ه‌ند به‌ وردی وه‌سفیان ده‌کرد جیتی سه‌رنج و سه‌یرمان بێ^(۱)، ده‌رگای مه‌بخانه‌کان به‌رده‌وام له‌سه‌ر پشت بو، به‌یدا‌خه‌یکیان له‌سه‌ر ده‌شه‌کایه‌وه پێیان ده‌گوت (غایه‌). له‌بێد ده‌لی^(۲):

قد بت سأمرها وغایه‌ تاجر وافیت إذ رفعت وعز مدامها

بازرگانی‌کردن به‌ مه‌ی هه‌ت‌ه‌ند به‌ هه‌رمه‌ین بو ته‌نانه‌ت وشه‌ی بازرگانییان له‌ بری مه‌دیفروشی به‌ کار دێنا، وه‌ک له‌ دێره‌ شیعه‌ره‌که‌ی سه‌ره‌وه‌را دیاره‌ که‌ له‌بێد گوتیه‌تی: - (وغایه‌ تاجر)، عه‌مری کۆری قومه‌ینه‌ش ده‌لی^(۳):

إذا سحب الریط والمروط الی ادنی تجاری وانقض المما
قوما‌ر‌کردن‌یش یه‌ک له‌و ئا‌کارانه‌ بو که‌ شانازییان پێ‌ده‌کرد، ئه‌لجاهی‌لی ده‌لی^(۴):

اعیرتنا ألبانها ولحومها وذلك عار یا بن ریطه‌ ظاهر

نحابی بها أكفاءها ونهینها ونشرب فی ائمانها ونقامر
ئه‌گه‌ر یه‌کی‌ک له‌ کۆری قوما‌ر‌کردنێ دۆره‌په‌ریز بوایه‌ به‌ نه‌نگ و خه‌وشیان ده‌زانی، شاعیر ده‌لی^(۵):

(۱) په‌رتوکی (المخصص) - ابن سه‌یده بخوینه‌وه: ۸۲/۱۱ - ۱۰۱

(۲) السبع‌ المعلقات، معلقه‌ لبید .

(۳) دیوان الحماسة .

(۴) هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشو .

(۵) هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشو .

وَإِذَا هَلَكْتَ فَلَا تَرِيدُ عَاجِزًا غَسًا وَلَا بَرْمًا وَلَا مَعَزَا

قەتادە دەلى: پياو لە سەردەمى نەفامىدا ژن و مالى و مندالى لە قومارى دەدۆراند، پاشان کە دەيدىت وا لەلای خەلکانى ترن خەم و خەفەت دايدەگرت و ناخ و ئۆفى هەلەدە کيشا، لە ئاکامدا کينەو دوزمنايه تيش پەيدا دەبو^(۱).

خەلکى حىجاز بە عەرەب و جولەکەو مامەلەيان بە ريبا دەکرد و باويکى بەربلاو بو لە ناوياندا، ريژهى ريبا کاريه کە لە سنور دەرچوبو، طەبەرى دەلى: لە سەردەمى نەفامىدا ريبا بە گوێرەى سالى و دوچەندانەو زیاد دەکرا، قەرزدەر بە قەرزاری دەگوت: دەمدەيهو يا زيادی دەکەى؟ ئەگەر هەبوايه دەيدايەو ئەگەرنا بۆ سالى تر بە زيادهو دەيدايەو. ئەگەر قەرزه کە وشتريکى مینگينهى يە کسالى بوايه بۆ سالى تر دەبوە مینگينهيه کى دوسالە بۆ سالى تر دەبوە مینگينهيه کى سىسالە ... ئيتەر بەم جوړە. ئەگەر قەرزه کە پارە بوايه بۆ نمونە پەنجە درهەم بوايه بۆ سالى تر دەبوە سەد درهەم بۆ سالى تر دوسەد درهەم، بۆ سالى تر چوارسەد درهەم بەمجوړە سالى بۆ سالى دوچەندانە دەبوەو^(۲).

ريبا رهگى داکوتا بو، وهك نەريتیکى ئاسايى ليهاتبو، له گەل بازرگانيدا فەرقيان پينه دەکردو دەيانگوت، ﴿إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا﴾: کرین و فروشتنیش وهك ريبا وایه ﴿البقرة: ۲۷۵﴾، طەبەرى دەلى: لە سەردەمى نەفامىدا ئەوانەى بە ريبا قەرزيان دەدايه خەلک، کە کاتى وەرگرتنەو دادەهات داوايان لە قەرزار دەکرد بياندا تەو ئەویش دەيگوت: ((هيشتان مۆلەتم بدی بۆت زياد دەکەم)) ئەگەر يە کيک پتي گوتبان ئەم کارە ريبايەو رەوا نيە، دەيانگوت، جياوازی نيە، چ لە سەرەتای فروشتن بۆى زياد بکەم چ لە کاتى قەرزدانەو دا^(۳).

زيناکاری کەم نەبو، کەس ناڕەزايى توندوتیژی لینهبو، پتيان ئاسايى بو ئەگەر پياويک چەند ياريک و ژنيکيش چەند دوستيکى هەبى و بەبى ماره کردن

(۱) تەفسیری الطبری: ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقَعَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ﴾

(۲) هەمان سەرچاوەی پیشو: ۵۹/۴ .

(۳) تفسیر الطبری، ل ۶۹ .

رابویرن، هندی کهس ئافره‌تیا ناچار ده‌کرد زینا بکات، ئین عه‌بباس ده‌لئ: له سهرده‌می نه‌فامیدا که‌نیزه‌کانیان ناچار ده‌کرد زینا بکه‌ن تا پاره‌ی پئ وهرگرن^(۱). خاتو عائیشه -ره‌زای خوی لیئ- ده‌لئ: ((له‌سهرده‌می نه‌فامیدا چوار جوړه سهرجیئ هه‌بو، یه‌که‌میان وه‌کو ماره‌کردنی ئیستای موسلمانان وابو، هندی پیاو ده‌چونه لای باوک و که‌سوکاری کچ و داوای خوازیئنی که‌چیان لی ده‌کرد، دوی ریککه‌وتن، ماره‌یی که‌چیان ده‌داو ماره‌یان ده‌کرد. دوه‌میان: کاتیک ژنه‌که‌ی له‌خوینی پیساری^(۲) پاک ده‌بووه پئی ده‌گوت برۆ لای فلانه پیاو با سهرجیئیت له‌گه‌لدا بکات، می‌رده‌که تا بۆی رون ده‌بووه که‌خیزانه‌که‌ی زگی پر بوه ئه‌وجا ده‌چۆوه لای، به‌و مه‌به‌سته ئه‌م کاره‌یان ده‌کرد تا مندالی نه‌جیبو جوامیریان بپئ به‌م جوړه‌یان ده‌گوت (نکاح الاستبضاع). سییه‌میان کۆمه‌لیئکی له (ده) که‌س که‌متر ده‌چونه لای ژنیئ و سهرجیئان له‌گه‌لدا ده‌کرد، که ژنه‌که زگی پر ده‌بو و منداله‌که‌ی داده‌نا دوی چهند رۆژیک به‌دوی هه‌مو پیاوه‌کانی داده‌نارد ئه‌وانیش هه‌مو ده‌هاتن-ده‌بوايه بیتن- ئافره‌ته‌که به‌ئاره‌زوی خۆی منداله‌که‌ی به‌ناوی یه‌کیئیان هه‌لده‌داو زگه‌که‌ی به‌سهر ئه‌و داده‌بپری، پیاوه‌که‌ش نه‌ده‌بوايه رته‌ی بکاته‌وه و قبولی ده‌کرد. چواره‌میان ژنی داوین پیس بون و به‌یداخیان له‌سهر درگا هه‌لئواسی بو، پیاوان به‌ئاره‌زوی خۆیان ده‌چونه لایان و له‌گه‌لیان جوت ده‌بون، پاشان که‌یه‌ک له‌ژنه‌کان مندالی ده‌بو بانگی سهرناسیان ده‌کرد ئه‌ویش منداله‌که‌ی له‌گه‌ل پیاوه‌کان به‌راورد ده‌کردو له‌ئاکامدا به‌ئه‌ستۆی یه‌کیئیان داده‌بپری، ئه‌ویش به‌مندالی خۆی قبولی ده‌کرد))^(۳).

(۱) هه‌مان سه‌رچاوی پیتشو، ۴۰۱ / ۱۸ .

(۲) پیساری: حیز.

(۳) الجامع الصحیح - للبخاری . کتاب النکاح، باب من قال: لا نکاح الا بولی.

نافره ت له کومه لگه ی نه فامیتیدا :

نافره ت له کومه لگه ی نه فامیتیدا سته می لیده کرا و مافی ده خورا و مالو مولکی به زوری زورداره کی لی ته ستینرا و له میراتی بیبهش ده کرا، که ته لاق ده درا یان میړده که ی ده مرد ریگه ی نه ده درا میړدیکی تر بکاته وه^(۱)، وه ک شپړه و بره و مهرو مالات به میرات هه لده گیرایه وه، ټین عه بباس - خوی لی رازی بی - ده لی: ((نه گهر پیاویک باوک یان خزمیکی نزیکی بر دایه، خوی ده بو ه سهرپرشتی ژنه که یان، جا یان له لای خوی ده هیشته وه و دوی مردنی ژنه که؛ مالو سامانه که ی ده خوارد، یان مارهییه که ی ورده گرته وه و نازادی ده کرد، عه طائی کوری ته بی ره باح ده لی: ((له سهرده می نه فامیتیدا نه گهر پیاویک بر دایه و ژن و مندالی له دوی خویدا جی هیشتبا، خزم که سی مردوه که ژنه که یان له لای خویدا ده هیشته وه تا مندا له کان به خوی بکات))، سوددی ده لی: ((پیاو له سهرده می نه فامیتیدا نه گهر باوکی یان کوری یان برا که ی بر دباو ژنی لی به جیمابا، نه و کامیان زوتر جلیکی هه لدا بایه سهر ژنه که نه و ده بو به خاوه نی و ده یوانی به مارهییه که ی پیشو ماره ی بکاته وه، یان به میړدی دابایه وه و مارهییه که ی بو خو وهر گرتبا، به لام نه گهر ژنه که گورجو گو لتر بوایه و زوتر بگه رابایه وه نیو خزم که سانی خوی نه و رزگار ده بو و ده بو وه خاوه نی خوی))^(۲). له سهرده می نه فامیتیدا پیاو له هیچ مافیکی خوی بیبهش نه ده کرا به لام نافره ت وانه بو، مافی پیشیل ده کرا، مارهییه که ی لرف ده کرا، به مده بهستی نازاردانی رایان ده گرت و ناحه قیان به رامبر ده کرد بیته وه ی ته لاق بدری^(۳). میړد بیزاری لی ده رده به پری و روی لی وهرده گیړا، هه ندی جار وه که هه لپه سارده یان

(۱) ﴿وَإِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ فَلَعْنِ أَجْلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ إِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ ذَلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَمْ أَزْكَى لَكُمْ وَأَطْهَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ البقرة: ۲۳۲

(۲) تفسیر الطبری، ۳۰۸/۴

(۳) ﴿وَإِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ فَلَعْنِ أَجْلَهُنَّ فَأَنْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَلَا تُنْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لَعَنَتُوا وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ...﴾ البقرة: ۲۳۱

لیده‌کرد (واته نه ژنی می‌رداره و نه ته‌لا قدراره) ^(۱)، هندی خواردن هه‌بو له نافرەتانیان حەرام کردبو ^(۲)، پیاو بۆی هه‌بو بیسنور ژن بهیئنی ^(۳).

به کچان گه‌لیک دلپه‌ست و شه‌رمه‌زار بون، ته‌نانه‌ت زنده‌به‌چالیشیان ده‌کردن، هه‌یشه‌می کوری عه‌دی- که نه‌له‌یدانی لیتی ده‌گپ‌یتته‌وه- ده‌لئ: زنده‌به‌چال‌کردنی کچ له‌ناو سه‌رجه‌م هۆزو تیره‌کانی عه‌ره‌بدا نه‌ریت و باویتی به‌ریلاو بو. نزیکه‌ی له‌(ده) که‌سان یه‌کێک زنده‌به‌چالێ ده‌کرد و نه‌وانی‌تر وازیان لی‌ده‌هینا، تا ئیسلام نه‌هات ئه‌م نه‌ریته له‌ناونه‌چو. عه‌ره‌به‌کان له‌به‌ر چه‌ندین هۆی جو‌راو جو‌ر کچه‌کانیان ژیر خۆل ده‌کرد، پیاو هه‌بو شه‌رمی به‌خۆ بو و له‌وه ده‌ترسا سبه‌ی رۆژی ئابروی بچی! پیاو هه‌بو نه‌گه‌ر کچه‌که‌ی ره‌ش یان به‌لکه‌ یان سه‌قه‌ت و گۆج بوایه لیتی بی‌هومی‌د ده‌بو و ده‌بن خولیی ده‌نا، هه‌زارانی هه‌ندی هۆزی عه‌ره‌ب له‌به‌ر هه‌زاری و نه‌بونی خه‌رجی به‌خیو‌کردن مندا‌له‌کانیان ده‌کوشت، گه‌لێ جارانش عه‌ره‌به ده‌وله‌مه‌ند و پایه‌داره‌کان لی‌یان ده‌کپینه‌وه ^(۴). سه‌عه‌سی کوری ناجیه ده‌لئ: که ئیسلام هات سی‌سه‌د کچی زینده‌به‌چال‌م به‌ پاره‌ رزگار کردبو ^(۵). پیاوی وا هه‌بو له‌سه‌ر خۆی ده‌کرده‌ نه‌ز که نه‌گه‌ر خوا (ده) کوری پی بی‌ه‌خشێ یه‌کی‌کیان ده‌کاته قوربانی و سه‌ری ده‌به‌ری، عه‌بدو‌لموته‌لیب نه‌زینیکی وای له‌خۆ گرت. پیاو هه‌بو پی و ابو فریسته‌کان کچی خودان- پاک و بی‌خه‌وشی بو خوا- بۆیه کچه‌کانیان ده‌کوشت تا بگه‌رینه‌و لای خوا و پی‌یان وا بو لای خویان بو شایه‌ن‌تره ^(۶).

(۱) ﴿وَكُنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ الْمِيلِ فَتَدْرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ وَإِنْ تُصْلِحُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا﴾ النساء: ۱۲۹

(۲) ﴿قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ وَحَرَّمُوا مَا رَزَقَهُمُ اللَّهُ افْتِرَاءً عَلَى اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ﴾ الانعام: ۱۴۰

(۳) ﴿وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَذْنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا﴾ النساء: ۱

(۴) (بلوغ الارب في أحوال العرب) نالوسی بھوینہ وہ .

(۵) کتاب الاغانی.

(۶) بلوغ الأرب.

گەلى جارىك دەكەوت باوكەكە سەفەرئىكى دەھاتە پىش و نەيدەپەرژا كچەكەى زىندەبەچال بكات، كە دەگەراپەو كچۆلەكەى گەرە ببو و فامى پەيدا كىردبو كەچى ھەر دەيىردو دەيخستە ژىر خۆلەو، ئەو جۆرە كەسانە خۇيان شتى وايان گىپراو تەو پىاو دىنىتە گريان، پىاوى تر ھەبو لەسەر شاخىكى بەرزرا كچۆلەكەى ھەلداوئىشت و دەيكوشت^(۱).

فیزو دەمارى ھۆزپەرستى و خۇياناوى لەناو ەەرەبدا :

ەەرەب فیزودەمارىكى ھۆزپەرستى گەلىك توندوتىژو خۇياناويان ھەبو كە بناغەكەى لەسەر نەفامىتى بو، لەم وتە بەربلاو دەدا خۆى نىشان دەدا كە دەلى: ((براكتە زالم بى يان ستمەدە، لە پشتى بەو يارمەتى دە))^(۲) بە گۆيرەى ئەم وتەيە رەفتاريان دەنوند.

كۆمەلگەى ەەرەبى گەلىك چىن و بنەمالەى تىدابو كە خۇيان پى لە خەلكى بەرزترو بەرپىزتر بو، بۆيە لە گەلىك نەرىت و باوو بۆندەدا خۇيان لە خەلكى ھەلدەبوارد و تەنانت لە ھەندى رىورەسى ھەجكردنىشدا لەگەل خەلك بەشدار نەدەبون و لە ەەرەفات رانەدەوستان و لە ئىفاضەو ئىجازەشدا وەپىشيان دەكەوتن^(۳). بە ئارەزوى خۇيان مانگە ھەرامەكانيان پاش وپىش دەكرد، دەسەلات و پلەوپايەى بالاو مافى پاش و پىش خستنى مانگە ھەرامەكان وەك كەلەپور كوپ لەباوكى ھەلدەگرتەو، توىژى تر ھەبو دەخرايە بەر بىگارى، توىژى تر ھەبو جۆرەها كارى پىدەكرا، گەلىك توىژى تىش كە لە خەلكى رەمەكى پىكەتەبون .. جىاوازی چىنايەتى لە دياردە ھەرە زەق و زۆپەكانى كۆمەلگەى ەەرەبى بو.

(۱) ھەمان سەرچاوى پىشو .

(۲) ئىبن ھەجەر لە (فتح البارى)دا لە (المفضل الضبى) دەيھىتتەو كە يەكەمىن كەس لەسەردەمى نەفامىتىدا ئەم قەسەيى كرد (جندوبى كوپى ەنەبەر) بو.

(۳) ﴿ ثُمَّ أَفِضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴾ البقرة: ۱۹۹

عهرب به هژی رهوشی رهشمالنشینیهوه شهقلیان به شهپوشورهوه گرتبو، شهر
وهک یاری سهیری دهکراو دلّی خوْیان پیخوْش دهکرد، شاعیریکیان دهلّی^(۱):

واحیاناً علی بکر اخینا إذا ما لم نجد إلا أخاناً^(۲)

پیْیان وابو شهرپو خوینپژی شتیکی ئاسایی و ئاسانه، به روداویتیکی بچوکی
دور له مهترسی تهپوتژی شهر ههلهستا، هژی بهکرو تهغلب که ههردوکیان
له بنهمالهی وائیل بون شهرپکی بیئامانی چل سالهیان له نیودا بهرپا بو و
خوینتیکی زۆری تیدا رژا، موههلهلی برای کولهیب دهلّی: ههردو بنهماله برانهوه
و دایکان جهرگیان سوتا و مندالان ههتیو بون و فرمیسکی چاوان وشک
ندهبونهوه و لاشه و تهرم ندهنیژران و بۆگهن دهبون، هژی شهرپهکش نهوهبو که
کولهیبی سهرکردهی مهعد تیریکی نهنگاوتنه گوانی وشتی (بهسوسی کچی
مونقیند) و خوین و شیرهکهی تیکهلاو بو، (جهساسی کوری مورپه)ش له تۆلهی
نهمهدا کولهیبی کوشت، ئیتر شهر ههلايساو نهکوژایهوه^(۳).

شهرپهکهی نیوان هژی داحیس و غهبرائیش لهسهر نهوهبو که له تهپراتینیکدا
(قهیسی کوری زوهیتر) که له هژی داحیس بو لهگهلا (خوذهیفهی کوری بهدر)
کهوتنه پیشپرکی، قهیس وهپیش خوذهیفهی دابووه، بهلام (نهمهسدا) به فیتی
خوذهیفه چوه پالا قهیس و زللهیهکی راوهشاندی، زللهکه مهشغولی کردو
دورانیدی، لهسهر نهوه کوشتن رویداو تۆلهی بۆ کرایهوه، ئیش گهوره بو، هۆزهکان
وهدهنگ هاتن، شهرپو کوشتار و راوهدونان و ریگری پهرهی ستاندو ههزاران کهس
خوینی رژا^(۴).

ژیان یهکیارچه ببوه شهرپو شوپو رهشهکوژی، وهک تهونۆکه ههمو هۆزهکانی
پیوهببو. رهوشی رهشمالن نشینی، نهبونی پیداویستی گوزهران، چاوچنۆکی و
چروکی، رکوکینه، گرنگی نهدان به ژیانی دنیا، نهمانه وایان کردبو تالان و

(۱) دیوان الحماسة

(۲) واتنه: چهندجار شهرمان لهگهلا برا کردوه نهگهر کهسیکمان شک نهبردوه

(۳) تهماشای (ایام العرب) بکه.

(۴) ههمان سهرچاوهی پیشو.

پەلاماردان و رەشەكوژى بىلاۋىيىتەۋە كەس لە هيچ بىستىكى خاكى جەزىرەدا لە خۆى ئەمىن نەبى، ھەمو دەم بۆى ھەبو تالان و تىرۆر بكړى، خەلك لە ناو كاروان و لەنىو ھۆزەكەيدا دەرفىنران، تەنانت و لاتە زلھىزەكانىش پىويستيان بە پاسەوانى چالاك و نۆبەتدارى بەھىز ھەبو.

كيسرا لە مەدائىنەۋە دەگەل پاسەوانىكى زۆرو بەھىزدا كاروانى بۆ لای نوعمانى كورپى مونذير دەنارد نوعمانىش دەگەل پاسەوانانى بەنى رەبيعه بۆ ھۆذەى كورپى ئەلى ئەلحەنەفى دەنارد، ئەويش دەگەل پاسەوانىكى زۆرەۋە لە خاكى بەنى حەنەفەى دەرباز دەكرد، لەويۆەش تا يەمەن چەندىن پاسەوانيان بۆ بەكړى دەگرت تا دەيانگەياندە لای كرىكارەكانى مىسر^(۱).

تاوان و خراپەكارى بەز^(۲) و دەرياي لە داگرتبو؛

لە سەرپاكي زەويدا نەتەۋەيەك نەبو خىرى پىۋە مابى، كۆمەلگەيەك نەبو بە پىنى خورەۋەشت و بنەماي چاكەكارى بە پىۋە بى، رزىمىك نەبو لەسەر بنچىنەى دادو بەزەبى دامەزرا بى، سەركردايەتيەك نەبو دانا و زانا بى، دىنيك نەبو ۋەك پىغەمبەران ھىناويانە بە راست و سەلامەتى مابىتەۋە.

چرىسكى نىۋ شەۋەزەنگ ؛

لەو تارىكستانەدا تروسكەى ۋەك پەنگەستىران لە ھەندى دىرو كلئىسادا ۋەبەرچاۋان دەكەۋتن بەلام تارىكيان نەدەتارانندو رىگەيان روناك نەدەكرەۋە. كەسكىك بىويستبايە زانستى راست ۋەدەست بىنىۋ دىنى رەۋا بدۆزىتەۋە نەيدەزانى رو لە كوئى بكات. چارى ناچار سەرى خۆى ھەلدەگرت و بەنىو گەلى گەلو شاراندا دەگەرا تا پىاۋىكى شارەزا بىيىتەۋە شتىكى لى ھالى بى^(۳)؛

(۱) تاريخ الطبرى، ب ۲ ل ۱۳۳.

(۲) بەز: وشكان.

(۳) خالىبون: تىگەيشت.

حالي وهك حالي کابراي خهريکه خنکاو بو که دهست بو داروپهردوي کهشتيه تيکشکاوهکي دهبات تا رزگار بي، شهواتني گهپان و سورانهکي گهورهترين گهريدهي ناينخوازي سدهي شهشم بهلگيه بو نهبوني شه جوړه زانايانهي خهک فيري دين دهکن، سملاني فارس به خورههلات و خورئاوادا گهرا، له شامهوه چوه موسل، له موسلهوه چوه نصيبن، له نصيبنهوه بو عهموريه، له همر شوينيک بو شوينهکي تر رهوان دهکرا تا سهرهفجام گهيشته باوهشي ئيسلام له تاريکستاني نهفامي تي رزگاري بو، سملان خوي بومان دهگيپرتيهوه و دهلي:

((که گهيشتمه شام پرسيم: کي چاکترين کهسي دينهکهتانه؟ گوتيان نوسقوفي کلنسا. منيش چومه لاي و پيم گوت: شه دينم به دل و نهگه رينگم بدهي حمز دهکم لهو کلنسايله دا لهگهلت بم، ليت فيرمو نويزت لهگهلتا بکم، خزمهتيشت دهکم و تخسيري ناکم. گوتي: فهرمو منيش لهگهلي چومه ژورهوه. بهلام پياويکي بهدکارو ناراست بو، خهکي هان دهدا مال بيهخشن کهچي مالهکي بو خوي پاشهکهوت دهکردو بهسهر ههژارو ناگوراني نهدهبشييهوه، بهو ساختهيه هفت باره زيرو زيوي کوکردبووه، لهبر شه زورم رک لي دهبووه. که مرد گاوارهکان هاتن شهسپهردهي خاکي بکن منيش تيم گهياننن که پياويکي بهدو ناراست بووه ههمو زيرو زيوهکانم پي نيشان دان، شهوانيش گوتيان وهلاهي مادهم وابي دفني ناکهين، شهوانيش تهرمهکيان له خاچ ههلواسي و بهردبارانيان کرد.

. پاشان پياويکي تر جتي گرتهوه، شهويان راست و بي ساخته بو، پينچ نويزهکاني زور بهريکي شهفجام دهدا، ناوري له دنيا نهدهدايهوه و قهت گرينگي پي نهدهدا، چاوي له ناخيرهت بو، تنها به تهماي پاداشتي دواپوژ بو، شهوو روژ خوي دهپهرست، قهت کهسم وهکوي به دين نهديبو، زورم خوش دهويست، هيچ کهسم وهها خوشنهويستبو، روژگاريکي دريژم لهگهلي گوزهرانن. پاشان لهسهرمههرگانا بهر لهوي بمري پيم گوت: بهريژم! شهو دهميکه پيکهوهين و کهسيشم وهک تو خوشنهويستوه، ئيستاکهش دوا ههناسه ساردهکاني زيانت ههلدهکيشي و چاوپرتي فهرماني خوي، پيم بلتي چ ناموژگاري و فهرمانيکم پي دهکي؟ گوتي: رولهگيان

بەخودام سوئىندە بىرۇا ناكەم كەس مابىئ ئەو رىئوشوئىنەى منى لەسەرە پەپرەوى لىئىكەت، خەلك ھەموى فەوتاون و دىنيان گۆرپو، بەلام پىاويك لە موسلەو ناوى فلانە بە تەنھا ئەو راست ماوہ برۆ بىگەيئ.

كە گىيانى سپاردو ئەسپەردە كرا رىئى موسلەم گرتەبەر و كابرام دۆزىوہ و پىئەم گوت: فلانەكەس بەر لەوہى بمرئ ئامۆزگارى كردم بىئە لات و گوتى تەنھا تۆ راست ماوى. گوتى: لىئە بىئەوہ، منىش مامەوہ، ئەویش پىاويكى راست و ساغ بو، لەسەر ھەمان رىئوشوئىن بو، بەلام ھىندەى پىئەچو كۆچى دوايىكرد، لەسەرەمەرگدا بو پىئەم گوت: بەرپىزم! فلانەكەس منى بۆ لای تۆ رەوانە كردبو، وا تۆش بەجىئە دىلئى، چ ئامۆزگارىكەم پىئەكەى؟ گوتى: رۆلەگيان! سوئىندەم بە خودايە، بىرۇا ناكەم كەسى وەكو ئىئە مابىئ تەنھا فلان كەس نەبىئ كە لە نصىبىئەو برۆ بىگەيئ.

كە مردو ماوہىكەى كەمى پىئەچو مىلى رىئەم گرتو چومە لای كابراى نصىبىئە و مەسەلەى خۆم بۆ گىئەپاىوہ و گوتەم فلانەكەس رەوانەى كردوم . گوتى: بىئەوہ منىش مامەوہ. بەراستى پىاويكى چاك بو، لەسەر ھەمان رىئوشوئىن بو، بەخوا ھىندەى پىئە نەچو ئەویش مرد، لەسەرەمەرگدا پىئەم گوت: ئەتۆ چەم ئامۆزگارى دەكەى؟ گوتى: رۆلەگيان! بەخودايە بىرۇا ناكەم كەس مابىئ وەكو ئىئە بىئ تەنھا يەككە نەبىئ كە لە عەمورىيە دادەنىشى گەر ھەز دەكەى برۆ لای، ئەو لەسەر رىئوشوئىنى ئىئەيە .

پاش ئەوہى مرد، ئەوئەم بەجىئەئىشت و چومە لای پىاوەكەى عەمورىيە و مەسەلەى خۆم بۆ باس كرد، گوتى، لەلای من بىئەوہ. خوا ھەلئەگىرئ پىاويكى راست بو و لەسەر ھەمان رىئوشوئىن دەرۆئىشت. لەوئىدا كەسابەتم كردو بومە خاوەنى چەند مەرۇ چىلئىك، ئەویش مەرگى لىئ ھاتە پىئشو لەسەرەمەرگدا پىئەم گوت: من تا ھاتومە لات ئەوئەندە كەسە رەوانىان كردوم تۆ چەم پىئ دەفەرموى؟ گوتى: رۆلەگيان! بەخودايە بىرۇا ناكەم ھىچ كەسىنك لەسەر رىئوشوئىنى ئىئە مابىئ، بەلام خەرىكە پىئەمبەرئىك پەيدا بىئ لەسەر ئابىنى ئىبراھىمەو لەخاكى عارەبان دەردەكەوئ، بۆ خاكى نىئوان ھەرپەتەين كۆچ دەكا كە دارخورمايان لە

نيوان دايه، چه ندين نيشانه ي پيغه مبهرايه تي تيدايه ناشاردرينه وه، ديارى
 وهرده گري، خيروه زه كات وهرناگري، له نيوانى ههردو قولنجيدا موري
 پيغه مبهرايه تي هديه، نه گهر ده گهيه نهو ولا ته برؤ ..)) تاد^(۱).

(۱) رواه الامام احمد عن ابن عباس عن سلمان و رواه المحاكم في مستدرکه . نهه ريوايه ته
 له بهر نه وه ي سه نه ده كه ي موته صيله و راويه كانى عاديلن بويه يه كي كه له راسترين نهو
 به لگه نامانه ي كه له باره ي نه فاميتي و حال ته تاينيه كه يه وه ده دوين .

به ندهی دوههه

سیستمی سیاسی و دارایی

له سهردهمی نه فامیتیدا

پاشایه تی ره ها :

سهردهمی نه فامیتي شانۆ بو بۆ حوکمی سته مئامیز و غه درکاری، سیاسه تی نهو سهردهم بریتی بو له پاشایه تی ره ها. پاشایه تی هه بو به پیتی بنه مای به پیرو زانینی بنه ماله تاییه تیه کان بو، وه که له ناو فارسه کاندایا، بنه ماله ی ساسانیه کان پییان وابو مافی پاشایه تیان له لایه ن خواوه پی سپی دراوه، هه رچی له توانا شیاندا هه بو تی کو شان تا توانیان خه لک بۆ نه م مافه پیرو زه ی پاشایه تی به جوړیک ملکه چ بکه ن وه که دین په پره ی لی بکه ن. پاشایه تی هه بو به پیتی بنه مای به پیرو زانینی که ره های پاشاکان دامه زرابو، وه که له ناو چینیه کاندایا، که به پاشاکه یان ده گوت: ئیمپراتور (کورپی ئاسمان)، پییان وابو ئاسمان نیروه زه مینیش می، بونه وه ریش له م دوانه وه که وتۆ ته وه، ئیمپراتور: خه تامی یه که میش نۆ به ره ی نه م ژن ومی رده یه^(۱). پییان وابو ئیمپراتور تاکه باوکی گه له و هه ر شتی که ش بکات نازاده، پییان ده گوت: ((تۆ باوک و دایکی گه لی)).

کاتی که ئیمپراتور (لی یان) یان (تای سوژنگ) مرد، سهرجه م خه لکی چین به رگی تازییه یان پۆشی و گه لیک خه فه تبارو په ریشان بون، هه بو ده رزی له ده موچاوی ئاژنی بو، هه بو پرچی خۆی بری بو، هه بو له ته که تهرمه که دا شینی ده کردو سهر و گوئیلاکی خۆی ده کوتا.

پاشایه تی هه بو به پیتی بنه مای به پیرو زانینی چه ند گه لو نیشتمانی که بنیات نرابو، پاشایه تی رۆم وابو، که بنه مای سهره کی بریتی بو له به پیرو زانینی

(۱) میژوی چین، جیمس کارکن .

پاشانىنى گەل و نىشتمانى رۆم. سەرجم نەتەو و نىشتمانەكانى دىكەش لە خزمەتيان دابون و وەك خوينبەر خوييان بۆ دلى دەبرد، ولات ھەمو ماف و ريبير^(۱) و شكۆ و ريزىكى پيشيل دەکرد و ستم و ملهوپى و كارى ناشيرينيان پى رەوا بو، ھەر ولاتيكيش پاشايەتيەكەى وەك دين و بيروباوەر وەرەگرتايە و وەفا و دلۆزى بۆ نەبوايە ھەمو جۆرە ستمىكى دەرھەق دەکرد، ھىچ كاتىك پىي رەوا نەدەبينى لە خاكى خۆى خاوەنى مافى رەوا و حوكمى سەربەخۆى خۆى بى، وەك وشتى دابەستى و سواری ھەر ھىندە ئاليكەى دەرخوارد دەدا تا گوانەكەى پى پر شير بى يان پشتى پى قىت و قۆز بى .

(رۆبەرت برىفۆلت) لەبارەى ولاتى رۆمەو دەلى:

((ھۆى سەرەكى لەناوچون و روخانى ولاتى رۆم زىدە خراپەى (وەكو بەرتىل و شتىتر) نەبو، بەلكو بەھۆى ئەو بو كە ھەر لە رۆژى يەكەمى دروستبونى ولاتەو شەرو خراپەكارى پەلوپۆى بەناودا ھاويشت و سيستمى ولات دەگەل واقع نەدەگونجا .

ھەر ئۆرگانىك لەسەر بنەمايەكى لەرزۆك دامەزرابى و نەشتوانى زىرەكانە خۆى رزگار بكات ھەلبەت رۆژىك دادى دابرمى و خاپور بى، ولاتى رۆم ببو ھەمو سەوا دەست چىنىكى گچكە و لەسەر حىسابى رەنج و خويى جەماوەرى چەوساوە رايانەدەبارد و بە تىروتنەسەلى دەگوزەران. راستە كارى بازىرگانى لە رۆمدا بە داد و ئەمانەو بەرپۆە دەچو، كە دەمىك بو ولات دەقى پىوگرتبو، لە حوكم و دادوەریشدا بەھىز و كارامە و لىھاتو بو، بەلام ئەم چاكييانە ولاتيان لەسەرەنجامى رەشى بنەماى لەرزۆك و پر ھەلە نەپاراست))^(۲).

(۱) ريبير: مبدأ.

(۲) Robert Briffault: The Making of Humanity, P.۱۵۹

حوکمی رۆم له میسر و شامدا :

دکتۆر ئالفەرد. ج . باتلەر له باره‌ی حوکمی رۆم له میسر دا ده‌ڵی:
 ((حکومه‌تی میسر(ی رۆمی) ته‌نها يه‌ك مه‌به‌ستی هه‌بو، ده‌یویست به‌ زۆری
 زۆرداره‌کی پاره‌و مال له‌ خه‌لك بستیڤی و بیخاته ناو خه‌زینیه‌ی کاربه‌ده‌ستان،
 قه‌ت به‌ خه‌یالی دانه‌هاتوه‌ گوزه‌رائیکی خۆش و گوشاد و ژینیکی تیروته‌سه‌ل بۆ
 خه‌لك بپنپته‌ دی یان دل و ده‌رویان مشتومال^(۱) بکات و باری بژێویان راست
 بکاته‌وه‌. حوکم حوکمی بپگانه‌ بو، په‌نای ته‌نها وه‌به‌ر زه‌بروزه‌نگ ده‌برد و سۆز
 و به‌زه‌یی بۆ خه‌لك نه‌ده‌بزوا))^(۲).

میژوناسیکی عه‌ره‌بی خه‌لكی شام له‌باره‌ی حوکمی رۆم له‌ شامدا ده‌ڵی:
 ((رۆمه‌كان له‌سه‌ره‌تادا به‌ ره‌فتاری چاك و دادگه‌رانه‌وه‌ ده‌گه‌ڵ خه‌لك
 هه‌لسوكه‌وتیان ده‌کرد، هه‌رچه‌نده‌ پاشانشینه‌كه‌شیان له‌ ناوه‌وه‌دا دوچاری گه‌لیك
 كێشه‌و سه‌ره‌یشه‌ ببو، به‌لام كه‌ ولاته‌كه‌یان به‌ سالدا چو و هی‌ز و بازوی په‌یدا
 كرد، بارودۆخی خه‌لكیان به‌ره‌و ئه‌وپه‌ری نه‌هامه‌تی برد و كۆتی كۆیلایه‌تیان له‌
 گه‌ردنان كرد. ولاتی رۆم راسته‌وخۆ شامی نه‌خسته‌ سه‌ر خۆ و دانیشه‌توانه‌كه‌ی
 نه‌بونه‌ هاوالاتی رومانی و خاكه‌كه‌ش نه‌بوه‌ خاكیکی رۆمانی، به‌لكو هه‌ر به‌ نامۆ
 و ژێرده‌ستی مانه‌وه‌، ته‌نانه‌ت خه‌لكه‌كه‌ گه‌لی جارن له‌به‌ر باری ناهه‌مواری
 بژێویان منداڵی خۆیان ده‌فرۆشت، سته‌مكاری و كۆیلایه‌تی و بپگاری له‌
 راده‌به‌ده‌ر بو، به‌ ده‌ستی خه‌لكی شام په‌یانگه‌ و كارخانه‌كانیان له‌ شامدا
 دروست كرد))^(۳).

((رۆمه‌كان بۆ ماوه‌ی هه‌فت سه‌د سال حوکمی شامیان گێپا، له‌گه‌ڵ حوکمی
 رۆمدا شام دوچاری كێشه‌ و دوه‌به‌كه‌ی و مله‌وپی و خۆپه‌رستی و كوشتار بو.
 یونانی‌ش بۆ ماوه‌ی ۳۶۹ سال حوکمی شامی گێپا، له‌سه‌رده‌می ئه‌وانیشه‌دا توشی

(۱) مشتومال: ته‌ه‌ذیب.

(۲) فتح العرب لمصر، د.ئالفەرد.ج. باتلەر، تعریب: محمد فرید أبو حدید .

(۳) خطط الشام، للامستاذ کرد علي: ۱/۱ .

چه‌ندىن شه‌رى خۆيىناوى و سته‌مكارىي پر مه‌رگه‌سات بو، چاويان له‌ خي‌رو بي‌رى
 شام داگرتبو، به‌ هه‌مو جو‌ري‌ك ده‌يانچه‌وسانده‌وه، سته‌مكارترين حوكم و
 ره‌شتري‌ن روژيان له‌سه‌ر ده‌ستى يو‌نانه‌وه بي‌نى))^(۱).
 به‌ كو‌رتى ولايه‌ته ژي‌رده‌سته‌كانى فارس و رو‌م ئاسوده نه‌بون و له‌ حوكمى
 بي‌نگانه هه‌راسان بون، ره‌وشى سياسى و ئابوريشيان ته‌نانه‌ت له‌ پايته‌خته‌كانيشدا
 له‌ په‌شيوى و بي‌سه‌روبه‌رى دا‌بو.

سي‌سته‌مى باج و خه‌راج له‌ ئي‌راندا:

سي‌سته‌م و سياسه‌تى دارايى له‌ ئي‌راندا سه‌قامگير و دادگه‌ر نه‌بو، زو‌ربه‌ى
 كات په‌شي‌و و پرسته‌م بو، به‌ پي‌ى ره‌وش و ئاره‌زوى باجه‌ستين^(۲) و ره‌وشى شه‌ر
 و بارى راميارى هه‌لبه‌ز و دا‌به‌زى ده‌کرد.

نوسه‌رى (ئي‌ران له‌سه‌رده‌مى ساسانيه‌كاندا) ده‌لى:

((باجه‌ستينه‌كان له‌ مه‌زنه‌كردنى باج و پاره‌وه‌رگرتندا ده‌ستيان له‌ گزي‌كاري
 نه‌ده‌پاراست و به‌ركى خويان بي‌به‌ش نه‌ده‌کرد، جا له‌به‌رئه‌وه‌ى بري كو‌ت‌باجه‌كانى^(۳)
 گشت سالي‌ك وه‌كو يه‌ك نه‌بون بو‌يه ده‌رامه‌ت و خه‌رجى ولا‌تيش جي‌گير نه‌بو،
 گه‌لى جار كه ولا‌ت دو‌چارى شه‌ر ده‌بو و خه‌رجى شه‌رپي‌ى پي‌ى نه‌ده‌كي‌شرا،
 يه‌كسه‌ر په‌ناى ده‌برده به‌ر ئه‌ستاندننى باجى نو‌ى، هه‌ري‌مه ده‌وله‌مه‌نده‌كانى
 رو‌ژئاوا-به‌تاييه‌تى بابل- هه‌رده‌م جي‌ى ئامانجى ئه‌وجۆره باجانه‌بون))^(۴).

(۱) هه‌مان سه‌رچاوه‌ى پيشو: ۱۰۳/۱.

(۲) باجه‌ستين: الحباة.

(۳) كو‌ت‌باج: الضرائب.

(۴) ئي‌ران له‌سه‌رده‌مى ساسانيه‌كاندا، ل ۱۶۰.

گه نجینه و پاشه که وتی پاشایان:

نیړان له گه نجینه ی ولاتدا پاره یه کی نه وتوی بو خه لک خه رج نه ده کرد، پاشاکانی نیړان له دیرینه وېړا وا راهاتبون که پاره پولیکي له راده به دهر و که لوبه لی به هادار و گرانبه ها بو خویان پاشه که وت بکه ن^(۱). شاخوسره وی دوه م که پاره و پوله که ی له شاری مه داینه وه به ره و بالاخانه که ی که له سالی (۶۰۷- ۶۰۸ز) دروستی کردبو راگواسته وه بریتی بو له (۴۶۸) ملیون میسقال زیړ که ده کاته ۳۷۰ ملیون فېنه کی زیړ. له سیزده مین سالی پاشایه تیشیدا گه نجینه که ی گه یشته ۸۰۰ ملیون میسقال زیړ^(۲).

لیکدا برانی له راده به دهری نیوان چینه کانی کومه لکه:

کومه لگه ی نیړانی که میکیان ده وله مهند و زوړینه شیان هه ژار بون، نوسه ری (نیړان له سهرده می ساسانیه کاندا) له باره ی گه شترین سهرده م و دادگه رترین شای نیړان که (نه نوشیروان) بو، ده دوی و ده لئ: ((نه و چاکسازیه نابوریه ی نه نوشیروان نه غامی دا پتر له بهر ژه وندی ولات بو نه ک خه لک، خه لکی ره مه کی^(۳) هر له هه ژاری و ده ستکورتی جاران ده ژیان، فیهله سوفه بیژه نته کان کاتیک جیاوازی و لیکدا برانه فره وانه که ی نیوان توپزه کانی کومه لگای نیړانیان به دی کرد که توپژی هه ره خواره وه گوزه رانیکی تال و ناخوشیان دهرده سهر، نیگه ران بون و ره خه یان له کومه لگه ی فارسی گرت و گوتیان: له م کومه لگه یه دا به هیژه کان خویان به سهر بیپه یژه کان سه پاندوه و به زه بروزه نگ و دلپه قانه و زورداری ره فتاریان له گه لدا ده که ن^(۴))).

(۱) هه مان سهرچاوه ی پیشو، ل ۱۶۲

(۲) هه مان سهرچاوه ی پیشو، ل ۶۱۱.

(۳) خه لکی ره مه کی: خه لکی عموام.

(۴) نیړان له سهرده می ساسانیه کاندا، ل (۵۸۹-۵۹۰).

ئەو بىنە مائە و نەژادانەى خواھنى پارە و پشتى ئەستور بون و ریز و شکۆيان لەلای کاربەدەستان ھەبو، دەستیان بەسەر پلە و پایەى ولات داگرتبو. رۆبەرت بریفۆلت لەبارەى سیستەمى چىنايەتى ولاتى رۆمەو دەلى:

((ئەگەر دامودەزگایەكى کۆمەلایەتى توشى نەمان و داروخان بوايە سەرپەرشتان باویان وابو نەیان دەهیشت وە ھەوجۆلى ھەبى و بەرەوپیشەو ھەنگاو بنى، بۆیە کۆمەلگەى رۆمى (لەسەردەمى داروخاندا) ملکہ چى سیستەمىكى چىنايەتى پىرستەم بو و روى لە لاوازی بو، لەم کۆمەلگەیدە کەس بۆى نەبو پيشەکەى خۆى بگۆریت، کۆر دەبوايە ھەمان پيشەى باوکى ھەلگرتەو))^(۱).

جوتیارانى ئىران:

باجى نوئ و جۆراوجۆر کۆلى خەلکى ھىند قورس کردبو، تەنانەت گەلێک لە جوتیاران کارەکانیان بەجى دەهیشت، خەلک لەبەر باجى زۆر و لە ترسى خزمەتى سەربازى بەزۆر کە دەبو بۆ کەسانىکى کە خۆشيان ناوین بکەن یان لە پیناوتیکدا بیکەن کە خوینيان بۆ گەرم نەبو؛ رويان دەکردە دێرەکان و لەویدا دەژیان. بیکارى و تاوانکاری و پەیداکردنى بۆیوى بە رینگای ناپەوا پەرەى ستاندبو. نوسەرى (ئىران لە سەردەمى ساسانیەکاندا) دەلى:

((جوتیارەکان لە بەدبەختى و کلۆلیەكى گەورەدا دەژیان، نەدەبو زەوى و زارەکیان بەجى بیلن یان بگۆرن، دەخرانە بەر بیکارى و ھەمو جۆرە کارىکیان پىدەکرا، مێژونوس (ئىمیان مارسىلینۆس) دەلى: جوتیارەکان وەك بلیى مۆرى کۆیلايەتیاں لە تەوێل درابى، دەبوايە لە داوای لەشکردا بە پى بۆن، یارمەتى و ھاندانى وەك کرى و موچەیان پى نەدەدان^(۲)، پەيوەندى جوتیار لەگەڵ خواھن زەویدا وەك پەيوەندى نیتوان کۆیلە و بەگ وابو))^(۳).

(۱) The Making of Humanity, P.۱۸۰

(۲) ئىران لەسەردەمى ساسانیەکاندا، ل (۳۲۴).

(۳) ھەمان سەرچاوەى پيشو، لە ۴۲۴.

سته م و چه وساندنه وه:

جوله که کانی شامو عیراق و یه عقوبیه کانی میسر زور خراب ده چه وسیترانه وه، کاربه ده سته کان سته میکی زوریان دهرهق ده کردن و خوین و مال و نابرویان نه تک ده کردن، ریش سپی و دهمراسته کان قروقه پ وه ک قوریان به ده مدا کرابج مته قیان له ده م نه ده هاته دهره وه، خه لک پیی و ابو ئه م رهوشه خراب و ناهه موارو سته مکاره قه دهریکی حه تمیه و چاره ی نیه، روژ هه بو مردنیان پی خوشتر بو له م جوړه ژیانه .

ژیاری پوچه ل و ژیانې خوشگوزهرانی:

خه لک له هه ردو ولاتی فارسو رومدا ژیانې پر فیزو که شوفش و رابورادنیان ده ملی ئالا بو، له لافاوی ژیاریکی پوچه ل و ژیانیکی قریوکدا تا گه رده ن نغرو بیون، شا و کارده به سستانی روم و فارسان له گیزه نی بیتاگاییدا خولیان ده خوارده وه و خه می هه ره گه وره یان تاموچیژ و رابواردن بو، به عه دیش ونوشیکی له راده به دهر ده گوزهران، ویتلی رواله تی رازاوه و خوشی ژین بون، کیسرا نه پرویز (۱۲) هه زار ژن و په نجا هه زار نه سپی هه بو، بی ئه ژمار ئامرازی خوشگوزهرانی و کوشکی به رز و مال و سامان و پوژاکي رهنگینی هه بو، کوشکه تاییه تیه که ی خوی نمونه ی نه وپه پری قه شه نگی و پر له خوشی بو^(۱).
(مه کاریژس) ده لئ:

((قه ت له میژودا که س نه به وه وک کیسراکان به خوشی و نازونزه وه رایان بواردبی، له وپه پری روژ هه لاتوه تا نه وپه پری روژ ئاواوه له گشت شار و ولاتی که وه دیاری و خه لاتیان بو ده هات^(۲)، له فته ی ئیسلامیدا که له عیراق

(۱) میژوی نیران، شاهین مه کاریژس، چاپی ۱۸۹۸، ل ۹۰

(۲) میژوی نیران، ل ۲۱۱

هەلەتن پۆشاك و كالا و قاپ و قاچاخ و خۆراك و رونى ھىند زۆر و جۆراوجۆريان
لە گەنجىنەدا پاشەكەوت كەردبو كە نرخیان نەدەھاتە ژماردن)).

((عەرەبەكان گومبەزىكى توركى پر لە كۆپەى سەر بە قورقوشم داخراويان
دۆزىهە، عەرەبەكان دەلەين: وامانزانى خواردنيان تىدايه كەچى قاپ و پەرداخى
زىر و زىو بون))^(۱).

مىژونوسانى عەرەب لە وەسفى (بەھار)ەكەى كىسرادا كە موسلمانان لە
شەرى مەدائىندا گرتيان، دەلەين:

((روبهەكەى شەست بال بە شەست بال بو، ھەرىك لە رايەخەكانى بە قەد
لاتىك^(۲) دەبو، تانوپۆى رايەخەكان لە زىر چنرابو، نقيم و مۆروى بەھاداريان تىدا
ھۆنرابو، گۆلۆ گەلەى نەخشەكانى لە دوپ و گەوھەر بو، بە ئاورىشم و زىر
روكەش كرابون، رىگای چونە ژورەو، ەك كەرەنا بو، رىگانان ەكو دوپىانى
روبار لەيەكتەر جوئ دەبونەو، ھۆلەكەشى ەك ھۆلە دىرئ وابو، لە دەوروبەرى
ديوہخانەكەدا تولە ئاسنى زىرپىن ھەلچەقيئرا بون، كوتالى ھەريريان لە شيوہ
دارودرەخت پىدا شۆر كرابونەو و زىر و زىو رىئيان كەردبون، دەتگوت
دارودرەختى راستەقىنەن رواون. ئاوى زستانيان لە چەندىن ھەوزدا كۆدەكردەو،
ئەگەر تىنو بونايە ئاويان تىدا دەخواردەو، دەتگوت لەنيو مىرگ و گۆلواندا
دەلەين))^(۳). ئەمەش بەلگەيەك بو لەسەر زيانى پر لە چىژو خۆشى كە زيارى
فارسى پىي گەيشتبو.

شامىش لە رەوشى ولاتى رۆم و شارەكانى ژىر دەسلەلاتى رۆمدا باشتەر نەبو،
ھەردو ولاتى شارستانى رۆم و فارس لە خۆشى و رابوردن و تەنتەنەى شارستانىدا
ەك دو ھەسپ لە پىشېركى دابون، ئىمپراتۆر و ەزىر و كارىدەستەكان لە
گۆبەندى رابوردنيكى وا دەگوزەران ئەوسەرى ديار نەبى، ئاستانە و كۆشك و
مەجلىسى خواردنەو و رابوردنيان جۆرەھا ھۆكارى رابوردن و ئامىرى مۆسىقاي

(۱) مىژوى طەبەرى .

(۲) لات: پارچەيەك لە زەوى كىلان.

(۳) مىژوى طەبەرى: ۴ / ۱۷۸ .

تیدا بو، نازونوز و عهیش و نوشیان له نندازه ده‌رچو بو، حه‌سانی کوری ثابتی دو سهردهم دیته له‌باره‌ی مه‌جلیسی جه‌به‌له‌ی کوری نه‌یه‌می غه‌سسانی^(۱) ده‌لئ: به‌خۆم مه‌جلیسی جه‌به‌له‌م بینی، (ده) سۆزانی^(۲) لی‌بو، پی‌نجیان رۆم بون و گۆرانی رۆمییان ده‌گوت، پی‌نجه‌که‌ی تریش که نیاسی کوری قوبه‌یسه به دیاری بۆی ناردبو، گۆرانی خه‌لکی حیره‌یان ده‌گوت، زۆر ژنه عهره‌بی تریشی له مه‌که‌که و له ههریمی‌تر بۆ ده‌هات. که بۆ خواردنه‌وه داده‌نیشت ئالاس و یاسه‌مین و گه‌لێک ده‌رختی بۆغخۆشی تریان له ژیر راده‌خست، بۆن و به‌رامی میسک و عه‌نبه‌ریان به جامی زی‌ر و زیو به‌سهردا ده‌گی‌را و له جامی‌کی زیوینیشدا موشکی^(۳) ره‌سه‌نیان له‌به‌ردهم داده‌نا، زستانان کام فره‌وی به‌نرخ و فه‌نه‌کی چاک بو ده‌به‌ریان ده‌کرد و داری ته‌ریان بۆ داده‌گیرساند، له هاوینیشدا ژوره‌که‌یان به‌فرپۆش ده‌کرد و جل و به‌رگی هاوینه‌یان ده‌به‌ر خۆ ده‌کرد^(۴).

سهرکرده و فره‌مانده و ده‌وله‌مه‌ند و پیاوه ناوداره‌کانی بنه‌ماله پایه‌داره‌کان و ته‌نانه‌ت تاکه‌کانی چینی مامناوه‌ندیش هه‌ولیان ده‌دا جل و به‌رگ و خواردن و خواردنه‌وه و مه‌جلیس و رابواردنیان وه‌کو وان بی و ژیا‌نی خۆیان به‌هه‌مان نه‌ریت و ری‌وشوین به‌رپۆه ببه‌ن. ژیا‌ن گه‌لئ سخته ببو و گوزه‌ران له گرانی دابو و ژیا‌ر ئالۆز ببو، ئه‌و مه‌سروفه‌ی که‌سی‌کی ناودار له‌خۆی ده‌کرد گوندی‌کی پی ده‌ژیا و هۆزی‌کی پی پۆشته ده‌کرا، نه‌ریتیش وای ده‌خواست که ناوداره‌کان ئه‌م جو‌ره جل و به‌رگانه له‌به‌ر بکه‌ن، خۆ نه‌گه‌ر یه‌کی‌ک ئه‌م جو‌ره به‌رگه‌ی نه‌پۆشیبا یان جارێک له بیری چو‌با له‌به‌ری بکا ده‌بوه په‌ندی زه‌مانه و هه‌رکه‌س بی‌دیبا‌یه په‌نجی سهرسامی بۆ ئاراسته ده‌کردو چاوی لئ ئه‌بله‌ق ده‌بو، نه‌ریته‌که وه‌که ته‌رکی‌کی ژیا‌ن و ری‌وشوینیی‌کی کۆمه‌لگه‌ی لی‌ته‌اتبو و نه‌ده‌بو که‌س لی‌ی لابه‌دات.

(۱) سه‌رۆک هۆزی‌ک بو له‌سهرده‌می خه‌لافه‌تی عومه‌ری کوری خه‌تتابدا بوه موسلمان به‌لام پاشان هه‌لگه‌را‌یه‌وه و هه‌لاته ناو رۆم و بو به‌گاور .
وه‌رگێر

(۲) سۆزانی: ئافره‌تی سه‌ماکه‌ری به‌رچاوان.

(۳) موشک: میسک.

(۴) الاغانی، لابی‌الفرج الاصفهانی: ۲/۱ .

شەعبى دەگىپىتتەۋە و دەلىق: جۆرى جلوبەرگى فارسەكان بە گويىرەى پلەۋپايەى ھۆز و بنەمالەكانيان بو، ئەگەر شكۆى تەۋاى ھەبۋايە دەبۋايە نرخی كراسەكەى بەرى ۱۰۰ ھەزار درھەم بى، ھورمىز لەو كەسانە بو كە شكۆى تەۋاى ھەبو و نرخی كراسەكەى ۱۰۰ ھەزار درھەم بو و سەرتاپاشى بە گەۋھەر نەخشىنرابو^(۱). ئەو كەسەش شكۆى تەۋاى پى دەپرا كە ئەگەر لە ھەفت بنەمالە بەرزەكانيان بۋايە. ئەزادىەكان كە لە سەردەمى كىسرادا مىرزەبانى حىرە بو نىو شكۆى ھەبو، نرخی كراسەكەى بەرى (۵۰) ھەزار درھەم بو^(۲)، كۆچكەكەى^(۳) سەرى رۆستەمىيان بە (۷۰) ھەزار درھەم فروشت و بەھای كراسەكەشى ۱۰۰ ھەزار درھەم بو^(۴).

خەلك دەگەل ئەو ژىارە بە كەشوفش و باو و نەرىتە فشۆلە رادەھاتن و فرچكىيان پىۋە دەگرت و فراژو دەبون و ببۋە سروشتى دۋەمىنيان، تەنانەت لە ھالەتى زۆر ناچارى و تەنگانەدا گەلىنكىيان پى سەخت بو لەم نەشمە ژىنە دابىرىن و بۆ گوزەرانى ئاسايى بگەپىنەۋە. دەگىپىنەۋە يەزدىگوردى-دۋاھەمىن پاشاى فارسان كاتىك لە مەدائىنەۋە رايكرد و ھەلات، ھەزار كابان و ھەزار سۆزانى و ھەزار پلنگەۋان و ھەزار بەرگدرو و چەندىن ھەزارى تىرشى لەگەل خۆى برد ھىشتا ئەم ھەمو ھەزارەشى پى كەم بو^(۵)، شا ھورمزانى ئەھۋايش كاتىك بەدىل گىرابو، لەلای عومەرى كورپى خەتتابدا داۋاى ئاۋى كرد بىخواتەۋە، ئەۋانىش لە پەرداخىكى ئەستور ئاۋيان بۆ ھىنا، كە پەرداخەكەى دىت گوتى ئەگەر لە تىنۋىتيان بىرم ناتوانم ئاۋى تىدا بىخۆمەۋە، پاشان پەرداخەكەيان بۆ گۆرى^(۶).

(۱) مېۋى طەبەرى ب ۴، ل ۶ .

(۲) مېۋى طەبەرى ب ۴، ل ۱۱ .

(۳) كۆچك: قلنسوة.

(۴) مېۋى طەبەرى ب ۴، ل ۱۳۴ .

(۵) نىزان لەسەردەمى ساسانىەكاندا، ل ۶۸۱ .

(۶) مېۋى طەبەرى ب ۴، ل ۱۶۱ .

زیده باجی له رادده به ده ر:

له نه نجامی رابواردنی خوش و بهر بهرهلایی بیجله و که شوفشی فشولدا باجیکی له رادده به ده ر ده خرایه سهر خه لک و بو شه وهی باجیکی پتر له چینی ره نجه ده ر و جوتیار و بازرگان و پیشه سازان بستینن یاسای نو بیان ده ده کرد. باری خه لکیان هیند قورس ده کرد پشتیان له گه ل کور ده به وه و شهنگ و هیزیان له بهر ده برین.

نوسهری (ئیران له سهرده می ساسانیه کاند) ده لئ:

((باوی پاشاکان وابو جگه له باجی ره سمی دیاریش له خه لک وهریگرن، که پییان ده گوت (ناین). له نه ورۆز و رۆژی میهره جانیشدا به تویزی دیارییان له خه لکه که ده ستاند، کانه زیره کانی ئه رمینیا مو لکی تاییه تی پاشا بون و بو گوزهرانی خودی خۆی تهرخان کردبو^(۱).

میژو نو سیکی عه ره بی شامیش ده لئ:

((گه لی شام ده بوایه سهرانه و دهیه کی به روبوم و به رتیل و ره سمیکی سالانه ش بدن، گه لی رۆمیش چه ندین داهاتی گرنگیان له گومرگ و کان و باج و شینا وهرد و له وه رگاگان هه بو، به کرئ ده یاندایه کرێبه سته کان^(۲)، به وه کرێبه ستانه یان ده گوت عه ششار که تهنانه ت جیبایه ی باجه که شیان له حکومه ت ده کرپه وه، ههر ولایه تیک کۆمه لیک شه ریکه ی له م جوړه ی تیدا بو، ههریه که شیان چه ندین نوسهر و باجه ستینن هه بو که خۆیان به به گ نیشانی خه لک ده دا و له وه بره ی بۆیان دیار کرابو پتریان له جوتیاران ده ستاند و شتی چاک و نایابیشیان لی ده بردن، تهنانه ت گه لی جار وه ک کۆیله ده شیانفرۆشت))^(۳).

((یه کیک له باره ی سیاسه تی ئیمپراتۆردا جوانی گوتوه که ده لئ: شوانی شاره زا خوری مه ره کانی هه لده پاچئ به لام له بنرای هه لئاکیشی، بو ماوه ی دو

(۱) ئیران له سهرده می ساسانیه کاند، ل ۱۶۱ .

(۲) کرێبه ست: شرکات المتعه دین.

(۳) خطط الشام للاستاذ کرد علی: ۴۷/۵ .

سهده ئيمپراتورى رۆمه كان خه لکيان هه لده پاچى و پاره وپولتيكى زوريان لى دهستاندن بهو ناوهى له پای نه ودها له دوژمنانى ده پاريزن^(۱).

به دبه ختى خه لکى:

له ههردو ئيمپراتوردا خه لک بپونه دو چين: چينى پاشاو ئاستانه و بنه ماله و هۆز و دهوله مهنده کاسه ليئسه كان که بهوپه پى خوشى ده ژيان و له نيو گول و گولزار و دارو درهخت و دهون و گولوى دلر فيندا به تيروپى ده گوزه ران و هه ناسه پى پى بۆنى خوش و بهرامه مى موشکيان هه لده کيشا و نه سپه کانيان به زيپر نال ده کرد و خانه کانيان به ئاوريشم و هرير پوخته ده کرد.

چينه کهى تر: چينى ره نجه در و بازگاني بيئسه رمايه و پيشه ساز و کريکاران بون که له ژيانتيكى سهخت و تهنگدا ده ژيان و جگه له تهنگه وى گوزه ران بارى باج و بهرتيليش هيز و پرستى برپبون و رۆژ به رۆژ بيئيه واتر ده بون و کوژ و زنجيرى کۆيلايه تيان تى ده ئالو وه کو ئاژهل ده خرانه بهر بيئگارى، ده بوايه بو ئاسوده پى که سانيتر رهنج بکيشن و بو خوشى که له گايان به دبهخت بن و به يانى تا شه و خهريکى پهيدا کردنى بژيوى رۆژ ده بون، که بيزار و پهستيش ده بون په نايان ده برده بهر باده و سه رمهست ده بون، که ده يانويست بسينه وه و خه مى خهستيان بتاريئن رويان له کارى نارهوا ده کرد و له رابواردن گهوزيان ده دا. جگه له دژوارى ژيانه که يان ديلى لاسا کردنه وهش بون و ده يانويست هاونه شى دهوله مهندنان بژين، هه لبهت لهو پيئاوه دا ئازاريكى پتريان له نازارى دابين کردنى نانى زگ ده کيشا. بويه ژيان ببوه مه رگه موش و به گهروياندا نه ده چوه خواره وه، زور که ساس و رهنگه پريو و سه رقال و دهستکورت بون.

(۱) هه مان سه رچاوه پيشو .

له نيوان دهوله مه نديه كي ياخي ئاميز و هه ژاربه كي له بير به ره وهدا:

به مجۆره پهيامي پهيامبه ران له ئارادا ون ببو، خورپه وشتي چاك و بنه ماي بهرز له جيهاني شارستان و ئاوه دانيدا له نيۆ ههردو بهرداشي دهوله مه نديبوني ياخي ئاميز و هه ژاربوني له بير به ره وهدا هاره هاري بو. دهوله مه ندان له دين بيتاگا ببون و بايه خان به ژيني دوارۆژ نه ده دا و بيريان به لاي مردن و ژياني دواي مردن نه ده چو، جوتيار و ره نجده رانيش له بهر خه م و په ژاره و ئهركي قورسي گوزه رانيان ئاگيان له تايين بربو، سه رجه م خه لك به هه ژار و دهوله مه نديه وه هه ميه شه خه ريكي ژيان و رابواردن بون، بهرداشي ژين هيند به هيز به دهوري خه لك سوپي ده خوراد ته نانه ت خه لك نه توانن بۆ جاريكيش بۆ تايين و روژي دوايي سه ر بهرز بكه نه وه، نه يانده په رژا بۆ ساتيكيش ده گه ل روح و دل و واتا به رزه كاني ژين تيكه ل بن.

ويئاكردني نه فامي تي:

يه كي ت له زانا به رزه كاني ئيسلام زۆر به جواني ره وشي نه فامي تي خستۆته بهرچاو و ده لي:

((عه جه م و رۆم به دريژايي رۆژگاري دريژ و له ماوه ي چه ندين سه ده دا كه حوكميان گيژاوه له ناو خو شي و رابواردني دنيا دا سه ر نگون ببون، ژيني دوارۆژيان له بير چوبو، شه يتان سواري سه ر مليان ببو، له هه مو بواره كاني ژياندا له رابواردني بيتجه لو رۆچوبون و شانازيان پيوه ده كرد، گه ليك داناو زانا تانوپۆي خو شي دنيايان بۆ ده چنين، به دريژايي رۆژگار ژيانيان به م نه شه وه ده برده سه رو رۆژ له رۆژ له رابواردن و چيژي ژين نغو تر ده بون. به جوړي ك نرخي تاج و كه مه ربه ندي خانه كانيان له سه د هه زار دره م كه متر نه بو، ئه گه ر كو شي بهرز و هه وزي ئاو و كه نيه زي شوخ و شه نگ و ره وائي جوان و كه شه خه و نانديني سپر خواردن و جلوه رگي قه شه نگ و جوړاو جوړ و ئارايشگاي رازاندنه وه يان نه بوايه پييان شه رمه زاري و روزه ردي بو، هه رچه ندي باسي عه يش و ئو شيان بكه ي ته واو

نابى، بۇ ئەۋەدى لە رابواردنە كەيان بگەى سەيرى رەۋشى پرنۆشى بە نازونوزى پاشاى ولاتەكەت بگە ئەۋجا بۆت رون دەبىتتەۋە ئەۋان چۆن بون.

ئەم شتانە دەگەل بىنەرەتى ژىنيان تىكەل ببو و نەدەكرا لە دلىان رىشەكەش بكرى مەگەر دلىان پارچە پارچە ببوايە، ببونە ھۆى پەيدا بونى گەلىك نەخۆشى كوشندەۋ بىچارە، كە سەر جەم خەلكى بازار و مال و دەۋلە مەند و ھەژارانى داگرتبەۋە و بەلا كەسى ھەلنە بۋارد، توشى پەژارە و دەستۋەستۋى كرد بون و ھەسانەۋەى لى ھەلگرتبون، چونكە ژيان گەلى سەخت ببو و بە پارەۋپولىكى زۆر و زەۋەند نەبوايە ھەلنە دەسۋرا، پارەۋ پولە كەشيان تەنھا بەۋە داين دەكرد كە باجى پتر بىخەنە سەر جوتيار و بازركان و كاسبكاران، خۆ ئەگەر خەلكە كە بەلەسە دەبون و باجيان نەدەدا توشى ئەشكەنجەى كوشندە دەكران و دەكوژران، ئەگەر ملكەچىش دەبون ۋەكو كەرى گىرەكەر و تىپر لەسەر پىشت و ۋەكو گاجوت لى دەخوران، تەنھا كاتىك دلىان رادەگىرا كە پىۋىستىيان پى ھەبون، بەلام پاشان نەياندە ھىشت ساتىكەش بسىنەۋە، خەلكە كە بارى گوزەرانىان ھىند سەخت و قورس ببو كە نەتوانن سەر بۆ ئاسودەى ژيانى دۋاى بەرز بگەنەۋە، رەنگە لە شارىكى گەۋرە و بەرفرەۋاندا كەسىك نەبۋى دىنى پى گرنگ بۋى))^(۱).

(۱) حجة الله البالغة، باب إقامة الاتفاقات واصلاح الرسوم .

كۆپەندى دۈم

لە نەفامىتتەو بەرەو ئىسلام

به نداس به کهم

رئوشوئینی پیغه مبه ران له گۆرین و چاکسازیدا

ئهو جیهانهی که محمد ﷺ به رهنگاری بوهوه:

ئهو کاتهی موحه ممدی کوری عه بدوللا ﷺ بوه پیغه مبه ر، جیهان وه ک بالاخانهیه که بو که وه بهر بومه له رزهیه کی به هیز که وتبئ و زۆر به توندی راهه ژا بی، له گه لیك شوئیدا بناغه و بانه کی داروخا و تیشکابی، له گه لیك شوئینی تر دانوچا و داکه وتبئ، گه لیك شت له شوئینی شیاوی خوئان نه ما بن و له شوئینی تر دا که وتبن، شتیش هه بن به سه ریه کدا تیکروخا و که له که بوین .

محمد ﷺ به دیدی پیغه مبه ریتیه وه له جیهانی روانی، مرؤفئیکی بینی له مرؤفئیتی داشۆرابو، سوژدهی بۆ دارو بهرد و روبار و شتی وا ده برد که هیئندهی نوکی ده رزیش زیان و قازانجی نه بی.

مرؤفئیکی به راوه ژوی بینی، که عه قلیه تیه کی تیکچوبو و له به لگه نه ویستان و بابه تی رون و بیگری نه ده گه شت. شیرازهی بیرى شپه رزه ببو و بابه تیک تیوه رامانی بو یستایه به ساده یی سه یری ده کرد و بابه تیکیش ساده بوایه لیی وه چه ندوچونان ده کهوت و قول ده بوه وه، ئه و شوئینهی که خوازیاری بریاری دل بو لیی دودل بو، وای ده خواست لیی دودل بی به بی سیودو دلیا بو. مرؤفئیک که چیژه کهی هه لبروسکا بو^(۱)؛ تالی به شیرن و شیرنی به تفت تام ده کردو ژه مه نبوردهی ژه هری مار بو. مرؤفئیک که ههستی ناجسن ببو؛ کینهی له دوژمنی سته مکار هه لئه ده گرتو دۆستی دل سوژی شی خوشنه ده ویست.

کۆمه لگه یه کی بینی که وینه یه کی بچوکی جیهانی نیشان ده دا و هه مو شتیکی تیدا سه ره وژی و جییی گۆرابو، گورگ شوان و ناحه زی زۆرداریش

دادبەدەست^(۱) بو، پياۋى تاۋانكار لە خۆخەنى و بەختەۋەر و پياۋى چاكەكارىش لە بىبەش و بەدبەخت بو، چاكە بەستەزمان و ناپەسند بو، خراپەى ناپەسندىش چاكى ھەرەچاك بو. گەلىك نەرىت و باۋى بىنى كە مەۋقايەتى و ئىران دەكردو بەرەو ھەلدېرى فەوتانىتى دەبردن.

بىنى خەلك لە مەيخۆرى وروكاۋن و ھىند مەستى بۆ سەرمەستى خەرىكە نەتوانن بى مەى بژىن، داۋىن پىسى و بەدپەشتى لەۋپەرى بېشەرمى دابو، رىباكارى گەيشتبەۋە راددەيەك مالى و مولىك زەوت بىكرى، پولىپەستى و تەماحكارى خەلكى بەرەو دېندەبى و تالانكارى ھەلئابو، سەتم و بېرەمى گەيشتبەۋە راددەيەك كە كچۆلى بېگونىخ و لە گول پاكتر زىندەبەچال بىكرىن و جگەرگۆشان لەبەر ھەژارى بىكوژرىن!

بىنى پاشاكان زەۋى خاۋيان پاۋان كەردەو سەرچەم خەلكيان كەردۆتە كۆيلە. مالم كەشيشەكان خۆيان لە خەلك كەردۆتە خوا و بە ناپەۋا مالى خەلك دەخۆن و كۆسپ دەخەنە سەر رىگەى خوا.

بىنى بەھرەكانى^(۲) مەۋقايەتى بە شىۋەيەكى راست و دروست ئاراستە ناكىرىن و لە كارى بېكەلك بە فېرۆ دەدرىن و لە جىياتى ئەۋەى سود و قازانچ بېبەخشن دەردەسەرى دەنېنەۋە و ەك بەلا لە بالاي مەۋقايەتى ئالون. ئازايەتى برىتى بو لە رەشەكوژى و تالان و بېرۆ كەردن، پياۋەتى بېۋە مالى بە فېرۆدان و پاكوپوك كەردن، جوامىرى بېۋە فېزودەمارى نەفاميانە، زىرەكايەتى برىتى بو لە ساختە و پاختەسازى، ئاۋەزىش برىتى بو لە ئامرازى داھىئەنى تاۋانى تازە^(۳) و ئارەزوبازى.

بىنى تاك و كۆمەل ەك كەستەى خاۋن بەلام پېشەسازى دەستپەنگىن و زىرەكيان لى ھەلئەكەۋتەۋە تا بۆ بىنادنانى پەيكەرى ژىار ەبەركار بن، ەك

۱ دادبەست: قازى.

۲ بەھرە: موبەتە.

۳ تازە: نۆى.

تهخته دارن به لّام دارتاشيكي كاراميدان لي پيدا نه بوه تا كه شتیه کيان لي دروست بکات و دهريای ژيانی پي بېرن .

بينی گهلانی سهر روی زهوی وهك ميگه له مهري بي شوانن، سياست وهك وشتري هاری بيژلهوی بهرهلدايه، دهسلات وهك شمشيره وهك دهستي سهرخوشان دايه، كورو براگه لي خويان پي بريندار دهكهن.

لايه نه کانی ژيانی پرېده دی^(۱)؛

پياوی چاكساز دهبي مشوري سهرجه م لايه نه کانی ژيانی گندهل بخوات و همويان له بهر چاو بگري، ههر چاكسازيك بو نه وهی ته نها يهك لايه نی كۆمه لگه راسته پي بکات دهبي سهرله بهری ته مهن و توانی خوی بو ته رخان بکات.

دهرونی مروؤ پيکهاته يه کی ئالؤزو رایه ل و پؤی وردی هه يه و زؤر ده رگا و په نجه ره ی تیدايه، بؤيه نه گهر نه و دهرونه توشی لاريبون و چفتوچه ويلى^(۲) بيت نه و تا روکاره کی^(۳) له خراپه وه به ره و چاکه و له خه وشه وه به ره و ساغی وه رنه سورپ، تا گژوگيای زهره ربه خشی لي هه لته كي شري كه رهنه گه به هو ی خراپه کاری كۆمه لگه و شپزه بونی په روه رده وه بروی وهك چؤن گژوگيای شه يتانی له خاكيني نادان^(۴) دهرو، تا تۆوی خراپه کاری له ناو نه بري و له شوينيدا خوشويستنی چاکه و ته قوای لي نه چينري؛ قهت ناکري نه ريته ناجسنه کانی بنېر بکري و خه وش و كه موکوريه کانی چاره سهر بکري.

چاره سهرکردنی ههر دهردیكي كۆمه لگه ی مروفايه تی و ههر خه وشيكي نه وه ی نه مرو و ده خوازی ته وای ژيان چاره سهر بکري، ته وای ته مهنی چاكسازه كه شی گهره كه، به لكو رهنه گه ته مهنی چهندين پياوی چاكسازي چهندين تريشی گهره ك^(۵)

۱ پر بهدی: گندهلی، فاسد.

۲ چفوچه ويل: خواروخيج.

۳ روکار: ناراسته، اتباه.

۴ نادان: به بيت و بهر هكهت.

۵ گهره ك: ويستن.

بى. ئەگەر يەككىڭ بىھۆيت لى ۋەلا تىكى پىر لى رابواردن و بەرھەلدايى و ئارەزوبازىدا
 ەدرەق قەدەغە بكا، ئەوا لى ماندوبون و رەنجى بە فيرۆ بىتازى چىترى پىر ناپىر،
 چونكە خواردنەوى ەدرەق لى دەرونىكەو سەرھەلدا كە شەيداي نۆشىنى چىژ
 بى ئەگەرچى لى ژەھرىش بى، ئالودەى نۆشى مەستبون بى ئەگەرچى لى
 گوناھىش بى.

ئەم جۆرە دەرونە بە پروپاگەندە ۋە بلاوكرائە و نوسىن و پەرتوك و تاردانان
 ناسەنگرىتەو^(۱)، بە رونكردەو ۋە زىانە دروستى ۋە رەوشتىەكان و، بە ياساى
 توندوتىژ و سزاي جەرگىر ۋە زانەيىنى^(۲). بەلكو تەنھا بە گۆرانكارىەكى قولى
 دەرونىەو دەگۆر، خۆ ئەگەر بە ەمەر رىگەيەكى تىرش ناچار بىر ۋە زەيىنى
 ئەوا پەنا ۋە بەر جۆرە ۋە فروفىل ۋە تاوانىتر دەبات ۋە ناو و وىنەىتر مفتى^(۳)
 دەكات.

۱ ناسەنگرىتەو: ناسلەمىتەو.

(۲) كاتى خۆى حكومەتى ئەمەرىكا بىرپارى قەدەغەكردى ەدرەقى دا و وىستى تەواوى ۋەلا تى
 لى پاك بىكاتەو، ەدرچى ھۆكارو نامرازى شارىستانى ئەوسا ەدبو ۋەكو گۆشار، رۆژنامە،
 وتار، وىنە، سىنەما، ەمى لى پىناو رونكردەو ۋە زىان و ناسەوارە خراپەكانى ەدرەقدا
 خستەكار. ئەو پارەيە لى پروپاگەندەكانى خەرج كىرە بە پىتر لى ۶۰ مىليۇن دۆلار
 مەزەندە دەكر، ژمارەى ئەو لاپەرانەى لى ەدرەق رەشنىس كران نىزىك بە دە ەزار
 مىليار لاپەر دەبون، بە درىژايى چواردە سالان لى پىناو جىيەجىكردى ياساكە نىزىكى ۲۵۰
 مىليۇن جۈنەيى كىرە قورىانى، ۳۰۰ كەس نىعدام كران، (۵۳۲۳۳۵) كەس بەند كران،
 سەرجمى سزا مالىيەكان گەيشتە ۱۶ مىليۇن جۈنەيە. ئەو مولكانەى حكومەت دەستى
 بەسەردا گرت بابى ۴۰۴ مىليۇن جۈنەيە دەبون، بەلام ەدەم ئەمانە دادى نەدان، بەلكو بە
 پىچەوانەو گەلى ئەمىرىكى شەيداترو لاملتر بون، پاشان ئەمىرىكا لى سالى ۱۹۳۳ بە
 ناچارى ياساكەى ەلئەشاندەو ۋە ەدرەقى رەوا كىرە ۋە ەدرەقخۆرانى رەا كىرە.
 لى پەرتوكى (تەنقىحات)ى نوستاد ەبولئەغلاى مەودودى ۋەرگىراو.

۳ مفتى: مباح.

پیغه مبه‌ر پیاویکی هه‌ریمپه‌رست و ریمبه‌ریکی نیشتمانپه‌رست نه‌بو:

نه‌گه‌ر پیغه‌مبه‌ر ﷺ پیاویکی هه‌ریمپه‌رست بوايه و وه‌ک سهرکرده‌سیاسی و ریمبه‌ر نیشتمان په‌رسته‌کان ره‌فتاری بکردایه، له‌عه‌ره‌بستاندا بواریکی به‌ره‌ره‌وانی بۆ ده‌ره‌خسا و به‌ئاسانی ده‌یتوانی ئالای نه‌ته‌وايه‌تی هه‌لبکات و قورپه‌یشیه‌کان و سه‌رجه‌م هۆزو تیره‌عه‌ره‌به‌کانی له‌ژێردا کۆ بکاته‌وه‌ و نیشتمانیکي به‌هیزو یه‌کانگیری^(۱) عه‌ره‌بی دابه‌زرین و خوشی بیسته‌ سه‌ره‌ۆکیان. بێگومان نه‌بوجه‌هل و عوتبه‌ی کورپی ره‌بیعه‌و ئه‌وانی‌تریش پیشی هه‌مو که‌س خۆیان راپیش ده‌کرد و له‌ژێر ئالاکه‌دا کۆده‌بونه‌وه‌و خوشیان له‌ پیناودا به‌ کوشت ده‌دا و به‌ سه‌ره‌ۆکایه‌تی پیغه‌مبه‌ریش رازی ده‌بون. ئه‌دی هه‌ر ئه‌وان نه‌بون ده‌یانگوت راست و ده‌سپاکه‌؟ هه‌ر ئه‌وان نه‌بون له‌ روداوه‌ گه‌وره‌که‌ی ژیانان له‌ مه‌که‌دا له‌ کیشه‌ی دانانه‌وه‌ی به‌رده‌ ره‌شه‌که‌ی که‌عه‌دا به‌ ناوژیوان هه‌لیانبژارد و گه‌وره‌ترین ریزو شکۆیان پێ به‌خشی؟ هه‌ر ئه‌وان نه‌بون به‌ نوینه‌رایه‌تی خۆیان عوتبه‌یان ناره‌ده‌ لای تا پیتی بلێ ((نه‌گه‌ر مه‌به‌ستت سه‌ره‌ۆکایه‌تی ده‌ وه‌ره‌ هه‌مومان ئالآت بۆ هه‌لده‌که‌ین و هه‌تا ماوی تو سه‌ره‌ۆکمان به‌))^(۲).

نه‌گه‌ر وای بکردایه‌ ده‌یتوانی سه‌رجه‌م جوامیر و سوارچاکانی عه‌ره‌ب کۆبکاته‌وه‌ و له‌ ولاتی فارسیان به‌ربدات و له‌ پیناو عه‌ره‌بایه‌تی هه‌رسکراودا تیبکۆشی و به‌سه‌ر عه‌جه‌مه‌ سته‌مکاره‌کان زāl ببی و ئالای داگیرکاری عه‌ره‌بی و شکۆی نه‌ته‌وايه‌تی له‌سه‌ر یال^(۳) و به‌رزاییه‌کانی ولاتی رۆم و فارس بشه‌کیته‌وه‌. جا نه‌گه‌ر به‌رژه‌وه‌ندی سیاسی ئه‌وسا نه‌یده‌خواست خۆی له‌ قه‌ره‌ی ئه‌م دو ئیمپراتۆره‌

۱ یه‌کانگیر: یه‌کگرتو.

(۲) البداية والنهاية لابن كثير الدمشقي: ل ۳/۴۳.

۳ یال: گرد.

بدات، خۆ دەيتوانى شالائو و شەبەيخونان^(۱) بىاتە سەر ولاتانى يەمەن و حەبەشەو دراوسىكانى تر و بيانكاتە پارچەيەك لە نىشتمانە عەرەبىيە تازەكەي.
 ژيانى عەرەبەكانى ئەوسا لە گەلێك لايەنى كۆمەلايەتى و ئابورىدا نالەبارو كۆسكەوتو بو، گەلێكى پىويست بە ھۆشى سىياسەتمەدار و دەستوبردى كارگير و ورەبرزى جوامير و داھينانى فرەزانىك^(۲) ھەبو، عەرەبەكان ئەگەر پىاويكى وايان بۆ ھەلگەوتبا شان و شكۆيەكى مەزن و ميژويكى پر سەرورەى نەتەوھىيان بۆ دەھاتە كايەوھ .

نەھاتوھ ناھەق بە ناھەق بسپريتەوھ :

بەلام خۆ محمد ﷺ نەناردراوھ تا ناپەوا بە ناپەوا بسپريتەوھ، دەستدریژی بە دەستدریژی بپريتەوھ، شت لە شويئى حەرام بكاو لە شويئى تيرىش حەلال، شويئەوارى گەلێك بە گەلێكى تر رەشكاتەوھ. وەك ريبەريكى نىشتمان پەرسىيان وەك سەرکردەيەكى سىياسى نەناردراوھ تا بەرژوھەندى بۆ خۆى دابىن بكات و خەلك لە حوكمى فارس و رۆمانى رزگار بكاو بياغاتە ژير حوكمى عارەبى عەدنانى و قەحطانى. بەلكو وەك پيغەمبەريكى موژدەگار و ھەرپەشەگار نيردراوھ، تا وەك مانگى دەرخشان پەيامەكانى خوا بە سەرچەم خەلكى راگەيەنئ، تا خەلك لە مەژپەرسىيەوھ بەرەو خواپەرسىتى و لە تەنگى دنياوھ بەرەو بەرھەراویتی^(۳) دنيا و دوايى و لە ستمى دينانى بێدادەوھ بەرەو دادو رەواى ئىسلام رزگار بكات. تا فەرمان بە چاكە بكاو ريگە لە خراپە بگرئ، تا شتى پاكيان بۆ حەلال و شتى پيسىيان لئى حەرام بكات. تا كارى نەستەم و بىگاريان^(۴) لە كۆل كاتەوھ و كۆتى گەردەنيان ھەلوھشيئ.

۱ شەبەيخون: ھيرشى شەوي.

۲ فرەزان: بليمت و زۆزان.

۳ بەرھەراو: بەرھەوان.

۴ بىگارى: كارى زەھمەتى بەزۆر.

وتاره کانی پیغه ممبر ﷺ هرگیز به گهل و نیشتمانیکى دیاریکراو تایبته نه بوه، به لکو بۆ دهرونى سهرجه مروفایه تی و بۆ ویژدانی مروؤ بوه. به لام نه ته وهی عه رب له بهرته وهی له داروخان و کویره وه ریدا ده ژیان بۆیه شایه تر بو یه که بچار کاری چاکسازی و خه باته مه زنه که ی له وانه وه ده ست پیبیکات. شاری مه که که و دورگه ی عه ره بیش له بهرته وهی زه مینیکی گرنگی جوگرافی و سه ره خوییه کی سیاسیشی هه بو بۆیه باشتین شوین بون بۆ تیدا بلاو کردنه وهی په یامه که ی. نه ته وهی عه ره بیش له بهرته وهی گهلک تایبه تمه ندیته دهرونى و به ره ی نه ده بییان هه بو بۆیه باشتین زه مینه بون بۆ بانگه وازو چاکترین بانگخواز بون بۆ په یامه که ی .

کلیل و کلومی سروشتی مروفایه تی:

پیغه ممبر ﷺ له و چاکسازانه نه بو که له دیوی پشته وهی خانو وه ژورئ ده که مون یان له په نجه ره وه خۆیان شوپ ده که نه وه و له پیناو چاره سه رکردنی چه ند ده ردیکى کۆمه لایه ته تی و چه ند خه وشیکى خو ره وشتی وه تیده کو شن، که هه ندیکیان توانیویه بۆ ماوه یه کی کاتی له چه ند لایه نیکه وه ولاته که یان چاره سه ر بکه ن و هه ندیکیشیان مردن یه خه ی پی گرتون و له کاره که یان سه رنه که وتون^(۱).

(۱) غاندى گه وره سالارى هیندستان، له سه ره تاي ژيانه سیاسى و روحیه که یدا دو ریبه ر (مبدأ) ی به نامانچ گرتبو، سالاریه سیاسى و که سایه تیه به هیزه روحیه که ی خۆشى هه ر له م دو ریبه ره وه سه رچاوه ی هه لبه ستبو و لیانی لانه ده دا، له م چه ر خه دا که م ریبه ری وه کو وی هه لکه وتون. ریبه رى یه که مى ده یگوت: ((نا بۆ توندوتیژی، نا بۆ به رگری)). وه ک ناین و فه لسه فه بانگه وازی بۆ نه م ریبه ره ده کرد و سالانیکی درژی له پیناودا به خت کرد، له ریی وتار و نوسین و گوftar و رۆژنامه کانه وه بانگه شه ی بۆ ده کرد و هه رچی پتی کرا کردی، به لام بانگه وازه که ی له بهرته وهی له بواری گۆرینی دهرون و له سه ر بنچینه ی بانگه وازیکی ناینی نه بو بۆیه به کامی خۆی نه گه یشت و کاریگه ریه کی قولی له سه ر گه له که ی به جئ نه هیشت . بانگه وازه که ی بو نه خشی سه ر ناو و رییسی لئ بو به خوری!. له سالی ۱۹۴۷ له بنجابی رۆژه لات و له ده لی پایته ختی هیندستاندا شه ر و شوپریکی گه وره ی تایفه گه ری رویداو

پېغەمبەر ﷺ لە دەرگاوه چوھ ناو خانوی بانگەواز و چاکسازی و کلیله‌کەى خستە سەر کلۆمى سروشتى مروّفايه‌تى، ئەو کلۆمه^(۱) ئالۆزەى که چاکسازانى سەردەمى بېسروشى^(۲) نەيانتوانى بیکەنەوه، تەنانه‌ت ئەوانى پاشتریش هەر نەيانتوانى بیکەنەوه. پېغەمبەر ﷺ بانگى خەلکى دەکرد تا بپروا به خوای تاک و به پەيامى ئیسلام و روژى دوایى بێنن و له‌بت و بته‌رستى رو وه‌رگێرن و دژ به‌تاغوتان تیبکۆشن، له‌ناو گەله‌که‌یدا دەنگى هەلده‌پرى و ده‌یفه‌رمو: ((هۆ خەلکینه‌ بلین لا اله الا الله رزگار ده‌بن)).

پتر له‌ نیو ملیۆن موسلمان کوژران، له‌م قەساجانە بێتامانەدا تاوانکاری و کاری توندوتیژو درێندەى وا کراو به‌ جوړیک ده‌ستدریژی کرایه‌ سەر منداڵو ئافره‌ت و ئابروی خەلک خەریکبو میژونوسان بپروا نەکن. شه‌پوشۆر به‌رده‌وام بو و درێژه‌ى کێشا تا له‌ نەنجامدا نەم پیاوه مه‌زنه‌یان تیروور کرد که خەلک هێند به‌ گه‌وره‌و مه‌زنیان ده‌زانى گه‌یاندبویانه‌ راده‌ى به‌ پوورز زانی و به‌ خواوه‌ند دانان. رێبیری دوه‌میشى بریتی بو له‌: ((نسخ‌ اللّمس‌ المنبوء)) هەلبەت له‌م کاره‌شیدا سه‌رکه‌وتنیکی نه‌وتۆى وه‌ده‌ست نه‌هیتا.

لیزه‌دا بۆمان رون ده‌بێته‌وه که رێوشوێنى راست و دروستى سروشتى له‌ کارى چاکسازی و گۆزیندا بریتیه‌ له‌ رێوشوێنى پېغەمبەرەکان.

سالار: زه‌عیم کام: ئاوات.

۱ کلۆم: قوفل.

۲ بېسروشى: الفتره‌.

به نډې دوهم

گه شتي موسلمان له نه فاميتيه وه بهره و ئيسلام

به رگري له خوکردني نه فاميتي:

کومه لگي نه فامي به هله له بانگه وازی ئيسلام و نامانجه کاني نه گه یشتبون و بهرچاويان لیل نه بو، به لکو هر لهو ساته ی گويان به دهنگي پيغه مېهر ﷺ زرينگايه وه- که بانگه وازی بو پروابون به خوا راده گه ياند- تيگه یشتن تيريکه و ناراسته ی جهرگي نه فاميتي کراوه و کفني مهرگي بو نه فاميتي دوريوه، بويه نؤقره يان لي هه لگرا و تا دوا دلؤبي خوین شهريان کرد و هدرچی سوار و شمشير به دهست بو مؤليان دا و بهرانگري پيغه مېهر ی بانگخوازيان کرده وه: ﴿وَانْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنْ امْشُوا وَاصْبِرُوا عَلَى آلِهَتِكُمْ إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُّ﴾: کومه ليک ريش سپي قورپه یشي که چونه لای پيغه مېهر و گه رانه وه گوتيان، نه کهن له ديني خوتان هه لخزين، هر خواکاني خوتان بپه رستن، دياره موحه ممد له پال نه ممد دا ديه وي ببيته گوره ی هوژ و ده سلات بگريته دهست. ﴿ص: ۶.

نه فاميتي ههستي کرد خهريکه و نه ستونه کاني داده رپمين و سينکوچکه که ی راده خزئ و هينده نابا ده بي برئ!، نا ليروه شو هه مو نه شکه نجه و چه وساندنه و يه هاته دی که دهرهق به موسلمانان يان نه نجام دا و ميژو بؤماني باس دهکا، هه لبت نه مدهش نيشانه يه که بو سهرکه وتني پيغه مېهر ﷺ چونکه نامانجي پيکا و ده ماري دلي نه فاميتي گرت و تيره کاني له جهرگي دا. پيغه مېهر ﷺ له سهر بانگه وازه و که ی له شاخ خوړاگرتر بو، ئيش وئازار لاری نه کرده وه، نه خشه له خشته ی نه برد، رانواندني خویشي دنيا نه يغه له تاند، به مامي گوت: ((به خواي مامه گيان! نه گهر روژيشم بجه نه دهستي راست و

مانگىشىم بىخەنە دەستى چەپ، ھەر واز لە بانگەوازە كەم ناهيتم، جا يان خوا
سەرى دەخا يان لە پىناويدا سەردە نىمەوھ))^(۱) صدوق المظفر

لە پىناو دىنى نويدا:

پىغەمبەر ﷺ ماوھى سىز دە سالان بەوپەرى راشكاويەو، بىئەوھى
مەبەست بشارىتەوھ يان پىچاوپىچ و كەموكورتى بخاتە قسەكانى، بىئەوھى
شل وشەكەتى بنوئى يان خاترانەى ئەم و ئەو بگرى، بانگەوازي بۆ پروابون بە
يەكتايى خواو بە ئىسلام و بە رۆژى دوايى رادەگەياند و چاكىش دەيزانى بەم
جۆرە راشكاويەوھ گشت دەردىك دەرمان دەبى. قورەيش كە بانگەوازەكەيان گوى
لىبو لىكرا لە گشت لاوھ لىي راسان و بە يەك سەنگەر دژى وەستان و ھاواريان
لى ھەلسا، گرى ركوكىنەيان لى ھەلدەكرد تا بەلكو خزم و كەس و خەلكانى لى
و دەور بن. بار ھىند دژوار ببو ئەگەر يەكك زۆر دلسۆز و بەجەرگ و لە خۆبوردە
نەبوايەو لە ئاگر و ئەشكەنجە و لە دىك و دالان بىباك نەبوايە نەيدەتوانى برۆي
پى بىئى و شوئى بكوئى.

بەلام لەگەل ئەمەشدا كۆمەلەك لاوى چاوەترسى قورەيشى سىنگى
مەردايەتيان وەپىش دا و برىاريان دا دەگەل برۆا و پىغەمبەرى خوا بن،
خۆشى دنيا و ھەوەستەكانى لاوتى وای لىنەكردن جودابن، شەيداي پاداشتى
رۆژى دوايى بون و تاكە مەبەستيان چوئە بەھەشت بو، ھەركە گوئىبىستى بانگى
برۆا بون، ژيانى نەفامىتيان لەبەرچاو رەش بو و لە جىخەودا ئۆقرەيان نەما و
دەتگوت لەسەر دىك و پىچكان راكشاون.

تىگەيشتن ئىتر چاريان نەماوھ دەبى برۆا بە خوا و پىغەمبەر بىنن، برۆايان
ھىنا و بەگەل پىغەمبەر كەوتن. خۆ پىغەمبەر ﷺ ھاوشاريان بو،
دەيانتوانى زو بچنە لاى و بىيىنن، زو بىگەنئ و گوى بىستى بن بەلام لەبەر
كۆسپ و تەگەرەكانى قورەيشەكان وەك گەشتىكى دور و درىژ و پر نەھامەتى

ليھاتبو، ده شيانزاني ژيانيان ده که ويته مه ترسي و توشي تفت و تالي و ناخوشيش ده بن، به لام هر ده ستیان خسته ناو ده ستی پيروزی و جان فیدای بون و گيانيان بږ کرده قوربانۍ.

گوټيان له قورټان ببو که ده يفرمو: ﴿ اَلَمْ اَحْسَبِ النَّاسُ اَنْ يُّتْرَكُوا اَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ، وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلْيَعْلَمَنَّ اللّٰهُ الَّذِيْنَ صَدَقُوا وَلْيَعْلَمَنَّ الْكَافِرِيْنَ : ثايا خه لك كه بږوا دينن پييان وايه نا نه زمويڼ؟ گهلانی پيشوشمان نه زمواندوه، تا خوا بزاني كي راست ده کاو كي درو ده کا﴾ العنكبوت: ۱-۳

گوټيان لي ببو که ده يفرمو: ﴿ اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِيْنَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَاءُ وَالضَّرَاءُ وَزُلْزَلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِيْنَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصْرُ اللّٰهِ اَلَا اِنَّ نَصْرَ اللّٰهِ قَرِيْبٌ ! پيټان وايه بيته وهی وهک بږوادارنی پيشو تاقي بکړينه وه بچه به هه شتي؟ نهواني پيش نيوه توشي نه بونی و زيانی گه وره بون، دوژمنان په لاماريان دانو دوچاری لهرز و شه که تیه کی له راده به در بون، ته نانهت پیغه مبه ر و بږواداره کان هاواريان وه بهر خودا برد و گوټيان: خوايه که نگي سهرکه وتنمان بږ ده نيږي؟ ده چاک بزانشن سهرکه وتنی خوا نزيکه﴾ البقرة: ۲۱۴.

بږواداره کان نهو هه لويستی له قورپه شيان پيشيڼی کړدبو دوچاريان بو، قورپه شيه کان به هه مو جوړيک به رهنگاريان بونه وه و هه رچی له هه گبه ياندا هه بو به تاليان کړد، به لام نهوان وره يان به رزتر ده بوه وه و متمانه يان زياتر ده بو، به دوژمنانيان ده گوت: ﴿ هَذَا مَا وَعَدَنَا اللّٰهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا﴾ الاحزاب: ۲۲، هه رچه ندی پتر تازار ده دران و زيتر ده چه وسپړانه وه بږوايان به هيتر و خوټنيان گهرمتر و رکوکينه يان له مهر بيږوايي و خه لکی بيږوا نه ستورتر ده بو، مه شخه لي سوزيان به جوشت و دلو ده رونيان پتر پاک ده بوه وه، وهک زيږي پاک و شمشيږي مشتومال خاوين ده بونه وه.

په روه رده ى دينى :

پيغه مبه ر ﷺ ليكدا ليكدا^(۱) روحى ئه و كۆمه له گه نجه ى به قورئان ده بوژانده وه و ده روى به پروا گۆش ده كردن، رۆژى پينج جار ان به جه سته ى خاوين و گه ردى كه چ و دل ى پر له ترسو به يرو هۆشى ئاماده وه له به رامبه ر خوا را يده گرتن، رۆژ به رۆژ روحيان پاكتر و دل ىان بيگه ردرتر و ره وشتيان چاكتر و له ده سه لاتى مادده ره هاتر ده بون، پتر به رگه ى هه وه ستيان ده گرت و له په روه ردگارى ئه رزو ئاسمانان نزيكتر ده بونه وه، را يده هينان كه له سه ر ئازار و نه شكه نجه ئارام بگرن و لي بواره بن و به سه ر نه فسى خويان زال بن، چونكه له ميژ بو فرچكيان به شه رو شوپروه گرتبو، ده تگوت ده گه ل شمشيردا چاويان به دونيادا هه ليناوه، خه لكى نيو نه ته وه يه ك بون كه چه ندان شه رى خويناو ى وه كو به سوس و داحيس و غه برائى بينيبو، شه ره كه ى فوجا ريش هينده ى به سه ر رانه بورى بو.

به لام پيغه مبه ر ﷺ سروه شه شه پانه كه ى لى تارومار ده كردن^(۲) و فيزو ده مارى عه ره په روه ريتى خامۆش ده كردن و پي ى ده فه رمون : ﴿ كَفُوا أَيْدِيَكُمْ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ : ده ستان مه كه نه وه و نويز بكه ن ﴾، ئه وانيش گوپرايه لى ده بون و ده ستيان راست نه ده كرده وه، نه ك له ترسان و له به ر بيده سه لاتى به لكو له پي ناو جي به جيكردنى فه رمانه كانى پيغه مبه ر ﷺ بو كه شتى وا يان له قوره يش قبول ده كرد كه جه رگ و هه ناوى پياوى ده تاوانده وه، بگه ره ميژو يه ك تاكه رودايشى تۆمار نه كرده كه موسلمانىك له مه كه ده به شمشير به رگرى له خۆى كردي ى نه گه رچى پاساو و هيتري شيان هه بو بتوانن به رگرى پي بكه ن، به لام فه رمانى خۆشه وي ستيان نه ده شكاند، كه نه مه ش ئه وه پرى گه رده نكه چى و گوپرايه لى ده گه يه نى، پاشان كه قوره يشه كان هه مو سنوريكيان به زانده و ژان گه يشته سه ر

۱ ليكدا ليكدا : سه رومى، به رده وام.

۲ تارومار كردن : هيج به سه ر هيج هه نه هيشتن.

نیسکان، خوا ری به پیغمبر و یاوهرانی دا کوچ بکن، شهوانیش بو شاری مه‌دینه کوچیان کرد که خه‌لکه‌کی ماوه‌یه‌ک بو بیونه موسلمان.

له شاره‌کی پیغمبردا ﷺ:

خه‌لکی مه‌که به دیداری خه‌لکی مه‌دینه شاد بون و تنه‌ها دینی نوی کوی کردنه‌وه، ئه‌م به‌یه‌کتر شادبونه وینه‌ی جوانترین دیمه‌نی ده‌سه‌لاتی دینی له میژودا کیشا، نه‌وس و خه‌زهرج که هیشتا تۆزی شه‌ری بو‌عاشیان له خو‌دانه‌وه‌شان‌دبو و شمشیره‌کانیان هیشتا خوینی لی ده‌چۆرایه‌وه، نیسلام ناشتی کردنه‌وه و دلی کردن به یه‌ک دل، ته‌نانه‌ت ته‌گهر له‌م پیناوه‌دا سه‌رجه‌م گه‌نجینه‌ی زه‌ویش ته‌رخان بکرا‌بویه هه‌ر نه‌ده‌کرا ناشت ببنه‌وه، پاشان پیغمبر ﷺ ده‌گه‌ل کۆچه‌رانی کردن به‌برا، براه‌یه‌کی هیند پته‌ویو ته‌نانه‌ت له براه‌یه‌ی شیریش شیرتر بو، بگه‌ره هه‌رچی دۆستایه‌تی ناوازه‌ی له میژودا هه‌یه تۆزی ریگاشی ناشکینن.

ئه‌م کۆمه‌له‌ تازه‌یه-که له خه‌لکی کۆچه‌رانی مه‌که و خه‌لکی یاریده‌ده‌رانی مه‌دینه پیکه‌اتبون-بونه ناوکی ئه‌م نه‌ته‌وه نیسلامیه گه‌وره‌یه‌ی که له نیو خه‌لکدا په‌یدا بون، بونه هه‌وینی بانگه‌وازی نیسلامی. ئه‌م کۆمه‌له له ساتیکی نه‌سته‌م و دژواردا سه‌ری هه‌لدا و جیهانیان له‌و شپه‌زه‌بونه پاراست که هه‌ره‌شه‌ی ویرانکردنی لی‌ده‌کرد، مرو‌فایه‌تیان له‌و مه‌رگه‌سات و ناشویانه پاراست که ده‌وره‌یان ته‌نبه‌وه‌وه، بۆیه خوا که کۆچه‌ر و یاریده‌ده‌رانی له‌سه‌ر براه‌یه‌ی هان ده‌دا ده‌یفه‌رمو: ﴿إِلَّا تَفْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الْأَرْضِ وَفَسَادٌ كَبِيرٌ﴾: ته‌گه‌ر نه‌بن به‌ برا ئاژاوه و به‌دکاریه‌کی گه‌وره له‌سه‌ر روی زه‌وی په‌یدا ده‌بی ﴿الانفال: ۷۳﴾.

کردنه‌وه‌ی گریه‌ هه‌ره گه‌وره:

پیغمبر ﷺ په‌یتا‌په‌یتا په‌روه‌رده‌یه‌کی ورد و قولی به‌م کۆمه‌له‌ بر‌پا‌داره ده‌دا، قورئان به‌ره‌به‌ره ده‌رونی بالاده‌کردن و پشکۆی دلایانی جۆش ده‌دا، له کۆری پیغمبر ﷺ دا داده‌نیشتن و له‌ دین ره‌گاژۆتر و له‌ هه‌وه‌ست و ئاره‌زو

دورەپەررەزتر دەبون، لە پێناخوا لە خۆبوردەتر و بۆ گەشت بە بەهەشت
تامەرزۆتر دەبون، لەسەر زانست سورتر و لە دین شارەزاتر دەبون و پتر لە خۆیان
دەپرسیهوه. لە خۆشی و ناخۆشیدا ملکهچی پێغه مەبەر بون، هەزار و
دەولە مەندیان بۆ جیهادی ئامادەبون، لە ماوهی دە سالدای بیست و هەفت جار
لە گەڵ پێغه مەبەر ﷺ بۆ غەزا دەرجون، پتر لە سەد جاریش بە فەرمانی ئەو
بەرهنگاری دوژمن بونەوه، دنیایان لەلادا بێبەها بو، ژن و مندالیان پێ گرتی
نەبو، گەلێک نایەت دادەبەزین و فەرمانی وای پێدەکردن کە لە گەلێ رانەهاتبون و
پێی ناشنا نەبون، ئەگەرچی دەرەق بە سەر و مال و مندال و خزمایش بوايه و
لەسەر دەرون قورسایش بوايه بەویەری گەردەنکەچیهوه جێبەجێیان دەکرد.

گرتی گەوره (کە هاوبەشپەرستی و بێپروایی بو) هەلۆه شایهوه، بۆیه سەرجهم
گریکانی تریش هەلۆه شانهوه، تێکۆشانی یەكەمی پێغه مەبەر ﷺ لە پێناو
هەلۆه شاندهوهی گرتی هەرە گەوره بو بۆیه بۆ یەكەیهكە سەرجهم فەرمان و
بەهەلستیه کانیتر تێکۆشانیکی تایبەتی تەرخان نەکرد، ئیسلام لە یەكەمین
شەری لە گەڵ نەفامیئتیدا سەرکوتنی هینایەدی بۆیه لە سەرجهم شەپە کانیتری
سەرکوتو بو، هەموو بە دڵ و بە گیان و بە جەستە بۆ هەموو ئیسلام گەردەنکەچ
بون، کە دەبونه موسلمان ئیتر هەرگیز دەگەڵ پێغه مەبەر دا ناکۆک نەبون، هەر
پریاریکی رۆنا بوايه لە دلیان ناخۆش نەبو، فەرمان فەرمانی پێغه مەبەر بو و هیچ
کەس قسەى تێدا نەبو.

تەنانت ورتەورتی نابەدلی ناو دلیان بۆ پێغه مەبەر راده نواند، ئەگەر
سنوریکیان دەبەزاند و لە راستەپێ لاری دەبون و شایستەى دارکاری^(۱) دەبون
ئامادە بون نازاری سەختی موستەهەق بچێژن. کاتیک عەرەق حەرەم کرا کاسەو
بەرداغیان سەرپێژی بو، بەلام دەسبەج وازیان هیناوی لێوی تامەرزۆیان
گەستەوه و جەرگی بەجۆشیان دامرکاندهوه و گۆزە و گۆسکەیان شکاندن، ئەو
رۆژی جۆگەلەى شار هەر عەرەقی پێدا دەرۆی.

گه‌یشتنه رادده‌یه‌ک پشکی شه‌یتانیان له ده‌رون ده‌رچو، به‌لکو به‌شی ده‌رونیان له ده‌رون ده‌رچو، چهند بۆ خۆیان دادخواز بون بۆ خه‌لکانیش وه‌کو خۆیان، له دنیا پیاوی دوا‌یی بون، له نه‌م‌پ‌و‌ش‌دا پیاوی سبه‌ی، به‌لا زه‌بونی نه‌ده‌کردن، به‌خشش^(۱) له خشته‌ی نه‌ده‌بردن، هه‌ژاری سه‌رقا‌لی نه‌ده‌کردن، ده‌وله‌مه‌ندیش له خوای یاخی نه‌ده‌کردن، بازرگانی بی‌تا‌گای نه‌ده‌کردن، له زه‌بر و زه‌نگ و هی‌ز و بازو نه‌ده‌تۆ‌قین، به‌لاف و گه‌زاف و خۆه‌ل‌ک‌یش و خولیا‌ی به‌دکاری نه‌بون، بۆ خه‌ل‌ک وه‌ک ته‌رازوی راست و دروست بون، ته‌نانه‌ت ده‌گه‌ل خۆیان و دایک و باوک و خ‌زما‌نیش به‌داد‌گه‌ری ره‌فتاریان ده‌کردو له داد و هه‌ق لا‌ته‌راز نه‌بون، خه‌ل‌کی سه‌ر زه‌وی پ‌یش‌وا‌زیه‌کی گه‌رم‌و‌گو‌ریان ل‌یک‌کردن، به‌م‌جۆره‌ بونه‌ رزگار‌که‌ری مرۆ‌فایه‌تی و په‌رژینی جیهان و بانگ‌خوا‌زی دینی خوا. پ‌ی‌غه‌م‌به‌ر ﷺ که گیانی پاکی سپارد و نه‌وانی له دوا‌ی خۆیدا به‌ج‌یه‌یشت له نه‌توه‌ و په‌یا‌مه‌که‌ی د‌ن‌یا بو بۆیه به‌د‌لی ئارام و به‌چاوی رونه‌وه بۆ لای خودا گه‌رايه‌وه.

سه‌مه‌ره‌ترین وه‌رچه‌رخان له می‌ژوی جیهاندا:

ئه‌و وه‌رچه‌رخانه‌ی پ‌ی‌غه‌م‌به‌ر ﷺ له ده‌رونی موسلمانان و له پ‌ی‌ی موسلمانان‌یشه‌وه له کۆمه‌ل‌گه‌ی مرۆ‌فایه‌تیدا به‌رپای کرد له می‌ژودا وه‌رچه‌رخانی وا سه‌مه‌ره^(۲) روی نه‌داوه، له هه‌مو رو‌یک‌ه‌وه سه‌مه‌ره بو، له خ‌ی‌زاییه‌که‌ی سه‌مه‌ره بو، له قول‌یه‌که‌ی سه‌مه‌ره بو، له به‌رف‌راوانیه‌که‌ی سه‌مه‌ره بو، له سه‌رت‌پا‌گیریه‌که‌ی سه‌مه‌ره بو، له رون و ره‌وانی و فامی^(۳) ئاسانی سه‌مه‌ره بو، وه‌ک زۆربه‌ی روداوه له ئاسابه‌ده‌ره‌کان^(۴) ل‌یل نه‌بو، مه‌ته‌لی ر‌ی و‌یل‌یش نه‌بو. ده‌ی با ئ‌ی‌ستاکه له روی کرداریه‌وه له‌م وه‌رچه‌رخانه وه‌تۆ‌ژین و بزاین تا چهند کاریگه‌ری له‌سه‌ر کۆمه‌ل‌گه و می‌ژوی مرۆ‌فایه‌تی ج‌یه‌یشتوه؟.

۱ به‌خشش: نیعمت.

۲ سه‌مه‌ره: غه‌ریب.

۳ فام: ت‌ی‌گه‌یشتن.

۴ ئاسابه‌ده‌ره: الحارق للعاده.

كارىگەرى بىرۋاي راستەقىنە لەسەر خورە وشت و ئارەزۇدا :

خەلك-بە غەرب و غەيرى غەربەۋە- لە ژيانىكى نەفامىدا دەژيان و بە ئارەزۋى ھەۋەستى دل رىۋشۋىنيان بۆ كاروباران دادەنا، پياۋىك چاكەى بىكرادىيە خەللات نەدەكرا و پياۋىكىش سەرىپچى بىكرادىيە سزا نەدەدرا، فەرمان و بەھەلستى نەبو. دىن شتىكى لاۋەكى بو، دەسلەللى بەسەر روح و دەرون و دل نەبو، كارىگەرى لەسەر خورە وشت و كۆمەلگە جىنەدەھىشت. پىيان وابو خوا بونەۋەرى دروست كروە و پاشان دەسبەردارى بوە و پەرۋەردگارىتى بە خەلكانىك سپاردەۋە و ئىتر ئەوان جەلەۋى كارىان گرتۆتە دەست و مشورى ولات دەگىرپن و بژىۋى بەسەر خەلك دابەش دەكەن و بەرژەۋەندى حىكۈمەتلىان بە دەستەۋەيە. بىرۋابونەكەيان بە خوا وەك زانىنى زانىارىيەكى مېژۋى بو، كە دەيانگوت خوا ئەرز و ئاسمانەكانى بەدېھىناۋە وەك وەلامى خويندكارىكى بەشى ھونەرى مېژو وابو كە لىتيان دەپرسى كى ئەم بالاخانە كۆنەى دروست كروە؟، ئەۋىش بىنەۋەى ترسى لە دلدا بى يان ملكەچى بى، ناۋى يەكىك لە پاشا دىرینەكان دىنى. دىنەكەيان ترس و نزاى تىدا نەبو، ھىچيان لەبارەى خواۋە نەدەزانى تاكو خوشيان بوئ و لىيى بترسن، زانىارىيەكەيان لىل و نارون و كەموكورت و تىكراپى بو، سام و خوشەۋىستى لە دەروندا بەرپا نەدەكردن.

فەلسەفەكەى يۇنان بەشۋەيەكى سەلۋىيانەۋە دانى بە بونى (واجب الوجود) نابو بىنەۋەى سىفەتى توانست و پەرۋەردگارىتى و دان و ستان^(۱) و بەزەيى بۆ بسەلمىتى، تەنھا خەلقكردنى يەكەمى بۆ سەلماندىو و ويست و زانست و مەبەستى لى داپرىبو، چەند سىفەتتىكى گشتىيان بە پىۋادانى بەدېھىناۋان بۆ بىرپار دابو كە لە شان و شكۆى نافەرىدگارىتلىان كەم دەكروە. بىنگومان بىرۋايەكى سەلۋىيانەش قەت سىفەتتىكى ئىجايانە بەدەستەۋە نادا و قەت نەشمانزانىۋە زىار و كۆمەلگە و رژىم و كروەۋە و بنىاتنانىك ھەبۋى لەسەر بىرۋايەپىكى سەلۋىيانە دامەزرا بى، بۆيە لە فەلسەفەى ئىغرىقىدا دىن لە روحى خوشۋىستى و ترسان و

پهنا وهبهر خوا بردن داپرا بو. به مجۆره دینی بهربلاوی جیهان روحیهتی ون کردبو و ببوه چهند رتۆرهسمو نه ریتیک و وهک تارمایی بروای لیتهاتبو.

ئهوانهتی که بونه موسلمان لهو زانیاره پر دهرد و نارون و مردوهرپا کوچیان کرد بو نیتۆ زانیاریهکی قول و رون و روحی که خیتۆ دهسلات بو بهسه ر روح و دل و جهسته دا و کاری له خوهره وشت و کۆمه لگه ده کرد و توانای هه بو ژیان بگریته خۆی و ریتۆشینی بو رهنگریژ بکات. بروایان به خوای خاوهن گه لئی ناوی پیروژ هیئا، که خاوهنی تهواوترین سیفه تی شایه ن به شکۆیه، پهروه ردگاری بونه وه ره، بهخشنده ی میهره بانه، پاشای روژی پاداشته، پاشاو پیروژگاره، ناشتیگار و په ناگاره،^(۱) زال و به دهسلاته، بالاده ست و گه و ره و مه زنه، نه فرینه ر و نافه ریدگار و وینه به خشه، کار به جی و خۆشه و یست و دلۆفان و لیبور دنگاره،^(۲) فه رمان و فرمان و هه مو شتیک مولکی ئه ون، په نا ده دات و په نا نادری.. تا هه مو سیفه ته کانیتری که له قورئاندا باس کراوه. پاداشته که ی به به هشته، سزاکه شی به دۆزه خه، بری به خشیانی بژیوی به دهسته، نه یینی نه رزو ئاسمانان ده زانی و به رازی^(۳) نیتۆ دل و ئاماژی چاوان ئاگاداره.. تا هه مو سیفه ته کانیتر که له باره ی توانست و زانست و کرداره کانیه وه له قورئاندا هاتون.

به هۆی ئه م بروایه فره وان و قول و رونه وه وه رچه رخانیک سیمه ریه ان له ده روندا به رپا بو، ئه گه ر یه کیک بروای به (لا اله الا الله) به یئنایه ده سه به جی ژینی ژیرۆژور ده بو، بروا په لوپۆی به هه ناویدا ده هاویشته و سه رجه م ده ماره کان و ههستی داده گرتوه، ده گه ل روح و خویینی تیکه ل ده بو، ره گ و ریشالی نه فامیتی هه لده کیشا و ئاوه زو دلی له پرشه نگ ته ژی ده کرد، پیای ده کرده پیایکیتر، له برواپته وی و دلیابون و ئارامگرتن و ئازایه تی و نه بجامدانی کاری له ئاسابه ده ردا داستانی وای تۆمار ده کرد که ئاوه ز و فه لسه فه و میژوی ره وشت پیی سه رسام ده بون، تا ئیتستاش و بو هه میشه ش هه ر جیتی دۆشدامان و سه رسامبونه،

۱ پیروژگار: القدوس ناشتیگار: السلام پیه ناگار: المؤمن.

۲ دلۆفان: الودود لیبور دنگار: الغفار.

۳ راز: نه یینی ناو دل.

زانستىش مەگەر بە پروايە كەى قول و تەواو شرۆڧەى بكات ئەگەرنا ناتوانى بە
ھىچ شتىكى تر پاساوى بداتەوہ.

نقورچەى وىژدان:

ئەم پروايە فىرگەيەكى رەوشتى و پەرۋەر دگەيەكى دەرونى بو، بروادارانى فىرى
ورەبەر زى و گەردەنكەشى و لەخۆپرسىنەوہ و ھەقپەرۋەرى دەکرد و لە مېژوى
رەوشت و دەرونناسىدا بەھىزترىن رەتكەرۋە بوہ كە مړوڧى لە رەوشتى چروكو
نامەردومانە گەپاندۆتەوہ. تەنانت لەو كاتانەشدا كە يەكېك ھاروژمېكى^(۱)
ئاژەلانەى بەسەردا زال دەبو و توشى تاوانېك دەبو، ئەگەر كەسېش نەيدىبايە و
دەستى ياساشى لى دور بوايە؛ تەنھا (پروا) ئۆقرەى لى ھەلدەگرت و بە توندى
سەرزنەشتى دەکرد و نقورچەى بە نازارى لە وىژدان دەدا و خەيالى پى ترس
دەکرد، تا لەبەردەم ياسادا پىنى لە تاوانى خۆى نەناپوايە دلئى ئارامى نەدەگرت،
بەخۆى بۆ سزاي توندوتىژى خۆى دەھات و بە دلئى ئارام و دەرونى مورتاحەوہ
سزاكەى وەردەگرت تا بەلكو لە تورەيى خوا و سزاي رۆژى دوايى رزگار بېئ.

مېژونوسە متمانەپېنكراوہكان لەم بارەوہ روداوى گەليك سەيرو ناوازيان بۆ
گېراوينەوہ كە تەنھا لە مېژوى ئاينى ئىسلاامىدا وېنەى ھەيە. يەك لەو
روداوانە موسلىمى كورپى ھەججاجى قوشەيرى خاوەنى (الصحيح) لە عەبدوللانى
كورپى بورەيدەوہ ئەوېش لە باوكيەوہ دەگېرېتەوہ، دەلئى: ماعىزى كورپى ماليكى
ئەسلەمى ھاتە لاي پېنغەمبەر ﷺ و گوتى ئەى پېنغەمبەرى خوا ستەم لە خۆم
كردوہ و زىنام كردوہ، دەمەوى پاكم بکەيەوہ)) پېنغەمبەر ﷺ رەوانى كردەوہ،
بۆ سبەننى ھاتەوہ و گوتى: ((ئەى پېنغەمبەرى خوا زىنام كردوہ)) پېنغەمبەر
ﷺ رەوانى كردەوہ، پاشان بانگى ھەندى لە خزمەكانى كردو لىنى پرسىن: پىتان
وايە ماعىز تېكچوبى؟ گوتيان: پىتان وايە عەقلى تېكەنچوہ و عەيىبى نيە.
جارى سېيەمېش ھاتەوہ لاي پېنغەمبەر ﷺ، بەلام خوشەويست دوبارە بەدواى

خزمانی دانارده وه و لیانی پرسی تیکنه چوه؟، نهوانیش دیسان گوتیان: نه خیر، تیکنه چوه. جا که بۆ جاری چواره م هاته وه، فرمانیدا قورتیکیان بۆ هه لکه نی و بهردبارانیان کرد.

پاشان ئافره ته غامدیه کهش هات و گوتی: ((نهی پیغه مبهری خوا زینام کردوه پاکم بکه وه)) پیغه مبهر عَلَيْهِ السَّلَام ره وانی کرده وه، بۆ بهیانی هاته وه و گوتی: نهی پیغه مبهری خوا بۆ ره وانی ده که یه وه؟ رهنگه بهتوئ وه کو ماعیز بمنیره وه، ئی بهو خودایه زینام کردوه و زگ پریشم، فرموی برۆوه تا مندا له کهت ده بی پاشان وه ره وه، که مندا له که ی بو به خو به مندا له که ی هاته وه لای پیغه مبهر عَلَيْهِ السَّلَام، پارچه په رژی که له مندا له که ی هالاندبو، گوتی: نه وهش مندا له که مه، فرموی: بگه رپوه شیری بدی تا له شیر ده بیته وه و خواردن ده خوات نه و سا وه ره وه. که مندا له که له شیر به وه هاته وه لای پیغه مبهر عَلَيْهِ السَّلَام و مندا له که شی له گه ل خوی هی نابو، مندا له که له ته نانیکه به دهسته وه بو ده یخوارد. گوتی: نه وه تانی نهی پیغه مبهری خوا له شیر بوته وه و نانیش ده خوات، پیغه مبهر عَلَيْهِ السَّلَام مندا له که ی دا به مسولمانیک و فرمانیدا قورتیکی تا سینگی بۆ هه لکه و پاشان بهردبارانی بکه ن. خالیدی کوری وه لید که نهویش به کیک بو لهو خه لکه ی بهردبارانیان ده کرد لئی چوه پیش و بهردیکی نهنگاوتی^(۱)، ژنه که چهند پرۆشکه خوینیکی لی پزا و به ده موچاوی خالیدی کهوت، نهویش جوینی پيدا، پیغه مبهر عَلَيْهِ السَّلَام گوتی له جوینه که بو، فرموی هیواش به خالید! جوین مه ده، سویند بهو خوایه ی گیانی منی به دهسته تویه یه کی وای کردوه نه گهر باجه ستینیش^(۲) نهو تویه یی بکر دایه خوا لئی خو ش ده بو). پاشان نوژی له سهر کردو نه سپه رده یان کرد^(۳).

۱ نه گاو تن: پیکان.

۲ به جه ستین: نهو که سه ی باج ده ستین.

(۳) صحیح مسلم، کتاب الحدود.

چوکدانه دان بو ته ماحی دونیا و ناره زو:

نهم پروایه ده سپاکی و داوینپاکی و ریزي مروځی ده پاراست، مروځ له مهر هوه و هست و ناره زو و ته ماحی دنیا دا خوځی پی راده گرت و نه ده پړوځا، نه گهر به ته نیا بایه و هیچ که سیش نه یدیبایه یان به ده سالات بایه و له هیچ که سیش نه تر سایه هر راسته پړی بو و خوځی نه ده دږراند. له میږوی فتوحاتی نیسلا میدا له کاتی غنیمت گرتندا هه لویستی ده سپاکی و نه مانته پاراست و دلسوځی و تومارکراوه که له میږوی مروځایه تیدا وینه نه بوه، نه مهش به هوځی بپروای به هیژ و هه سترکردن به چاودیری خواوه بو که له هه مو شوین و کاتی کدا نهم هه ست و پروایه یان له گه لدا بو.

طبهری ده لی: که موسلمانان دابه زینه ناو مه داینه وه و سهرجه م غنیمه دابه شنه کراوه کانیا ن کوکرده وه، یه کی که هات نیره و شتریکي چوارساله ی ته سلیمی خواوه نی غنیمه کان کرد. خواوه و نه وانه ی له گه لیدا بون گوتیان: هه رگیز هه لویستی و امان نه دیوه، هیچ شتیکت لی وهر گرتوه؟ گوتی: سویند به خوا له بهر خوا نه بوايه بوم نه ده هیئان. زانیان پیاوړیکي به پرتزو له خواتر سه، گوتیان: نه تو کی؟ گوتی: سویند به خوا پیتان نالیم تا نه نیوه و نه خه لکان نافه رینم نه کهن، من سوپاسی خوا ده که م و پاداشتی نوم به سه. پیاوړیکان به دوا دا نارد تا گه شته وه لای هاوړپیکانی، پیاوه که له هاوړپیکانی پرسى: نهم کابرایه کییه؟ نه وانیش گوتیان: عامری کورې عه بدی قه یسه^(۱).

گه رده نکه شی و دهر ونه رزی:

برو ابون به خوا سهری و بهرز کردبونه وه که بو هیچ که سیکی شوړ نه کهن، نه بو پاشای به زه برو زهنگ نه بو که شیش و مالمو نه بو هیچ سهر کرده یه کی دینی و دنیایی چه مانه وه یان نه بو، دل و چاویان پر له ترسو سامی خوا بو، بویه سامیان

له بچمی ئافهريدان و نهخش و نيگاری دونيا و روالهتی به سەنسەنه^(۱) و فشۆل نهبو، که سەیری پاشاو دەستوپۆهەنده کانیان ده کرد که بهم جوړه له نیو بهر فیهی و خوشگوزهرانی و نارایش و سلسله و پلپلهی دنیا دا ده ژیان، وهك بلیتی سەیری په یکهرو بوکه شوشه بکهن که پۆشاکي مرؤفیان ده بهردا بیټ، سامیان له لادا نه بو.

نه بو موسا ده گيریتته وه و ده لټی: که گه یشتینه لای نه جاشی، نه جاشی له مه جلیسه کهیدا دانیشتبو، عەمری کورپی عاص و عەماره ی کورپی یه ساریش له لای راست و چهپی دانیشتبون و قه شه کانیش کړو بیدهنگ، عەمر و عەماره به نه جاشیان گوتبو نه وانه کړنوش بۆ نابهن. جا که چوینه بهردهم نه جاشی که شیش و ره به نه کان گوتیان: کړنوش بۆ پاشا بهن. جه عفه ریش گوتی: ته نها بۆ خوا کړنوش ده بهین^(۲).

به سوک سەیرکردنی نارایش و روالهتی فشۆل :

سەعد بهر له ده ستپیکردنی شه ری قادسیه دا ریبی کورپی عامری به نوینه ر ناردە لای رۆسته می فه رمانده ی له شکری فارسه کان، ریبی که چه لای رۆسته م بیني مه جلیسیان رازاندوته وه و بهرگی بالیفه کانیان له زیر نه خشانده و فه رشی ئاوریشمیان راخستوه و گه وهه ر و مرواری به هاداریان رانوانده، رۆسته م تاجی له سه ر ناوه و که وای به نرخي به شان داداوه و سلسله و پلپله ی به نرخي له خو داوه له سه ر ته ختیکی له زیر دانیشتوه. ریبی عیش به بهرگیکی په رپوت و ته نکه لوه، به شمشیر و قه لغان و نه سپیکی کورته لوه وه ژورئ کهوت و که گه شته قه راغی فه رشه که دابه زی و نه سپه که ی له ته خته کان به سته وه، شمشیری له که مه ر بو، زیری له سینگ به سته بو، کلاره ئاسنه که شی له سه ر بو، بهم شیوه به بهر وه راژور هه لکشا، پاسه وان گوتیان چه که کهت دانئ نه و جا برؤ. گوتی:

۱ سەنسەنه: فه خفه خه.

(۲) البداية، ب ۳

نەھاتوم تا چەك دانىيم، خۆتان بەدواتان ناردوم، ئەگەر رىگەم دەدەن باشە ئەگەرنا دەگەرپىمەو، رۆستەم گوتى: رىگەى بدەن. ئەویش بەرەو لای رۆستەم چو، تاقەتى دەدايە سەر پىمەكەى و فەرشەكەى كون كون دەکرد. رۆستەم گوتى: بۆ چ هاتون؟ گوتى: خوا ناردوينى تا مەژۆلە مەژۆپەرستىيەو بۆ خواپەرستى و لە تەنگو تارى دىناو بەرەو گەش و گوشادى دىناو دوايى و لە بىدادى^(۱) دىنانى ناپەرەواو بەرەو دادى ئىسلام رزگار بکەين.

ئازايەتى بېيىنە و بېياكى لە ژين:

پرەبون بە رۆژى دوايى ئازايەتەكى لە ئاسا بەدەرەو سۆزىكى بە جۆشى بۆ بەهەشت خستبەو دل مۇسلمانان و لە ژينىش تا بلنى بېياكى^(۲) كەربون، رۆژى دوايى و بەهەشت و بەخشەكانى وەك چۆن بېيىنە لەبەرچاويان بو، وەك كۆترى نامەبەر بېئەوئەى لە رى لايدەن بۆى هەلەدەفرين.

لە شەپى بەدردا كاتىك مۇسلمانان شەكستيان خواردبو و دلسارد ببون، ئەنەسى كۆرى نەضر بەرەو مەيدانى راپەرى و سىنگى مەردايەتى وەپيش دا، لە رىدا سەعدى كۆرى موعاژى ديت و پىيگوت: هۆ سەعد! سويند بە پەرەردگارى كەعبە بەهەشتە بەهەشت، بە خاوى وا بۆنى بەهەشتى دەكەم، ئەنەسى كۆرى مالىك دەلى: كە تەرمەكەمان دۆزىيەو پتر لە هەشتا شوين برينى تير و ىم و شمشىرى لە جەستەدا بو، هاويەشپەرستەكان هەتكيشيان كەربو، بەجۆزىك بو كەس نەيناسىيەو، خوشكەكەى نەبى كە بە هۆى سەرەپەنجەكانى ناسىيەو^(۳).

پىئەمبەر ﷺ لە شەپى بەدردا فەرموى: راپەرن بۆ ئەو بەهەشتەى كە بە قەد ئەرەز و ئاسمانان بەرىنە. عومەرى كۆرى حومام گوتى: بە قەد ئەرەز و

۱ بىدادى: جەر و سەم.

۲ بېياكى: بېئەتى.

(۳) مەتفق عليه .

ثاسمانان؟! فہرموی بہ لئی. گوتی: بہہ بہہ! فہرموی: قسہ کہت بہ دلہ یان مہ بہ ستت شتیکی ترہ؟ گوتی: نابہ خوا ئہی پیغہ مہری خوا لہ بہر خوشی وتہ کہ تہ کہہ وا دہ لئیم، ہز دہ کہم منیش لہ بہہ شتیہ کان بم، فہرموی دہ دلنیابہ تو لہ وانہ.

کہ ئہ مہی بیست دہنکہ خورماکانی ناو تیردانہ کہی دہرہینا و لہ دلخوشییان دہستی کردہ خواردنیان، پاشان گوتی: بہ خوا ی تا ئہو ہہ موہ دہ خوم زور دہ خاہنئ و درہنگ دادئ! دہنکہ خورماکانی فرئی دا و خوی ہہ لکوتایہ نیو مہیدان و تا شہہید بو شہری کرد^(۱).

ئہ بویہ کری کوری ئہ بو موسای ئہ شعہری دہ لئی: رویہ روی دوزمن و ہستابوین، لہ وکاتہ دا لہ باوکم بیست دہیگوت: لہ پیغہ مہر ﷺ گوی لیبو دہیفہرمو: دلنیابن بہہ شت لہ بہر سیبہری شمشیران دایہ. پیایوکی روتہ لہی شرو لہ ہہ لئسایہ و ہ گوتی: بہ گویی خوت گویت لیبو! گوتی: بہ لئی. پیاوہ کہ چوہ لای برادرہ کانی و گوتی: بو دوا جار سلاوتان لیبئ، من دہ چمہ ناو شہری تا نہ شکوریم ناگہریمہ و ہ، شمشیرہ کہی گرت و لہ کالانہی دہرہینا، کالانہ کہی شکاند و فرییدا، جاریکی تر بہ تہمای نہما. بہ شمشیری روتہ و ہ روی کردہ دوزمن و تا شہہید بو شہری کرد^(۲).

عہ مری کوری جہ مو ح پیایوکی شہل بو، شہلئکی زور شہل، چوار کوری ہہ بو، لہ گہل گشت غہزاکانی پیغہ مہر ﷺ بہ شدار دہ بون. کہ پیغہ مہر ﷺ خوی و موسلمانانی نامادہ کرد تا بو غہزای ثوح دہ ربچن، عہ مریش ویستی دہ گہل کورہ کانی دہ ربچیت، بہ لام کورہ کانی پییان گوت: بابہ گیان، خوا روخسہتی توی داوہ، توخوا لہ مالہوہ بمینہوہ، ئیمہ لہ جیاتی تو ش دہردہ چین، چونکہ خودا جیہادی لہ سہر تو ہلگرتوہ. عہ مریش چوہ لای پیغہ مہر ﷺ و گوتی: ئہی پیغہ مہری خوا کورہ کانم لینا گہرین منیش بہ شدار بم، سویند بہ خوا ہز دہ کہم شہہید بمو بہ لاقی شہل لہ ناو بہہ شت پیاسہ بکہم. پیغہ مہر ﷺ

(۱) رواہ مسلم.

(۲) رواہ مسلم.

وہلامی دایہوہ و فہرموی: عہمرا! خوا جیہادی لەسەر تۆ ھەلگرتوہ، بە کورەکانیشی گوت: ئیوہش وازی لئی بیئن بەلکو خوا شەھیدی پئی بەخشی، پاشان لەگەڵ پیغەمبەر ﷺ دەرچو و لە شەہری ئوحد شەھید کرا^(۱).

شەددادی کوپی ھاد دەگێریتەوہ و دەلئی: پیاوێکی دەشتەکی ھاتە لای پیغەمبەر ﷺ بروای ھیناو وەشوینی کەوت، پاشان گوتی دەگەڵ تۆ کۆچ دەکەم، پیغەمبەر ﷺ چەند ییاوەرێکی راسپارد ناگیان لئی بیئت و یارمەتی بدەن. کە شەہری خەیبەر روی دا پیغەمبەر ﷺ چەند شتیکی بە غەنیمەت گرت و دابەشی کرد. بەشی دەشتەکیە کەشی دایە برادەرەکانی و فہرموی کە ھاتەوہ بیدەنئ، ئەو لەو کاتی مەرئومالائی برادەرەکانی بردبوہ لەوہرئ، کە گەپایەوہ بەشەکیان پێدا. گوتی: ئەمە چیە؟ گوتیان بەشی خۆتە و پیغەمبەر ﷺ بۆی دانائوی. بەشەکە ی ھەلگرت و چوہ لای پیغەمبەر ﷺ و گوتی: ئەی پیغەمبەری خوا ئەمە چیە؟ فہرموی: بەشی خۆتە، گوتی: بۆ ئەمە وەدوات نە کەوتوم، بۆ ئەوہ ھاتوم تا تیریکم بە گەر و بکەوێت و شەھید بم و بگەمە بەھەشت. فہرموی ئەگەر راست بکە ی خوا بە راست دەخاتەوہ. پاشان چوئەوہ شەہرئ، تەرمەکیان ھینایەوہ لای پیغەمبەر ﷺ و گوتیان کوژراوہ. فہرموی: خۆیەتی؟ گوتیان: بەلئی. فہرموی: لەبەرئەوہی راستی کرد بۆیە خواش شەھیدی پئی بەخشی^(۲).

لە خۆپەرستییەوہ بەرہ و خواپەرستی:

موسلمانەکان پێشان بەرلەوہی برپاویئن لە روی کار و ئاکار و رەوشت و دانوستان و سیاسەت و کۆمەڵایەتیدا لە بیسەرۆبەری و پاشاگەردانی دابون و بۆ ھیچ دەسەلاتیک ملکچ نەبون، بئی سیستەم بون، رییازیکی دیاریان نەبو، بەگۆیرە ی ھەوہست دەگوزەران و بە کویری ملیان دەنا و رەمەکیانە پەلیان

(۱) زاد المعاد : ۳ / ۱۳۵ .

(۲) زاد المعاد : ۳ / ۱۹۰ .

ده بروت، به لام نیستا که پروایان هیئاوه له نیو په ژینی پروا و خواناسی دان و لیی دهرناچن، پروایان به پاشایه تی و دهسه لات و فرمانه کانی خوا هیئاوه و خویان به بنده دهزانو و گهردهن کهچن، گوپرایه لی ره هایان بو خوا هیه و له حوکمی خوا لاری نابن و به مولانادهن، له کله شیتان دابه زیون و هه وه ست و خوپه رستیایان تور داوه^(۱)، بنده ی دلسوزی خوان و مال و گیان و مامه له یان به گوپره ی ره زامه ندی خواجه، شهر و مه سره تیان به نیزی خواجه، له پیناو خوا خوشنود^(۲) و توره ده بن و ده به خشن و ده سنن و په یوه ندی ده به ستو و ده برن.

چاک له زمانی قورئان و پیغه مبر ﷺ ده گه یه شتن، له نه فامیتی که ده گه لی پیگه یشتبون حالی بیون، راست و ره وان له واتای نیسلامیان له لا رون بو، زانیان نیسلام واته کوچکردن له ژیانیکه وه بو ژیانیکه تر، له زیدیکه وه بو زیدیکه تر،^(۳) له حوکمیکه وه بو حوکمیکه تر، له بیسه روبه ریه وه به ره و دهسه لات، له شهر و شوپره وه به ره و ملکه چی، له خوپه رستیه وه به ره و خواپه رستی، ده یانزانی که ته گهر هاتنه نیو نیسلام رای زال بو شهره و کهس نابج کیشه ی له گه لدا بکات یان بوچونی خوی و په یش بخت و ته زیه تی پیغه مبر بدات، ده یانزانی دادگاکاری^(۴) ته نها بو لای خوا ده گه پیندریتسه وه و راو بوچونی کهس حوکم ناکات و باو و نه ریت رولی نامینن و نه فس ناکریته پتودان، بویه که ده بونه موسلمان له ژیانی نه فامی و گشت تاییه تمه ندی و باو و نه ریته کانیه وه به ره و نیسلام و گشت تاییه تمه ندی و نه ریت و ره وشه کانی کوچیان ده کرد، هر دوا به دوا ی ته وه ی که نیسلامیان قبول ده کرد ده سبه جی ته و هر چه خانه مه زنه به ریا ده بو.

بو وینه جاریکیان پیغه مبر ﷺ ته وافی به ده وری که عبه دا ده کرد، فوزاله ی کوری عومه یری کوری مه لوحیش هیدی هیدی لیی نزیک ده بوه وه، ده یویست

۱ تورپدان: فری دان.

۲ خوشنود: رازیبون.

۳ زید: نیشتمان، شوتنی له دایکبون.

۴ دادگاکاری: تحاکم.

بىكوزى. پىغەمبەر ﷺ فەرمى: فوزالە ئەتۆي: گوتى: بەلى فوزالەمە ئەي پىغەمبەرى خوا. فەرمى: لە دلى خۆتدا چت دەگوت؟ گوتى: هيچ، يادى خوام دەکرد. پىغەمبەر ﷺ پىكەنى و فەرمى: داواي ليخوشبون لە خوا بکە، پاشان دەستى خستە سەر سىنگى، فوزالە دلى دامرکايەو و دەيگوت: سويند بە خوا هيشتا دەستى لەسەر سىنگم هەلنەگرتبو وام ليهاات کەسم لە پىغەمبەر خۆشتر نەويت. دەلى: پاشان بەرەو مالهەو گەرامەو و لە ريگادا ئەو ژنەم دیتەو کە پيشتر پيم گوتبو تەماي چم هەيە. بانگى کردم گوتى: وەرە بزائم چت کرد؟ گوتم: خوا و ئىسلام رازى نابن وەلامت بدەمەو^(۱).

رەبىرە رۆن و نەگۆرەکانى بانگە وازى پىغەمبەران لەبارەى خواو:

پىغەمبەران-سلاوى خويان لىبى- زات و سيفەت و کردەوەکانى خويان بە خەلک ناساندبو، لە سەرەتاي پەيداى بونەوەر و سەرەنجاميان ناگادار کردبونەو، پيشان راگەياندبون کە مەرۆف لە دواي مردندا چارەنوسى بە کوئ دەگات. خەلک هەمو ئەو زانستانەيان لە دەمى پىغەمبەرانەو بىستبو بيئەوئى ماندو بوين يان بەدواي ليکۆلینەو و سۆراخکردن ويئل بوين، چونکە خويلان پيشەکى و سەرەداويان لەدەستدا نەبوە تا بە مەبەستى ناديار بگەن بيگومان ئەم زانستانەش لەو ديوى پەردەى سروشت و هەستەو، بۆيە چاوى مەرۆف بۆى بر ناکا و هەستيش تيبدا کار ناکات و زانيارىيە سەرەتاييەکانيشيان لەبارەو نە.

بەلام خەلکە کە سوپاسى ئەو بەخششەيان نەکرد و کاریان هەلەشاندەو و سەرلەجى^(۲) بە خەست و خوئى پييدا هەلچونەو، سەريان بە دوى ناديارى وا دەنا کە هيچ دەرەتانيکى نەبى، بەلەد و چاوساغيان نەدەدۆزيەو تا رينويئ بن بەلکو پتر گومرا دەبون، لەو ئاسمانگەرەش ماندوتر و سەرقاتر دەبون کە لەبارەى جوگرافياو قەناعەت بەزانستى مەرۆفایەتى ناکات-کە سالاھى سالاھ

(۱) زاد المعاد: ۲ / ۳۳۲ .

۲ سەرلەجى: سەرلەنوئى.

پيوانه کاري و نه خشه سازي بۆ ئه نجام دراوه- و ههول دهدا سه رله نوێ به رزايي شاخه کان و قولايي ده رياکان و فره واني بيابانه کان و مه ودا و که وشه نه کان^(۱) پيوانه بکاته وه! که چي ته مه نه که شي کورته و هينده بر ناکات، وزه ي بئ پرسته و به شي ناکات، ئامرازي که موکوپه و باري نابات، بۆيه هينده ي نه برد شه نگی له بهر برا و وره ي به ردا، له ئه نجامدا کۆمه ليک زانياري و پيوانه ي شيواوي هيئايه وه. جا ئه واني به بي چاوساغ و بي رينوئي له باره ي خواوه پيئه لچون به هه مان شيوه کۆمه ليک بۆچوني هه له ق و به له ق و زانياري که موکوپ و ورته ورتي وئيل و ليل و بيردۆزه ي نابه کاميان هيئايه وه، خويان و خه لکيشيان به گو مپرا برد.

ههروه ها پيغه مبه ران- سلاوي خويان ليبي- گه ليک ريبيري نه گۆر و جيگيري وايان فيري مرۆڤ کرد بو که له گشت شويين و کاتيک بن به بنچينه ي ژياريکي پايه دار و ژيانيکي ئاسوده، به لام ئه وان سه رده م بۆ سه رده م خويان ليبي به شتر ده کردو، ژياريان له سه ر ليواي کهنده لانيکي دارماو و بناغه يه کي داروخاو و به پيوداني پيوان و ئه زمونان بنياد نايه وه، بۆيه بناغه ي ژياره کهيان راخزا و ديواره کاني داروخا و بان و ساپيته کهيان به سه ردا ته يي.

به لام ياهه ران- ره زاي خويان ليبي- که گشت ئه و زانستانه يان له ده مي پيغه مبه ره وه ﷺ وهرگرت گه ليک به خته وه ر و سه رکه وتو بون، ماندو نه بون و له به رويوم به هره مه ند بون، وزه و زي ره کي و کوششيان بۆ کاري تر ته رخان کرد و کاتيان بۆ به رفره بو و له کاري سو دبه خشي دين و دنيا دا به سه ريان برد، ده ستيان به په تيکي پته و گرت و به هوشي دل دينيان وهرگرت.

به ندای سییهم

کۆمه لگهی ئیسلامی

چه پکیک گول:

بروابون به خواو به پیغه مبهه و به رۆژی دواپی و ملکه چبون بۆ خوا و بۆ دینه کهی چفت و چه ویلیه کانی ژیاپی تهخت کرد، هه مو تاکیکی کۆمه لگهی مرۆفایه تی برده وه شوینی شایانی خۆی، نرخ و ریزی کهم نه کرده وه له پیی خوشی نه برده ده ره وه، هه مو مرۆفه کانی دنیا بونه چه پکیک گولسی بی چقل، بونه یه ک خیزان، باوکی هه موان ناده م بو، ناده میش له گل بو، عه ره ب و عه جه م^(۱) جیاو زیان نه بو، جیاوازی ریزیش به ته قوا بو. پیغه مبهه ﷺ ده یفه رمو: ((كُلُّكُمْ بَنُو آدَمَ وَآدَمُ خُلِقَ مِنْ تُرَابٍ، لِيَنْتَهِيَنَّ قَوْمٌ يَفْخَرُونَ بِآبَائِهِمْ أَوْ لِيَكُونُنَّ أَهْوَنَ عَلَى اللَّهِ تَعَالَى مِنَ الْجَفَلَانِ^(۲)): هه موتان له نه وهی ناده من، ناده میش له خۆل خهلق بو، با نه وانهی خۆ به باوو یاپیران هه لده نه وه واز بیتن ده نا له لای خوا له قالۆچه ش بی ریزتر ده بن)).

خه لک نه وه شی ده بیست که ده یفه رمو: ((يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ اللَّهَ قَدْ أَذْهَبَ عَنْكُمُ غُبِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ وَتَعَظَّمَهَا بِآبَائِهَا، فَالنَّاسُ رَجُلَانِ، رَجُلٌ بَرٌّ تَقِيٌّ كَرِيمٌ عَلَى اللَّهِ تَعَالَى، وَفَاجِرٌ شَقِيٌّ هَيْنَ عَلَى اللَّهِ تَعَالَى^(۳)): هۆ خه لکینه! خوا تانه وته شه رگرتن و شانازی کردنی نه فامیانه ی به بابو باپیرانی له سه ر لابر دون، بزائن ئیستا خه لک دو جوړن: یان پیاویکی چاک و له خواتر سه و له لای خوا زۆر به ریزه، یان پیاویکی خراپ و له خوا یاخیه و له لای خوا زۆر بیترخه)).

(۱) به کهسانی غهیری عه ره ب دگوتری عه جه م. وه رگیز

(۲) تفسیر ابن کثیر، سورة الحجرات.

(۳) رواه ابن أبي حاتم .

ھەروھە دەیفەرمو: ((إِنْ أَسَابَكُمْ هَذِهِ لَيْسَتْ لِمَنْسَبَةٍ عَلَى أَحَدٍ، كُلُّكُمْ بَنُو آدَمَ، طَفُّ الصَّاعِ لَمْ يَمْنَعُوهُ، لَيْسَ لِأَحَدٍ عَلَى أَحَدٍ فَضْلٌ إِلَّا بِدَيْنٍ وَ تَقْوَى^(۱): كەس بە نەژادو رەجەلەك لەسەر كەس گەورەتر نابێ و كەسێش كەمتر نابێ، ھەموتان نەوێ ئادەمنو وەك زاری تەرازو بەرانبەرن، كەس ھێچى بەسەر كەسێترەو نە، مەگەر بە دین و تەقوا)). ئەبۇزەر-خوایى رازى بێ- لە پیغەمبەر ﷺ دەگێڕێتەو كە فەرمویەتى: ((أَنْظِرْ فَأَنْتَ لَسْتَ بِخَيْرٍ مِنْ أَحْمَرَ وَلَا أَسْوَدَ، إِلَّا أَنْ تَفْضُلَهُ بِتَقْوَى اللَّهِ: بڕوانە، تۆ لە ھێچ كەسو لە ھێچ سور و رەش پیستیك چاكتر نیت تەنھا بەتەقوا نەبێ)). ھەروھە لە شەودا كە لەخوای دەپارایەو خەلك گۆییبیستی دەبون كە دەیفەرمو: ((وَأَنَا شَهِيدٌ أَنْ الْعِبَادَ كُلَّهُمْ أَخَوَةٌ^(۲): من شاھیدم كە ھەمو بەندەكان بۆ یەكترن)).

ئەو كەسەى بانگەواز بۆ دەمارگیری بكات لە ئێمە نیه :

پیغەمبەر ﷺ رەگ و ریشالی نەفامیتی ھەلكیشا و تۆو كەى لەناوێرد و گشت پەنجەرەكانى داخست، فەرموی: ((لَيْسَ مِنَّا مَنْ دَعَا إِلَى عَصَبِيَّةٍ، وَلَيْسَ مِنَّا مَنْ قَاتَلَ عَلَى عَصَبِيَّةٍ وَأَيْسَ مِنَّا مَنْ مَاتَ عَلَى عَصَبِيَّةٍ^(۳): ئەو كەسە ھەرگیز لە ئێمە نیه كە بانگەواز بۆ دەمارگیری دەكات یان شەرى لە پێناودا دەكات یان لەسەرى دەمرێ)). جابری كورپى عەبدوللا دەلێ: ((لە غەزادا بوین كۆچەرێك لەقەبەكى لە یاریدەدەرێك^(۴) دا. یاریدەدەرەكە ھەلیدی و گوتی: یاریدەدەرە! ھەلسن یارمەتیم بدەن، كۆچەرێكەش گوتی: كۆچەرە! ئێو ھەلسن. پیغەمبەر ﷺ فەرموی: واز لەو دەمارگیریە بێنن، بۆگەنە^(۵))).

(۱) رواه امام أحمد .

(۲) رواه ابو داود .

(۳) رواه ابوداود .

(۴) كۆچەرەن: المهاجرين . یاریدەدەرەن: الانتصار

(۵) رواه البخاری

پیغمبر ﷺ فیزو ده ماری نه فامیتی حرام کرد. نه فامیتی عهده به کان بهی سنور پشتی یه کتریان ده گرت به لام پیغمبر ﷺ سنوری بۆ کیشا، یه کیك له نهریته جیگیر و په ننده هه ره باوه کانی نه فامیتی ده یگوت: ((أَنْصُرَ أَخَاكَ ظَالِمًا أَوْ مَظْلُومًا: براكهت زالم بی یا سته مدیده، له پشتی به و یارمه تیده))، به لام پیغمبر ﷺ پی فرمون: ((مَنْ نَصَرَ قَوْمَهُ عَلَى غَيْرِ الْحَقِّ فَهُوَ كَالْبَعِيرِ الَّذِي رَدِي فَهُوَ يَنْزَعُ بِذَنْبِهِ^(۱): نهو که سهی هۆزه که ی له سهر ناههق سه ربخات وه که نهو وایه و شتریک قاچه کانی له زهوی رۆچوبی و عاسی بوبی نهویش به کلکیه وه ده ری بیی)).

دهرون و ناوهزی موسلمانان عهده به جوریک که گۆرا په ننده باو و بلاوه که ی پی قبول نه کری، بۆیه که پیغمبر ﷺ جاریکیان فرموی: ((أَنْصُرَ أَخَاكَ ظَالِمًا أَوْ مَظْلُومًا)) خۆ پی رانه گیراو پرسى: نهی پیغمبره ی خوا قهینا نه گهر سته مدیده بی به لام نه گهر زالم بی؟ فرموی: که دهستی زالمه کهت گرت و نه تهیشت ستم بکات که واته پشتیت گرتوه))^(۲).

هه موتان شوان و بهر پرسن:

له کۆمه لگهی ئیسلامیدا چین و توژیو ره گهزه جیاوازه کان هاوکاری یه کتر و دهست له ناو دهست بون، کهس مافی کهسی پیشیل نه ده کرد، پیاو سهرداری ئافرهت بون چونکه خوا پلهیه کی پتری پی به خشیون و دابینکردنی بژیویان له نهستۆ بو، ئافره تانیش خوا په رست و داوینپاک و چاکه کار بون، ههروه که ئهرکی ژنانه یان له سه ر شان بو مافی په وای خۆشیان هه بو، سه رجه م تاکه کانی کۆمه لگه شوان بون و له کار و خه لکی ژیر دهستیان بهر پرس بون، پیشه واه له خه لک بهر پرس بو، پیاو له خاوه خیزانی بهر پرس بو، ئافرهت له مائی میرد و مندالانی بهر پرس

(۱) تفسیر ابن کثیر .

(۲) حدیث متفق علیه .

بو، خزمەتكار لە مالى گەورەكەى بەرپرس بو^(۱)، بەمجۆرە كۆمەلگەى ئىسلامى كۆمەلگەىەكى رىپراست و سەرپراست بو، لە كاروبارەكانى خۆى بەرپرس بو.

خوێرايه‌لى له سەرپيچيدا نيه:

موسلمانەكان تەنها لەسەر هەق ھاريكار بون و كاريشيان بە پرس ورا بو، ئەگەر خەليفە لەسەر گوێرايه‌لى خوا بوايه گوێرايه‌لى دەبون و ئەگەر لە خواش ياخى بوايه گوێرايه‌لى نەدەبون، دروشمى حوكميان بریتى بو لە: ((لا طاعة لمخلوق في معصية الخالق)^(۲): هه‌يچ كەسێك گوێرايه‌لى بۆ ناكړئ ئەگەر فەرمانەكەى سەرپيچى خواى تيدا بێ)). مالى و گەنجينه كە پيشتر خوراكى دەمى پاشايان بو و دەولەمەندەكان بە فيل و گزى دايانده‌گرت؛ بوه مالى خوا و تەنها لە پیناو خواو بۆ كارى خێر خەرج دەكرا و موسلمانانیش ئەمىندارى بون. خەليفە وەك سەرپەرشتى هەتیو ئەگەر پتيوست بوايه بە قەد پتيوست خەرجى دەكرد و ئەگەر پتيوستيشى پێ نەبوايه دەستى بۆ دريژ نەدەكرد. زهوى‌وزار كە پاشاو كاربه‌دەستان بە ئارەزوى خۆيان دەيانبەخشى و زهوتيان دەكرد يان وەك پارچە پەرۆ دايانده‌بړى، بوه مولكى خوا و ئەگەر يەكێك بە قەد بستێك سته‌مى بكردايه خوا لە حدف تەبەقەى زهوى دەيبرده خواره‌وه.

پيغه‌مبەر ﷺ شويى روح و دەرونى كۆمەلگەى گرتەوه:

كۆمەلگەى مروّفايه‌تى لە سەرله‌به‌رى ژيان و لە ھەر شتيكى وەریدەگرت يان جيّیدەهيشت گوروتين و چالاكى نەمابو، ماندو و شەكەت و خنكا بو، لە پیناو مەرامى گەورەكەيدا بە نابەدلى و بە ناچارىه‌وه پەلكيشى شەڕ دەكرا، هيشتا تۆلەى نەسەندبووه و برينى ساريژ نەببو كەچى بە تۆبزی ناشتەوايى پى مۆر دەكرا. لەم كۆمەلگەىدا پياوھەكان ناچار دەكران قوربانى بدن و ماندويتى ببينن

(۱) متفق عليه .

(۲) متفق عليه .

و نازاری کاری سەخت بچیزن بئنهوهی بۆ مەبەستیکی رهوا بئو و ویردان و سۆزی له گەڵدا بئ، سەرکرده کانیان خۆش نەدهوێست و سەرکردهش ئهوانی خۆشنه دهوێست کهچی ناچاربون گوێپایه لئ کهسانیک بن خۆشیان نهوێت، ده بوایه سەرومال بۆ کهسانیک بکه نه قوریانی که رقیان لئ ده بونهوه، پشکۆی دلان خامۆش ببو، سۆزی دهرonan سارد و کز ببو، خه لک ده گەل دورویی و رواله تبازی^(۱) و ناپاکی گهوره ببون و دهرون ده گەل زه بونی و ژێرده ستهیی و ملشۆری و سته مباری راهاتبو .

ئهو سۆزه به هیزه- که مایه ئه غامدانی زۆریه سەمه ره کانی مرۆفایه تی و داستانه نەمره کانی میژوه، که خه لک پیی ده لئین (خۆشه و یستی)- له ئارادا نه مابو، ماوهی چه ندين سه ده بو کهس پهیدا نه ببو وه جۆشی بخته وه و به رویومی لئ وه به رههم بئینئ، خۆشه و یستی هەر هینده بو که شاعیرانی کۆن و نوێ چه ند شعریکی له پیناو جوانی جۆراوجۆر و دیمه نی دلرفینتی فانیدا پیهه لبلین و هیچی تر.

له نیو ئهم کۆمه لگه سه رگه ردان و سته مدیده یه دا محمد ﷺ راپه ری و کۆت و زنجیری هه لوه شاندا، پاشان شوینی روح و دهرون و دل و چاوانی گرت ه وه، موحه مده ﷺ ئهو مرۆفه بو که خوا به رزترین سیفه ته کانی جوانی و ته واری و ته ژترین واتا کانی باشی و چاکه کاری تیدا کۆ کرد بۆوه، یه کیک له ریگا بیدیایه سامی لیده کرد، که له گه لئ تی که ل ده بو خۆشی دهوێست. یه کیک له وه سفیدا ده لئ: بهر له محمد و له دواشیدا که سم وه کو ئهو نه دیوه. پیاو که ده بیینی پر به دل خۆشی دهوێست وه ک چۆن ئاو له تافگه وه به ره و گۆلاو هه لده رژی، دل و دهرون بۆی کیش ده بو وه ک چۆن ئاسن به موگناتیس کیش ده بئ، ده تگوت روح و دل رۆژگاریکه بۆ دیداری چاوه رپین، نه ته وه که ی به جۆریک خۆشیانویستوه و فه رمانیان جی به جی کردوه له میژوی شهیدا و خۆشه و یستان شتی وا نه بوه. له راده به ده ر خۆشیان

ويستوه و سەرو مال و ژنو منداليان بۆ کردۆتەوه قورباني، بە شيۆههك نه له پيشتەر و نه له پاشتر هاوشيوهه نەبوه.

خۆشويستن و بالاگەردبونی بيوينه :

روژتيكيان دواي ئەوهي ئەبوبەكری كورپى ئەبو قوحافە ببوه موسلمان، هاوبەشپەرستەكان لىي كۆبونەوه و خستيانە ژير دەست و پييان و خراپيان ليدا، عوتبەي كورپى رەبيعه هەردو كەوشەكەي پيڤكهوه گرتبوه دەست و رايدەوه شاندە دەموچاوي، هەمو لەشيان كرده خوئين، دەم و لوت و چاوي جيا نەدەكرايهوه، خوئين لە زگي نەدەوهستا، بەرەي تەميهكان كە خزمى بون هاتن خەلكەكەيان دورخستەوه و خستيانە ناو پۆشاكك و برديانەوه مالهوه، لە مردنى ينگومان بون، تا بەرەبەري ئيواري هەست و خوستى نەبو، بەلام هەركە بەهۆش خۆي هاتەوه گوتى: پيڤه مەبەر چى بەسەر هات؟ خزمەكانى قسەي رەق و ناخوشيان ئاراستە كرد و سەرزەنشتيان كرد و پييان گوت: تۆ لەسەر موخەمەد وات لى بەسەر هاتو هيشتا لەو دەپرسى؟! بەجيان هيشت و بە داكيان گوت: ئەگەر ئاو بى نان بى برىكى دەرخوارد بەد. پاشان داىكى چو پشت سەري و زۆري قسە بۆ كرد واز بىنى، بەلام ئەو هەر دەرگوت: پيڤه مەبەر چى بەسەر هات؟ داىكى گوتى: بپروا بكە ئاگام لى نيه. گوتى: بپۆ بۆ لاي داىكى جومەيلي كچى خەتتابى لەو بپرسە، ئەويش چو لاي و گوتى: ئەبوبەكر دەلى موخەمەدى كورپى عەبدوللا چى بەسەر هاتو؟ گوتى: نە ئەبوبەكر دەناسم و نە موخەمەد، ئەگەر حەزىش دەكەي ديمە لاي كورپەكەت. گوتى: باشە وەرە. جا كە ئەبوبەكرى بەو پەشوكاويه ديت ئاو لەسەر جى كەوتو و رەنگى مردوى لى نيشتو، قىژاندى و گوتى: بەو خودايە ئەو كەسانەي وايان لى كردوى خوانەناس و بىپروان، ئوميدەم هەيه خوا تۆلەيان لى وەرگرتەوه، ئەبوبەكر لىي پرسى: پيڤه مەبەر چى بەسەر هات؟ گوتى: ئاخىر داىكت لىزەيه، گوتى: قەيناكە، گوتى: ساغ و سەلامەتە.

گوتى: لە كوتيه؟ گوتى: لە مالى كورپى ئەرقەمە. گوتى: دەسویند بە خوا تا نەگەمە لاي پيڤه مەبەري خوا نان و ئاوم بە گەرو ناكەوئ. پاشان هەر لەوى مانەوه

تا ئېواره داهات و خەلك ھاتوچۆى نەما، ئىنجا ھەريەكەو بن پىليكيان گرت و برديانە لای پيغەمبەر ﷺ))^(۱).

ژنيكى ئەنسارى لەشەرى ئوحددا باوك و برا و ميژدەكەى شەھيد کران، کە تەرمەکانيان ھيئايەوہ گوتى: ئەدى پيغەمبەرى خوا چۆنە؟ گوتيان: سوپاس بو خوا سەلامەتە گوتى: کوانى با بيبينم، کە بينى ئەوجا دلتيا بو و گوتى: مادەم تۆ سەلامەت بى ھيچ بەلایەك سەخت نيە^(۲).

کە خوبەيبیان برده سەر تەختەدارى تيرباران کردنى، گوتيان: ھۆ خوبەيب! حەز دەكەى موحەممەد ليژە لە جيى تۆ بوایە؟ گوتى: ھەرگيز، ئەك لە جيى من بى، بەلكو حەزدەكەم من بکوژيتم ئەك ئەو دپکيکى لە پى راجى. ئەوانيش گالتەيان پيکردو دايانە قاقای پيکەنين^(۳).

زەيدى کورى ثابت دەگيرپيژتەوہ و دەلى: پيغەمبەر ﷺ رايىسپاردم سەعدى کورى روبەيبە بدۆزمەوہ، فەرموى: ئەگەر دۆزيتەوہ سلاوى منى پى بگەيەنە و بلئ: پيغەمبەرى خوا دەلى ھالى چۆنە؟ منيش لەنيو تەرمەکاندا دەگەرەم تا دۆزيمەوہ، لە ھەفتا شوين بە تير و رم و شمشير بريندار ببو پيتم گوت: سەعد! پيغەمبەر ﷺ سلاوت ليژدەکات و دەلى ھالت چۆنە؟ گوتى سلاو لە پيغەمبەر ﷺ ييش بى و پيى بلئ: ئەى پيغەمبەرى خوا وا بو و بەرامەى بەھەشت دەکەم. تۆش بە خزمە ياريدەدەرەکانم بلئ: تا ھاناي چاويان دنيا بيبين ئەگەر بيپرواکان ھەر زەبريک لە پيغەمبەر ﷺ بوەشينن لە لای خوا شەرمەزارن. پاشان گيانى دەرچو^(۴).

(۱) البداية والنهاية : ۳ / ۳۰ .

(۲) رواه ابن اسحاق امام المغازي، ورواه البيهقي مرسلًا .

(۳) البداية والنهاية : ۴ / ۶۳ .

(۴) زاد المعاد : ۲ / ۱۳۴ .

ئەبو دوجانە لەشەرى ئوحددا سىنگى لە پىڭەمبەر ﷺ كەردبو، ھەمو ئەو تیرانەى لە پىڭەمبەریان دەگرت بە پىشتى وى دەكەوت كەچى لە شوینى خۆشى نەدەجولاً و لاندەدەكەوت^(۱).

مالىكى ئەلخەدرى ھەمو برىنەكانى لەشى پىڭەمبەر ﷺ ھەلمشت تا پاك بونەو، پىڭەمبەر ﷺ پىتى گوت: لە دەمتى فرى دە، گوتى سویند بەخوا فرى نادەم^(۲).

ئەبو سوفیان كە چو ھەدینە، لەویدا چو ھەمى مالى كەچەكەى-دايكى ھەبىبە، وىستى دانىشى بەلام دايكى ھەبىبە زو ھەسیرەكەى ھەلگرت و نەبەشت لەسەرى دانىشى، ئەبو سوفیان گوتى: كچم! نازانم لەبەر جىگاكت بو یا لەبەر منت بو؟ گوتى: لەبەر ئەو بو جى پىڭەمبەر ﷺ بو، تۆش ھاوبەشپەرستى، پىسى^(۳).

عوروى كورى مەسعودى شەقەفى دواى ئەو ھەى لە پەيمانى ھودەبىبە گەراپەو بە برادەرەكانى گوت: ھەياران! سویند بەخوا بە ھەفد بۆ لای گەلێك لە پاشايان چومە، چومە لای قەيسەر و كیسرا و نەجاشى، سویند بەخوا ھىچ پاشايەك نەدیو ھەكو یاوەرانى موھەمد رىزى موھەمد دەگرنو بە گەورەى دەزانن؛ رىزى بگرنو بە گەورەى بزائن، سویند بە خوا كە بەلغیش فرى دەدا زو یەكێكان دەگرتەو ھە لە دەموچاوى و لەشى ھەلدەسو، كە فەرمانیان پیدەكا یەكسەر رادەپەرن، كە دەستنوێژ ھەلدەگرت خەرىكە لەسەر پاشاوەى ناوھەى بىتە شەر و ھەرىكە دەیەوئ كەمىكى ھەركەوئ، كە قسەى لەلادا دەكەن دەنگیان زۆر نزم دەكەنەو، لەبەر رىزو گەورەبىبەكەى زۆر تەماشای چاوى ناكەن^(۴).

(۱) ھەمان سەرچاوەى پىشو.

(۲) ھەمان سەرچاوەى پىشو: ۱۳۶/۲

(۳) سیرە ابن ھشام: ذكر الاسباب الموجبة للمسیر الى مكة .

(۴) زاد المعاد : ۳ / ۱۲۵ .

ملکه چيوني ناوازه:

سهر بازه خۆبه خشه کانی ((خۆشه ويستی)) بئى سيودو ليکوردن ملکه چي
 فرمانه کانی پيغه مبر ﷺ بون، له بهرته وهى پر به دل خۆشيان ده ويست و پر به
 تواناش ملکه چي ده بون، جوانترين و ته له م باره وه و ته کهى سه عدى کورپى مو عاذ
 بو که بهر له شهرى بهر له باتى خۆى و ياریده دهره کان گوتى: ((من به ناوى خۆم
 و ياریده دهره کان وه ده دويم و ده ليم: بۆ کوئ برۆى، په يوه ندى له گه ل کئ بيه ستى و
 بپرې له گه لتين، چهند مالمان لئ وهرگرى يا بيه خشى پئ خوشنودين، نه وه شمان
 پئ خۆشتره که وه ريده گرې، فرمان فرمانى تۆيه و ئيمهش ئاماده ين، سويند
 به خوا نه گهر بچيه زړي باره کهى غه مدانىش له گه لتين، نه گهر خۆت له م دهر يايه ش
 بدهى خۆ لئ ده ده ين))^(۱).

به موو له فرمانى پيغه مبريان لانه ده دا، کاتيک پيغه مبر ﷺ
 فرمانى کرد هيچ که سيک له خه لکى مه دينه ده گه ل نه و سئ که سدى له غه زاي
 ته بوک به شدار ببون نه دوى؟ هه مو گوپرايه لئ بون و که س قسه ي له گه لدا نه کردن.
 شارى مه دينه يان لئ ببوه شارى مردوان، که س نه بو بانگيان بکات يان وه لاميان
 بداته وه. که عب ده لئ: پيغه مبر ﷺ فرمانى کرد هيچ که سيک قسه له گه ل
 نه و سئ که سه مان نه کات، خه لکيش خۆى لئ وه دور گرتين و بون به
 خه لکيکي تر، ته نانه ت زه ويشم لئ گوپرا بو، نه و زهويه نه بو که پيشت
 ده مناسى. پاشان ده لئ: زۆرى خياند و موسلمانانيش گه ليکم له گه ل وشک بون،
 جاريک له بهر بيزارى چوم به سهر ديوارى شوره ي مالى نه بو قه تاده هه لگه رام- که
 ئاموزاو خۆشه ويستترين که س بو له لام- و سلاوم ليکرد، سويند به خوا وه لامى
 نه دامه وه، گوتم: هۆ نه بو قه تاده! تو و خوا ده زانى خوا و پيغه مبرم خۆش
 ده دوى؟ بيده نگ بو، دوباره بانگم کرده وه هه ر بيده نگ بو، جارى سييهم که

(۱) هه مان سه رچاوه ي پيشو: ۳ / ۱۳۰ .

بانگم کردوہ گوئی: خواو پیئغہ مہر زاناترن. چاوم پر فرمیٹسک بو و دابہ زیم و رویشتم^(۱).

کھعب ئهوپہری ملکہچی بۆ پیئغہ مہر ﷺ ھہبو، ھەرچہ نندہ زور سہرزہ نشت و وشک رھفتاری لہ گہلدا کرابو بہ لām کہ پیئغہ مہر ﷺ خہبہری بۆ نارد لہ ژنہ کھی دور کھویتہوہ گوئیرایدل بو و گوئی: ھەر تہنھا لئی و ھدور کھوم یان چ شتیکی تریش بکہم؟ فہرموی: نا بہس لئی و ھدور کھوہ، ئهویش بہ ژنہ کھی گوت: بگہرپوہ مائی باوکت، تا خوا کارہ کھم یہ کلا دہ کاتہوہ لھوئی بہ^(۲).

پیئغہ مہری لہ ھہمو کھس خوشتہر ویستوہ و ھیچ کھسیکی بہ سہر پیئغہ مہر ھہلنہ بژاردوہ، پاشای غہ سسان کہ زانیبوی کھعب لہو تہنگو چہلہ مہیہ دایہو خہلک سہرکونہی دہ کھن و بہ وشکی رھفتاری لہ گہلدا دہ کھن، ویستی حالہ تہ کھی ھہلقوزیتہوہ و داوای لیکرد بچیتہ لای، بہ لām ئهو رھتی کردوہ. کھعب خۆی دہ گپڑیتہوہ و دہ لئی: ((لہ بازارپی مہ دینہ دہ گہ پام، پیاوئیکی نیبٹی خہلکی شام یہ کیک بو لہوانہی خواردنیان ھینابو لہ مہ دینہ بیفرۆشن، دہیگوت: کئی کھعبی کورپی مالیکم پی نشان دہ دہ؟ خہلکیش پەنجہیان بۆ من رادہ کیشا، ھاتہ لامو نامہ یہ کی پاشای غہ سسانی دایہ دہ ستم- منیش خۆم نوسہر بوم- نامہ کھم خویندہوہ تپیدا نوسرابو: زانیومانہ ھاوہلہ کھت ساردی لہ گہلدا نواندوی، خۆ خوا نہ یکردوہ ھەر لہ نیشتمانی کھساس و زہبونیدا بیت، وەرہ لای من، من بہ ختہوہرت دہ کھم. کہ خویندہوہ گوتم: ئهوہش تاقیکردنہوہ یہ کی ترہ، نامہ کھم خستہ ناو تہندوریک و سوتاندم^(۳).

یہ کیکی تر لہ ھہلویتہ سہیر و سہ مہرہ کانی گوئیرایلئی و خیرابی ملکہچبون ئهوہبو کاتیک کہ ئایہ تی ھہرامکردنی عہرہق دابہزی یاوہران لہ کۆری عہرہق خواردنہوہ دابون، ئهبو بورہیدہ لہ باوکیہوہ دہ گپڑیتہوہ دہ لئی: دانیشتبون عہرہقمان دہ خواردوہ پیمان وابو کاریکی جوان و پیوانہ یہ، ھہستام چومہ لای

(۱) متفق علیہ .

(۲) متفق علیہ .

(۳) متفق علیہ .

پیغمبر ﷺ و سلام لیگرد، ثم نایه ته دابه زیبو که عده رق حه رام ده کات: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رَجَسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ . إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنتُمْ مُنْتَهُونَ﴾ المائدة: ۹۰-۹۱، یه کسر گه راموه لای هاوه له کانم و نایه ته کمه بؤ خویندنه وه، هندیکیان کاسه یان له دهستی بو و که میکیان لی خواردبؤوه و که میکیشی له ناودا مابو، کاسه که یان له بن لیوی سهره وهی ده میان دانا و وه کو که له شاخگر عده رق که یان تف کرده وه، پاشان عده رق کانیان رشته وه ناو دهره کان و گوتیان: وازمان هیئا پهره ردگار، وازمان هیئا پهره ردگار^(۱).

پر به دل گوپرایه لی پیغمبر ﷺ بون ته نانه ت پیغمبر یان له سه روی سر و خیزان و هوزیش داناوه، هه لویسته که ی (عبدوللای کوری عبدوللای کوری ثوبه ی) به لگه و نمونه یه که له نمونه هره سهیر و سه مهره کانی گوپرایه لی که نیبنو جهریر به سه نه دی خویه وه له نیبنو زهید ده گیریتته وه که گوتیه تی: پیغمبر ﷺ بانگی عبدوللای کوری عبدوللای کوری ثوبه ی کرد و پیی گوت: ناگات لییه باوکت چ ده لی! گوتی: چ ده لی دایک و باوکت به قوربانت بی؟ فرموی: ده لی نه گهر بگه ریینه وه ده بی نه وهی کهس بی ناکهس له شار و ده رنی. گوتی: راسته، نه ی پیغمبر ی خوا! سویندم به خوا نه تو کهسی و نه ویش ناکهس. نه ی پیغمبر ی خوا! خوشت و هاتوی بؤ مه دینه و خه لکیش ده زانن که کهس نه ونده ی من بؤ باوکی باش نیه، به لام نه گهر خواو پیغمبر ی خوا ره زامه ندی بفرمون هه نیستا ده چم له گهر دنی ده دم، پیغمبر ﷺ فرموی: نا، و مه که. جا که بؤ مه دینه گه رانه وه (چونکه بؤ شه ری خنده رق چوبونه دهره وهی شاری . وهر گپ) عبدوللای کوری عبدوللای کوری ثوبه ی، به شمشیری روتوه له بهر دهره وازه ی مه دینه وه ستا بو و چاوه رپی باوکی ده کرد، که باوکی هاته وه پیی گوت، تو گوتوته نه وهی کهس بی ناکهس و ده رده نی؟ نیستا

(۱) رواه ابن جریر بسنده فی التفسیر عند قوله تعالی: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ﴾ المائدة: ۹۰، تفسیر الطبری، ج ۷.

و ەدەردەكەوئ كئ كەس و كئ ناكەسە ؟ ئەو ە نائىم خواو پىغەمبەرى خوا رىگەت
 ەدەن ئەگىنا سوئند بەخوا ەەرگىز نابى پىت ەشارى بکەوئتەو، ەەرگىز نابى
 جارىكى تر لە سىبەرى مەدینەدا بسىتتەو. باوکىشى ھاوارى کرد: ھۆ
 خەزرەجىەکان! كۆرەكەم ناھىلى بگەرپمەو ە مالى خۆم! كۆرەكەم ناھىلى بچمەو
 مالى خۆم! ئەوئش گوتى: وەللاھى قەت ناچىتەو تا پىغەمبەر رىگەى دەدا.
 چەند پىاوئك كۆبونەو و پىيان گوت رىگەى ەدە با پرواتە ژورەو، گوتى، نا
 بەخواى ناروا مەگەر خواو پىغەمبەر رىگەى ەدەن. چونە لای پىغەمبەر ﷺ و
 ەوالیان پى راگەیانند، ئەوئش فەرموى: برۆن پىى بلىن با وازى لى بىنى و
 بچىتەو مالى خۆى، ئەوانئش ەاتنەو فەرمانەكەى پىغەمبەریان پى راگەیانند،
 گوتى: مادەم فەرمانى پىغەمبەر ﷺ بى بەسەرچاوا^(۱).

به ندى چوارهم

چون پيغه مبهري ﷺ كه رستهي حاوي نه فاميئي
كرده به رههمي ناوازي^(۱) مروفايه تي؟

پيغه مبهري ﷺ به هوئى پروا فرهوان و قولله كه يه وه، به ئاموژى^(۲) ريكيوييكي
پيغه مبهري نه يه وه، به پهروه ده يه كي ورد و كارامه وه، به كه سايه تيه
بيوتنه كه يه وه، به ساي پهرتو كه ناسمانيه كه يه وه كه په رجويكي بيهاوتايه و
سه مده كاني له بن نايه، زيانكي تازهي به بهر مروفايه تيدا كرده وه.

پيغه مبهري ﷺ روى كرده توانسته مروفايه تيه كان كه وهك كه رستهي حاو
هه لدرابونه وه سه ريه كه و كه س به ده ولله مهنديه كه ي نه ده زاني و شويته كه ي نه ناسرا
بو و بيباوه ري و نه فاميئي و دنيا په رستي به فيرؤي دابون، روى تيكرد و به
ياريدهي خواوه پروا و بيروباوه ري تيدا بوژانده وه، روحيكي تازهي به بهر دا كرده وه
و وزه شاراوه كاني ته قانده وه و به هره په ژمورده كاني^(۳) گه شانده وه و هه ريه كه ي
ده برده وه شويي شياوي خوئى و وهك خشت شويي خوئيان ده گرته وه و نه خشيان
دينا، ده تگوت شويته كه ي ده ميكه كه لين بوه و چاوه ري ئه م پرپونه وه يه ي
كرده وه، پيشت ده تگوت په يكه ربون كه چي ئيستا بونه ته جه سته ي گه شاوه و
مروفي به جوله جول، پيشت ده تگوت مردوي بي جوله بون كه چي ئيستا زنده
بونه ته وه و نيراده به سهر جيهاندا پياده ده كهن، پيشت ده تگوت كوئر بون كه چي
ئيستا بونه ته به سهر كرده وه سهر كرديا ته ي نه ته وه كان ده كهن: ﴿أَوْ مَن كَانَ
مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَن مَّثَلُهُ فِي
الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا: ثَمَرٌ ثَمَرٌ كَسَمِي پيشت مردبو و پاشان زندومان

(۱) ناوازه: عجيب.

(۲) ناموژ: تعاليم.

(۳) په ژموده: سيس و كز.

کردۆتەو و روناكىمان پېيەخشیو تا خەلك رینوین بکات لەگەڵ ئەو کەسدا
 وەکو یەكە کە لە تاریکی دایە و ھەرگیز دەربازی نابێ؟! ﴿الانعام: ۱۲۲﴾
 پێغەمبەر ﷺ روى کرده نەتەوێ عەرەبى سەرگەردان و نەتەوێ کانی تریش،
 هیندەى نەبرد جیهان گەلى پیاوی ھەلکەوتو و بیۆینەى لى بەدى کردن.
 عومەر کە وشترەوانى باوکی بو و روشکین دەکرا، کە لە نێو قورەیشیەکاندا
 بە توپە و تۆسن و رەق ناسرا بو و پایەکی بەرزى نەبو و ئاوازاکانى^(۱) زۆر بە
 گەورەیان نەدەزانی؛ بوە بلیمت و شکۆداریکی ئەوتۆ دنیا واقى لى وەرما،
 کۆشکی قەیسەر و کیسرای لەسەر دەست ڕما، ولاتیکی ئیسلامى خواوەن
 مولک و سامانیکی فرەو کارگێرپەکی دەستپەنگین و سیستەمیکی سەرکەوتو
 و پڕ لە دادگەری و لە خواترسى و چاکەخوای دامەزراند، کە ئیستاش وەك
 نمونەى کى بەرز دەخریتە رو.

خالیدى کورپی وەلید کە لاویکی سوارچاکی قورەیشى بو، کە بەھرە
 جەنگاوەریە کەى لە جوغزیکی تەسکی ناوچەیدا خولى دەخواردەو و لەسەر
 ئاستى جەزیرەدا ناویانگیکى ئەوتۆى نەبو، کە سەرۆکەکانى قورەیش لە شەپە
 ھۆزپەرستىەکاندا کۆمەکیان لى دەخواست و ھەر سوپاس و ئافەرىنیکیان دەکرد،
 بو بە ھیمای ھێرشى لەشکرى خواناسان و ھەر کۆسپیکى دەھاتە پێش تەختى
 دەکرد و وەك ھەورەتریشقە ھێرشى دەبردە سەر رۆم و بۆ ھەمیشە ناوی لە
 میژودا مایەو.

ئەبو عوبەیدە کە پیاویکی چاکخواز و دەسپاک و نەرمونیان بو و لەسەرەتادا
 سەرتیپی موسلمانان بو، بوبە سەرکردەى لەشکرى موسلمانان و ھێرەقلى لە
 شام و رەزو باخەکانى راوناو پەرگەندەى کرد، ھێرەقل چاوى مالتاوايى یەكجارەكى
 بۆ شام ھەلپى و گوتى: خواحافیز سوریا خواحافیز، جارێكى تر ناتینمەو.
 عەمرى کورپی عاص کە یەكێك بو لە ھۆشمەندانى قورەیش و بۆ حەبەشە
 رەوان کرا تا موسلمانە کۆچکردووەکان بگەڕێنیتەو، بەلام بە دلى سارد و

(۱) ئاوا: ھاوتەمەن، ئاوقەرەن.

دهسبه تاللى گه پړيه وه؛ ده بېته شهو كه سهى كه ميسر فته تح ده كا و گه لى داستان تو مار ده كا.

سه عدى كورې ته بى وه ققاص كه له ميژوى عه ره بى بهر له ئيسلامدا نه مانبيستوه سهر تپو سهر له شكر بى؛ كليله كانى مه دائن ده گريته ده ستو عيراق و ئيران فته تح ده كات.

سه لماني فارسي كورې موبدان كه له گونديكى ئيران له دايك ده بى و له به ندياه تيه وه بهر وه به ندياه تى و له بيگاريه وه بهر وه بيگاري راده گويزر تيه وه؛ له پايته ختى ئيمپراتوريه تى فارسه كاندا كه تا دوينى كه ساس و زه بونيك؛ ده بېته فهرانپروا و له مهش سهير ميتر؛ خوئ لينه گوزرا و هر سه لماني زاهيد و ده ستكورتى جاران بو، خه لك ده ياندى له كوخيك ده ژى و به شانى خوئ كوئ هه لده گري.

بيلالى حبه شى، ريژو پله يه كى وا پيدا ده كا فهرانده ي پرواداران - عومهرى كورې خه تتاب - نازناوى (گه وړه) ي پى ببه خشى.

سالمى نازاد كراوى شه بو حوده يفه هيند شايان و ليها تو ده بى، ته نانه ت عومهر له باره يه وه ده لى؛ نه گهر زندو بوايه له دواى خو مده ده مكرده جيئشين.

زه يدى كورې حار شه له جهنگى موئته دا ده بېته سهر له شكرى موسلمانان كه جه عفهرى كورې ته با طالب و خاليدى كورې وه ليديشى تي دايه، ئوسامه ي كورپشى سهر كردايه تى له شكر تيك ده كات كه ته بويه كر و عومهرى تي دايه.

ته بوذر و ميقداد و ته بوذر داء و عهمارى كورې ياسر و موعاذى كورې جه بل و نويه ي كورې كه عب؛ شنه باى ئيسلاميان له سهر ده ست هه لده كا و ده بن به زاهيدى بيوتنه و زاناي فره زان.

عه لى كورې ته باتاليب و خاتو عايشه و عه بدوللاى كورې مه سعود و زه يدى كورې ثابت و عه بدوللاى كورې عه بباس له ئاميزى پتغه مبه ر ^{عليه السلام} و پهنده نه خوئنده واردا ده بن به زاناي جيهانى و زانستيان لى ده بارى و پهنده ناموزگار بيان له سهر زاردا ده پشكوى، ده بن به خاوه نى چاكترين دل و قولترين

زانست و ئىسكسوكترين كه سىتيان لى ده رده چى، كه ده دوان رۇزگار بىدهنگ ده بو، كه وتاريان ددها خامه مى ميژو دهنوسيه وه.

كۆمه نه مروقيكى هاوسهنگ:

ئەم كەرسته خاوه پەرش و بلاوهى كه نەتەوه هاوچەرخەكان بە بىنرخيان دەزانى و ولاتانى دراوسى گالتهيان پىدەهات، هيندهى نەبرد جيهانى شارستان كۆمەلە مروقيكى واى لى بەدى كردن كه لە ميژودا ويتەى نەبى، كه وهك ئالقهيهكى داخراو بون و هيچ سەرىكى كراوه نەبو، وهك باران بون و ديارنەبو خيروپىر لە سەرەتاكەى دايە يان لە كۆتاكەى، كۆمەلەيك بون لە گشت لايەنەكانى مروفايه تيدا متمانهى تەواويان لەسەر خۆ بو.

كۆمەلەيك بون كه لە جيهان بىنياز بون بەلام جيهان نەيدەتوانى لىيان بىنياز بى، توانيان ژياري خويان بنيات نين و حكومەتيك دامەزرىن، هەرچەندە لەم بارەوه بىئەزمون بون بەلام ناچار نەبون پياو لە گەلانىتر بخوازن يان بو بەريۆه بردنى حكومەتە كەيان پشت بە حكومەتەىتر بىهست، حكومەتيكيان دامەزراند بالى بەسەر روبەرىكى بەرفەرەوانى دو كيشوهرى مەزندا دريژ دەبەوه، كاريان بە پياوى وا دەسپارد كه ديندار و كارامە و خاوەن توانا و دەستى پاك بن. ئەم حكومەتە بەرفەرەوان و پەلويژ راكشاو و هەلكشاو لەسەر دەستى ئەم نەتەوه تازە پەيدا بوەدا بە تىكۆشان و بەرگرى و خەباتى چەند گرى سالىك و بە شان و بالى پياوانى بەدەستوبرد و كارامەوه دامەزرا، كه فەرماندەى دادگەر و خەزىنەدارى دەسپاك و دادوهرى دادپەرەوهر و سەركردهى خواپەرست و كاربەدەستى لەخواترس و سەربازى بە تەقوايان تىدابو.

ئەم حكومەتە بە ساي پەرەردەى بەردەوامى ئاينىيانە و بەساي بانگەوازی بىوچانى ئىسلاميه وه؛ بو بە كانياويك وشك نەكات و ئاسەوارى نەبريئەوه، چونكه پشتى بە پياوگەلىكى وا دەبەست كه لايەنى رىئوئىيان بەسەر لايەنى باجەستىنى هەلدەبژارد و خاوەنى كارى چاك و كارامەى بون، ئالپەدا ژياري ئىسلامى بە روالەتى راستەقىنەى خۆى و دەركەوت و ژينى ئاينى بە

تاییه تمندیه کانیه وه هاته ئارا که سهرده میّک بو له میژوی مرۆفایه تیه وه دابرا بو.

موحه مه د ﷺ کلیلی پیغه مبه رایه تی خسته سهر قوفلی سروشتی مرۆفایه تی بۆیه گشت گه نجینه و سه مه ره و هیژو به هره کانی والا بو، جه رگی نه فامیّتی نه نگاوت و له ناوی برد و، به پشتیوانی خوا جیهانی سهرکهش و لاملی ناچار کرد روپه وتیّکی نوێ بگریّته بهر و ده رگای سهرده میّکی به خته وه ر بکاته وه، که نه ویش سهرده می ئیسلامی بو که به رده وام له روخساری میژودا ده دره وشیتته وه.

کۆبه‌ندی سییه‌م

سهرده‌می ئیسلامی

به نندی به کهم

روژگاری سهرکردایه تی نیسلامی

پیشهوا موسلمانان کان و تاییه تمه نندیه کانیاں :

موسلمانان وده درکهوتن و بونه سهرکردهی جیهان و نتهوه نه خوشه کانیاں له رابه ریتی جیهان دا براند که مروڅایه تیان ده چه وسانده وه و سته میان لی ده کردن. ته کانیاں به مروڅایه تی دا و ههنگای هاوسه ننگ و دادگه رانه یان پی هه لگرتن، نه مهش چونکه هه مو نهو سیفه ته سهرکرده ییانه یان لی ودهی هاتبو که نازادی و ناسوده یی بو مروڅایه تی دابین ده کهن.

یه کهم : موسلمانان کان خاوهن په یامیکی ناسمانی و شهریه تیکی خوایی بون و له خویانه وه یاساو ریوشو یی تیان دانه درشت، چونکه نه مه کانگهی نه زانی و هه له و سته مکاریه، له ره وشت و ناکار و به ریوه بردنی کار و ره فتار کردن له گه له خه لکدا به ره مه کی^(۱) په لیان نه ده کوتا، خوا پوناکی بونارد بون تا پیی راستی پی ودهی بکهن و شهریه تی بو ره وانه کرد بون تا حوکی خه لکانی پی بکهن : ﴿أَوَمَنْ كَانَ مِيتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ ثَوْرًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا: ثَايَا كَه سِيكَ مَرْدِيٍّ وَ پاشان زندومان کرد بیت هوه و روناکیمان پی دابی تا له نیو خه لکدا ری روشن بی، وه که سیکه له تاریکی دابیت و دره بازی نه بیت. ﴿الانعام: ۱۲۲، ههروه ها ده فهرموئ : ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَا نُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ: برواداران ! له پیناو خوا دا دادگه رانه حوکم له نیو خه لکدا بکهن، رگبونه وه تان له که سیک

(۱) ره مه کی: عشوانی.

وا نه کا دادگهر نه بن دادگهر بن، داد له ته قوا نزیکتره، له خوا بترسن، خوا له کردارتان ئاگاداره. ﴿المائدة: ۸﴾.

دوهه: موسلمانان به پیچه وانه ی زۆریه ی گهل و تاک و کاربه دهستانی نه مپۆ و پیشان به بی پهره و ده کردنی ره وشت و پاککردنه وه ی دهرون حوکیمان نه گرتۆته دهست، به لکو ماوهیه کی درێژ له ژێر پهره و ده و سه ره په رشتی کردنیکی وردی موحه مه د ﷺ دابون، پاکي ده کردنه وه و داب و په وشتی فیڕ ده کردن و، رپوشوینی بۆ ده کیشان تا له خوا بترسن و داوینپاک و دهسپاک و له خۆبۆرده و خۆنه ویست بن و هه لپه بۆ پله و پایه نه که ن و چاوی تی نه بن، ده یفه رمو: ((إِنَّا وَاللَّهِ لَا نُؤَلِّي هَذَا الْعَمَلَ أَحَدًا سَأَلَهُ، أَوْ أَحَدًا حَرَصَ عَلَيْهِ^(۱)): سویند به خوا کاربه دهستی به یه کیك ناسپێزین خۆی بیخوازی یان هه لپه ی بۆ بکات)). هه میشه ئه م ئایه ته ی گوئیست ده کردن که ده فره موی: ﴿تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾. رۆژی دواپی بۆ که سانی که که له سه ر زه ویدا لوتبسه رزی و خراپه کاری ناخوازن، سه ره نجامیش بۆ له خوا ترسانه ﴿القصص: ۸۳﴾، موسلمانان بۆ پله و پایه و کاربه دهستی هه لپه یان نه ده کرد و وه که ته شقی په روانه بۆ روناکی ته شقی نه بون. نه ک بلیتی پاره و پولی له پیناودا به خشن یان پرو پاگه نده بۆ چاک و لیها تویی خویان بکه ن تا هه لپه ی درێژ به لکو به هه مو جوړیک هه ولیان ده دا هه لپه ی درێژ و کاریان نه خریته نه ستۆ، که کاریان پی ده سپێردا به ده سه کوته و قازانجی هه ولدان و نه نجامی مالبه خشینان نه ده زانی به لکو پییان وابو نه مانه تی که ده خریته نه ستویان و تاقی کردنه وه یه که له لایه ن خواوه دیته رپیان، سوپ ده یانزانی له لای خواوه له گه وره و به چوکان پرسیاریان لی ده کریته وه، هه رده م یادی وته ی خویان ده کرده وه که ده فره موی: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ﴾. خوا فره مانتان پی ده کا نه مانه ت بده نه وه خواوه نی خۆی، نه گهر حوکمیشتان له نیوان خه لکدا

کرد دادگه رانه بئ ﴿النساء: ۵۸﴾، وَهُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ الْأَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِّيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ : خوا ئیوهی له سهر زه ویدا کردۆته جینشین و هه ندیکتانیشی به چهند پله یه که بهرتر کردۆته وه ، تا تاقیتان بکاته وه ﴿الأنعام: ۱۶۵﴾.

سێیه: موسلمانان کان خزمه تکاری په گه زیك و ئازاد یخوازی گه لیک یان نیشتمانیك نه بون و بۆ بهرزه وه نه دی و خو شگوزه رانی گهل و نیشتمانیکی دیار یکرایش تینه ده کو شان و پروایان به وه نه بو گهل و نیشتمانیك به سهر نیشتمان و گهلانی تر زال بکه ن ، چونکه ده یانزانی بۆ ئه وه به ده یه پئراون تا فه رمانه وهایی به سهر گشت مرو فایه تیدا بکه ن، نه ك تا ئیمپراتۆریه تیکی عه ره بی دامه زرینن، جا له بهر سێ به ریدا رابووین و له ژیر پکیفیدا ناز و فیزان رابووین و خو له خه لکی به بهرتر هه لیبووین، ده یانزانی بۆ ئه وه هه لته بژیر دراون خه لك له ژیر حوكمی فارس و پۆم ده رباز بکه ن و بیا خه نه ژیر حوكمی عه ره بان و حوكمی ژیر ده سته ی خویانه وه . به لكو بۆ ئه وه هه لیبژیر دراون تا خه لك له هه مو جو ره مرو فیه رسته یه كه وه به ره و خوا په رستی رزگار بکه ن. وه ك ریبعی كوری عامر - شان دی موسولمانه كان- له دیوه خانی یه زدی گوردیدا گوتی : ((خوا ناردوینی تا خه لك له بهنده په رسته یه وه به ره و یه كخوا په رستی، له ناخو شی دنیا وه بۆ خو شیه كی، له سته می ئاینه كانه وه بۆ دادی ئیسلام رزگار بکه ن))^(۱)، گشت گهل و خه لكانی سه رزه ویان له لادا وه كو یه ك بو، خه لك گشتی له ئاده م بو، ئاده می ش له گل بو، عه ره ب ریزی پتری به سهر عه جه مدا نه بو، عه جه می ش هه روا، مه گه ر به ته قوا: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ : هۆ خه لكینه ! ئیوه مان له ژن و پیاویك به ده یه پئناوه، پاشان چه ندین گهل و هۆز مان لی پهیدا كردون بۆ ئه وه ی له گهل یه كتر ناشنا بن، ئه و كه سه تان له لای خوا دا ریزی زیاتری هه یه كه خا وه نی ته قوا یه کی زیاتره ﴿الحجرات: ۱۳﴾^(۲).

(۱) البداية والنهاية، لابن كثير .

(۲) به شیكه له وتاره كی حه جی مالتا وایی پیغه مبه ر ﷺ .

عەمرى كۆپى عاص كە لە مىسر والى بو، جارىك كۆپىكى زىلەيەك لە پىاوتىكى خەلكى مىسر دەدات و دەلى^(۱) ((دەخۆ لە كۆپى ھەردو بەرپىزانەوە بخۆ)) شانازى بە باوانى دەكەت، عومەرى كۆپى خەتتاب تۆلە بۆ كابرەى مىسرى وەردەگىتەو و بەعەمر دەلى: ((كەنگى خەلكتان كۆدۆتە كۆيلە لە كاتىكدا كە بە ئازادى ھاتونەتە دىناو؟!)).^(۲) موسلمانەكان لە پوى ئاين و زانست و پەرورەدەدا لەگەل ھىچ كەسىك پىسكەبىيان^(۳) نەواندەو و لە پلەوپايە و كاربەدەستىدا تەماشای رەنگ و رەچەلەك و نىشتىمانيان نەكردەو، بەلكو وەك ھەورى بەبەرەكەت بارانيان لە سەرتاسەرى ولات و بە سەر گشت خەلكى دابارانەو، جا خاك و خەلەكەكەش بە گوێرەى لە بار و نالەبارى خۆيانەو بە ھەريان وەرگرتەو^(۴).

گەل و نەتەوەكانى سەر پوى زەوى-تەنانەت ئەوانەش كە ھەر لە دىرینەو چەوساوە بون-، لە ژىر پكىف و دەسەلاتى ئەو موسولمانانەدا توانيان بەشى خۆيان لە ئاين و رەوشت و پەرورەدە و دەسەلات و ەربىگرن و لەگەل ەرب دەست لە ناو دەست جىھانى نوێ بنیات بنىن، بەلكو زۆر كەس لە گەلانى دىنا لە گەلەك بابەتدا لە ەربەكانىشيان تىپەراندبو، پىشەواو فەفەھ و فەرمودەناسى و ايان تىدا ھەلەكەوت كە بۆ ەرب و سەرچەم موسولمانانىش وەك تاجى سەر

(۳) تەواى ئەم رۆداو لە (تارىخ عمر بن الخطاب) ى (ابن الجوزى)دا ھىە .

(۱) پىسكەبى: رەزىلى، بخل.

(۴) ئەبو موساى ئەشعەرى - خوا لىلى رازى بى لە پىغەمبەر ﷺ دەگىرپىتەو كە فەرموئەتى : ((ئەو رىئوئىنى و زانستەى خوا بە منىدا ھەناردە وەك بارانىكى زۆر وايە بە سەر خاكىكدا ببارى، خاكەكە بەشىكى پاك و بە پىز بى و باراناو كە بگىرپىتەو خۆى و لەوەر و گىيەكى زۆرى پى سەوز بى. بەشىكىترى رەقەن و روتەن بى و سەوزاى نەروئىنى، بەلام ناو كە قوت نەداتەو بەلكو گلى بداتەو و بىبى بە ئەستىر و گۆماو و خوا بىكاتە ماىەى خىروخۆشى خەلەك، بە جۆرىك ھەم خۆيان لىلى بچۆنەو ھەم ئاژەل و مەر و مالاتى پى ئاو بدەن ھەم كشتوكالىشى لە بەردا بكن. بە شىكىترى شۆرەكات بى نە ناو گەل بداتەو نە لەوەرەش برونىنى، ئەم خاك و بارانە نمونەيەكە بۆ ئەم كەسانەى خوا لە دىن شارەزاي كردون و خۆيان و خەلەكى پى بە ھەرمەند دەكەن و، بۆ ئەوانەش وىنەيەكە كە بەم نىسلامە سەرىەرز نابن و رىئوئىنى خوا وەرناگرن)) بوخارى گىپراوئەتەو .

بن، تهنانت ئيبنو خەلدون گوتويەتی : ((سەيرە! لە نەتەوێ ئيسلاميدا ئەو کەسانەي ئالاي زانستيان هەلگرتو، جا چ لە بواری زانستی شەرعيدا بويی چ لە بواری زانستی ئاوەزیدا بويی، کەميکیان نەبێ ئەگینا زۆربەيان عەجەمن، جا ئەگەر عەرەبیشيان تیدا بويی يان ئەو تە زمانە کە يان پەرەدرەکار و مامۆستاکەي عەجەم بو، لە کاتێکدا دینە کە بە زمانى عەرەبىيە و پيغەمبەرە کەشی عەرەب بو))^(۱). لە نێو گەلانی سەردەمی ئيسلاميدا گەليک سەرکردەو پاشاو وەزیر و خانەدانی وا هەلکەوتون کە لە پوی چاکە کاری و مەردايەتی و بليمةتی و ئاينداری و پياوەتیدا سەرتۆپی مەروفايەتی و خان و ميرکۆری جيهانن و وەك ئەستێرە بە ئاسمانی زەويدا دەبريسکينەو.

چوارەم: مەروڤ جەستەو گيانە، دڵ و ئاوەزە^(۱)، سۆز و کۆئەندامە^(۲)، تا هەمو ئەو هیزانە بە هەماهەنگی نەشوفا نەکەن و تيشوی چاکيان دەرخوارد نەدری، مەروڤ هەرگيز پزگار و بەختەوەر نابێ و بە هاوسەنگی پيش ناکەوێ. تا نيوەندیکي ئاينی و پەوشتی و ئاوەزی و جەستەبی نەيەتە ئارا مەروڤ تيبدا بتوانی بە کام و چلەپۆپەي مەروفايەتی خوێ بگات؛ هەرگيز ژياریکي چاکخواز و راستەپێ نايەتەدی. ئەزموونیش سەلماندويەتی کاتیک ئەمانە دینە دی کە سەرکردايەتی ژيان و بەرپۆهەردنی سەولێ ژيار بەدەست کەسانیک بێ کە بپروايان بە گيان و ماددە هەبێ و لە ژيانى ئاينی و پەوشتیدا پيشەنگی تەواو بن و خاوەنی ئارەزووی ساغ و بە فام بن و لە زانستی راست و سودبەخشا بەهەردار بن، چونکە ئەگەر لە بېروباوەر و پەرەدرەدا کەموکۆرپيان تيدا بێ لە ژيارە کەشدا پەنگ دەداتەو و کەموکۆرپە کە تەشەنە دەکات و بە زۆر دياردە و لە زۆر شيوەدا دەرەدەکەوێ.

(۱) المقدمة، ل ۴۹۹.

(۱) ئاوەز: عەقل.

(۲) کۆئەندام: کۆمەلە ئەندامەکانی لەش.

ئەگەر كۆمەللىك زالّ بن كە تەنھا ماددە و چىژ و قازانچى بەرھەست^(۱) بىرەست و تەنھا پروايان بەم ژيانە ھەبى و پروايان بە سەروى ھەست نەبى، ھەلبەت شەقل و سروش و رىبىر و ئارەزۈەكانيان كار لە چۆنىيەتى و شيۋەى ژيارەكە دەكات و بە مۆركى ئەوان كەسان مۆرك دەگرى و بە شەقلى وان نەخش دىتى، لە ھەندى لايەنى مەۋقايەتيدا دەگاتە لوتكە و لە لايەنى گرنگتريشدا تىكەدەشيۋى، ئەم جۆرە ژيارە لە بواری گەچ و كەپوچ و كاغەز و كوتال و ئاسن و پەساسدا دەبوژتتەو، لە بواری شەپرو شەپرگەدا پيش دەكەوى، لە بواری دادگا و رابوردنگە و مەكۆى^(۲) بەدكاريدا بەرفرەوان دەبى، بەلام لايەنى دل و گيانى دەمرى و پەيوەندى نىوان ژن و مىرد و باوك و كوپ و كوپ و كوپ و برا و برادر و برادەر و لاواز و لەرزۆك دەبى، ژيارەكە ۋەك جەستەيەكى قەبە و ھەلاۋساۋى لىدى، چاۋ ئەگەر بىيىنى سام و شەرمى لىدەكات كەچى ھەناۋەكەى پر لە ژان و ژوارە و تەندروستىيەكەشى پەريشان و پەشۋاكە .

ئەگەر كۆمەللىك زالّ بن پروايان بە لايەنى ماددى نەبى يان فەرامۆشى بكنە و تەنھا گرنگى بە گيان و سەروى ھەست و سروشتەو بەدەن و دژايەتى لەگەل ژياندا بكنە، ئەوا گوللى ژيار دەژاكى^(۳) و ھىژى مەۋقايەتى لاواز دەبى، خەلكەكە -بە كاريگەرى ئەم جۆرە سەركردايەتتەو- ژيانى بىبابان و چۆلەوانى بەسەر ژيانى نىو شاردا ھەلدەبۇيرن، پىيان خۆشتر دەبى تەنيا بن و لە ژيانى ژن و مىردايەتى ۋەدور بن، جەستەى خويان دەخەنە بەر ئازار و ئەشكەنجەو تا بەلكو دەسەلاتى جەستە لاواز بىت و گيانىش پتر پاك بىتتەو، مردنيان پى لە ژين باشتر دەبى تا لە جىھانى ماددەو بەرەو جىھانى گيان بگوازنەو و لەۋيدا بە پلەى تەۋاۋىتى بگەن!، چونكە پىيان وايە پلەى تەۋاۋىتى لە جىھانى ماددەدا نايەتەدى؛ لە ئەنجامدا ژيارەكە دىتە سەرەمەگ و ئاوزىنگ دەدا، شارستانىتى ويران دەبى و شىرازەى ژيانىش شىپرە دەبى.

(۱) بەرھەست: عسوس.

(۲) مەكۆ: شۆينى كۆبونەو.

(۳) ژاكەن: سىس بون.

جا چونکه ئهم ريوشوينه دژى ريختى مروڤايه تيه بڙيه هيئده نابات شوږشى له دژدا بهرپا دهکړئ و به مادديه تياکي ناژه لانهى وا تولهى لى وهرده گپريته وه که تروسکهى گيان و خوږه وشتى تيدا نه بى ، نيتسر مروڤايه تى داده شکى و ژيانکي ناژه لانهى کيويانهى دوچار ده بى و له مروڤايه تيه کهى داده شوږى. يان کومه ليکي به هيژى مادده پهرست هيژش ده بنه سهر نهو کومه له ربه نه و نه وانيش له بهر سروشته نهرم و لاوازه که يان ناتوان بهرگرى بکه ن و ناچار ملکه چيان ده بن و خويان به ده سته وه دده ن يان په نگه کومه له که هر خوى له بهر نهو ناسته نگانگه^(۱) له چاره سهرکردنى کاروبارى دنيا دا ديتنه پريان- ده ستيپ شخه رى بکه ن و کومه له مادديه ت و مادده پهرستان بخوازن و کاروبارى پامياريان پى بسپيرن و خوشيان خه رى کي پهرستنکارى^(۲) و باو و نهرى تى ثاينى بن؛ به مجوره دين له سياست جوئ ده بيتنه وه و لايه نى گيان و په وشت ده پوکيته وه و سي به رى کورت ده بيتنه وه و ده سله تى به سهر کومه لگه ي مروڤايه تى و ژيانى زانستيدا ناميتى، تا نه وهى ده بيتنه ساموتک^(۳) و خه يالک يان وه ک تيوړى کي زانستى بى کارى گهرى ليديت و ژيانيش ده بيتنه مادده پهرستيه کي په تى.

له ميژودا که م جار بوه کومه ليک سهرکردايه تى مروڤيان گرتبيتنه ده ست له م که موکورتiane بي به ش بوبن؛ بږيه مروڤايه تى هه ميشه له نيوان مادده پهرستيه کي ناژه لانه و گيان پهرستيه کي ربه نانه دا سه نگ و سوک بوه و ههرده م بارى شله ژاوه.

به لام ياوه رنى پيغه مبه روى ﷺ به وه جوئ ده بنه وه که لايه نى ثاين و په وشت و لايه نى هيژ و پامياريان به يه که وه کو کردبو وه، گشت لايه نى کي مروڤايه تيان لى هاتبوه دى، سيفه ته چاک و جوړا و جوړه کاني سهرکردايه تيان تيدا بو. به هوى په روه رده گيانى و په وشتيه هاوسه نگه که يانه وه که مروږ که مجار توانيوي تى دايينى بکات ، هه روه ها به هوى کو کردنه وهى به رژه ونديه کاني گيان و جهسته و،

(۱) ناسته نگ: صعوبات.

(۲) پهرستنکارى: عبادات.

(۳) ساموتک: شبح.

خۆ ئامادە كىردى تەۋايى ماددى و ھەبۇنى ئاۋەزىكى بەرۋاۋانەۋە؛ تۈنۈيىان مەۋقايەتى بەرۋە لۈتكەى ھەرە بەرزى گيان و پەۋشت و ماددە بېەن.

پۇژگارى خەلافەتى راشىد ژىارىكى چاكى نۈاند؛

لە گشت لايەنەكانى مېژودا نەمانزانيۋە پۇژگارېك ھەبۇيى لە پۇژگارى خەلافەتى راشىد تەۋاوتر و جۈانتر و گەشاۋەتر بوبى ، لەم پۇژگارەدا ھېزى گيان و پەۋشت ئاين و زانست و كەلۈپەلە ماددىيەكان ھەمۈى بەيەكەۋە مەۋقى تەۋاويان بىنيات دەنا و ژىارى چاكىان رادەنا.

حكۈمەتېك بو لە حكۈمەتە ھەرە گەۋرەكانى جېهان و خاۋەن گەۋرەترين ھېز و سىياسەتى سەردەمى خۇى بو، پەۋشتى بەرزى تېدا بەربلاۋ بو ، پېئودانى^(۱) پەۋشتى چاك ژىنى خەلك و سىستەمى حۈكى ھەلدەسۈراند، پەۋشت و چاكەكارى ھاۋشانى بازىرگانى و پېشەسازى دەگەشاۋە ، لەگەل پەرسەندى پەۋشت و خالەتى گيان ئامېژدا فتوحات و ژىارېش بەرۋاۋانتر دەبون ، ژمارەى كەتن^(۲) و تاۋانكارى بە گۈيرەى رۈبەرى ۋلاّت و ژمارەى دانشتۋان لە دابەزىن دابو ھەرچەندە ھۆكارېش لە بەر دەست بون بېنە مايەى تاۋانكارى، پەيۋەندى نېۋان تاك بۇ تاك و تاك بۇ كۆمەل و كۆمەل بۇ تاك لە چاكى دابو . پۇژگارېك بو لەۋپەرى تەۋاۋىتى بو، مەۋقۇ خەۋنى بە پۇژگارېكى پېشكەۋتۈتر نەبىنيۋە و خەيالى بۇ پۇژگارېكى گەشاۋەتر نەپۇسيۋە، ھەلبەت ئەم پۇژگارەش بە سايەى سەرى ئەۋ پياۋە جۈامېر و مەردانەۋە ھاتە دى كە بەھۋى بېرۋاۋەرى پاك و پەفتارى چاك و بە پەروەردەى جۈان و بە تەگبېرى سەركەۋتۈانەۋە دەبۈنە كاربەدەست و ۋلاّتيان بەرپۈە دەبرد و سەپەرشتى خەلكيان دەكرد و لە ھەر كۈى بۈنايە خاۋەنى دىن و خۈرەۋشتى بەرز بون ، ئەگەر فەرماندە بۈنايە يان بەرفەرمان ، ئەگەر چاۋدېر بۈنايە يان سەرباز ھەر دەسپاك و لە خۈاترس و

(۱) پېئودان: معيار.

(۲) كەتن: جنايە.

بيده عيه بون.

پيريكي گه وره ي پښه مان وه سفي جهنگا وره موسلمانان ده كات و ده لى :
 ((به شهو نويزان ده كمن و به پوژ به پوژو ده بن، په يمان ناشكيښن، فرمان به چا كه
 ده كمن و پيگه له خراپه ده گرن، له نيو خودا يه كسان و كه س مافي كه س پي
 شيل ناكات))^(۱)، يه كيكي تر گوتويه تي : ((به روژ سوار چاكي مه يدانن ، به
 شهو خواپه رستي بيوچانن، به بي نرخ هيچ شتيك له خه لكي په يماندار ناخون ،
 بچنه ناو هر شارتيك كه فته ي ده كمن ستم ناكمن و سه لامه تن ، له شه ردا تا
 به سهر دوژمندا زال نه بن واز ناهيښن))^(۲). يه كيكي تر گوتويه تي : ((له شه ودا
 خواپه رستن، له پوژدا سوار چاكن، هميشه يو شه ر ناماده ن ، تير و كه وان دروست
 ده كمن ، رم مشتومال ده كمن ، به جوړتيك به ده نكي به رز قورشان ده خويښن و
 يادي خوا ده كمن نه گهر ده گهل ته نيسته كه شت بدويي ليت تيڼاگات))^(۳).
 سهر بازي وا هه بوه له فته ي مه دائيندا تاج و فره شه كه ي كيسراي وه چنگ
 كه وتوه، كه نرخيان سهدان هزار دينار بوه، كه چي به دل نه يخواسته و ده ستي
 گزي يو دريژ نه كرده، به لكو وهك ساي غه نيمه ته كان يو لاي فرمانده كه ي
 برده، نه وېش يه كسهر يو خه ليفه ي نارده، خه ليفه كه نه مه ي بيسته،
 سهر سامي دا يگرتوه و پر به دل نه م و ته يه ي له باره وه ده بريوه: به راستي نه و
 كه ساني نه مانه يان نارده مروي ده ست پاك و دل پاك^(۴).

كاريگهري پيشه و ايه تي نيسلامى له سهر ژيانى گشتيدا :

ياوه راني محمد ﷺ شاين بون كه مرو ثا يه تي له بهر سي بهر و له ژير
 حوكمياندا ناسوده بن و هه ناگوي راست هه لگرن و له سهر پتي راست ري بېرن و
 مده ستي دروست و هر گرن ، شاين بون جيهان ناوهدان و دلنيا بكه نه وه و زه وي

(۱) رواه احمد بن مروان المالكي في المجالسة.

(۲) البداية والنهاية : ۵۳/۷ .

(۳) هه مان سهر چاوه ي پيشو : ۱۶/۷ .

(۴) سيرة عمر بن الخطاب، لابن الجوزي .

لە خىر و بەرەكت تەژى بىكەن ، چونكى باشتىن كەس بون بىپارىزن و بەرژەۋەندى بۆ دابىن بىكەن، ۋەك سىندوقىكى ئاسن يان ۋەك كۆتى گەردن لە ژيانىن نەدەروانى تا دژايەتى بىكەن و تىكى بىشكىنن، ۋەك تاكە دەرەتە تىكى رابواردن و خۆشگوزەرانى و كەيف و سەفا سەيرىن نەدەكرد تا ھەلىقۇزەۋە و ئاۋىزانى بن و كاتى لى بەفەرۆ بدن و دەست بۆ گشت خۆشەك بىبەن، ژيانىن بە ئەشكەنجە و سزى تاۋان دانەدەنا تا خۆيان لى رزگار بىكەن.

ۋەك خوانىكى تىر و تەسەل لە دىيان نە دەرۋانى تا خۆيان لە سەر بەكۈشت بدن ، ۋەك تالان سەيرى گەنجىنە و خىر و بىرى زەمىنىن نەدەكرد تا شەر و كۈشتارى لەسەر بەرپا بىكەن ، نەتەۋەى غەرىب و لاۋازيان پى نىچىرى بى پى بەستەزىمان نەبو تا راپ و شكارى بىكەن . بەلكو پىيان وابو ژيان بەخشىتىكى خۋايىيە و سەرچاۋەى سەرچەم خىر و بىر و گشت چاكەيەكى رەۋايە ، بۆ ئەۋەيە تا لە خوا نزيك بىنەۋە و بىگەن بە چلەبەنانى^(۱) مەرۋايەتى كە خوا ۋاى بۆ داناون ، پىيان وابو تاكە دەرەتە تىكى تىكۆشان و ھەۋلدانە و دەرەتە تىرى بەدۋا نايە: ﴿الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا﴾: خوا ئەۋە خۋايەيە كە مردن و ژيانى بەدەيىناۋە تا تاقىتان بىكاتەۋە ئاخو كامتان كىردەۋەى چاكتر دەكەن. ﴿الملك: ۲﴾ و ﴿إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لِّهَا لِيَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا﴾: ھەرچى لەسەر زەۋيدا ھەيە ۋەك ئارايىش و جوانى فەرەھمان ھىنان، تا مەرۋى پى تاقى بىكەينەۋە ئاخو كاميان كىردەۋەى چاكتر دەكات. ﴿الكهف: ۷﴾.

پىيان وابو ئەم جىھانە مولكى خۋايەۋ ئەۋان تىيدا جىنشىن . يەكەم لەۋ رەۋى كە لە بىنەرەتدا خوا مەرۋى بەجىنشىن بەدەيىناۋە ۋەك دەرەمۋى: ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾: مەن لەسەر زەۋيدا جىنشىننىك دادەنىم. ﴿البقرة: ۳۰﴾، ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا﴾: خوا ھەرچى لە زەۋيدا ھەيە گشتى بۆ نىۋە بەدەيىناۋە. ﴿البقرة: ۲۹﴾، ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا﴾:

(۱) چلەبەنان: ھەرەت، لوتكە.

پږزمان له ناده ميزاد ناوه، توانامان پيداوون تا بتوانن له وشكاني و دهريادا
 بږين، له شتي پاك بږيويمان پيداوون ، به سهر گه ليك خه لقي تر پايه دارمان
 كردون. الاسراء : ۷۰. دوهم لهو روهي كه مروژن و بو فهرمان و حوكمي خوا
 ملكه چ بونه و خواش نهواني پاسپاردوه تا جلوه وي كاران به ده ست بگرن و
 سهر په رشتي خه لكې بكن. ﴿ وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ
 لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ
 الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي
 شَيْئًا: خوا به ليني به هه نديك له نيوه ي پروادار داوه كه كاري چاك ده كنه؛
 كاروباري زه مينيان پي بسپيري وهك به پرواداراني پيشوي سپاردوه و
 نايانه ك شيان كه خوا پي پازي بوه سه قامگير دهكات و پاشان په وشي پر
 ترسي شيان بو به په وشيكي نارام ده گوري و من ده په رستن و هاو به شم بو په يدا
 ناكمن. النور: ۵۵. هه روه ها خوا پي پيداوون له خير وييري زه وي به هره مه ند بن
 به لام به بي ده ستبلاوي و زيده رو يي: ﴿ يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ
 وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ: ناده ميزادان ! له كاتي
 نووږدا جا له هه مرزگه وتيكداد بون خوتان پوشته بكن و بخون و بشخونه وه به لام
 ده ستبلاو مدين ، خوا ده ستبلاواني خوش ناوي. الاعراف : ۳۱ ، ﴿ قُلْ مَنْ
 حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي
 الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ: بلي: بيژه كييه، جلكي جوان و خشل و بږيو ي
 پاكږي- كه خوا بو عه بده كاني خو ي پهوا ديوه- لاي وايه كه نا په وايه؟ بيژه:
 نه مانه شاياني نهو كه سانهن كه له ژياني دنيا دا پروايان به خوا هيناوه و روژي
 قيامه تيش هه تاييه تي خويانه. الاعراف : ۳۲، هه روه ها سهر په رشتايه تي
 گه لاني سهر زه وي پي سپاردون و نهواني له پهوت و پهوش و پهوش و
 خواسته كاني مروژايه تي بهر پرسيار كرده . نهركيان پي پاسپيردراوه تا گومراوان
 بهيښنه وه سهر ري راست و خراپه كاران له كاري خراپ بگيږنه وه و لارو ويران
 ري كخه نه وه و درز و كه ليتان پر كه نه وه و توژه بو بيده سه لات و زه بونان و هرگر نه وه
 و مافي مافخوراوان بستيننه وه و تووي دادگري برويننه وه و نارام و هيمني له

جيهاندا بۇيىتىننەۋە ﴿ كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ
عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ: ئىيە بونە باشتىن نەتەۋى ئىۋو گەلان چۈنكە فەرمان
بە چاكە دەكەن و رېڭگە لە خراپە دەگرن و بېروا بەخۇا دىنن. ﴿ آل عمران: ۱۱۰،
﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ: ئىۋى بېرواداران!
دادگەرانە شاھىدى لە سەر خەلك بەدن ﴿ النساء: ۱۳۵.

زانايەكى موسلمانى ئەلمانى ۋەسفىكى وردى مروۋى موسلمان دەكات و
دەلى:

((ئىسلام - ۋەكو نەسرانىيەت - لە پروانگەيەكى تاريكەۋە ناروانىيەتە جيهان،
ئىسلام فىرمان دەكات ژيانى دونيا بە گەۋرەتر ۋەرنەگىرن و ۋەكو ژياري ئىستاي
پۇژئاۋا نرخى زياترى بۇ دانەنىن. دىنى مەسىحى بېزارى لە ژيانى سەر زەۋى
دەردەبېرى و خوشى ناۋى، بەلام پۇژئاۋاى ئىستا - بە پېچەۋانەى روحى
نەسرانىيەتەۋە - گرنىگەكى لە راددەبەدەر بە ژيان دەدات ۋەك گرنىگىدانى
ژەمەنبورده بە خواردن و خواردنەۋە ، ھەرچەندە پىزىشى ناگرى . كەچى ئىسلام
بە رىز و بە ھىمىنەۋە دەروانىيەتە ژيان، ژيان نا پەرسىتى بەلكو بە قۇناغىك
دەيناسىنى كە ۋەك پردىك بى بۇ ژيانىكى بالاتر، جا مادەم قۇناغىكە و بۇ
پەرىنەۋىيە كەۋاتە مروۋ دەبى بە ساكارى ۋەرى بگرى و لە نرخى خۇى نەبىياتە
دەرەۋە .

لە گەشتى ژياندا چار نىيە دەبى بەۋ جيهانە راببورىن، خوا پىشتىر پىوشوئىنى
ۋا كىشاۋە، كەۋاتە ژيانى مروۋايەتى نرخە گەۋرەكەى خۇى ھەيە، بەلام نابى
ئەۋە لە بىر بىكەين كە ئەم ژيانە ۋەك ئامراز و پىئاۋىك^(۱) وايە و نرخەكەشى
بارتەقاي خۇيەتى . ئىسلام رېڭگە بەۋ بىردۆزە ماددىيە نادات كە دەلى:
((نىشتمانى ژيانى من تەنھا ئەم جيهانەيە ۋە ھىچى تر))، رېڭگە بە بىردۆزە
نەسرانىيەكەش نادات كە بە سوك سەبرى ژيان دەكا و دەلى: ((ئەم جيهانە
نىشتمانى ژيانى من نىيە)) . رېڭاى ئىسلام رېڭاى ناۋەنغى ھەردولايە، قورشان

تَامُزْگَارِیْمَان دِه کات بهم جوړه بیارینه وه ﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾ هدیانه ده لئ: خواجه له دنیا و دوا پیدا چاکمان پی به خشه و له سزای ناگرممان بیاریزه ﴿البقرة: ۲۰۱﴾.

نیسلام، ئەم جیهانه نهك هەر به كوښی سەر پئی تیكوښانی به فەری روحی نازانی، به لكو پیشكهوتنی ماددیانهش له بهر دلان شیرن ده کات به لام به ئامانجی دانانی. پئی وایه ده بی ئامانج له تیكوښان نه وه بی که په وشتیکی تاکی و کومه لئ وایته دی یارمه تی په رسه ندنی هیزی په وشتی مرؤف بدات و نه گهر په وشتیکی واش هاته دی بیاریزیت.

نیسلام خه لك بو نه وه رینوین ده کات تا له هه مو کرده وه یه کی گه وړه و بچوکدا هه ست به لیپرسراویتی خوړه و شتانه بکه ن. سیسته می ئاینی نیسلام هه رگیز ریگه به فەرمانیکی وهك ئینجیل نادات که ده لئ: ((نه و شتی بو قه یسه ره بیده ن به قه یسه ر و نه و شتی بو خواشه بیده نه خوا))، چونکه نیسلام ریگه به وه نادات ژیان بو لایه نی په وشتی و لایه نی کرداری دابهش بکریت. یهك جوړ هه لبراردن هه یه یان په وایان ناره وای، شتیك نیه له نیوان هه ردوکیان بیت. بۆیه نه و نه ده دوپات له سه ر نه نجامدانی کرده وان ده کاته وه چونکه به به شیکی هاو به ندی^(۱) په وشتی ده زانی. له سه ر هه مو موسلمانیکیش پیویست ده کا خوی به بهر پرسی ژینگه و روداوان بزانی، جیهادیشی له سه ر داناوه تا له هه مو شوین و کاتیدا هه ق بهرپا بکات و ناهه ق له ناو بیات، قورئان ده فهرموی: ﴿كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ﴾ آل عمران: ۱۱۰.

نه مه پاساوه^(۲) په وشتیه که ی نیسلامی و فته حه سه ره تاییه کانی نیسلامی و نیستعماری نیسلامیه، نه گهر به ناچاری وشه ی نیستعمار به کار بینین به لئ نیسلام نیستعماریه به لام نیستعماریه که ی به نه نگیزه یه کی که له گایی و داگیرکاری و له پیناواو ثابوری نه ته وه یی نیه، مه به ستی پیشینانی مواهید تیر

(۱) هاو به ند: لازم

(۲) پاساوه: مبرر.

و پىرى و گوزەرانى خوش نەبۇە لەسەر شان و بالى خەلکانى تر ، بەلکو تەنھا لەو پىناویدا بوە کە زەمىنەىە کى خوش بو مەرۆڭ برەخسینن تا بتوانن پەرە بە لایەنى روحى بدن، وەك ئەو وایە کە لە ئىسلامدا ئەگەر یەکیک زانستى چاکەکارى بخوینى دەبى کار بە چاکەکانیشى بکات.

ئىسلام ھەرگىز لەگەل لىكجوىڭردنەوہى ئەفلاتونى و تىورىانەى نىوان چاکە و خراپەدا نىە ، تەنانەت ئەوہى پى ناپەسندىكى ناقولایە کە مەرۆڭ لە پوى تىورىەوہ ھەق و ناھەق لىك جوئ بکاتەوہ کەچى بو سەرخستنى ھەق و لە ناوبردنى ناھەق تىنەکووشى، چونکە چاکە و ھەق وەك ئىسلام وا دەلى ئەو کاتە دەژین کە مەرۆڭ لە پىناو ھىنانەدى دەسەلاتى ھەق تىبکەوشى، ئەو کاتەش دەمرن کە ئەگەر زەبونیان بکات و سەریان نەخات))^(۱).

ژىارى ئىسلامى و کارىگەرەىەکەى لەسەر رورەوتى مەرۆڭايەتیدا:

دەرکەوتنى ژىارى ئىسلامى بە روح و پوالەتەکانیەوہ و دامەزراندنى دەولەتى ئىسلامى بە شیوہ و سیستەمەکەىەوہ ، کە لەسەدەى یەکەمى کوچیدا ھاتنە ئاراوہ پاژىكى^(۱) نوئ بو لە میژوى دین و پەوشت و دیاردەىەکى تازە بو لە جیھانى رامیاری و کۆمەلایەتیدا، پەرەوتى ژىارى وەچەرخاند و ئاراستەىەکى نوئى بەدنیا گرتە بەر . بانگەوازی ئىسلامى ھەر لە دىرینەوہرا بەردەوام لە سەر دەستى پیغەمبەران راگەىەنراوہ و بانگخوازان بلاویان کردۆتەوہ و دلسۆزانیش لە پىناویدا تىککۆشاو، بەلام بانگخوازان لە ھىچ پۆژگارێکدا وەك ئەم جارە نەیانتوانیوہ حکومەتێک لەسەر بنچینە و پىوشوین و بنەرەتەکانى ئىسلام دامەزرینن ، نەیانتوانیوہ بە شەقلى ئىسلام و بە پى بنەماکانى ژىارىک بنیات بنین ، لە ھىچ پۆژگارێکدا ئەم بانگەواز و کردوکۆشە وەك ئەم جارە سەرکەوتنى وەدەست نەھىناوہ کە لەسەر دەستى محمد ﷺ و جىنشینە سەرراستەکان

Mohammad Asad(Leopold) Islam At the Cross Roads, Fifth (۱)
Edition,P.۲۹

(۱) پاژ: بەند.

هاتوته دی.

پشکوتنی نهم جاره ی ئیسلام تنگ و چهله مهیه کی نوئ بو بۆ نه فامی که پیشت ده گه لئ رانه هاتبو، نهیده زانی چۆن لیئ پزگار بی، پیشت بانگه وازیکی ئاینی روحی بینبو، که چی نهم جاره پزگاریه، به خته وه ریه، روحه، ماددهیه، گیانه، هیزه، ژیاره، کۆمه له، حکومه ته، رامیاریه، ئاینیکی له بهر دلان شیرینه، ئاوهز به ئاسانی وه ریده گری، سهرتاپای وته ی جوان و به جییه و دژ به نه فسانه و هزری پروپوچی نابه جییه، په یامیکی خوایی و سروشیکی ئاسمانیه دژ به پیئودان و نه زمون و یاساگه ری مرۆفانه، ژیاریکی پایه دار و بونیات به هیز و بناغه توکمهیه، روحی له خواترسان و داوینپاکی و دهسپاکی له بهر دایه، تییدا خوهره وشتی چاک له سهروی پاره و پشته، گیان له سهروی رواله تی پوچه، خه لک هه موی یه کسانن، به ته قوا له یه کدی جویدارن، خه لک گرنگی به رۆژی دوا یی ددهن بۆیه دهرونیان ئارام ده بی و دلیان پر له ترسی خوا ده بی و رکه به رایه تی دنیایی و رکوکی نه و لیئ تورپی که م ده بیته وه.

هه مو نه مانه دژ به ژیاریکی تیئقزقزوا ی شله ژاوی پر رکوکی نه و بنیات لاواز و کۆله گه له رزۆک وه ستاون، که تییدا گه وره زۆلم له بچوک ده کات و به هیز مافی بیته یز ده خوات و له رابواردن و به دکاریدا پیشبرکی ده کهن و له پاره و پشت و خوشگوزه رانیدا کیته رکی ده کهن و دنیا که ی یه ک پارچه بۆته شه رو شوپ و ژیاره که شی بۆته دۆزه خی خه لکی ﴿وَلَنذِیْقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَدْنٰی دُونَ الْعَذَابِ الْاَکْبَرِ لَعَلَّهُمْ یَرْجِعُوْنَ﴾ جگه له سزای هه ره گه وره سزای بچوکیشیان پی ده چیژین تا به لکو بۆ لای خوا بگه ریته وه ﴿السجدة: ۲۱﴾.

بانگه وازی نهم جاره حکومه تیکی دادگه ره و به یه کسان ی له خه لک ده روانی، مافی بیته یز له به هیزان وه رده گریته وه، پاسه وانی خوهره وشتی خه لکه وه ک چۆن پاسه وانی مال و خانویانه، خوین و ئابرویانه ده پاریزی، باشت رین که س بۆته فه رمانه، زا هیدترین که س کاری پی راسپی دراوه و پایه ی پی به خشراوه .. حکومه تی که و دژ به حکومه تیکی پر به دکاری و زۆرداری وه ستاوه، که کار به دهسته کانی گزیکار و سته مکارن، مالی خه لک ده خۆن و ئابرویانه ده تکیئن

و خۆینیان به ناههق ده‌ڕێژن و خوڕه‌وشتی خه‌ڵك ده‌شۆینن، کار به‌ ده‌ستانی فونه‌ی خوڕه‌وشتی خراپن، خراپ‌ترینیان بۆته‌ فەرمانده‌، ئاژەڵ و وڵسات و سه‌گه‌کانیان تیرو پرن به‌ لām خه‌ڵکه‌ که‌ی ژێرده‌ستیان قات و قپن، خانه‌وکانیان پۆشته‌و په‌رداخن به‌ لām خه‌ڵکه‌ که‌ ڕوت و په‌جالن.

خه‌ڵك که‌ ئهم جیاوازیه‌ی یینی ئیتر کۆسپ و ته‌گه‌ریان له‌ ئیسلام نه‌ده‌بینی و به‌ ئاسانی ئیسلامیان قه‌بوڵ ده‌کرد، له‌ موسلمانیشدا روبه‌پروی ئاسته‌نگ و سه‌ختی نه‌ده‌بونه‌وه‌ و سودو به‌رژه‌وه‌ندیشیان له‌ نه‌فامیه‌تی وه‌دی نه‌ده‌کرد. پیاویك که‌ ده‌هاته‌ نیو ئیسلام هیچ شتیکی نه‌ده‌دۆراند و هیچی له‌ ده‌ست نه‌ده‌دا، به‌لكو فیئکی ئاوه‌ر و شیرنی برۆای ده‌چه‌شت و خۆی له‌ نیو شکۆی ئیسلام و ولاتیکی به‌هێژ ده‌دۆزیه‌وه‌ و شانازی پێوه‌ ده‌کرد، هاوه‌لی وای بۆ ده‌بو که‌ به‌سه‌ر و مال و گیان بۆی فیدا بن، ده‌رونیکی ئارامی ده‌په‌خسا و، برۆای به‌ژیانی دوا‌ی مه‌رگ په‌یدا ده‌کرد، بۆیه‌ خه‌ڵك به‌ ویستی ئازادانه‌ی خۆیان له‌ سه‌ربازگه‌ی نه‌فامیته‌یه‌وه‌ به‌ره‌و سه‌ربازگه‌ی ئیسلام ده‌په‌رینه‌وه‌ و به‌ره‌به‌ره‌ خاکی نه‌فامیته‌ی ته‌سکتر ده‌بوه‌وه‌، وشه‌ی ئیسلامیش هه‌ر به‌رز ده‌بو و سیبه‌ره‌که‌شی درێژتر ده‌بوه‌وه‌، تا ئه‌و ڕۆژه‌ی ئاژاوه‌ی نه‌فامیته‌ی براه‌یه‌وه‌ و ته‌نها دینی خوا مایه‌وه‌.

کاریگه‌ری ئهم وه‌رچه‌رخانه‌^(۱) گه‌لێك گه‌وره‌و مه‌زن بو، پێشتر له‌ ده‌وله‌تی نه‌فامیته‌ی و نامۆیه‌تی ئیسلامدا ڕۆی خوا پر له‌ مه‌ترسی و سه‌خت و هه‌له‌موت بو، که‌چی ئیستا ئاسان و ئارام و بێ مه‌ترسیه‌، پێشتر له‌ نیوه‌ندی نه‌فامیته‌یدا مرۆف زۆر به‌ زه‌حمه‌ت ده‌یتوانی به‌ره‌فرمانی خوا بێ، به‌ لām ئیستا له‌ نیوه‌ندی ئیسلامیدا زۆر زه‌حمه‌ته‌ بتوانی ناه‌فرمانی خوا بێ^(۲)، دۆینێ بانگه‌وازی به‌ره‌و دۆزه‌خ دیارو سه‌رخراو بو که‌چی ئه‌مڕۆ خامۆش و زه‌بونه‌، پێشتر هۆکاری له‌خوا یاخیبون به‌ ئاشکرا به‌ربلاو بو که‌چی ئه‌مڕۆ به‌ده‌گمه‌ن و نه‌هێنیه‌، پێشتر بانگه‌وازی به‌ره‌و خوا له‌ خاکی خوا تاوان بو، په‌نگه‌ به‌دزیو له‌ په‌نایان

(۱) وه‌رچه‌رخان: انقلاب.

(۲) ناه‌فرمانی: سه‌رپێچی.

راگه يه نرابوايه ، به لَام نه مړو به دهنګي بهرز و ناشکرايه، ئازاد و ئارامه و دژايه تيه کي نه وتوی ناکړی، نه مړو بانگخوازان له پیناو بیروباوهر و دیني نویدا وهکو جاران ناترسن دوچاری چه وسانه وه و نه شکه بجه بن ﴿تَخَافُونَ أَنْ يَتَخَطَّفَكُمُ النَّاسُ فَآوَاكُمْ وَأَيَّدَكُمْ بِنَصْرِهِ وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ: له وه دهرسان خه لک راتان رپیښی که چی پاشان خوا دالدهی دان و سهری خستن و له شتی پاک بژیوی پی به خشین ﴿الأنفال: ۲۶، بانگخوازان نه مړو به بی هیچ ته گهره يه ک فهران به چاکه ده کهن و ریڼه له خراپه ده گرن.

سروشت و ناوهزی خه لک به هه سترکردن و بی هه سترکردن ده گورن و وهک چوڼ وهرزی به هار کار له سروشتی مړوځ و پوهک دهکات به ئیسلام کاریگر ده بون، دلّه یاخی و وشکه کان به ره بهره نهرم ده بون و له خوا دهرسان، بنه ماو هه قیقه ته کانی ئیسلام به قولایی دهرودا ده چونه خواره وه و په لوپیان به هه ناودا ده هاویشته، به های شتان له دیدی خه لک ده گورا، پیودانه کونه کانی ده گوران و پیودانی نوی جیيان ده گرتنه وه، نه فامیته ببوه بزافیکي کونه پهرست و هه ولدان بژ پاراستنی به وشکی و گه مژهی حسیب بو، ئیسلامیش ببوه شتیکی پیشکه وتو و هاوچه رخ، موسلمانبون و خو به ئیسلام رانواندن خانه دانی و که شخه یی بو، نه ته وه کان بلای سهرتاپای زهوی به ره بهره له ئیسلام نزيك ده بوه وه، خه لکه که هه ستیان نه ده کرد له ئیسلام نزيك ده بنه وه وهک چوڼ گوی زهوی هه ست ناکات به دهوری خوردا ده سورپته وه، نزيك که وتنه وه که له فلهسهفه و دین و نه ده ب و ژیاره که یان وه دهرده که وت، ناخ و ویژدانی ده سمین و ده بوه مایه ی سهره لدانی بزافي چاکساز بخوازی ته نانه ته له دواي پوخانی موسلمانان کانیش.

ئیسلام یه کخواناسیته هیئا و بته پرستی و هاوبه شپه رستی نیوه مر کرد، لهو پوژیوهر ا هاوبه شپه رستی له دیدی هاوبه شپه رستان بیتبه ها و سوک بو، خو یان به شهرمه زار ده زانی و لیی بیتبه ری ده بون و به شان و بالیان هه لته ده گوت ، که چی پیشت له پیناو سهرخستیندا تیده کوشان و خو یان له سهر به کوشت ده دا، خه لکی هه مر دینیک هه ولیان ده دا هاوبه شپه رستی و دیارده و باو و نه ریته کانی

خۇيان بە جۆرىك پاقە بىكەن و زمانى بۆ خوار بىكەنەو كە لە يەكخوئاناسىيەكەى ئىسلام نىزىك بى و پىيى بىچى.

ئوستاد ئەھمەد ئەمىن دەلئ: لە ناو نەسرانىيەكاندا زۆر كىشە كە ئاسەوارى ئىسلاميان بەسەرەو ديار بو سەريان ھەلدا، يەككە لەوانە بزاڭىك بو كە لە سەدەى ھەشتەمى زاینیدا واتە لە سەدەى دوهم و سىيەمى كۆچىدا لە سىپتىمانيا^(۱) سەرى ھەلدا و بانگەشەى ئەوەى دەكرد كە نابى مرؤف لە بەردەم قەشەدا ئىعتىراف بە گوناھەكانى بكات و قەشە ئەو مافەى بۆ نىەو مرؤف بۆ رەشبونەوەى گوناھەكانى دەبى تەنھا لە خوا بپارپتەو، جا چونكە ئىسلام قەشە و رەبەن و مالى تىدا نىە ، بۆيە ئىعتىرافىشى تىدا نابى).

بزاڭى تىرىش سەريان ھەلدا كە بانگەشەى تىكشكاندننى پەيكەر و كۆتەلە ئاينىيەكانيان دەكرد، لە سەدەى ھەشتەم و نۆيەمى زاینیدا واتە لە سەدەى سىيەم يان چوارەمدا راپەوئىكى^(۱) نەسرانى پەيدا بو كە بەپىرۆزانىنى وئە و پەيكەرى رەت دەكردەو، ئىمپراتۆرى رۆمانى (لىو) سىيەم لە سالى (۷۲۶ز) بپىارى قەدەغە كەردنى بە پىرۆزانىنى وئە و پەيكەرى دەكرد، لە سالى (۷۳۰ز) بپارىكى تىرى دەكرد و ئەم كارەى بە بپەرستى لە قەلەم دا، قوستەنتىن و (لىو) چوارەمىش ھەمان ھەلۆيستان ھەبو، بەلام پاپا گرىگورى دوهم و سىيەم و گرمانىۆسى بەتريكى قوستەنتىنە و خانم ئىرىسنى ئىمپراتۆر بەرگريان لە پەرستنى وئە دەكرد و پشتىوانيان بۆ دەردەبىرى، لە نىوان ئەم دو چىنەدا كىشەيەكى توندوتىژ پەيدا بو كە لىرەدا ناكى باسى بىكەين.

ھەندى لە مېژونوسان پىيان وايە بانگەوازەكانى نەھىشتن و تىكشكاندننى وئە و پەيكەرەن بە ئىسلام كاريگەر بون ، دەلئ: كلودىۆس (Cladius) كە لە سالى (۸۲۸ ز) كراوئە ئۆسقوفى (تورىن) وئە و خاچەكانى دەسوتاند و نەيدەھىشت بپەرستىن؛ لە ئەندەلوسى ئىسلامىدا لە دايك بوە و گەورە بوەو

(۱) موقاطەعەيەكى كۆنى فەرەنساىە دەكەوتتە باشورى رۆژئاواى فەرەنسا لە سەر دەرياي سېى ناوہراست.

(۱) راپەو: مذهب.

هه لويستی ئيسلاميش دياره چۆن دژى ويته و پەيكەر بوه، بوخارى و موسليم له خاتو عائيشه وه ده گيژنە وه كه ده فەرموى: ((جاريكيان پيغه مبه ر ﷺ له سه فەريكد ا گه رايه وه و منيش په رده يه كم به په نجه ره وه هه لواسيو ويته ي تيدا بو، كه په رده كه ي ديت پارچه پارچه ي كرد و زۆر توپه بو و په نكي گۆڤا و فەرموى: عائيشه! به ئيش و ئەشكه نجه ترين كه س له رۆژى دوايدا ئەو كه سانه ن كه خەلقى خوا ده شيوينن. عائيشه ده لئ: په رده كه مان كرده چەند پارچه يه كه و يەك دو باليفمان لئ دروست كرد)) فەرموده ي تر له م باره وه گه لئ زۆرن.

ميژوناسى به ناويانكي ئەوروپى به شيوه يه كي رونتر له باره ي ويته و پەيكه رى ثابينه وه ده دوى و ده لئ:

((له كليسادا ويته په رستى بره ويكي زۆرى هه بو، كاتى خۆى مه سيحيه برپا لاوازه كان به ربه ره قبوليان كرد و پييان وابو پيرۆز و بيگونانح. له سه ره تاي سه ده ي هه شته مه وه كاتي ك ئەم تازه باوه له لوتكه ي په ره سه ندن دابو له پرپو نه كاويكد ا يونانيه كان وريا بونه وه و زانيان سه ر له نوئ له به رگى مه سيحيدا دينى بابو باپيرانيان ژيانده ته وه ، موسلمانان به ساي قورشان و جوله كه كانيش به ساي ته ورات تواخيان ناراسته ده كردن و ركوكينه يه كي هه ميشه بيان له مه ر دروستكردنى بت و هونه رى بته په رستيدا هه بو ، ئەم هه لويسته نيگه ران و خه فەتبارى ده كردن، به لام ئەگه ر مه سه له كه هه ر جوله كه بونايه ده يانتوانى چاوى لئ بنوقينن و ناوړى لينه ده نه وه چونكه ژماره كه م و زه بونيش بون، به لام توانج و سه رزه نشتى موسلمانە رزگاربخوازه كان كه له ديمه شقدا حوكميان ده كرد و خه ريكيو قوسته نتينيه ش رزگار بكه ن بايه خيكي گه وره ي له لاڤا پهيدا كردبون)).

(جيبۆن) ده لئ:

((يه كه مين كه س له دژى په رستنى ويته و بتدا تيكوشابى ئيمپراتۆر (ليوى) بتشكي ن (۷۱۷-۷۴۱ ز) و كانستانتى پينجه مينى كورپ (۷۱۴-۷۷۵ ز) بونه، ل ۲۵۲ ئەنجومه نى (SYNOD) كه له سالى (۷۵۴ ز) له قوسته نتينيه دا به ستر، دواى تويژينه وه يه كي درژدادرى شه ش مانگى به وه گه يشتن كه په رستنى ويته و پەيكه ره كانى مه سيح شتيكي تازه باوه. ناوچه ي رۆژهه لات به م برپياره

پازى نەبو بەلام بە ناچارى قبوليان پىڭ كرا، ئىتالىيەكانىش لە سالى (۷۲۸ ز) شۆرشيكيان لەدژدا بەرپا كرد^(۱)

هەروەها تايەفەيەكى تىرى نەسرانى^(۲) بە جورىكى وا پراشەي عەقىدە سىپەرستىيەكەيان دەكرد كە لە يەكتاپەرستىيەو نزيك بىت و نكوليشيان لە خوايەتى مەسىح عليه السلام دەكرد^(۳).

ئەو كەسەي مېژوى ئاينىي ئەوروپا و مېژوى كلىساي نەسرانى بخوينىتەو هەست بەو دەكات كە ئىسلام چ كاريگەريكى ئاوەزانەي لەسەر كىشەگەلى چاكسازبخوازان و شۆرشيگيرانى دژ بە سىستەمى ئوسقوفى جىهيشتەو. بانگەوازه چاكسازبخوازه گەرەكەي (لۆشر) وەكو مېژونوسان دانيان پى ناوە لەگەل هەمو خەوشەكانىشىدا^(۴) ديارترين دياردە بوە كە كاريگەري ئىسلام و هەندى لە بيروباوەرەكانى بەسەرەوە بويى.

هەروەها عەقلىيەت و شەرىعەتى ئىسلامى لە دواي فەتھى ئىسلاميدا كاريگەريكى زەقى لەسەر پەشت و كۆمەلايەتى ياساگەري نەتەوەكانى ئەوروپاي نەسرانى و هيندستانى بتپەرستى بەجىهيشتەو^(۴). لە مەسەلەكانى يەكخواناسى و كىشەكانى مافى مەژ و يەكساغوازي لە نىوان چىنەكانى مەژقايەتيدا كە ئاينى ئىسلام لە زووەو باسى كەردو و لە شەرىعەت و ژيارەكەيدا دابىنى كەردو، كاري تىككەردون.

باسناسى^(۳) بە ناوبانگى هيندى (K.M.Panikkar) باليۆز^(۴) ي پيشوى هيندستان لە ميسر لە بارەي كاريگەري بيروباوەرەي يەكخواناسى ئىسلامى لەسەر ئاوەزى گەل و ئاينى هيندىيەو دەلى:

(۱) پەرتوكى (اغظاط روما وسقوطها) نويسىنى جيۆن ل (۲۵۵-۲۵۶)

(۲) Hainc's Christianity of Islam in Spain P.۱۱۶

(۲) ضحى الاسلام : ۱۶۴/۱-۱۶۵

(۲) خەوش: عەيب.

Doctor Tara Chand: In fluence of Islam on Indian Culture. (۴)

(۳) باسناس: تۆژەرەو، الباحت.

(۴) باليۆز: سفير.

((بينگومان ئيسلام له پوژگاري خویدا کاریگهريه کی قولی له ئایینی هیندوکی کردوه، هیندوکه کان له هزری خواپهرستیدا قهرزباری ئیسلامن، ریبهرانی هزر و ئایینی هیندوکی نهو پوژگار، نه گهر چی خواکانیان به ناوی جوړاو جوړهوه ناوزهه کردبو، به لام بانگه وازیان بو خواپهرستی ده کرد و به راشکاوای دهیانگوت خوا تاك و ته نیایه و ته نها نهو شایه نی پهرستنه و پژگاری و به خته وهریش ته نها لهو داوا ده کری، ئیسلام لهو پوژگاردها شوین په نجهی له گشت ئاین و بانگه وازه کانی هیندستان جیهیشتبو وه کو ئایینی (Bhagti) و بانگه وازی (که بیره) ^(۵).
سهرهك وه زیرانی پیښوی هیندستان - جه واهیر لال نه هرؤ له پهرتوکه کیدیدا به ناوی (Discovery of India) ده لئ:

((نهو داگیرکهرانهی که له باکوری پوژئاوای هیندستانه وه هاتنه نیو هیندستان و ههروه ها هاتنی ئیسلامیش بایه خیککی گه وریان له میژوی هیندستاندا هه بو، ئیسلام هات ده مامکی پوی دزیوی خراپه کاریه کانی ناو کۆمه لگهی هیندوکی هه لمالئ و خه لکی له سته می دابه شبونی چینایه تی و له (له مسی مهنبوذ) بیدار کردوه، ئاره زوی دوره پهریزبون له جیهان که هیندستان تییدا ده ژیا له دلئ خه لکی دهره ئینا، بیردۆزه ی برایه تی ئیسلامی و یه کسانئ که موسلمانان پروایان پئ هه بو و تییدا ده ژیان کاریگه ریککی قولئ خسته میښکی هیندوکه کانه وه، نه وانه ی که زیاتر که وتنه بهر کاریگه ریه کesh نهو که ساس و به دبه حتانه بون که له نیو کۆمه لگهی هیندیدا له یه کسانئ و مافی مرو فایه تی بیبهش بون)).

نوسه ریککی هاوچه رخی پایه دار که ناوی (N.C.Mehta) یه له پهرتوکه کیدیدا به ناوی (ژیاری هیندستان و ئیسلام) ده لئ:

((ئیسلام له پوژگاریکدا که ژیاره کۆنه کان داده پوخان و پرویان له هه لدیژان بو؛ مه شخه لئ پروناکی بو هیندستان هیئا و تاریکستانی سه ر ژیانئ خه لکی تاراند، ئاماچه پیروژه کان کرانه بیروباوه ری هزری و کاری پژگار یخوازی تی ئیسلامی

لە جىھانى ھزرەدا فراوانتر و مەزن تر بو وەك لە كىلگەي پاميارى، ھىندستانىش ساي و لاتانى تر لەمەدا بەشى خۆي وەرگرت، بەلام بۆ بەدبەختى! لەم و لاتەدا (حكومت) مېژوي ئىسلامى نوسيوەتەو و كۆنترۆلى كىردو بۆيە حەقىقەتى ئىسلام پەردەپۆش كراو و بەخشش و دەستە جوان و پەنگىنەكانى لە بەرچاواندا بزر بوە)).

ھىچ دىن و ژيارىك كە ئەمرو لە جىھانى شارستان و ناوہداندا دەژىت ناتوانى بلى كەم و زۆر بە ئىسلام كاريگەر نەبوە.

رۆبەرت برىفۆلت لە پەرتوكەكەيدا بەناوى: (The Making of Humanity) دەلى:

((ھىچ لايەنىك لە لايەنەكانى پيشكەوتنى ئەوروپا نىە كە چاكەي گەورە و شوینەواری كاريگەریتی ژياری ئىسلامى بەسەرەو نەبى))^(۱) لە شوینیكى تردا دەلى:

((زانستە سروشتیەكان (كە فەزڵەكەي بۆ عەرەب دەگەرپتەو) ئەوروپای بۆ ژيان نەگەراندۆتەو، بەلام ژياری ئىسلامى ھەر لەو پۆژەي كە گزنگى بەسەر ئەوروپا پەخش كىردو كاريگەري گەورەو جۆراوجۆرى خستۆتە سەر ژيانى ئەوروپا)).

جا ئەگەر كار ھەر بەم جۆرە رۆيشتبوايەو مەروفايەتى ھەر لەژىر سەركرديەتى ئەو كۆمەلە موسولمانە مابونايەو و تىر لە كەوانى خۆي دەرچوبايە و ئاو لە ئاوہرۆي خۆي رۆيى بوايە؛ جىھانى مەروفايەتى مېژويەكى تىر دەبو... ئەو مېژو تەراژىديەمان لە جىھان نەدەخويندەو كە پەرە لە نەسكۆ و بەدبەختى و كۆپرەو مەروفايەتى، مېژويەكى تىر پەرەشكۆ و جوانى دەبو كە ھەمو مەروفايەك خۆزگەي پەي دەخوای و گشت چاويەكى پەي رۆن دەبى، بەلام پەوتى قەدەر بەجۆرىكى تر ئاراستە بو و موسلمانەكان خۆيان دواجارى داروخان بون.

به ندادی دوهم

داروخان له ژبانی ئیسلامیدا

سنوری جیاکه رهوهی نیوان دو سه ردهم:

ئەدیبێك گوتیه تی : ((دو شت هەن كاتی پودانیان بهوردی دەستنیشان ناکرێ: یه كهەم نۆستنی مەرۆژ ، دوهم داروخانی ژبانی نهتهوه، مەرۆژ نهوكاته ههستی پێ دهكا كه رویان داوه و کاریان لهكار تهواو بوه))؛ ئەم وتهیه لهسەر ههمو نهتهوهكان جێبهجێ دهبێ، بهلام سههرهتای داروخانی ژبانی ئیسلامی له هی نهتهوهکانی تر پرونتره. نهگهر بانهوێ پهنجه بجهینه سه ر سنوری جیاکه رهوهی نیوان ههههت و ههلهدیرانی نهتهوهی ئیسلامی دهبێ بیخهینه سه ر تهو هیله میژوینهی که خهلافهتی راشید له پاشایهتی عه رهبی یان له پاشایهتی موسلمانان جوێ دهکاتهوه.

ئاوردانهوهیهك له هۆیهکانی پا په رینی ئیسلامی :

جلهوی سه رکر دایه تی ئیسلامی و جیهانیش به هۆیه وه له دهست پیاوانێك بو که گشتیان له روی پروا و بیروباوه ر و کرده وه و په وهشت و په ره وه ده و پاکسازی دهرون و بهرز و پاکیتی رێژین و پینگه یشتویی و هاوسه نگیه وه په رجوێکی^(۱) دره وشاوهی موحه ممد ﷺ بون . پیغه مبه ر ﷺ هه موی تواندنه وه و له قالی ئیسلامی دارپشتنه وه، جهسته ی لێ بترازی نه گه رنا له حه ز و ئاره زو و مه به ست و هه وه ستدا پیاوی تریان لێ ده رچو و یه کێك نه گه ر زۆر به وردیش سه یری پێژین و ره وه ستیان بکات ره فتاریکی نه فامیتیان لێ وه دی ناکات که ده گه ل روح و

(۱) په رجو: معجزة.

دەرونى ئىسلامىدا پېچەوانە بى، ئەگەر ئىسلام مەزھەبى بولسا، ئەوان زىياترى لى دەرنە دەچو.

وھەكو گوتقان بۇ دىن و دونيا بەيەكەو پېشەنگى پېگەيشتو و پېتودانى^(۱) بېخەوش بون و پېشەوا بون و پېش نوپۇيان بۇ خەلگ دەکردو دادوهر بون و كېشەيان چارەسەر دەکردو بە داد و زانستەو ھەكوكميان دەکردو دەستپاك بون و خەزىنەدارى مالى موسلمانانيان دەکردو سەركرده بون و سەركردايەتى لەشكریان دەکرد و سەرکەوتوانە نەخشەيان بۇ شەر دەكېشا، فەرماندە بون و كارويارى ولاتيان بەرئو دەبرد و سزاكانى خويان جېبەجى دەکرد، لەيەك كاتدا لە خواترس و زاهيد و قارەمان و موجاهيد بون، دادوهرى تېگەيشتو و فەقيھى موچتەھيد بون، فەرماندەى بە دەستبرد و سياسەتەدارى ھەلکەوتوش بون.

خەلىفە ئايندار و سياسەتەدار بو، كۆمەلەكى لە دەورە بو - ئەگەر دەستەواژەكەم بگونجى - لە قوتابخانەكەى پېغەمبەر ﷺ (يان) لە مزگەوتەكەى پېغەمبەر ﷺ ھە دەرچوبون ، بەيەك قالب دارپۇزا بون ، ھەلگى يەك جۆرە روح بون ، ھەمان پەرورەديان ھەرگرتبو ، خەلىفە راويۇ پېدەکردن و پىشتى پېدەبەستى ، تا ئەوانى ئاگادار نەکردبايەو ھەرىارى گىرنگى دەرنەدەکرد. روحەكەيان ژيار و سىستەمى ھەكوكم و ژيانى كۆمەلەيەتى و خورەوشتى خەلگى تەنبىوھە، ئاوات و مەبەستەكانيان لە ژياردا پەنگى دابوھە، دوژمنايەتى لە نيوان روح و ماددەدا نەبو، مەملەتلى لە نيوان دىن و سياسەتدا نەبو ، دابپان لە نيوان دىن و دنيادا نەبو ، زۆرانبازي لە نيوان بەرژەوندى و پىبىردا نەبو، پالەستۇدان لە نيوان ھەوھست و پەوشتدا نەبو ، رەكەنە لە نيوان چىنەكاندا نەبو، مونافەسە لە سەر ئارەزودا نەبو، ھەمو لە گەل يەك كۆك و تەبا بون.

مهرجه کانی رابه رایه تی ئیسلامی:

رابه رایه تی ئیسلامی وا ده خوازی چەند سیفه تیکی ورد و زۆر فره وانی تیدایی و که ده توانین له دو وشە (جیهاد) و (نیجتیهاد) دا کۆیان بکهینه وه و دو وشە سوک و ساکارن به لām سەرتاپاگیر^(۱) و فره واتان.

جیهاد:

جیهاد بریتیه له به کارهێنانی وزه و نهو په پری کرد و کۆشکردن له پێناو وه دیهێنانی گهورهترین خواست. گهورهترین خواستی موسلمانیش نهو هیه که بتوانی گوێراپه لێ خوا بێ و په زامهندی خوا وه دهست بێنێ و ملکه چێ حوکه کانی بێ و فرمانه کانی جیه جی بکات. که نه مهش تیکۆشانیکێ درێژو دژواری دژ به هه مو جوژه بیروباوه و پهروه ده و په وشت و مه رام و هه وه ستیکێ ته گه ره نامیژی گه ره که و تیکۆشانیکێ دژ به خوا وه نه ده ورونی و زه مینیه کانی گه ره که که دژایه تی حوکه و په رستنی خوا ده کهن، جا نه گه ر موسلمان نه مه ی بۆ هاته دی نه وا له سه ری واجب ده بێ له پێناوی حوکه و فرمانه کانی خوا تیکۆشێ تا له جیهان بالا ده ست بێ و له نیو مرو فایه تیدا پیاده بکری، نه مهش وه ک راپه راندنی فره زیکی خوایی که خوا له پێناو به خته وه ری مرو فایه تیدا فره زی کردوه، چونکه گه لێ جار به بێ بونی نه م تیکۆشانه مرو ف ناتوانی گوێراپه لێ خوا بێ که قورئان پێی ده لێ (فیتنه).

ناشکرایه سه ره له به ری جیهان به هه مو نه و شتانه ی تیدایه وه ک بێگیان و په وه و ناژه ل و مرو ف، بۆ ویستی خوا و رێوشوینی گه ردونی و یاسا سروشتیه کان که خوا داینا و ن ملکه چه: ﴿وَلَهُ اسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ﴾ هه رچی له نه رز و ناسماندا هه یه به نازادی و نازادی ملکه چێ خوان، سه ره نجام هه ر بۆ لای خواش ده گه رینه وه ﴿الْعمران: ۸۳﴾ ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ

(۱) سەرتاپاگیر: شمولی.

يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ
وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالدُّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ وَكَثِيرٌ عَلَيْهِ الْعَذَابُ:
نه‌تبيئيوه ئه‌وهى له ئاسمان و له زه‌ويدا هه‌ديه، خۆر و مانگ و نه‌ستپه‌ر و شاخ و
دار و جانه‌وه‌ر و زۆرينه‌ى خه‌لك سوژده بۆ خوا ده‌به‌ن، زۆر له خه‌لكيش سزاي
خوايان به‌سه‌ردا چه‌سپاوه! ﴿الحج: ۱۸﴾ جا دياره جيهادى مروڤى موسلمان له
پيڻاو چه‌سپاندنى ئه‌و به‌رنامه‌يه كه خوا به پيڤه‌مبه‌راني پاناردوه، له پيڻاو
به‌رزبونه‌وه‌ى وشه‌ى خوا و فه‌رمانه‌كانيه‌تى، له پيڻاو ئه‌وه‌دايه كه حوكم و فه‌رمان
ته‌نها بۆ خوا بى. ئه‌م جيهاده تا پۆژى دوايى هه‌رده‌ميينى، زۆر جۆر و شي‌وه‌شى
هه‌يه كه له ژماره نايه‌ن، جۆريكيان جيهادى كوشتارييه كه په‌نگه له گشت
جۆره‌كاني تر به‌رزتر و شكۆدار تر بى، ئامانجه‌كه‌شى ئه‌وه‌يه له سه‌ر زه‌ويدا
هه‌يزيكي يه‌كساني دژ به هه‌يزى چاكه خوازي ئيسلامى نه‌ميينى خه‌لك لاپرى بكات
﴿وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ﴾ تا ئاژاوه ده‌پريته‌وه و دينى
خوا زال ده‌بى بيانكوژن ﴿البقرة: ۱۹۳﴾. يه‌كيك له داخوازيه‌كاني جيهاد ئه‌وه‌يه كه
موسلمان ده‌بى زۆر چاك ئيسلام بناسى كه جيهاده‌كه‌ى له پيڻاودا ده‌كات، زۆر
چاك نه‌فامييتى بناسى كه جيهاده‌كه‌ى له دژدا ده‌كا و به‌په‌نگ و پواڤت
نه‌خه‌له‌تى، عوممه‌رى كوڤى خه‌تتاب- ره‌زاي خواى لايى - گوتيه‌تى: ((ئه‌گه‌ر
كه‌سانيك له ناو ئيسلامدا په‌يدا ببن و شاره‌زاي نه‌فامييتى نه‌بن؛ ئيسلام قوڤ
قوڤى لى هه‌لده‌وه‌شيته‌وه))، جا مه‌رج نيه هه‌مو موسلمانيك بي‌باوه‌ڤى و
نه‌فامييتى و پواڤت و په‌نگ و شي‌وه‌كانيان بناسيت، به‌لام پي‌به‌ر و سه‌ركرده‌كاني
له‌شكرى ئيسلامى كه دژ به بي‌باوه‌ڤى و نه‌فامييتى ده‌جه‌نگن، ده‌بى شاره‌زايان
له موسلمانان زۆرتر پي‌ت و ورده‌كارانه‌تر نه‌فامييتى بناسن.

هه‌روه‌ها ده‌بى ته‌واو ئاماده و ساز بن و هه‌يزى كامليان هه‌بى، ئاسن به ئاسن
به‌لكو به‌پۆلا بكوتن و گه‌رده‌لول له پوى (با) هه‌لكه‌ن، به هه‌مو توانا و
ده‌سه‌لاتيكه‌وه رويه‌پوى بي‌باوه‌ڤى و بي‌باوه‌ڤان ببنه‌وه، هه‌مو دۆزراوه زانستيه‌كاني
سه‌رده‌م وه‌ك چه‌ك و ئامپه‌ر و مه‌شقى جه‌نگى به‌كار بپيڻن، بۆ دايبينكردنى ئه‌م
هه‌يزانه كه‌مه‌ترخه‌م و ده‌سته‌وه‌ستان نه‌بن ﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ

وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ عَدُوُّ اللَّهِ وَعَدُوُّكُمْ : تا بۆ ده کړی چهک و جبه خاندهی شهر و نه سپی سواری پهیدا بکمن و دوژمنی پی بترسینن؛ که دوژمنی خوداشن. ﴿الانفال : ۶۰﴾.

نیجتهیاد :

مدهبستان له نیجتهیاد نه وه په که سهر کرده نیسلا میه کان بتوانن بۆ نه و کاره سات و روداوانه ی روه پروی ژیا نی موسلمانان و جیهان و نه تده و کانی ژیر ده سلا تیان دهنه وه یان بۆ هه ربا به تیک که له نا کاو دیته پیشی یان نوی ده بیته وه بریاری راست ده ریکن، که فیهی نوسراو و پارپوی په پره ولیکراو و فتوی نیو په رتوکه کان له باره یانه وه نه دواون، هه روه ها شاره زایان به پوهی نیسلام هه بی، له راز و نه یینه کانی شه ریه ت بگن، به بنه په ته کانی ته شریعی نیسلامی ناشنا بن، -وهک تاک و کو مه ل- هیزی هه لیجنجانی حوکی شه رعیان هه بی و بتوانن گرفته کان چاره سهر بکمن و نه تده وه له ته نگانه رزگار بکمن .

زیره کی و ده ستوریدی و کارامه یی و زانستیکی وایان هه بی بتوانن له و هیزه سروشتیانه ی خوا خه لقی کرده به هره مهنه بن و له و خیروبیر و کانه به برشته انه ی خوا له زه ویدا فه راهه می هی ناون سود وه رگرن و بۆ به رزه وه ندی نیسلامی به کار بیتن، نهک نه هلی ناههق و شوینکه وتوانی شه ییتان بۆ مه رام و هه وهستی خراپه کارانه ی خویان و بۆ ده ست به سهر داگرتنی زهوی و بلاوکرده وه ی به دکاری به کاری بیتن .

(۱) هه لبت چه نه مانگیکه وه رگیرانه کی (قورنایی پیوژی) مام هه ژار که وتوته بازارپوه، جا له سهر پی داچونه وه کی کاک (نهوا) له چه نه شوینکدا ته رجه مه ی نایه ته کان له وه رگیرانه کی مام هه ژار وه رگ

گۈزەل ۋە پېشەۋايەتلىك ئىكەنلىكى بۇ كۆمەللىكى تىرى:

بەللام بەداخەۋە پاشان ئەم پايە ترسناكە كەۋتە دەستى كەسانىك كە ۋەكو نەۋەكانى پېشوتىر خۇيان ئامادە نەكردبو و پەرۋەردەيەكى ئاينى و پەۋشتى قىل و پتەۋيان ۋەرنەگرتبو، رۇحى جىھاد و ھىزى ئىجتىھادىيان لە مەسەلە دىنى و دىنبايەكانىيان نەبو، بۆيە نەيانتۋانى نەركى جىنشىنايەتلى ئىسلامى پاپەرىتن، ئەمە ھوكمىكى گىشتىە و ژمارەيەكى زۆر لە خەلىفەكانى بەنى ئومەييە و بەنى عەبباسىش دەگىتەۋە.

لازىمەتلىك ئىسلامى:

لە ئەنجامى ئەمەدا كىۋى ئىسلام گەلىك شەقار^(۱) و درزى تىكەۋت و ژيانى ئىسلامى لە گەلىك لاۋە كەۋتە رىي چەۋتى.

دەپرانى دىن لە پامىارى:

دىن و پامىارى بە كەردەۋە لە يەكتر دەپران ، جىنشىنەكان لە ئاستىكى زانستى و ئاينى ۋادا نەبون تا پىۋىستىيان بە زانا و ئەھلى دىن نەبى، بۆيە جەلەۋى ھوكم و سىياسەتىيان لە دەست خۇگرت و - نەگەر ھەزىشيان بىكردايە و بەرژەۋەندى بىخۋاستايە - ۋەك پەۋىژكارى پىسپۇر پىرس و پايان بە فەقىھ و زانايان دەكرد و بۇ بەرژەۋەندى خۇيان بەكارىيان دىنان و بە ئارەزۋى خۇيان كاتىكىش بىيانۋىستايە دەستبەردارىيان دەبون و بە گۈيىيان نەدەكردن، بەم جۆرە پامىارى لە چاۋدىرى ئاين پەھا بو، ۋەك قەيسەر و كىسرايەتلى زۆردارى لىھەتابو و گەلى جارائىش دەبۋە پاشايەتەكى پەتى، بگرە ۋەك ۋىشتىكى ھارى بەرەللاى لىھەتابو. زاناكان و ئەھلى دىنىش بىۋە سى بەش: ھەبو دۇ بە خەلىفە پاپەرى بو، ھەشبو كەنارگىر^(۱) بو، تەنھا بەخۇ خەرىك بو، چاۋى لە پوداۋان نوقاندبو، لە

(۱) شەقار: درزى گەۋرە.

چاکسازي بيھوميد بو، که کاری ناههقی دهبيست و دهبيني بهزار پهخنه دی دهردهبري و شاخ و داخی ههډهکيشا بهلام هيچ دهسهلاتيکي نهبو، جوړی سييه ميشيان له بهر بهرژه و هندی دینی يان له بهر بهرژه و هندی خوئی ده گهډا حکومت بو، ههريه کهو به گویره ی نیازی خوئی .. نيتر لهو کاته و هرا دين و رامیاری^(۲) له يه ک دابران.

دين وهک بالندهيه کی بال براو و پي بهستراوی ليھات و رامياريش دهست و دهسهلاتی پهها بو، له ههلسوکه وتيدا نازاد بو، قسهی جيبه جي دهبو، خوئی خاوهنی فرمان و بهر هه لستی بو، زاناکان و نه هلی دينيش بېونه تويزيکي جوئی و دنيا دارانیش تويزيکي تر، مه و دای نيوانيشيان گهلی فرهوان بو، بهلکو گهلی دوژمنایه تی و رکوکينه شيان له نيواندا بهرپا دهبو.

مهيلي نه فاميټي له کاربه دهستاندا :

زوربه ی کاربه دهستان و تهنانهت خهليفه ش له روی دين و خوړه و شتدا سهرمه شقی کامل نه بون، پهگ و مهيلي نه فاميټي له گهليکياندا هه بو، نه م روح و دهرونه له ژيانی گشتی و کومه لایه تيشدا پهنگی دایه وه، خه لک لاسای په وشت نهريت و خواسته کانی نهوانيان ده کرده وه، چاودیری دين و په وشت و ليپرسينه وه نه ما، بزافي فرمانکردن به چاکه و پيگه گرتن له خراپه دهسهلاتی ون کرد، چونکه هيژی نه بو و حکومتيش نهیده پاراست، نهوانه ی بهم کاره ههډهستان چند که سيکی خوږه خشى بيهيژ و بيدهسهلات بون، هوکاری سهرپيچيکردنیش زور به هيژ بو . بهم جوړه نه فاميټي له ناو ولاتی ئيسلامدا هه ناسه ی هاته وه بهر و سهری قيت کرده وه، خه لکيکی گهلی زور روی له رابواردن و ژيني به نازونوز و گالته و یاری کرد و له نيو ناره زوبازی و چيژ و تيروته سه ليذا نغرو بون.

(۱) که نارگیر: دوره پهریز، منعزل.

(۲) رامیاری: سیاست.

ئەگەر چاۋىڭ بە پەرتوكى (الأغاني) و (الحيوان)ى (جاحظ)دا بىخىشىنى بۆت رۇن دەپىتەۋە كە خەلڭ چۆن بە ھەمو تويۇۋەكانىيەۋە بۆ رابواردن ھەلپەيان كىردۈە و بۆ چىژ و خۇشى گىلپەيان سەندۈە و بۆ ژىنى دۇنيا شىت و شەيدا بون. بىنگومان بەم جۆرە پىژىن و رەۋىشتە دابەزىۋە، بەم جۆرە شەكەتبونەى نىۋ خۇشى و رابواردن ھىچ نەتەۋەسەك ناتوانى پەيامى ئىسلام راپەرپىنى و شىۋىنى پەيامبەران بىگىرتەۋەۋە خوا و ناخىرەت ۋەبىر خەلڭ بىننىتەۋە و ھانىيان بدات دىن و تەقوايان بەرزىتەۋە، ناتوانى لە خورپەۋىشتە بىتتە سەرمەشقى خەلڭكى، تەناتەت رۆژگارى ژىنى كامەران و نازادىشى درىژ ناخايەنى^(۱): ﴿سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا﴾ شىۋەى كارى خوا لەناۋ پىششىنەكانى رابردوشا ھەر ۋابوۋە شىۋەى كاروبارى خودا گۆرانى بەسەردا نايە ﴿الأحزاب: ۶۲﴾.

نۆپنەرايەتىكردى ئىسلام بە شىۋەيەكى نەشپاۋ :

جىنشىنەكان لەو شتانەى كرديويانە و نەيانكردۈە تەنھا نۆپنەرايەتى زات و سىياسەتى خۇيان كىردۈە .. ھەرگىز نە لە روى سىياسەتى شەرعىيەۋە، نە لە روى ياساكانى جەنگىيەۋە، نە لە روى سىستەمى شارستانىيەۋە ، نە لە روى رىۋىشۋىنەكانى خورپەۋىشتەۋە نۆپنەرايەتى ئىسلاميان نە كىردۈە، مەگەر چۆن .

(۱) زىدەپۇبى و ھەلەيە ئەگەر پىمان ۋابى كۆمەلگەى ئىسلامى گىشت ناكارىكى رۇخىۋ پەۋىشتى و شەرعداپىژى ون كىردىن و لە سەرجەم پۇخسارە ئىسلامى و ئەدگارە مېژۇناتىزەكانى دابراپى و، ۋەك كۆمەلگە ھاۋچەرخەكانى مەۋقايەتى نەمەۋى لىتھاتى. لە راستىدا كۆمەلگەى ئىسلامى ھەمىشە زۆرىنەى ئەدگارو تايىبەتەندىتى و تازىيارىتى خۇى پاراستەۋە كە ئىسلام ھىتايىيەتى و جىنشىنە سەرداستەكان رەگيان داكوتاۋە و زانا خواناسەكان پاراستويانە، زاناكان لە ھەموسات و كاتىكدا وجوديان ھەبۈە و فەرمانيان بەچاكە كىردۈە و رىگەيان لە خراپە گىرتۈە ، نەۋە موسلمانەكانى پاشترىش ۋەك مىرات ھەلىيان گىرتۈتەۋە ، تەناتەت كۆمەلگە ئىسلامىيەكەى نەۋسا لە سەرجەم كۆمەلگە ھاۋچەرخ و دراۋىيەكانى نەمەۋى باشتىر بۈە، زۆرىيە حدود و ھوكمە ئىسلامىيەكان و شەرعە ناسامىيەكان جىبەجى كراۋن، كۆمەلگەكەى نەۋسا توشى لاپىيۋن بىۋە نەك لاپى بۈيى، بە پىچەۋانەى ۋاقىيى كۆمەلگەكانى تر (ۋەك و مەسىحىيەت و ناگىرەستى و بىتەرستى) كە بونەتە نىچىرى لاپىيۋن و گۆران و پەشۋنەۋە.

په یامی نیسلام هیژ و کاریگه ریه کدی له دلی ناموسلمانان ون کردبو، متمانه یان پی لاواز ببو، میژونوسیکی نه وروپی گوته نی: ((نیسلام دهستی به داروخان کرد، چونکه مروڤایه تی گومانی له راستیتی نه و کسانه وه پیدا کرد که نوینه رایه تی نه م ناینه تازه یان ده کرد)).

گرنگی نه دان به زانسته کرده ییه به سوده کان:

زانا هدره مه زنه کان هینده ی بایه خیان به زانسته کانی میتافیزیکا^(۱) و فلهسه فهی خواوه ندیه تی دا، بایه خیان به زانسته سروشتیه نه زمونیه کان و زانسته کره ییه سوده خشه کان نه دا، میتافیزیکا و فلهسه فه کهشیان له یژنانه کانه وه وهرگرتبو، یژنانیش هدر نه ته وه پرستیه کدی خزیان بو که وهریانگپر ابوه سهر زمانه فلهسه فه کان و بهرگیکی هونه رییان له بهر کردبو، فلهسه فه کهش بریتی بو له کۆمه لیک گومان و بۆچون و تهلیسمی واژه یی بی ههقیقه ت و پرپوچ و بیواتا. هه لبه ت خوا به هژی قورئان و رینویتی و رپرۆنیه کانه وه موسلمانانی له م جوړه فلهسه فه کاریه پاراست و ریگای وای بۆ پوناک کردنه وه پیو یستیان به سۆراخ کردن و لیوه توژین و به شبه شکاری و شیهه لکاری^(۲) نه بی له بابه ته کانی زات و سیفه ته کانی خواوه که پتر به شیهه لکاری کیمیاوی ده جیت .

به لام موسلمانان سوپاسی نه و به خشه گه وریان نه کرد، دور له جهاد چهن دین سه ده ی دورودریژیان له پیناو نه و جوړه زانست و توژینه وانه به فپرۆ دا، زیره کایه تی خزیان له توژینه وه ی فلهسه فهی و که لامناسیدا به هه دهر دا، که هیچ سودیکی نه ده به خشی و هیچ نه غجامیکی به دهسته وه نه ده دا و په یثیکی^(۳) بۆ دنیا و ناخیره ت فراهه م نه ده یینا ، له بهر خه ریکبونیان به و زانسته فلهسه فه یانه وه ناگیان له زانسته کرده یی و نه زمونیه کان نه ما که هیژه کانی سروشتیان بۆ

(۱) میتافیزیکا: نه و دیو سروشت.

(۲) شیهه لکاری: تحلیل.

(۳) په یث: په یام.

بەيدەست دەكات، ئەيانتوانى لە پېناو بەرژەوهندى ئىسلامدا سود لەم ھېزانەوہ وەرېگرن و دەسلاتی ماددى و روحى ئىسلامى پى بەسەر جیھاندا رابھیلن. ھەرۋەھا بە لىكۆلینەوہ لە روح و لە فەلسەفەى ئىشراق و مەسەلەکانى وەحەتولوجودیش خەرىك بون و بەشیكى گەرەى كات و كۆشش و زیرەكایەتى خۆیان بە فېرۆدا.

ھەرچەندە ئەو ئاستەى كە موسلمانەكان لە زانستە سروشتى و ئەزمونیەكان پى گەیشتن بە بەراورد لەگەل چەرخەكانى پىشتەر پىشكەوتوتر و لە زانست و ئەزمونیشدا دەولەمەندتر بو، بەلام لەگەل پىشكەوتنى بەرفەرەوانى زانستەكانىتر و لەگەل ئەو پۆژگارە درېژەى كە لە مېژودا دەسلەتدار بون ھاوېرژە و گونجاو نەبو، بۆیە ئەو بلیمەت و ھەلگەوتوانەى لە زانستەكانى فەلسەفەدا ھەلگەوتن لە زانستە ئەزمونیەكان ھەلگەوتن.

ئەو پەرتوكانەى كە لە بارەى زانستەكانى سروشت و گەردونناسى و ئەزمونكارىەوہ بەجىيان ھىشتون، ئەگەرچى ئەوروپا لەسەرەتای راپەرپنەكەيدا سودى لى وەرگرتن و دانى بە بەھای بەرزى ناون، بەلام لە بەرامبەر ئەو پەرتوكانە گەرە و فرەپەرتوكانەى ئەوروپا كە لە ھەردو سەدەى حەقدەم و ھەژدەمدا وەبەرھەمى ھىناون، گەلى بچوك و پوكەلەن، ھەرچەند شانازى بە بەرھەمى زاناکانى ئەندەلوس و داناکانى رۆژھەلات بكەين بەلام لە بەرامبەر بەرھەمە زەبەلاحەكەى رۆژئاوا لە زانست و ھىكمەت و ئەزمون و تاقىكردنەوہدا؛ شتىكى ئەوتۆنە و بەھىچ ناچى، جا لەپوى چەندىتى و چۆنەتى بى يا لەپوى داھىنان و تازەكارى بىو يا لە روى وردەكارى زانستى و پوختەكارى ھونەرى بى.

ئەگەر مەبەستە بزانى رېژەى نىوان بايەخدانى رۆژھەلاتى ئىسلامى بە ھەردو لايدنى روحى و لايدنى زانستى ئەزمونیەوہ بە چ ئەندازەيەك بو؛ بەراوردىك لە نىوان پەرتوكى (الفتوحات المكية) شىخ (ابن عربى) بكە دەگەل گەرەترين

په رتوک که د باره ی سروشت و دانایی^(۱) نوسراوه، ثوکات بۆت دهرده که وی له روی بابته و بایدخ و هډولډانه وه چ جیاوازیه کی له رادده به دهریان له نیواندا همدیه، ده شزانی که تا چ رادده یه که لایه نی روحی به سهر چیژی رۆژه لاتندا زال بوه.

بیدعه کاری و گومرپاکاری:

یه کخواناسیه پاک و بیگه رده که ی نیسلام له زگبو^(۲) به په رده ی هابو به شپه رستی و نه زانی و گومرپاکاری داده پو شرا، سیسته می ثانی گه لی جزره بیدعه کاری تی که وتبو و بیدعه روبری کی به رفراوانی له ژیانی موسلماناندا گرتیوه وه و له دینی راست و دنیای خه ریک کردبون، پایه و تازیاریتی^(۳) موسلمانان به سهر نه ته وه کانی تری سهرزه ویدا له و دینه وه یه که موحه مه د ﷺ هیناویسته ی و تازیاریتی و په رجوی نه م دینه ش له راست و دروستی و پاریزراویه که یه تی و چونکه نه م دینه به وه جوی ده بیته وه که سروش^(۴) و به رنامه ی خوی کار به جی و دانایه: ﴿تَزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ﴾ فصلت: ۴۲. به لام نه گه ر ناوه ز و ههوا و نارزه وی خه لکی تی که وت و ده ستکاری کرا و له سروش و زانسته پاک و پاریزراوه کان بترازی و هیچی زیاتری به سهر دینه کانی تر و هیچ تازیاریه کی به سهر سیسته مه مرؤفانه کانه وه نامینن و به خته وه ری دنیا و دواپی دابین ناکات و شایه ن نابن خه لک ناوه زی بۆ که چ بکه ن یان شهیدای بن.

(۱) دانایی: حکمه.

(۲) له زگبو: خه ریکبو.

(۳) تازیاری: میزه.

(۴) سرونت: نیگا، الوحي.

سام و ھەبىيەتى دىن :

ئەۋەت لە بىر نەچچە كە دىن بە درىزايى ئەو رۆزگارەۋە ھەمىشە زندو بوە، لە دەستىۋەردان و لاپىيون و گۆرپانكارى پارىزراو بوە، سامى بەسەر موسلماناندا ھەبۋە و لاپىيونى بۆ دەستىنشان كردون و مەشخەلى ھەربەرز و روناكى پېشىنگدار بوە: ﴿يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ ئەوانەى شوئين رەزامەندى خوا كەوتېن؛ خوا بەھۆى ئەو قورئانەۋە بۆ رېگا سەلامەتەكانى بەھەشت رېنوينى دەكات، بە ئىزنى خوا لە تاريكى دەرياندينى بۆ پوناكى، بۆ رېگاي راست رېنمايان دەكات ﴿المائدة: ۱۶﴾. ھەرۋەھا قورئان و سوننەت ھەمىشە دژ بە ھاۋىيە شپەرستى و بىدعەكارى و نەزانى و گومراكارى شوپشيان لە دلى خوئندەۋاران بەرپا كەردو، ھەمىشە شوپشيان لە دژى رەۋشت و نەرىتى نەقامى و لە دژى چەۋساندەۋەى چەۋسىنەرەن و ستەمى پاشايان ھەلگىرساندو.

لە ھەمو رۆزگارەكانى ميژوى ئىسلامى و لە گشت ناۋچەكانى ئىسلاميدا ھەمىشە قورئان و سوننەت كارىان لە كەسانىك كەردو و ئەۋانيش لەسەر رېۋوشوينى پېغەمبەرەن راپەريون و ئاينيان تازە كەردۆتەۋە و رۋحى جىھادىيان بوژاندۆتەۋە و دەرگاي ئىجتىھادىيان بۆ ئوممەت كەردۆتەۋە و لە پېناۋ دامەزرراندنى حەكمەتتىكى ئىسلامى لە سەر رېۋوشوينى خەلافەتى راشىد تېكۆشاۋن، جا ھەندىكىيان لەو رېگايەدا شەھىد كراۋن و ھەندىكى تىرىش تۋانىۋىانە بۆ رۆزگارنى كورخايەن حەكمەتتىكى ئىسلامى دامەزرىن سەردەمىتىكى ۋەك سەردەمى خەلافەتى راشىد بنوين: ﴿مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَّنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَّنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا﴾ كەلىك پىاۋ لە بىرۋاداران پەيمانەكەى لەگەل خوا بەستبويان جېبەجىيان كەرد، ھەندىكىيان شەھىد بون و ھەندىكى تىرىش چاۋەرېن و لەسەر پەيمانەكەيان ماۋن و خويان لىئ نەگۆر ﴿الأحزاب: ۲۳﴾، ئەم كۆمەلە فەرمودەكەى پېغەمبەريان لىئ ھاتۆتە دى كە دەرەموى: ((لَا تَزَالُ طَائِفَةٌ مِّنْ أُمَّتِي ظَاهِرِينَ عَلَى الْحَقِّ لَا يَضُرُّهُمْ مَن

خَذَلَهُمْ حَتَّى يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ وَهُمْ كَذَلِكَ^(۱): له نه ته وه كه مدا هميشه كۆمه ليك له سهر حق ده ميئننه وه و به دوژمنان زه بون نابن و هه تا رۆژى دواى دادى هه روا ده بن))، ميژوى جيهاد و تازه خوازي ئيسلامى به يه كتره وه به ستران و هيچ ماوه يه كه له يه كتر دانه بپاون، مه شخه لى چاك سازبخوازه كانيش وه كه ئه لقه كانى زنجير به دواى يه كدا هاتون و به ره شه بايان دانه مركاون^(۲).

خۆشه ختيبونی جیهانی ئیسلامی له سەده‌ی شه‌شەمی كۆچیدا:

له سەده‌ی شه‌شەمی كۆچیدا خواى گه‌وره خۆشه ختيه‌كى گه‌وره‌ى به جيهانى ئيسلامى به‌خشى كه نه‌و كات جيهانى ئيسلامى له دواى سه‌لجوقيه‌كانه‌وه نيشانه‌كانى لاوازي و به‌سالداچونى لى وه‌ده‌ر كه‌وتبو و پاشا و فه‌رمانده‌كانش داير دابريان كردبو، پاشان خوا كردى چەند سەركرده‌يه‌كى گه‌وره پەيدا بون و شان و شكۆى ئيسلامييان پاراست و ژيانيان گه‌رانده‌وه نيۆ جيهانه دارماوه‌كه‌ى ئيسلامى. هيرشه داگيركه‌ريه‌كانى خاچپه‌رسته‌كان، كه يه‌كه‌جار مه‌به‌ستى ده‌ستبه‌سەرداگرتن بو به‌سەر نه‌و شويتانه‌ى كه له لای مه‌سيحيه‌كانه‌وه پيرۆزن، دژ به ئيسلام و سه‌رجه‌م موسلمانان ده‌ستى پيكره‌د و هه‌ره‌شه‌يان له جەزيره‌ى عه‌ره‌بى و لانه‌ى ئيسلام و ولاته‌ دراوسێكانى شاميش كرد و پاشان خاچپه‌رسته نه‌وروپيه‌كان توانيان قودس و سه‌رجه‌م شار و قه‌لاكانى شام داگير بكەن و وێراى نه‌مه‌ چاويان بپريه‌ شاره‌كه‌ى پيغه‌مبه‌ريش ﷺ. خاچپه‌رسته‌كان له دواى نازاوه‌ى هه‌لگه‌راوه‌كان گه‌وره‌ترين مه‌ترسى بون بۆ سه‌ر ئيسلام و موسلمانان. خوا كردى عيماده‌ددين نه‌تا به‌گى زه‌نگى (له ۵۴۱ ك مرده‌) بۆ ئيسلام رابى، كه گه‌ليك جار له‌شكرى روبه‌روى خاچپه‌رستان كر�ۆته‌وه و له زۆر شه‌ر و گه‌رڤا شكستى پى خواردون و ته‌نانه‌ت شارى (ره‌ها) شى فه‌تح كرڤ و دواتر كه عيماده‌ددين زه‌نگى مائناواى له دنيا كرڤ كورپه‌ مه‌زن و دادگه‌ره‌كه‌ى؛ شا نوره‌ددين مه‌حمود زه‌نگى

(۱) رواه مسلم (كتاب الجهاد).

(۲) له مباره‌وه په‌رتوكى دانەر به‌ناوى (رجال الفكر والدعوة الى الاسلام) بخۆته‌وه.

(لە ۵۶۹ كە مردوھ) جىيى گرتەوھ و نەخشەي كىشا شام لە مخاچپەرستان پاك كاتەوھ و قودسى پىرۆزىيان لە دەست پزگارىكات و بىخاتەوھ ژىر دەستى موسلمانەكانەوھ، بەلام بەر لەوھى كارەكەي بەنەنجام بگات كۆچى دوايى كرد. پاشان يەككە لە قارەمان و ھەلبەئارەكانى جىيى گرتەوھ كە ئەوئىش مەلىكى سەرکەوتو سولتان سەلاحەددىن يوسفى كورپى ئەيوپى پاشاى مىسر بو. خوا كالائى ئەم كارەي بە بالائى ئەم پىاوھ بپرى، سەلاحەددىن پىاويكى بەدەستوبرد و كارامە و گەردەنكەش و ورەبەرز و وريا بو، بۆ جىھادى پرى خوا خۆبەخش و لە خۆبوردە و بۆ سەرخستنى ئىسلام كۆلنەدەر بو، لە شەپرى دژ بە بىباوھ و سەربىزىوان سەرگەرم بو، سەركرەدەيەكى ھەلكەوتو بو، لە رىكخست و كارگىرپىدا زىرەك و چاپوك بو، چاكەخواز و دىنپەرورە بو، مەرد و نەبەرد و جوامىر بو، مرۆفدۆست و بە پرەوشت بو، خاوەن گشت ئەو ئاكارانە بو كە لە شان و شكۆى پىاوھ ھەرە ناودار و ھەلكەوتەكانى جىھان ھاتبوھ دى. بەم جۆرە سەلاحەددىن بو بە پەرجوئىكى ئىسلام و سەلماندى كە ھىشتا ئىسلام پزۆگارى بەسەر نەچوھ و بوژانەوھى دانەمركاوە و بەرھەمى لى نەپراوھ، توانى بۆ يەكەجار دواى پزۆگارىكى درىوخايەن لە دابردابى بون جىھانى ئىسلامى لە يەك سەنگەر بخت و روبەرپوى ھىرشەكانى ئەوروپايان بكاتەوھ كە ئەوروپا سەرجم پاشا و فەرماندە و سەركرەدە ناودار و گشت لەشكرەكانى كۆ كەردبوھوھو لە جىھانى ئىسلامى بەردابو. لە ژىر ئالاكەي سەلاحەددىندا گەلەك گەل و نەتەوھى جۆراوجۆرى موسلمان بۆ جىھاد كۆبونەوھ كە قەت پىشتەر وا كۆ نەببونەوھ، دواى پزۆگارىكى دورو درىژ لە خامۆشبونى مەشخەلى جىھاد و غىرەتى ئىسلامى گپى گرت و كلىپەي سەند، سەلاحەددىن ھەرچى پىشكەوتنى زانست و داھىتان و پىشەسازى ئەوكانى جىھانى ئىسلامى و ھەرچى زىرەكى و ئارامى و فام و تىگەيشتنى خۆى ھەبو، ھەموى لەم جىھادەدا بەكارھىنا، لە شەپرى (حطین)دا لە سالى (۵۸۳ ك) بە سەر خاچپەرستەكان زال بو و شكستى كوشندەي پى خواردن و بپرەي پىشتى شكاندن . لە ھەمان سالىدا قودسى فەتەح كرد و سەرجم فەلەستىنى رزگار كرد و خاچپەرستانى لە (صور) گەمارۆدا، پاشان ئەوروپا بە ھەرچى چەك و تفاقىوھ بو

لهشكرتيكي گورهی له ژيړ ئالای سهركردهی ناودار: رېچارد (Richard) پاشای ئینگلتھرا كۆكردهوه و بهرەنگاری موسلمانان بونهوه، شهرو شوړ له نیوان موسلمان و خاچهرستان بهردهوام بو، هەر پوژهی لایهك سهردهكهوت تا له سالی (۵۸۸هـ-۱۱۹۲/۹/۲ز) ئاگرهستیان راگهیانند و شهړ كۆتایی هات و له ئهجامدا فهلهستین له زۆرینهی خاچهرسته داگیركهرهكان پاك كرايهوه و رېچارد بهره پاشانشینهكهی خوی (ئینگلتھرا) گهرايهوه و سهلاحهددینیش دواي سالیك كۆچی دوايي كرد.

ليړهدا پیمان باشه لیدوانهكهی میژوناسی ئینگلیزی (Stanley Lane Poole) بیئینهوه كه لهو پهرتوكهی له بارهی سهلاحهددینهوه دایناوه له بارهی ئهه ئاگرهستهوه چهند شتیکی نویسه، له لیدوانهكهیدا بۆمان دهردهكهوی كه له ژيړ سهركردايهتی سهلاحهددیندا جيهانی ئیسلامی خاوهن چ جوړه هیژ و یهكیتیكه بو، دهلی:

((شهری پیروژ كه پینچ سالی خایاند كۆتایی هات، موسلمانان بهر له سهركهوتیان له شهری حوططین له ريككهوتی یولیوی سالی (۱۱۸۷ ز)دا خاوهنی یهك بست خاکی پوژئاواي روبرای ئهردهن نهبون، بهلام له سیپتهمبهری سالی (۱۱۹۲ ز)دا كه مهسرهتیكهی^(۱) (پهمله)یان بهست خاوهنی سهرتاپای ولات بون، تنها ئهو زنجیرهیه نهبی كهله صورهوه تا یافا دریژ دهبیتهوه كه ههر له ژيړ دهستی مهسیحیهكاندا مایهوه. ئاگرهستهكه لهو جوړه نهبو سهلاحهددین لیی شهرمهزار و پهشیمان بی، راسته زۆربهی ئهوشوینانهی خاچهرستهكان داگیریان كردهو له ژيړ دهستی ئهوروپیهكاندا مایهوه، بهلام ئهجامهكه له چاو ئهوه هممو زهرهه گیانی و مالییهی ئهوروپا لیی كهوت بههیچ نهدهچو. ئهوروپا لهه شهرههده ههموی هوروژا بون و رویان له خاکی پیروژ كردهو، پاپا راپهپینی خاچهرستانهی راگهیاندهو، قهیسهر فریدريك و پاشاكانی ئینگلتھرا و فهرههسا و سهقهلیه و لیوئۆلدى نهساوی و دۆقی برجهندی و كوۆتتی فلاندهری و سهدان

(۱) مهسرهتی: صلح.

نەجىمزا دەي بەناوبانگ و چەندىن سەرکردەي گەلە نەسرانیەکان و پاشای
حکومەتى قودسى مەسیحى و پاشاکانى حکومەتە نەسرانیەکانى فەلەستین و
سوارچاک و پالەوانانى تايەفەي (داویە) و (نەسپتار)، ھەمو کۆبونەو و ھەرچى
لە توانایاندا ھەبو تەرخانیان کرد بۆ ئەوئەي دەست بەسەر قودس دابگرن و
حکومەتە مەسیحیەکەیان بیوژیننەو و کە مەلەبەندەکەي لە قودس بو، کە
خەریکبو بروخی و بېرپتەو.

بەلام ئەنجامى ئەم کردو کۆشە بەرفراوان و زەبەللا ھە چ بو؟، قەیسەر فریدریک
لەم ماوەیدا مردو پاشاکانى ئینگلتەرا و فەرەنساش گەرانیەو و لاتى خۆیان،
گەلیک فەرماندە و نەجىمزا دەیان لە ئیلیا ئەسپەردەي خاک کردو قودسیش وەکو
جاران لە ژێر پکێفی سەلاحەددیندا مایەو، مەسیحیەکانیش تەنھا میرنشینى
بجوکی (عەککا)ی سەرکەناریان بۆ وەچەنگ کەوتەو .

تەواوی جیهانى مەسیحى یە کجى وەك یەك پیاو روبەرپوى موسلمانەکان
بونەو، بەلام نەیانتوانى سەلاحەددین لە شویتى خۆی دورخەنەو، لەشکرەکەي
سەلاحەددین بەھۆی جیهادی درێژخایەن و ماندوبونى گەورە گەورەو شەکەت
ببون، چونکە چەندین سالى دورو درێژى سەرۆمپ لە سەنگەرى خەبات و
تیکۆشانى دژ بە دوژمنىکى زۆر بەھێز دابون، کەچى سەربازىک نەبو بۆلەبۆل
بکات و ناپەزایى و بێزارى خۆی دەرپێ، ھەر پۆژتیکیش سەلاحەددین بۆ جیهاد
بانگى کردبەن کەس خۆی نەدزیو تەو و لە ئامادەبون وەدوا نەکەوتون و سەر
گیان و مالى بەھادریان فیدا کردو، پەنگە سەرکردەيەک لە ھەندى لە دۆلە
دورەکانى زبى دێلەدا سکالای لەو کۆمەکخوازیە ھەبوپى کە درێژى خایاندو
خەریکبو کۆتایى نەیت، بەلام لەگەڵ ئەوئەشدا کە پێویست بو و داویان
لێکراو دەسبەجى لەشکریان سازداو و بۆ سەرخستنى سەلاحەددینیان ناردو.

لەشکرى موسلى بەوپەرى مەردایەتى و خۆینگەرمیەو لە شەرى کۆتایى
(نەرسوف)دا شەریان کرد، سولتان دلتیابو کە لە میسرو عیراق و لە شامى
باکور و ناوئەیدا لەشکرى بۆ دیت یارمەتى بەدەن. تورکمان و عەرەبە
میسریەکان ملکہچى فەرمانەکانى سولتان و خزمەتکاری بەوفا بون، ھەركاتى

کۆمهکی لی خواستبان وهك بهنده له بهردهستیدا ئاماده بون، سولتان به شیوهیهکی زۆر سەیر ئەو هەموو رەگەزە جۆراوجۆری لەگەڵ یەکدا ئاوێتە و تێکەڵ کردبو هەرچەندە رەگەزو نەتەوەشیان جیاواز بو، زۆر سەیر تاکەکانی ئەو خەڵکە جۆراوجۆری لەگەڵ یەکدا کۆکردبوو هەرچەندە ناکۆکی ناوەکی و دۆبەرەکی هۆزایەتیشیان هەبو، هەمووی وهك یەك جهسته دارشتبون.

سولتان له یەك پیگرتنی ئەم رەگەزە جۆراوجۆرانەدا هەندێ ئاستەنگی هاتووە پێ و له هەندێ بۆنەدا ناکۆکی سەری هەڵداوە، بۆ نمونە جارێک له (یافا)دا لەشکر یاخێ بو، بەلام لەگەڵ ئەو هەشدا گشت نەتەو رەگەز جیاوازه کان تا سالی ۱۹۲ از هەر ملکهچی فرمانهکانی سەلاحەددین بون و له ژێر پکیتیدا مانەو، هەر لەو کاتە سولتان سەلاحەددین له سالی (۱۱۸۷) زاینیهوه گەله کۆمهکی لیخواستن بهردهوام به یەك سەنگەر لەگەڵیدا بون و جیهادیان کردو، لەم ماوه درێوخواههشدا میژو هیچ پوداویکی یاخیبونی تۆمار نەکردو کە هەریمێک یان ولاتیەک یان سەرکردهیهك هەلگهراپیتیهوه و ئەو دلسۆزی و پشتیوانیهی ئەوان دەریانبەرپوه وهفادار و هەره به هیزهکانی سەرسام کردو. ئەوێ زانیومانە یەکیک له خزمهکانی له عێراق شۆرشی له دژدا بەرپا کرد، بەلام سولتان پیاوێتی له گەڵدا کرد و لێی بوریو ئەویش کەفوکۆلی دامرکایهوه و چیتەر هەلنهگهراپیهوه. له مهوه دهردهکهوی که سولتان چ ریز و سامیکی بهسەر ولات و هاولاتیهکاندا هەبو.

شەر که پینچ سالی خایاند کۆتایی هات، مەینەت و دەردەسەریهکان برانەوه، سولتان خۆی تاکە پاشا بو هەر له شاخهکانی کوردانەوه تا بیابانی (نۆیه)، خۆی پاشای ولاتی کوردان و نەرمەنستان بو، سولتانی قۆنیه و قەیسەری قوستەنتینیە لەو دیوی ئەم سنورهوه حەزیان دەکرد دۆستایهتی له گەڵ سەلاحەددیندا بیهست و یارمەتی بگۆرپنەوه، بەلام سەلاحەددین خۆی بەرمەنت نەکردو یارمەتی هەردوکیانی رەت کردو، بۆیه له شەرەکاندا هەرگیز له یارمەتیدانی سەلاحەددیندا ئاماده نەبوینه، تەنها بۆ پیرۆزیایی ئاماده دەبون.

سەلاحەددىن خۆى پالەوانى ئەم شەپشۆرە بو، خۆى چەقى بازەنە كە بو ، مەلىك عادلى براشى دوھ كەسىتى بو كە لەسەر شانۆى شەپەكاندا پۆلى ھەبىبى، نەمانزانىوھ سەركردهيك يان فەرماندەيك شۆىنى سولتانى گرتىتەوھ، سولتان ئەنجومەنىكى راوئىژى ھەبو لە نەخشەى شەپەكاندا پرس و پاى پى دەكرن، كەم جار بوھ پاى ھەلەى ئەم ئەنجومەنە بەسەر پاى پاستى سولتان زال بوبى، وەك لە شەپى (صور) و (ەككا)دا پویدا، بەلام ھىچ يەكىك لە ئەندامانى ئەم مەجلىسەدا سەلاحەددىنى بە كەس نەدەگۆرپەوھ. برا و برازا و كورانى برازا و برادەرانى دىرىن و والىھ نوئەكان و ھۆشمەندان و دادوھ و زىرەكەكان و متمانەپىكراوھ ئەمەكدارەكان و دەمارگىرەكان و ئامۆزگارەكان و زانايان، ھەمو بۆ جىھاد يەك دەنگ و يەك سەنگەر بون، شان بە شانى يەكتر لەژىر ئالاگەى سەلاحەددىندا بە ھەمو ھىژ و بازو و وتە و تواناوھ ئامادە بون، ھەمو دەيانزانى سەلاحەددىن گەورە و فەرماندەى ھەموانە، لە كاتى تەنگانە و قەيرانى جۆراوچۆر و شەپى بىئاماندا يەك دل و يەك ئىرادە سەركردايەتى دەركرن، ئەوئش دلە بەھىژ و ئىرادە پۆلایەكەى سەلاحەددىن بو)).

بى سەركردايەتى جىھانى ئىسلامى لە دواى سەلاحەددىندا :

سەلاحەددىن دواى ئەوھى ئەركە گرنگەكەى خۆى تا راددەيەكى دور بەجى گەياند كۆچى دواى كرى، ئەو مەترسىھ نزيك و توشەى ھەپەشەى لە قەوارە و مەلەندى ئىسلام دەكرد رەويەوھ، لافاوى خاچەپرستان بەرەو دواوھ كەشايەوھ، بەلام خاچەپرستەكان چەندىن دەرسى بە سوديان وەرگرت و لايەنە بەھىژ و بىتەپەزەكانى ھەردو سەنگەريان تۆژىھەو، گەپانەوھ تا خۆيان بۆ ھەلەتى خاچەپرستانەى سەدەى نۆزدەم پىكخەنەوھ ، موصلمانەكانىش بۆ پەوشى داپرداپرىون و بەرەركارى و ركوكىنە و بىئاگابونى جاران گەپانەوھ، ئىتر لەو كاتىوھ جىھانى ئىسلامى بە پەيدابونى سەركردهيك خۆشەخت نەبوھ كە بۆ ئىسلام دلسۆز بىت و لە پىئاو بەرژەوھندى ئىسلامدا خۆى لە ھەوھست ھەلبۆرى و بۆ جىھاد خۆى تەرخان كرىبى و لەبەر دلان خۆشەويست بى و خەلكى لە

دهوردا کۆ بیتتهوه و وهك سه لاهه ددین بئ، كه سه لاهه ددین به یارمه تی خوا و به هۆی به هره مه زنه كانیه وه توانی پاشه كشه به هه موئه وروپا بكات و مولك و شكۆی ئیسلام بیاریزی. بۆیه له دواى سه لاهه ددینه وه داروخان سه رتاپای جیهانی ئیسلامی گرتوه و داروخانه كهش رۆژ به رۆژ زیتر ده بو.

به ره هه می سه ده هه ئوه شاهه كان:

شانهی ئیسلام له رۆژگاری داروخانیشتا هه میشه هه نگوینی وه به ره هه م هیناوه، جیهانی ئیسلامی ناوه ناوه پاشاوه سه ركرده ی وای لی هه لكه وتوه كه له ره وشت و پێژین و دین و ته قوادا وهك یاوه ر و پێشیننه چاكه كان بئ و پیاوی وای لی پهیدا بوه كه میژویان رازاندۆتته وه .

موسلمانه كان هه رچه نده له پێژین و پێشوینی پیاوانی پێشین لاری بیون^(۱)، به لام- له ریبازی پیغه مبه رانه وه نزیکتر بون. به به راود له گه ل نه ته وه نه فامه هاوچه ركه كانیانه وه نه وان پتر بۆ خوا گوێرایه ل بون و وجود و ده و له ته كه شیان گه و ره ترین كۆسپ بوه له به رده م بلا و بونه وه و بوژانه وه ی نه فامیته ی هه رچه نده كه م و كورپیان هه بو به لام گه و ره ترین هیزی جیهان بون و هه مو جوړه حیساینكیشیان بۆ ده كرا.

دارمانی كۆشکی هیزی ئیسلامی:

نهم هیزه ئیسلامیه به ره به ره لاواز و زه بون ده بو بیته وه ی بیانیه كان هه سته ی پی بكه ن، تا نه و رۆژه ی له سه ده ی هه فته می كۆچیدا پشتی موسلمانان شكیندرا، كه ته ته ر هیرشیان هیناوه حكومه تی خوا به زمشا- كه دوا هه مین نیمپراتۆریه تی ئیسلامی بو - پارچه پارچه كراو به غدایان داگیر كرد.. نه وسا

(۱) لاریبیون: انحراف.

سامۆتكى ترسناك سامى نەما و داهۆل^(۱) كەوتە سەر زەوى و بالئەندە و درندەش بە دەرفەتیان زانى و بە كىلگە وەربون و خەلك لە موسلمانان و ولاتى ئىسلامى گىف بونەوہ.

تەتەر و مەغۆلەكان كەلەپورى موسلمانانیاں ھەلگرتەوہ و لە حكومەتدا جىيان گرتەنەوہ، جا وەرە تىفكرە ئەگەر نەتەوہىەكى نەفام و درندە و بىدین و نەزان و ناشارستان و نارۆشنېر سەرگردايەتى جىهان بگريتە دەست؛ دەبى مروفایەتى دوچارى چ كلۆلى و بەدبەختىەك بىی و جىهان دوچارى چ وىرانىەك بىی.

(۱) داهۆل: شتىكە وەك زەلام لەدار دروست دەكرى لەنىو كشتوكالدا دەچەقینرى بۆ لىسەمىنەوہى بالئەندەو جانەوہران.

به ندهی سییه م

روژگاری سه رکردایه تی عوسمانی

عوسمانیه کان له سه ر شانۆی میژودا :

پاشان تورکه عوسمانیه کان هاتنه سه ر شانۆی میژو، موحه مده دی دوه می کوری موراد که ته مه نی بیست و چوار سال بو قوسته نتینیه ی مه زنی پایته ختی ولاته بیزه نطیه کانی له سالی (۸۵۷هـ- ۱۴۵۳ز) فته تح کرد، له گه ل نه م فته حده دا هومییدی ئیسلام نوێ بووه و هیوای موسلمانان بوژایه وه. تورکه کان، له ناو هه موشیان بنه ماله ی عوسمان بۆ سه رکردایه تی نه ته وه ئیسلامیه کان و بۆ گێرانه وه ی هیژ و جیژیژی^(۱) موسلمانان له جیهاندا جیی باوه پ و متمانه بون، فته تحکردنی قوسته نتینیه که موسلمانان بۆ ماوه ی هه شت سه ده بو پییان فته تح نه ده کرا^(۲)، ده سه ملیتی که پیاوی زیره ک و کارامه و به هیژ بون، له پیشه سازی چه ک و تفاق شه ردا ده سه ر نه گین بون، له سه رکردایه تی سه ربازیدا هه لکه وتو بون، له نامراز و که رسته ی شه ر و به کاره یتانی هیژ و زانست و نه زموندا له نه ته وه هاوچه ر خه کان پێشکه و توتر بون، هه لبه ت هه مو نه ته وه یه ک ده بی نه م سیفه تانه ی تیدا هه بی تا بتوانی بالاده ست بی .

(۱) جیژیژی: شوینپایه.

(۲) گه له که شتی (اسطول) عه ره بی به سه رکردایه تی بوسری کوری نه رطه نه ویستی له سالی (۱۴۴- ۱۶۶ز) قوسته نتینیه بگرئ. یه زیدی کوری موعاویه ش له سالی (۵۲هـ- ۶۷۲ز) قوسته نتینیه ی گه مارۆدا، پاشان عه ره به کان به لای که مه وه چوار جار گه مارۆیان داوه به لام له بهر سه خته که ی پییان فته تح نه کراوه.

پېشكەوتويى موحەممەدى فاتىح لە ھونەرى شەردا:

موحەممەدى فاتىح -رەك درابەر دەلئى-: لە زانستى بىر كارىدا شارەزا بو و بە زىرەكانەش لە شەردا بە كارى دىنا، بۆ فەتھە مەزنەكەش خۆى ئامادە كردبو و سودى لە ھەمو كەلۈپەل و كەرستىيەكى شەرى ئەوكات وەرگرتبو.

گەشتيارىكى خەلكى شارى بوندوقىيە^(۱) كە ناوى (GIACOM DE LANGUSCHI) يان لەنگاستۆ (LANGASTON) بو لە سەرۈبەندى فەتھكردنە كەدا موحەممەدى فاتىحى بىنيۈە و بەمچۆرە وەسفى كردو: ((گەنجىكى تەمەن ۲۶ سالە^(۲)، (پاشان دواى ئەوۋى وەسفى ئاكار و رەوشتە بەرز و رۆشنىرىيە بەرفرەوانەكەى دەكات، دەلئى: ((زۆر بە وردى لە رەوشى ئىتالىا و پايتەختى پاپا و ئىمپراتۆر و ژمارەى پاشانشىنەكان دەكۆلتەو و زانىارى كۆدەكاتەو، نەخشەيەكى لەلايە گشت دەولەت و ھەرىمەكانى ئەوروپاى لەسەر نیشان كراو، ھىندەى تامەزرۆى تۆژىنەو و ناسىنى رەوشى جىھان و زانستى جەنگىيە تامەزرۆى ھىچ شتىكى تر نى، لىۋەتۆژىكى زىت و زىرەكە، بۆ حوكم بە جۆش و خرۆش و بەدەستۈردە، جا ئەى مەسىحيەكان ئەمەيە ئەو پىاۋەى كە دەبى بەرەنگارى بىيەنەو كە تا بلتى وريايە، لە سەرماو گەرما باكى نى و لە تىنۆيتى و برسىتيدا خۆى رادەگرئ... دەلئى: رۆژگار گۆپراو، پىشان رۆژئاوا بەرەو رۆژھەلات دەخشىن، بەلام ئەمرو رۆژھەلات بەرەو رۆژئاوا ھەلدەكشى. دەلئى: دەبى يەك ئىمپراتۆرىيەت لە جىھاندا ھەبى، يەك دىن و يەك دەولەت ھەبى، بۆ ھىنانەدى ئەم يەكيتىش ھىچ شوئىنەك لەسەر زەويدا لە قوستەنتىنيە گونجاوتر نى))^(۳).

(۱) بوندوقىيە: Venise: شار و بەندەرىكى بەناۋابانگى سەرگەنارى دەرياي ئەدرياتىكە لە باكورى ئىتالىيە.

مۇغچىد -ۋەرگىز

-ئەدۋى-

(۲) ئەوۋى راستى بى تەمەنى ئەوكاتى لە (۲۴) سال تىنەبەرىبو.

(۳) (استنبول و حضارة الامبراطورية العثمانية) ل ۳۶-۳۷، نوسىنى ئوستاد (برنارد لويس) تەعريب: ئوستاد رضوان على الندوي.

بارون (کارادڙ) (Baron Carra de Vaux) له بهشي يه که می پورتوکه کهیدا به ناوی (بیرمنده کانی نیسلام) له باره ی سهربرده ی موحه مده ی فاتحدا ده لی:

((موحه مده ی فاتح ښم فده ی به پهمان و به لیښنامه وده دست نه هیڼا، تنه ها به لاوازیته ولاتی بیژنطی ری بو خوش نه بو، به لکو سولتان پیشت نه خشه ی بو کیشابو و ته گیری کاروباره کانی کردبو و هیژی زانستی نه و سهرده می خستبه کار. نه وسا تازه توپ دروست ده کرا، به لام نه و زه به للاحترین توپی نه و سهرده می دروست کرد، نه اندازیاریکی شاره زاو به نه زمونی تهرخان کرد سهرپرشته ی دروستکردنی توپیک بکات که کیشی گولله توپه که ی ۳۰۰ کلیوغرام بو، مه ودا ی هاویشتنه که ی پتر له یه ک میل بو، ده لیښ: توپه که ۷۰۰ که سی ویستوه تا رابکیشری، تا گولله توپیان خستوته ناوی و ناماده ی ته قانندن کراوه دو سه عاتی ویستوه، کاتیک موحه مده ی فاتح به ره و فده ی قوسته نینیه که وته ری سیسه ده زار جهنگاوه ر له ژیر سهرکردایه تیه که ی دابون، ژماره توپیکی گه لیښ زوریشی له گه لدا بو، نه و گه له که شتیه ی قوسته نینیه ی گه مارو دابو بریتی بو له ۱۲۰ که شتی جهنگی، به زیره کایه تی خوی شیوازیکی دوزیه وه بو نه وه ی به شیک له گه له که شتیه که ی^(۱) له وشاکانیه وه بخته ناو که نداو، که شتیه کانی له سهر چهند ته خته داریکی به به ز چه ورکراو راخرانده نیو ده ریاوه، به م ریگه یه له لای قاسم پاشاوه (۷۰) که شتی دابه زانده نیو ده ریا))^(۲).

(۱) گه له که شتی: گه له گه میه، اسطول.

(۲) له پهراویزه کانی نه میر شکیب نه رسه لانه وه له سهر (نیستای جیهانی نیسلامی): ۲۲۰/۱، چاپی دوه م.

تازىيارىھەكانى گەلى تورك :

ئەوسا گەلى توركى موسلمان بەسەر كىرگەن بولسا، بىنە مائەلى عوسمانىيەكان چەند تازىيارىھەكى تاييەتايان بەسەر گەلە ئىسلامىيەكانى تىزدا ھەبو، بۆيە شايستەى رابەرايەتى موسلمانان بون:

يەكەم: گەلىكى بىدار و خويىنگەرم و بە ئاوات بون و روحى جىھادىان ھەبو و ھەك نەتەو ھەك ئىسلامىيەكانى رۆژھەلات توشى نەخوشىيە كوشىندە خورەوشتىو كۆمەلەيەتتەكان نەببون -چونكە پەرۋەردەبۇنەكەيان لە فەيطرەو ھەك بون و ژيانىكى سادەيان ھەبو-.

دوھەم: خاۋەنى ھەيىتىكى جەنگى بەھەيىز بون، كە دەياتتوانى بەھەيەو ھەك سەلەتى ئىسلامىيەكانى ماددى و روحى رابەيىلن و بەرپەرچى شالەوى دوژمنانى پىن بەدەنەو ھەك سەر كىرگەن بولسا، عوسمانىيەكان ھەك لەسەرەتاي سەرھەلەكانى دەۋلەتەكەيانەو پەنايان ھەك بەكارھەيىنانى چەك و تەفاقى جەنگى بىرد، بە تاييەتى چەك و تەفاقى ئاگىدار، بايەخيان بە دروست كىردنى تۆپ دا و نۆيىتىن كەرسەتە و ئامپازى شەپريان بەكار دىنا، گىرگىيان بە ھونەرى جەنگ و رىكخستەن و پىچەك كىردنى لەشكەر دەدا، گەيشتەن راددەيەك كە لە پىشەسازى جەنگىدا لە پىشەو ھەك گشت گەلەندا بن و بىنە سەرمەشق و پىشەنگى ئەورۇپا.

ھەككىيان لەسەر سى كىشورە دەكرد: ئەورۇپا، ئاسىيا، ئەفرىقىا، لە رۆژھەلاتى ئىسلامىدا لە فارسەو ھەك مەراكىشىيان گىرە دەست، ئاسىياى بىچكۆلەيان خستە ژىر رىكىف و پىيان نايە ئەورۇپاش و تا شورەكانى ئىدەننا نەگىرسانەو، ھەك خۇيان مىر و گەورەى دەرياي ناوہ راست بون و كەس نەبو لەبەردە ميان قىت بىتەو... دەريايان كىرەبۇ دەريايەكى عوسمانى و ھەك بىگانەيەكى لى نەبو، مەمانەدارى قەيسەر (پەترۇسى گەورە) لە ئاستانەدا نامەيەكى بۇ قەيسەر نوسى و گوتى: ((سولتان دەرياي رەش بە مولكى خۇى حسيب دەكات و رىگە بە بىگانان نادا بچنە ناوى)). گەلەكەشتىيەكى وايان دروست كىرد ئەورۇپا رىي پى نەدەبىرد، تەنەنەت لە سالى (۹۴۵ك-۱۴۵۷ز)

میرنشینه کانی پاپا و فیهننا و نیسپانیا و پورتوگال و مالتا هه مو بهیه که وه بۆ تیکشکاندنی ئەم گەلە که شتییه کۆبونه وه که چی دادی نه دان و پییان نه کرا.

ئیمپراتۆریه تی عوسمانی له رۆژگاری دهسهلاتی سلیمان قانونی گه ورده دا هه ردو دهسهلاتی وشکانی و ده ریایی و، رامیاری و روحی بهیه که وه کۆ کردبونه وه.

له رۆژگاری دهسهلاتی سولتان سلیماندا سنوری دهوله تی عوسمانی له لای باکو ره وه: (طونه) و (صاوه ی روبرای) گرتبوه وه، له لای باشوره وه: گه یشتبوه سه رچاوه ی نیل و ئۆقیانوسی هیندی، له لای رۆژهه لاتیه وه: گه یشتبوه زنجیره چیاکانی قه ققاسه وه، له لای رۆژناواشه وه: گه یشتبوه چیاکانی ئەتلهس، که روبه ری سه رجه میان له (۴۰۰) هه زار میل دوجا زیاتر بو.

گەلە که شتی عوسمانیه کان پتر له (۲۰۰۰) که شتی جهنگی پینکهاتبو، له به شی رۆژهه لاتدا دهسهلاتی به سه ر ده ریای سفید و ده ریای ئەدریاتیک و مه رمه را و ئەزاق و رهش و سور و فارسدا هه بو.

ئوستاد به رنارد لويس- میژوناسی پسپۆر له باره ی میژوی تورکیا، له په رتوکه کهیدا به ناوی (ئهسته نبۆل) ده لێ:

((حوکمی سلیمان (۱۵۲۰-۱۵۶۶ز) که له لای تورکه کان به (ئهلقانونی) ناسراوه و له لای ئەوروپیه کانیش به (لوتکه ی هیز و شکۆی عوسمانیه کان)...))

((ئیمپراتۆریه تی عوسمانی دوا ی ئەوه ی چه ندسه رکه وتنیکی نوێی وه دهسته یینا؛

روبه ره که ی نیۆ خاکی ئەوروپاشی گرتوه، هه روه ها له رۆژهه لاتی ده ریای سپی ناوه راستیشدا هیزی ده ریوانی عوسمانی دامه زراند، دوا ی ئەوه ی له سالی (۱۹۵۲ز) دهستی به سه ر دورگی رۆدهس (RHODES) داگرت و له سالی

(۱۵۲۱ز) به لگه ردا ی فته ح کردو خستییه بهر ئەمری خو ی و، سه رکه وتنیکی

گه وره شی له شه ری مۆهاکس (MOHACS) وه ده ست هیینا که ریگی

فه تحکردنی مه جهر بو، مملانییه کی به رده وامی توندوتیژی ش له گه ل بئه ماله ی

هاپس بیترگ (HAPSBURGS) پدیدابو له سهر نه وهی کامیان سهر کردایه تی نه وروپای ناوه پراست بکات))^(۱).

((ههروه ها له شکرکی عوسمانی له سالی (۱۹۲۹ز) شاری فیه نناي گه مارو دا، له سالی (۱۵۳۷ز) هیزکی بچوکی عوسمانی ههولیدا پورتوگالیه کان له ده ریای هیندی دهر بکه ن، له سالی (۱۵۵۳ز) سولتان سلیمان به سهر کردایه تی خوی له شکرکی برده سهر نیران، له سالی (۱۵۵۵ز) گه له که شتیه کی عوسمانی ههولیدا مالتا بگرئ، تا دواي روژگارکی دریویش هیچ کهس نهیده زانی نه م ده سکه وتانه بهر زترین هه لکشانای رهوتی عوسمانیه کان بون))^(۲).

((له گه ل فره وانسونی نیمپراتوریه ت و هیزی سهریازی عوسمانیه کان باری نابوریش له بارتر دهبو، کارگیزیش ورده کارتر دهبو، روژشنبیریش ده وله مهن دتر و ناستی بهر زتر دهبوه))^(۳).

((نیمپراتوریه تی عوسمانی له دواي مردنی سولتان سلیماندا پتر له یه که سه ده ش ههر به هیزیکی به زه پروزه نگ مایه وه، له سالی (۱۶۸۳ز) توانای هه بو دوباره شالوینکی گه و ره بیاته وه سهر فیه ننا))^(۴).

((له نامه یه کدا که کوچوبینگ (KOCHUBEY) بو سولتان مورادی چواره می ده نیئر، ده لئ: له دواي روژگاری خلیفه یه که مینه کانی ئیسلامیه وه هیچ بنه ماله یه کی فهرمانه وا وه که سولتانه عوسمانیه کان ناوا بو ئیسلام دل سو ز نه بونه، نه بو وه کو وان ریزی رییره کانی شه ریعه تی ئیسلام و زانا کانیان گرتبی، نه م قسه یه ش هیچ زیده پرویه کی تیدا نیه. چونکه نه و ری ز و روه ته قولی بنه ماله تورکه کان و پیشتیش سه لجوقیه کان بهرام بهر به رییره کانی شه ریعه ت و زانیان ده یاننواند، له سهر ده می حوکی عوسمانیه کان بهر ده وام بو به لکو پتریش بو، سولتانه عوسمانیه کان بو نه وهی شه ریعه ت بییه یاسای کارپی کراوی ولات

(۱) پهرتوکی (تهسته نبؤل) ل ۴۱-۴۱.

(۲) هه مان سهر چاوه، ل ۴۲-۴۴.

(۳) هه مان سهر چاوه، ل ۴۳-۴۴.

(۴) هه مان سهر چاوه ی پیشو.

له پيش سرجه م پيشينيان دابوهه، رهفتاره چاكه كانيشيان نهوه دهرده خن كه ههستيكي قولتي واجب ناميزيان له مەر نه مانه تي تايني پيروزدا هه بوه^(۱).

روما نه بي نه گهرنا گشت شاره به ناويانگه كاني جيهاني كۆن چونه ناو سنوري دهولته عوسمانتي^(۲). تهواوي نه وروپا لييان ده ترسان و له بهريان ده له رزين و پاشا گه وهركانيان ده هاتنه بهر په ياني پاشاكانيان، تورك به چونايه نيو ههر گوند و شارتيك خه لكه كه وهك ريزلتيانتيك زهنگولتي كلتساكانيان لي نه ده دا، پاپا كه وهسف و ناكاري موحه مدهي فاتيحي پينگه يشت فهرمانتي كرد وهك جهژن ناههنگ بگيرنو بو ماوهي سي رۆزيش نويز و نزي سواسگوزاري نه نجام بهن.

سييمه: گهلي تورك، نيشتمانه كيان چاكترين جهرگه بو بو سهركرديه تي جيهان، نيشتمانه كيان له نيمچه دورگه به لقان دابو كه ده پوانيته ناسياو نه وروپا. پايته خته كيشان له نيوان دهرياي رهش و سپي دابو كه وشكايي ناسياو نه وروپاي به يه كه وه ده به سته وه، بويه باشترين پايته ختي گه وهره ترين دهولت بو، حوكمي ناسياو نه وروپا و نه فريقاياي ده كرد، ته نانه ت ناپليون گوتويه تي: ((نه گهر دنيا هه موي يهك دهولت بوايه قوسته تتينيه گونجاوترين شار بو بيته پايته خت)).

نه وروپا له داهاتويه كي نزيكدا تر سناكيه كي گه وره و كاريگه ريه كي زه به لاهيشي له سهر دهولته عوسمانتي هه بو، چونكه هيزي به گوروتيني تي دا ده وروژا و هوكاره كاني پيشكه وتني له سينگدا وه كه فوكول كه وتبو، بويه تورك — نه گهر خوا مهيلي لي بوايه — ده يانتواني له مهيداني زانست و ناوه زدا پيش بكهون و پيش نه ته وه نه سرانيه كاني نه وروپاش بكه ونه وه، ده يانتواني بهر له وهي نه وروپا جلهوي جيهان بگريته ده ست و بهره و ناگر و كاولكاري ببات، خويان بن به پيشه واي جيهان و بهره و ربي هه ق و راست رينوني بكه ن.

(۱) هه مان سهرچاوهي پيشو، ل (۵۰-۵۱).

(۲) فلسفه التاريخ العثماني، محمد جميل بينهم، ص (۲۸۰-۲۸۱).

داروخانی تورک له خوړه وشتو متبونیان له زانست و له پېشه سازۍ جه نگیدا: ^(۱)

به لآم گه لی تورک-و پړای به د به ختی خویان- بؤ به د به ختی موسلمانانیش رویان له نشیوی و داروخان کرد و توشی هه مان نه خوشیه کوشنده کانی گه له فیه و تاوه کانی رابردو بون، وه کو نیره یی ^(۲)، رکوکینه، سته م و نیستبدادی پاشاکان، په روه رده ی کرچ وکال، رهوشتی گنده ل، ساختو و گزیکاری سهر کرده کان له گه ل خه لک، سستی و هه سانه وه خوازی گه ل، بگره گه لیک رهوشتی به دو نرمی تریش که شه قلی نه توه داروخاوه کانن، هه ره هه موش له نیو دوتویی په رتوکه میژویه کانی ده رباره ی تورکیای نوسراون باس کراون و لیړه دا نا کرئ به دریژی باسیان لیوه بکه یین. به لآم نه خوشی هه ره سه خت و کوشنده نه وه بو که له زانست و پېشه سازۍ جهنگی و ریځخستنی له شکر دا دو چاری متبون ببون. فهرموده که ی خوا و پیغه مبهریان له بییر کردبو که خوا ده فهرموی: ﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخِرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُوهُمْ﴾: تا بؤو ده کرئ چه ک و جبه خانه ی شه ر و نه سپی سواری په یدا بکه ن و دوژمنی پی بترسیئن؛ که دوژمنی خوداشن. غهیری وانیش دوژمنو هه ن که نایانناسن. ﴿الانفال: ۶۰﴾، که پیغه مبه ر ﷺ ده فهرموی: ﴿الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ حَيْثُ وَجَدَهَا فَهُوَ أَحَقُّ بِهَا﴾: حیکمت بزر بوی پرواداره له کوئ دؤزیه وه نه و پی شایه نره)). جا له به رنه وه ی جهر گهو ناوه ندیک ی زور گرنگی رامیاری و جوگرافیان هه بو و ولاته نه وروپییه کانیش وه ک شوریه که ده وروپشتیان ته نیبوه وه، بؤیه ده بوایه هه رگیز له نامؤژگاریه که ی سهر کرده ی گه ووه ی نیسلامی (عه مری کوړی عاص)- خوا لی ی رازی بی- لانه دهن و نه وان شایه نترین و له پیشتترین که س بن و بؤ گو پړاپه لی هه رده م نامؤژگاریه که یان له به رچاو بی که له نامه یه کدا بؤ

(۱) متبون: جمود.

(۲) نیره یی: جه سودی.

موسلمانہ کانی میسری ده نړی و ده لئ: ((براکام! بزائن ده بی تا روژی دوايي له سده نگرشینی دابن، چونکه دوژمنانی ده ورو به رتان گه لئ زوړن و هه میسه چاویان بریوه ته خاک و ولاتتان و لیتان و هئاگان)). به لام گه لی تورک راوهستان و روژگاریش بهر وپیش رویشته، گه لی تورک و ه دواکه وت و نه توه و نه وروپیه کانیش و هپیش که وتن.

متبونی زانستی له تورکیا:

خاتو (خالیده نه دیب هانم) جوان و ه سفی متبونی زانستی تورکیای کرده، پیمان باشه لیره دا بیهیننه وه، ده لئ:

((تا روژگار روژگاری فلسفه دی که لامناسی بو زانا نیسلامیه کانی تورکیا نمرکی سهرشانی خویان به ریکوپینکی راده پهراند، قوتابخانه ی (سلیمانیه) و (تلفاتح) دو مه لبه ندی زانستی و هونه ری به ریلای و نه روژگار بون، به لام کاتیک نه وروپا ته کانی دا و فلسفه ناس و که لامناسه کان به ردی بناغهی زانستی نوییان دامه زراند و هرچه رخنیکي وا له جيهان رویدا نیتر زانا نیسلامیه کان نه یانتوانی به نمرکی فیترکردن و کاری ماموستایانه ی خویان هه لېست، زانا نیسلامیه کان وا تیده گه یشتن زانست هه ر له دؤخی سده دی سیژده می زاینیندا سر بو و هه نگاوی بهر و پیشتری هه لنه گرتوه، نه م تیگه یشتنه چه وته به ریلایه تا سده دی نوژده میش خوی به سهر سیسته می خویندن سه پاند بو)).

نه م هزره چه وته ی زانا نیسلامیه کانی تورکیا و ولاتانیتر په یوه ندی به نیسلامه وه نه بو، چونکه فلسفه ی خواناسی و که لامناسی که موسلمان و نه سرانیه کانی پی سهرگرم ببو، له سهر بناغهی فلسفه دی نیغریقیه وه هه لچنرابو، زوړبه ی هه ره زوړیشی بریتی بو له بیرو هزره کانی (نهرستو) که فیله سوفینکی بته پرست بو. من لیره دا پیم باشه بهر اوړدینکی تیگرایی له نیوان ناوه زی زانا مه سیحیه کان و زانا موسلمانان کان بکه م.

قورئانى پېرۆز بە درىژى باسى بەدېھىننى بونەوهرى نەكردو، بايەخى
 ھەرەگەوهرى بە لايەنى خورەوشت و كۆمەلايەتى داو، مەبەستى گەوهرى ئەوہبوہ
 باش لە خراپ و جوان لە دزىو جوئ كاتەو، قورئان بەرنامەكەى بۆ سەرجم
 جىهان ھىئاو، كە لەبارەى ئەودىو سروسەو دواو يان كە دەرگای بابەتییكى
 روحى كەردۆتەو كەم جار بوە ئالۆزكاوى و گرىوگالتى تىدا بوئ، مەبەستى
 سەرەكى قورئان ئەوہبو خەلگ فېرى يەكخواناسى بىت. ئىسلام ئاينىكى
 لىبوردەو سادەى و سىنەى لە سىنەى ئاينەكانىتر فرەوانترە و بىردۆزە نوئىكانى
 دەربارەى سروسەو بونەوهر پتر لە ئامىزى ئەودا جىگەيان دەبىتەو، بەلام
 بەداخوہ ئەو لىبوردەى و سادەبىەى كە ھاندەرىك بو بۆ لىكۆلئىنەوہى زانستە
 تازەكان درىژەى نەخايند. زاناو كەلامناسەكان لە سەدەى نۆبەى كۆچىوہرا-
 جگە لە فىقھ- زانستى خواناسىشيان پتر كۆت و زنجىر كرد، دەرگای لىوہكۆلئ^(۱) و
 ئىجتەھادىشيان داخست، ئىتر لەوئوہ ھزرەكانى (ئەرسىتۆ) خزىە نىو فەلسەفەى
 ئىسلامى.

بەلام ئاينى مەسىحى- كە ھەرچەندە شاىستەترە پىتى بگوترى ئاينى رەبەن
 پۆلس- لە (سىفرى سەرەتای پەيدابون)دا بە درىژى باسى جىهانى سروسەو
 نەسرانىەكان پىيان وابو ھەرچى لەوئىدا نوسراو و تەى پېرۆزى خوايە و لەسەريانە
 بروای بەھىزى پى بىنن، بەلام كە بىنيان واقع شتەكىترەو ئەزمون بۆيان
 ناسەلمىنن، پەنايان وەبەر رىگەى بەلگەخوازى بردو خوئان بە بۆانگى ئەرسىتۆوہ
 ھەلواسى، چونكە ژىرىژىكارىەكەى ئەرسىتۆ وەك جادو بەكار بو.^(۲)

كاتىك رۆژئاوا لە رى بىنن و ئەزمون و شىكردنەوہ و بەشەشكارىەوہ لە
 سروسەو كۆلئەوہ، پىاوانى كەنىسە دەستيان لە ھەمبانەى بەتال مایەوہ،
 ھەرۋەھا كاتىك كە زاناكان لە رىگەى ئەزمونى كردارىەوہ گەيشتنە كۆمەلەك
 دۆزىنەوہى گرىگ و سەرگەوتنىان وەدەست ھىئا، زانا نەسرانىەكان ترسى
 لەناوچونى دەسەلاتى كەنىسەيان لى نىشت، بۆيە كەوتنە دژايەتىكردنى زانايان

(۱) لىوہكۆلئ: تەقىق.

(۲) بەلگەخوازى: استدلال. ژىرىژى: منطق.

و ململانییه کی توندوتیژ له نیوان ئاین و زانست پهیدا بو، گهلیک زانای گهوهی سروشتناسی کۆلنه ده ریش بونه قوریانی دژایه تیه کانی که نیسه.

که نیسه دواى شهره خویناویه کهى نیوان ئاین و زانست ناچار بو ملکه چى واقع بیټ، زانسته سروشتناسیه کان بخته نیو پرۆگرامی خویندنگه و کۆلیزه کانی، زانکۆکانی که تا دوینی جیاوازی له گهڵ فیژگه ئیسلامیه کان نه بو، بونه مهلبه ندی زانسته تازه و سروشتیه کان، فهلسه فه کهى خوشی به جی نه هیشت و وازی لی نه هیئا، بهم شیویه که نیسه توانی دهسه لاته کهى له سه ر چینی رۆشنهیران بهاریزی، که شیشه^(۱) کاتۆلیک و پرۆتستانتیه کانیش دهستیکی بالایان له زانسته نوییه کان پهیدا کرد و توانیان له بابه ته تازه کان بهتۆژنه وه.

به لام زاناکانی تورکیا له رهوشیکی پیچه واندها بون، بایه خیان به زانستی نوی نه ده دا و نه یانده هیشت هزری تازه رویان تیکا و ریگه یان نه ده دا زانستی نوی و ناوازه یان لی نریک بیته وه، ههلبهت جلهوی خویندن و فیژکردنی نه ته وهی ئیسلامیش هه ر له ده ست نه واندا بو، بۆیه سیسته مه فیژخوازه که یان جهودی به سه ردا زال بو، ههروه ها له رۆژگاری داروخانه که دا کی شه و گرفته سیاسیه کانیش هه مو رویکی داگرتبه وه و بواری بۆ زاناکان نه هیشتبه وه به کاری نه زمون و سه رنجکاری^(۲) ههلبهست، هه ر پتیان ده کرا له فهلسه فه کهى نه رستۆدا رۆیچن و به زانستی به لگه خوازی خه ریک بن، جا بۆیه ره وش و چۆنیه تی خویندنگه ئیسلامیه کان له سه ده ی سیزده مدا چۆن بو له سه ده ی نۆزده میشدا هه روا مایه وه^(۳).

(۱) که شیش: قه شه.

(۲) سه رنجکاری: المشاهده.

(۳) (صراع الشرق والغرب فی ترکیا) کۆمه له وتاریک بون خاتو خالیدی له زانکۆی گه لی ئیسلامیدا به زمانی ئینگلیزی پیشکesh کردوه، وتاری دوم (داروخانی عوسمانیه کان)، ل

دەروخانى ھەزرى و زانستى گشتى:

مەتبۇنە زانستى و كەتئوبۇنە ھەزرىيە كە وەنەبى تەنھا توركىا و نېۋەندە زانستى و دىنىيەكانى داگرتبىتەۋە، بەلكو سەرتاپاى جىھانى ئىسلامى لە رۇژھەلەتەۋە تا رۇژئاۋاى داگرتبەۋە، ھەمۇى دوچار نەزۇكى زانستى و نىمچە ئىفلىجىبونىكى ھەزرى بېون، توشى شەكەت و ساردبۇنەۋە بېون و لە حالەتى وەنەۋز و بۇرژان^(۱) دابون، رەنگە سەدەى نۆزدەم —ئەگەر نەلەين سەدەى ھەژدەم— دواھەمىن سەدەى چالاكى و بەرھەمەيتان و داھىنانى زانست و ئاين و شىعر و پەندو ئەدەب بويى، سەدەى دەيەمىش يەكەمىن سەدەى دامركانەۋە و لاساخۋازى و سوان بويى.

دامركانەۋە كە سەرتاپاگىر بو، گشت بۋارەكانى ئاين و ئەدەب و واتا شىعرى و پەخشانىەكان و مېژو و پروگرامى خويندنى داگرتبەۋە، لەو پەرتوكانەى كە دەربارەى سەربردە و ژيانى ناۋداران دائراون ناسناۋى عەبقەرى يان ھەلەكەۋتو يان تەنانت لىكۆلەرەۋە بە بالاي ھىچكامىكىاندا نەپراۋە، كەسەك نەبو لە ھونەرەك لە ھونەرەكان شتىكى ناۋازە و تازەى داھىنابى يان زانستىكى دەۋلەمەند كەردى، مەگەر چەند تاكىك كە ئەۋانېش لە دەۋرۋىرى جىھانى ئىسلامىدا ژياون، ۋەكو: شىخ ئەحمەدى كورپى عەبدولئەھەدى سەرھەندى (لە ۱۰۳۴ ك مردوۋە) كە خاۋەنى (الرسالة الخالدة في الشريعة والمعارف الالهية) يە، شىخ ۋلىئەلى كورپى عبدالحىمى دەھلەۋى (لە ۱۱۷۶ ك مردوۋە) كە خاۋەنى ئەم كۆمەلە پەرتوكەيە: (حجة الله البالغة)، (إزالة الخفاء)، (الفوز الكبير)، (رسالة الإنصاف)، كورپەكەى: شىخ رفيع الدين (لە ۱۲۳۳ ك مردوۋە) كە خاۋەنى (تكميل الأذهان) و (أسرار المحبة) يە، شىخ ئىسماعىلى كورپى عبدالغنى كورپى ۋلىئەلى دەھلەۋى (لە ۱۲۴۶ ك مردوۋە) كە خاۋەنى ئەم پەرتوكانەيە: (منصب الإمامة)، (العقبات والصراط المستقيم)^(۲).

(۱) بۇرژان: خەۋەكۈتەكە، النعاس.

(۲) لە بەرگى (۷، ۵، ۶) پەرتوكى (نزهة الخواطر) داناۋى زاناي ھەدەزان (عبدالحىمى الحسنى) دا سەربردەكانىان بىخوتەۋە.

له سده کانی کوتاييدا-له گهلّ نهوهی گهلّک شيعر دانراون و زؤريشيان تيدا گوتراوه، به لام-شيعريک نيه به ناسانی نهزير بکري^(۱)، په خشانيک نيه دلان گوشاد و شاد کا، نهده بيکي سارد و سست وهدي دهکي که له وشه نارايي و زيده پويي و وته و واتاي فشول پرکراوه و له مه دحي خوراپيشکه رانه و عه شقي لوسکه و ره والان سيخناخ^(۲) بوه. ته نانهت له نامه گورينه وهی نيوان برا و براده ران و نوسيني ناسايي و نانهده بيشدا خؤگوشين و ئالؤزي تي شاخراوه، ته نانهت نه و پهرتوکانه ي دهر باره ي سهر برده و ميژوش دانراون به سه روا داري نوسراون.

له کور و مه کؤي خويندندا پهرتوکی زاناکاني پيشان پشتگوئ خرابون، پهرتوکی ئالؤزي پر پراويز و ته قير و کور تکر دنه وه و مه تني قورسي زاناکاني پاشينيان ده خويند که دليان نه ده هات کاغه زي زور به کار بينن و به نه تقيست گريوگاليان تيده خست و ئالؤزيان ده کرد، ده تگوت له باره ي پيشه ي چر داپري شت دنوسن، نه مانه نه وه دهر ده خن که جيهاني ئيسلامي دو چاري چ داروخانيکي هزي و زانستي بوه و چون هه ناوي داهيژراوه.

هاوچه رخانه عوسمانيه کان له رۆژه لاتدا:

له رۆژه لاتدا دو دهوله تي به هيژ هاوچه رخي دهوله تي عوسماني بون، يه که ميان دهوله تي مه غولييه کان بو، (بابهري تهيموري) که هاوچه رخي سولتان سهليمي يه که م بو له سالي (۹۳۳ک-۱۵۳۶ز) دايمه زراندا، که پاشاي به هيژ و به هيژتر حوکمي ولاتيان ده گرت دهست، له هه مو پاشا موسلماننه کان پتر خاوهني زهبروزه نگ و هيژي جهنگي و خاکي فرهوان بون، به هيژترين پاشاکانيان (نه وره نگ زيب) بو، که دوا هه مين پاشاي به هيژي تهيموريه کان بو، دهسه لات و روبهري ولاته که ي له ولاتي گشت پاشاکاني تر فرهوانتر بو، خاوهن فتوحاتي مه زنتر

(۱) نهزير کردن: له بهر کردن.

(۲) سيخناخ: پرو ته ژبون به تپيه ستاوتن.

بو، دیندارىكى پتەوتر بو، لە قورئان و سوننەت شارەزاتر بو، پتر لە نەوێت سالى ژيا و بۆ ماوەى پەنجە سالىش حوكمى گيڤرا، لە سالى (۱۱۸ك) يان لە بەرەبەيانى سەدەى هەژدەمى زاینیدا كۆچى دوايى كرد، كە سەردەمىكى زۆر گرنگى ئەوروپا بو، بەلام نە ئەم و نە ئەوانى تر لە ئەوروپا ئاگادار نەبون كە چ راپەرین و روداوىكى گەورەى تیدا دەتەقیتەو و چ هۆكارىكى پيشكەوتنى تیدا دەدۆزیتەو. بە چاوى سوك و بە دلى پى لە كینەو دەیانروانیە بازرگان و پزىشكە گەشتیارەكانى ئەوروپا كە هەرچەندە لەبەر دورى رىگا كەميشيان رويان لە ولاتەكەيان دەكرد.

دەولەتى دوهم: دەولەتى سەفەوى بو، كە لەلای ئەفغانستانەو دراوسىي دەولەتى عوسمانى بو، دەولەتىكى پيشكەوتو و شارستان بو، بەلام جارىك بە كيشەى شيعەگەرىتى و هیژشەردن بۆ سەر دەولەتى عوسمانى خەرىك بو جارىكى تر بە داكۆكى لەخۆكردن.

هەردو دەولەت لە سنورى خاكى خۆياندا گرمۆلە ببون و قەتیس مابون، هەرشتىك ئەك لە ئەوروپاوە بەلكو لە رۆژهەلاتى نزىكیش روى دابوايە دورەپەریژ و بێئاگا بون، ئەك لە رەوشى ولاتە بیانیەكان بەلكو لە رەوشى ولاتە ئیسلامیەكانیش بێئاگا بون، هاوێیانیتى و یەكگرتن بگرە هەر بیریشیان لى نەدەكردەو، كە ئەمەش سروشتىكى ولاتە رۆژهەلاتى و حكومەتە تاكەكەسیەكانە و باوك بۆ كۆرى بەجى هیشتو، هەروەها بیریان لەو نەدەكردەو كە لە رەوشى زانستى و جەنگى ئەوروپا بئۆژنەو و سودى لى وەرگرن و زانست و پيشەسازى هەلقۆزنەو.

راپەرینی ئەوروپای ئەفامیتى و رەوتى بیوجانى بەرەو زانسته سروشتیهكان و پيشەسازى:

سەدەى شازدەم و حەفدەمى زاینى گرینگترین رۆژگارى میژوى مەرفایەتى بون، سەرەتای سەرەلدان و پيشكەوتنى سەدەكانى دواتر بون، لەم دو سەدەیدەدا

نهوروپا له خهوی قورس و دريژخايهني رابو، تۆزی خاموشي لهخوی داوهشانده و روپهری نهزانی و بيئاگایی ههلهديهوه، به تالوکه و ههلهداوان بهرهو مهبهستهکانی ههنگاوی ههلهگرت، بهلکو به گشت بالهکانی بۆی ههلهقري، ههزهکانی سروشتی بهيدهسته دهکرد^(۱) و راز و نهپينهکانی گهردونی ناوهلا دهکرد، دهريا و کيشوهری نهدهوزراوهی دهدهوزيهوه و له گشت هونهر و زانسته جوراوجورهکانی ژيان دهراگای نویی دهکردهوه.

لهم ماوه کورتهدا له ههمو زانستیکدا پياوی زانا و فرهزانو هوزان ههلهکهوتن وهک: کۆپهرنيکوس (Copernicus)، برۆنۆ (Bruno)، گاليلۆ (Galilio)، کيپلهر (Kepler)، نيوتن (Newton) و گهلی زانای دیکهش، ئەم زانایانه سیستمی کۆنيان سريهوه و سیستمیکی نوییان دارپشت و گهلیک جیهانی نویی زانستیيان دۆزیهوه. ههروهها گهلیک گهریدهی^(۲) بهناوبانگیش ههلهکهوتن وهکو: کۆلۆمبس (Columbus)، فاسکو دیگاما (Vasco Degama)، ماجهلان (Maglin).

میژوی گهلان لهم رۆژگارهدا له دارپشتن و قالدريژی دابو، نهستیرههی ههندي گهل و نهتهوه ناوا دهبون و ههنديکیتریش ههلهدهاتن، نهوهی ناوا ببو ههلهدهات و نهوهی ههلهتاتبو ناوا دهبو، يهک سهعاتی نهوسا بهرامبهري رۆژيک بهلکو چهندين رۆژ بو، رۆژيکیش بهرامبهري ساليک بهلکو چهندين سال بو، ههر گهلیک نهگهر يهک سهعاتی به فيرۆ دابوايه وهک نهوهبو رۆژگارتيک به فيرۆ بدات.

پاشکهوتنی موسلمانان له بوارهکانی ژياندا:

بهلام موسلمانانهکان نهک چهند سهعات و رۆژ؛ بگره چهندين سهدهو وهچهيان^(۳) به فيرۆ دا، له کاتيکدا گهلانی نهوروپا گشت دهقيقه و چرکهيهکیان

(۱) بهيدهستکردن: تسخير.

(۲) گهریده: گهشتیار، رخال.

(۳) وهچه: نهوه، جيل.

ھەلەدەقۇزتەوھ و لە بوارە جۇراو جۇرەكانى ژياندا ھەنگاوى خىرا و بىچانان
 ھەلەدەنا و لە ماوھى چەند سالىكدا رىي چەندىن سەدەيان بېرى.
 يەككە لەو شتانەى كە سست و خاوى توركىا لە روى زانست و پىشەسازىيەو
 ھەدەردەخات ئەوھبو كە لە سەدەى شازدەمى زاینیەوھ پىشەى كەشتىسازى
 گەبىيەتە توركىا و لە سەدەى ھەژدەمدا ئامىرى چاپ و نەخۇشخانە گەشتتۆتە
 پايتەختەكەى و قوتابخانەكانى ھونەرى جەنگى ئەوروپىانەش بەھەمان شىوھ. تا
 كۆتايى ئەم سەدەىيەش توركىا لە پىشەسازى و دۆزىنەوھ تازەكان بىتاگا بو،
 تەنانتە جارىكيان كە بالۆنكيان بينى بە ئاسمانى پايتەختدا ھەلەدەفرى پىيان
 وابو جادوھ يان فېلېكى كىمياويە! ولاتە بچوكەكانى ئەوروپا بەر لە توركىا
 دەستيان بەسەر ھۆكارەكانى ژيار و خۆشەختى داگرت، تەنانتە مىسریش بە
 چوار سال پىشتەر ھىلى شەمەندەفەرى راکىشا و بە چەند مانگىك پىشتىرش
 پولى پۆستەى بەكارھىنا.

پاشكەوتويى مۇسلمانان لە پىشەسازى جەنگىدا:

داروخانى مۇسلمانەكان تەنھا لە بواری تيۆرى و فەلسەفى و ژيارىدا نەبو،
 بەلكو داروخانىكى گشتى بو و سەرجمە لایەنەكانى ژيانى گرتبەوھ، تەنانتە لە
 پىشەسازى جەنگىشدا لە پاش ئەوروپايان داىەوھ، كەچى توركەكان پىشتەر
 ھەرخۆيان سوارچاكي ئەو مەيدانە بون و جىھان ھەر بەشان و بالى ئەوانىدا
 ھەلەدەگوت. بەلام ئەوروپا بە ھۆى دۆزىنەوھ داھىنان و رىكخستنى نوپوھ
 توانى لەپىش توركىا بداتەوھ، بەجۆرىكە لە سالى (۱۷۷۴ز) توانى شكستىكى
 گەورە بە لەشكرى عوسمانىەكان بخوات، لەم شەرەدا ھەدەرەكەوت كە ئەوروپا لە
 بواری شەر و كوشتارىشدا پىشكەوتوترن، ئەوجا دەولەتى عوسمانى كەمىك
 ئاگادار بۆوھ و چەند كەسىكى زىرەك و كارامەى ئەوروپى ھىنا تا لەشكرەكەى
 رىك بھەن و سەربازەكان مەشق بەدن.

سولتان سەلىمى سىيەم لە سىپىدەى سەدەى نۆزدەمدا بايەخى بە چاكسازى
 دا، سولتان بەبى مامۇستا خۆى پىگەياندىبو-بەپىچەوانەى سولتانەكانى پىشو-

له دهره وهی ناستانه خویندبوی و پهروه رده ببو، که بوه سولتان گه لیک فیترگه ی دامه زراند، له فیترگه نه دنازه ییه کاندای خوئی وانهی ده گوتیه وه، له شکری له سهر نه شم و شیوازی نوئی ریک خسته وه و سیسته می رامیاری ریکوپیک کرد، به لام له بهرنه وهی گه لی تورک توشی جهودیکی له راده به دهر ببون و دهستیان له شتی کون بهر نه ده بو، بویه له شکر له دژی سولتان راه پین و تیروریان کرد . له دوی نهودا سولتان مه جودی دوهم هات که له سالی (۱۸۰۷ز تا ۱۸۳۹ز) حوکی گپرا، دوی نهویش له سالی (۱۸۳۹ز تا ۱۸۵۱ز) سولتان عبدالجیدی یه کم هاته سهر حوکم، ههردوکیان دریژه یان به کاره کانی سولتان سه لیم دا و تورکیایان که میک به ره و پیشه وه برد .

نه گهر به راوردیک له نیوان پیشکه وتنه که ی تورکیای نیسلامی سه ده ی ههژدهم و نوزدهمدا له گه ل پیشکه وتنه که ی نهو روپا بکه ی، بو ت دهرده که وئ جیاوازیه کی له راده به دهریان له نیواندا هه بوه، پیشکه وتنه که یان وه که پیشه برکی نیوان کیسه ل و که رویشک بوه، به لام که رویشکه که شهو نه نوستوه و بیوچان غاری داوه، کیسه له کهش خهوی به سهردا زال بوه و ورده و یژینک دایگرتوه و بوژراوه .

نه و بوشاییه ی نیمپراتوریه تی عوسمانی به جیی هیشت:

راسته ده ولته تی عوسمانی دوچاری نهو هه مو خه وش و نه خو شیه ببو که وه ک توماریک بو واقع و وه که نه مانه تیکی میژویی باسمان کردن، به لام له گه ل نه مه شدا قه لایه کی سهخت بو بو نیسلام و په رژین و شوره یه کی به هیز بو بو ولاتانی نیسلامی و بو نهو ولاتانه ی که ده که ونه روژه لاتی ناوه راست که حیجاز و فهله ستینیشی ده گرتیه وه، ریکه ی نه ده دا هیژی روژناوا پی بجه نه ناو خاکی نه م ولاتانه و نهیده هیشت وه ک توپی به رپیتی یاریزانان یاری بهو ولاتانه بکه ن و موقه ده ساتی پیشیل بکه ن.

رەوش^(۱) تا سەردەمى دەسلەتتى عبدالحمىدخان وەكو خۆى مايەو، سولتان ھەرچەندە ئەو ھەمو رەخنە و تانوتانەشى لىتى گىراو، بەلام لەسەردەمى دەسلەتتە كەيدا گشت ھەولە مەسىحى و پلانە جولەكەيىسەكانى دژ بە موقەددەساتى ئىسلامى پوكاندەو، تا ئەو ھى لە سالانى (۱۹۱۴-۱۹۱۸ز) كە جەنگى يەكەمى جىھانى بەرپا بو، ھاوپەيماەكان توانيان ەدەب بىخەنە سەنگەرى خۆيان و بەگژ توركانيان وەننن، ئەوكات ھزرى نەتەو پەرسىتى ەدەبى سەرى ھەلدا و نىشتەمانە ەدەبىيەكان لە ئىمپراتۆرىيەتى عوسمانى جوى بونەو و بون بە چەندىن ولات و مىرنىشىنى گەورە و بچوك و ماوئەكى دريژىش لە ژىر حوكمى ئىنتىدابدا مانەو و پاشان سەرى خۆيان وەرگرت.

ئىتەر دەست و بازىكى بەھىز نەما بىيانپارىژى، دەسلەت و زەبرو زەنگىكى جىھانى نەما سام و ترسى ھەبى.

(ئىسرائىل) لە ئامىژى زھىزە ئەوروپىيەكانەو لەناو جەرگەى جىھانى ەدەبىيدا دامەزرا، لە سالى (۱۹۶۷ز) دا توانى دەست بەسەر زىفەى رۆژئاوا و نىمچە دورگەى سىنادا بگرى، بۆ يەكەم جار لە مېژودا جولەكە تۋانى قودس داگىر بكات، جىھانى ەدەبىيش بىئەو ھى تواناى داکۆكى و بەرگىکردنى ھەبى لەسەر ئەژنۆ و دەستەوگەردەن دانىشتبۇ! ئەو پەندە ەدەبىيە كۆنەى دەگوتەو كە دەلى: ((إِنَّمَا أَكَلْتُ يَوْمَ أَكَلِ الشَّوْرَ الْأَبْيَضَ: واتا ئەو رۆژە كەوتە بەر خواردن كە گا سپىيەكەيان خوارد))^(۲). جا بىگومان كۆتايى ئىمپراتۆرىيەتى عوسمانى -بەتايىيەتى لە رۆژەلەت- گەورەترىن سەركەوتن بو بۆ خاچەپرستانى ئەوروپى و جولەكەكانى جىھانى. بۆشايىيەكىشى بەجىيەشت تا ئىستاش پىر نەبۆتەو.

(۱) رەوش: حال و بار، الوضع.

(۲) كاتى خۆى نىمام ەلى -خو لىتى رازى بى- لەبارەى كوشتنى نىمام عوسمانەو ئەم پەندەى و ت . (جمع الامثال للميدان: ۲۵/۱).

كۆبهندى چوارەم

سەردەمى ئەوروپايى

به ندى يه كه

نه وروپاي مادده پهرست

سروشت و ميژوي ژياري روژناوا:

بهر له وهى بزانيه كه گوازانده وهى سهركرديايتى له گهلانى ئيسلاميه وه بۆ گهلانى نه وروپايى چ كاريگه ريكي له ناوه زى جيهان و خوږه وشتى گهلان و نه ته وه شارستانه كان و رهوت و خواستى مرؤفايه تى كرده و نايا مرؤفايه تى چى لى چنيوه و ئاخو قازانجى زياتر بوه يان زيان و كاره ساته كانى ياخود به پيچه وانده ؟.. بهر له مانه پيويسته سروشت و رهوش و روحى ژياري روژناوايى بناسين و له فله سه فهى ژيانى نه ته وه كانى شاره زا بين و بزانيه چۆن نه م ژياره پيدا بوه ؟^(۱)

ژياري نه وروپاي سه دهى بيستم له داىكبوى سه ده كۆتاييه كانى دواى سه ده تاريخه كانى نه وروپا ياخود له داىكبوى سه ده تازه كان نيه وهك زۆرينه خه لك وا تيگه ييون، به لكو ميژوه كهى بۆ هه زاران سال بهر له ئيستا ده گه رپته وه و له سه ر بنجى ژياري يونانى و ژياري رۆميه وه رواوه، كه له پورى راميارى و ناوه زى و شارستانى نه وانى هه لگرتۆته وه، سيستمى سياسى و فله سه فهى كۆمه لايه تى و كه له پورى ناوه زى و زانستى نه وانى وه رگرتۆته وه، شه قلى ئاره زو و نه نگيزه و تاييه قه نديه كانى نه وانى وه رگرتوه، ته نانه ت هه مان ره گه زيشن.

ژياره كهى يونان يه كه مين ديمه نه كه ناوه زى نه وروپايى به رجه سه كرده بى. يه كه م ژياريشه -ميژو تۆمارى كرده بى- كه له سه ر بنچينهى فله سه فهى نه وروپايى بنيات نرابى و ده روى نه وروپايى تيدا وه ده ر كه وتبى. قوللهى ژياري رۆمانيش له سه ر داروپه ردوى ژياره كهى يونان هه لچنرا. هه ردو ژيار يه ك روحيان له به ردا

بو، ئەۋىش روھى ئەوروپايى بو. گەلانى ئەوروپا بە درىژايى رۆژگار سروشت و تايىبە ئەندىتى خۇيان پاراستوۋە نەۋە بۆ نەۋە فەلسەفە و زانست و ئەدەب و ھىزەركانىيان ھەلگرتۆتەۋە، تا لە ئەنجامدا لە سەدەى نۆزدەمەۋە بە بەرگىكى برىقەدارەۋە دەرکەۋتەۋە، -كە خەلک لەبەر روکەشە گەش و رەنگاۋرەنگەكەى- پىتى ۋابى رايەل ۋ پۆيەكى نۆيى، كەچى لە راستىدا ھەر برىتى بولە رىس و گورىسەكەى يۆنان و رۆمەكان.

يەكەجار ۋا باشتەر ژياري يۆنانى و رۆمانى بناسىن و لە سروشت و روھەكەيان شارەزا بىن، تا كە رەخنە لە ژيارەكەى رۆژئاۋاي سەدەى بىستەم دەگرىن و مەحكومى دەكەين پەل نەكوتىن و بەرچاومان گوشادو رون بى.

تايىبە ئەندىيەكانى ژياري ئىغرىقى؛

يۆنانىيەكان نەتەۋەيەكى بەھرەدارن و لە روى زانست و ئەدەبەۋە زىرەكتىن و ھەلگەۋتوتىن نەتەۋەن لە جىھان ۋا خاۋەنى رونتىرىن و گەشتىن زەين و ئاۋەزن، بە ھۆى فەلسەفە و ئەدەب و ژمارە زۆرى زاناۋ داناۋ ھۆزانەكانى تىياندا ھەلگەۋتە؛ پەرتوكخانەكانى جىھانىيان سىخناخ كرده و رۆلئىكى جاويدانىيان لە دنيادا گىراۋە.^(۱)

لىرەدا گرنگ ئەۋەيە كە سروشتى ژياري ئىغرىقى بناسىن، جا ئەگەر بە دىدىكى شىكارنامىز و رەخنەگرانەۋە لە سروشت و تايىبە ئەندىيەكانى پروانىن و چاۋ لەم دىمەن و روالەتەنش ھەلبۆيىرىن كە دەگەل ژيارەكانى تر تىكەدەكەنەۋە، بۆمان دەرەدەكەۋى كە لە چەند رۆيەكەۋە جىاۋازى لەگەل ژيارەكانى تردا ھەبەۋە-بەتايىبەتى ژيارە رۆژھەلاتىيەكان-كە برىتىن لەمانەى خاۋارەۋە:

۱- پروابون بە شتە بەرھەستەكان و بە ھەند ھەلنەگرتنى ئەو شتانەى ناكەۋنە بەر ھەستەۋە.

۲- بىدىنىى و لە خوا نەترسان.

(۱) سىخناخ: شتى پر ناخنراۋ. جاويدان: ھەتاهەتايى.

۳- خۆهه لواسينيکي له رادده به ده ر به ژياني دنيا و بايه خدانیکي زۆریش به چيژو قازانجه کانی.

۴- کيشه ی نيشتمانپه رستی.

همو ئهم ديمه نه جيا وازانه له يهك وشه دا كۆ ده بنه وه كه ئه ویش بریتیه له وشه ی (مادده په رستی)، كه واته ژياری یۆناني ژياریکی مادده په رستی بوه، چونكه سهرله بهری كلتور و زانست و فله سفه و شيعر و ثانيان له م سهرچاوه يه وه هه لگۆزی بو، ته نانه ت سيفه ته کانی خواشيان له چه ندين خواوه ندى جۆرا و جۆردا ده خسته بهرچا؛ بۆ بژيوى خواوه نديك و بۆ به زه يسی خواوه نديك و بۆ تۆله و توپه يی خواوه نديکي تر، به م جۆره بۆ هه ر سيفه تيک خواوه نديکيان هه لده ناو په يکه ريکی تايبه تيان بۆ داده تاشی و په رستگه يان بۆ بنياد ده نان. هه مو سيفه تيکی مادديان لى هينابونه دى، به ده يان ئه فسانه و سهربرده ی پرپوچيان بۆ هه لبه ستبون، چه ند و اتايه کيان به مي شک داده هات پاشان و اتا کانيان له په يکه رو کۆته لان بهرجه سته ده کرد و ده يانکردن به خوا، هه ر به م جۆره بۆ خۆشه ويستی خواوه نديك و بۆ جوانی خواوه نديك و بۆ گه ليک شتي تر خواوه ندى ترى تايبه تيان دانا بو. سيسته می ده ئاوه ز و نۆفه له که که ی ئه رستۆش هه ر بریتی بو له پړوپۆيه کی^(۱) ئهم مادده په رسته يی که سروشتي یۆناني ده قی پيوه گرتبو.

زانا ئه وروپاييه کان دانيان به وه ناوه که ژياری یۆناني، مادده په رسته يه تی به سهردا زال بوه و له په رتوك و تۆژينه وه کانيشدا ئاماژه يان بۆ كرده. زانای ئه لماني دكتور هاس (Hass) له جنيڤدا سى و تارى له ژيتر سهرناوى (ژياری ئه وروپا چيه؟) پيشكesh کرد، دكتور (هاس) خۆ يه کيکه له و زانايانه ی که پييان وايه ژياری رۆژئاوا نه که وتۆته بهر کاريگه رى رۆژه لاتوه، به لكو ژياريکی سهر به خۆ و خاوه ن ئه دگارى تايبه ت به خۆيه، ئيمه ش و ليڤه دا هه ندى له و وتانه ی که په يوه ندى به با ته که وه هه يه ده خه ينه رو:

(۱) پړوپۆ: لق و پۆی درخت که براین.

((ژياره‌كه‌ى يو‌نان هه‌ويى ژيارى رۆژئاواى ئه‌مپرويه، پياوانى ژيارى يو‌نانى شتى گرنگيان له‌لادا ئه‌وه‌بو كه هه‌ژه‌كانى مړوڤ به نه‌شونايه‌كى هاورپه‌ژه گه‌شه بكات، نمونه و سه‌رمه‌شقى هه‌ره ته‌واويان له‌لادا بريتي بو له جه‌سته‌ى جوانى هاورپه‌ژه، ئه‌وه‌ش له‌به‌ر ئه‌وه‌بو كه بايه‌خه‌يكى گه‌لى گه‌وره‌يان به شته به‌ره‌سته‌كان و وه‌رزى جه‌سته‌ى و ياريه وه‌رزى‌شه‌كان و سه‌ماو شتى تر ده‌دا، رۆشنه‌بيري هه‌يه‌يه‌كه‌شان كه شيعر و گو‌رانى و نواندن و فه‌لسفه‌و زانسته سه‌روشته‌يه‌كانى له‌خو گرتبو و سنورى ديارو تايه‌يه‌تى خو‌ى نه‌ده‌به‌زاند تا به‌لكو په‌ره‌سه‌ندنه هه‌يه‌يه‌كه‌ له‌سه‌ر هيسابى جه‌سته نه‌بى، دينه‌كه‌يان له روحانيه‌تى مه‌عنه‌وى خالى بو، زانسته‌ى ئاينى و تو‌يو‌ى پياوانى دينى تيدا نه‌بو، ئه‌و ره‌نگه روحيه‌ش كه له نه‌ريت و ريو‌په‌سه‌مه‌كانى (ئه‌زفس) دا هه‌بو له رۆژه‌لا‌ته‌وه خوازا بو، بۆيه راست نيه به ژيارى يو‌نانى هيساب بكرى)).

زۆر زاناي ئه‌وروپايى ئه‌وه‌يان تيبينى كردوه كه يو‌نانيه‌كان دينه‌يكى ته‌نك ولاوازيان هه‌به‌وه كه‌م له خواترساون و كاريان به جددى ئه‌نجام داوه و به‌زم و ره‌زم و يارى و هه‌له‌په‌ركى و ته‌په‌ل و زوپن‌يان له ژياندا زۆر به‌وه. (ليكى) له په‌رتو‌كه‌كه‌يدا به‌ناوى (مي‌ژوى خو‌په‌وشتى ئه‌وروپا) ده‌لى: ((بزاڤى يو‌نانى بزاڤه‌يكى ئاوه‌زى و زه‌ين ئامي‌زى په‌تى به‌وه، به‌لام بزاڤى ميسرى به پي‌چه‌وانه‌وه بزاڤه‌يكى گيانى و ده‌رونى به‌وه. پاشان وته‌كه‌ى (ئه‌پۆلس)ى رۆمى دينه‌يه‌وه كه ده‌لى: ((ميسرىه‌كان خوا‌هنده‌كانيان به لاله‌نه‌وه و گريان به گه‌وره ده‌گرت، به‌لام يو‌نانيه‌كان به سه‌ما و گو‌رانى))، پاشان خو‌ى ده‌لى: ((بي‌گومان مي‌ژوه‌كه‌ى يو‌نان ئه‌م وته‌يه به راست ده‌خاته‌وه و په‌سه‌ندى ده‌كات، چونكه نه‌مانزانيوه نه‌ريت و باوى هه‌يچ ئاينيك وه‌كو نه‌ريت و باوى دينه‌كه‌ى يو‌نان هه‌نده پر جه‌ژن و شادى و يارى بو‌ي و هه‌نده‌ش كه‌م له‌خواترس و بي‌باك بو‌ي، يو‌نانيه‌كان هه‌ر هه‌نده‌ى به گه‌وره زانينى پير و گه‌وره‌كانيان خوايان به گه‌وره ده‌زانى، ته‌نها چهند ريو‌په‌سم و نه‌ريتىكى ئاسايى و سادەيان بۆ به‌گه‌وره‌تنى خوا ئه‌نجام ده‌دا))^(۱).

(۱) W.E.H Leaky, History of European Morals, London, ۱۸۶۹. Vo۱. pp۳۴۴-

يۆنانيه كان فەلسەفە و بيروباوەرپێكى وایان دەربارەى خوا ھەبو کە زۆر سەیر دەبو ئەگەر لە خواترسان و پەرستى و لالانەو و ھانا و ەبەر خوا بردن و لەخوا پارانەوێ لەگەڵدا بوايە، چونکە يەکیەک نەری لە سیفەت و ویست و ئافەریدگاریتی^(۱) و فەرمانەکانى خوا بکات و پێی وابێ (ئاوەزى ھەربەکار و بزاونى ھەسارەکان) گەردون بەرپۆ ەدەبن؛ ھەلبەت ئەو کەسە بە سروشتى ئەم جۆرە بیروباوەرپۆ-مەگەر وەك نەریت و باوێكى وشك و روت ئەگەرنا-ھەرگیز لە ژياندا بۆ خوا ھیچ کاریك ناکات و ھیواى پێ ناخوائى و لێى ناترسى و خوشى ناوى و بۆ مەزنیتیە کەى مەلکەچ نابێ و لە کاتى تەنگانەدا ھانای ەبەر نابات و سوپاس و ستایشى ناکات، وەك ئەوێ خوا و پەرورەدگارى نەبێ ئاوا دەژێ. جا ئەگەر گویمان لێبێ و بلێن یۆنانيەکان لە خوا نەترسان و پەرستەنکاری و دیندارى کەیان وەك لاشەى بێ روح بوە و ھەرھێندەى پیرو مەزنەکانیان خوايان بە مەزن گرتو ەسەرسام نابین و سەیر نامینین، بەلکو لەو ەسەرسام دەبین ئەگەر شتى پێچەوانە بیستین.

نرخ و گرنگى پیدانى لە راددەبەدەر بە ژيانى دونیا و ھۆگرى بێئەندازە بە پەیکەر و وینە و گۆرانى و موسیقا-کە یۆنانيەکان بە ھونەرە جوانەکان ناودێریان کردو ە-و دەمردو و ھەرزەگۆى نوسەر و ئەدیبان بۆ ئازادى بێسنورى تاکەکەسى؛ کارگەرێكى خراپى خستە نێو خوڕەوشت و کۆمەلگەى یۆنانى، خوڕەوشت دوچارى پاشاگەردانى بو، شۆرش لە دژى ھەمو جۆرە سیستەمێك بەرپا بو، دروشمى کۆمارىخوازەکان (کە مرۆفە ئازادىخواز و روناکبیرەکان دەگریتەو ە)-و ەك کەسێكى تیرنەخۆر و تامەزۆر-ببوە و ەدەستەینانى ئارەزوایى خیراو لە نامیزگرتنى خوشى و لرفکردنى چێژى ژینى دونیایى. ئەفلاتونیش لە پەرتوکه کەى (میرنشین)دا ھەمان وتەى راگواستۆتەو ە- کە دەلێى رەخنەگریكى ئەم سەردەمەىو رەخنە لە گەنجیكى سەدەى بیستەمى نێو پایتەختى یەك لە ولاتە روژاواىیەکان دەگری، دەلێ:

(۱) ئافەریدگار: بەدیھێنەر، خالق.

((ئەگەر پېي بگوتى: كاكى! ھەندى چىژ و ھەزىرەتى ھەن چاك و پاكن و شاھىنى شىكۆ و رىژن، ھىندىكى تىرىش پىس و نەگىسەن و خواستى ئارەزوى ناپەسەندى، بۆيە دەبى بە گۆرەى جۆرى يەكەم بگوزەرىيەن و جۆرى دوھم بەرەبەست بىكەين و بە پىتخواستى ئارەزوى بەد لە رى نەخىيەن. كەچى ئەو ئەم ياسا راستەى پى راست نىيە و گۆبى بۆ ناگرى، كە راستىيەكەى بۆ دەخەينە رو بە گالتەو ھە سەر دەلەقىيەن و دەلە: نەخىر گشت ئارەزوىك وەكو يەكن بى جىياوازى و ھەموشىيان شاھىنى رىژو حورمەتن. ئىتر خۆى و فامى خۆى و ھەلگوت ھەلگوت بە پىر ھەلپە ھەلپى ئارەزۈەكانى خۆ ھەلداوى و بە رەزمى ھەز دادەبەزى و ھەلەبەزى، رۆژىك سەرمەست و لاكەلايە و گۆبى بۆ گۆرانى ھەلخستە، رۆژىكىتەر بەرۆزۈو و تەنھا ئاوى پى رەوايە، جارىك وەرزىشوان و مەشقكارە، جارىكىتەر خەمسارد و تەوۋزەلەى بىكارە، جار ھەيە وەك پىتۆلان دەگوزەرى، جارىش ھەيە وەك رامىيائى و تار دەدا لە مەنبەرى، رەنگە ھەزى لە سەربازى و جەرگەى شەپ بى، بەلام دەست دەكات بە بازىرگانى چونكە مەراقىيەتى بازىرگانىكى دەولەمەند و دەست بەفەر بى، بەمچۆرە ژيانىكى بى سىستەم و بى سەروبەر دەباتە سەر، كەچى پىي وايە ژيانىكى تىرۋتەژى^(۱) و پىر لە خۆشى پىپراو، ئىدى تا مردن گوزەرانەكەى بەم نەشمەو دەباتە سەر^(۲)).

سەبارەت بە نىشتەمانپەرستى لە ئەوروپا؛ سىروشتەكەى ئەوروپا وای خواستەو كە كىشەى نىشتەمانپەرستى لە ئەوروپادا وەك بەراوردىك لەگەل ئاسىيا ديارتر و بەھىزتر بى، چونكە سىروشتى جوگرافى و ناوچە سىروشتىيەكانى ئاسىيا فرەوان و پانوپۆرن و كەش و ھەواكەى جۆراوجۆرن و خاكەكەى دەولەمەند و پىر پىت و بەرەكەتە و ھۆكارى بژىوى ژيانى گەلىي زۆرن، گەلىك رەگەز و جۆرە مەرقىشى تىدا دەژى، بۆيە و لاتانى ئاسىيا خىوى روبەرىكى فرەوانن و لە مەيۋوشدا فرەوانترىن و لات و پاشانىش لەسەر خاكى ئاسىيا و دەركەوتە، بەلام لە ئەوروپا كىشەى لەپىناو مانەوۋەدا توندوتىۋە و خەباتى لە پىناو ژىن بىتچانە،

(۱) تەژى: پى.

Republic, Book VII. (۲)

چونکه خانوبه ره کانی قهره بالغن و ناوچه و هدریمه کانی بدرتهنگن و هؤکاره کانی بژیوی ژیانی کهمن، شاخ و داخ و روباره کانیش ره گهزه جؤراوجؤره کانی نهوروپای له سنوریکی ههمیشه تهسکی سروشتی په ستاوتوه، به تاییه تی بهشی ناوه راستی رۆژناوا و بهشی باشوری نهوروپا، که ههلبهت نهم سروشته ریگه بهوه نادات ولاتی گهروه و فرهوانی لی بیه ناراه. سروشتی نهم کیشوره وای خواستوه ولاتۆکه ی بدرتهسکی لی پهیدا بی، بویه تیپوانینی سیاسیه ی پیشانی نهوروپا له سنوری شاریک تیئنه دهپه ی- که روبه ره که ی له چهند میلیک زیاتر نه بو-شاره کهش سهر به خویسه کی تهواوی وه ولاتیکی هه بو. یۆنان نمونه کی بهرچاوی نهم حالته به، ههر له گه ل سپیده ی میژوه وه دهیان شارو شارۆچکه ی سهر به خوی تییدا به.

له بهر نه وه سهر نیه نه گهر یۆنان په یهوی له ریبازی نیشتمانپه رستی کردی، (لیکی) دانی بهوه ناوه که هزری بهربلاوی یۆنان بریتی به به له نیشتمانپه رستی، هزری جیهانپه روه ریش که چهند هؤزانیکی وه کو (سوقات) و (نه نکساگورس) رایانگه یاند شتیکی ریزه پ^(۱) بو، له سهر تاپای یۆنانیشدا هیچ کهس پشتگیری بۆ دهر نه برین و سهر که وتنیشیان وه دهست نه هیئا. سیسته مه خوره وشتیبه که ی نهرستۆ که له سهر بنچینه ی جیاوازی نیوان ره گهزی یۆنانی و ره گهزه کانیتر چنرا بو، خۆشویستنی نیشتمان له پیشی ههره پیشه وه ی ره وشته چاکه کان دههات که داناو هؤزانه کانی یۆنان له سهری کۆدهنگ ببون. نهرستۆ ههر به خۆشویستو و پشتگیری کردنی نیشتمان نه وه ستا به لکو تی په راند و گوتی: یۆنانیه کان به چ شیویه که رهفتار ده گه ل ناژه لدا ده کهن ده بی به ههمان شیوه رهفتار له گه ل بیگاناندا بکهن، به مجۆره هزری تهسکی نیشتمانپه رستی ههر مینی^(۲) له نیوه نده یۆنانیه کان پهیدا کرد و په لوپۆی به ههناوی ولاتدا هاویشت، تهنانهت که جاریکیان فیهله سوفیک گوتی: من سودو به هره کانی خۆم

(۱) ریزه پ: شاذ.

(۲) ههر مینی: رهواج.

تەنھا بە ھاۋلا تەكەم تايىبەت ناكەم بەلكو بۆ گشت يۆنانىيەكانى رادەنوئىم،
خەلك بە سەرسامى و بە تورپەيى تىيان ھەلدەروانى.

تايىبە تەندىيەكانى ژيارى رۇمانى:

رۆمەكان جىي يۆنانىيەكانىيان گرتەو و لە روى ھىزو رىكخست و فرەوانبونى
ولات و لايەنى سەربازىدا وەپىشتەر كەوتن، بەلام لە لايەنى فەلسەفە و ئەدەب و
شىعر و پەرورەدە و ژىھاتى^(۱) و ژياردا بە ئاستى وان نەگەشتن، ئىغرىقىيەكان
لەم لايەنانەدا لەسەر جەم نەتەو ھاۋچەرخەكانىيان تەنانت لە رۆمىش-كە
ھىشتا لە قۇناغى سەربازى دابون- پىشكەوتوتر بون و چاكىتيان بەسەر
ھەمواندا ھەبو، بۆيە رۆمەكان لە لايەنى زانستەوە ملىكەچيان بون وەك
مشەخۆر لەسەر خوانى زانست و فەلسەفە و ھزرى ئىغرىقىيەكان دامەزران.
(لىكى) دەلى:

((يۆنانىيەكان خاۋەنى سامانىكى زانستى زەبەللا بون و بە درىۋايى رۆزگارو
سەدە بۆ سەدە شتى نوئيان دەخستە سەر، رۆمەكانىش ھىشتا لە قۇناغى
سەربازىدا بون و خاۋەنى ھىچ شوئىنەوارىكى ئەدەبى نەبون، تەنانت لە
دەرپرېنى ھزرو واتاي بەرزىشدا زمانەكەيان ئەو زمانە نەبو، جا لەبەرئەوۋەي
رۆمەكان لە روى زانستەوە پاشكەوتو بون بۆيە ژىر كەوتن و بە سەرى
شۆرەوۋە چوئە ژىربارى ژيارى يۆنانى كە يۆنانىيەكان لە روى سياسىيەوۋە لەژىتر
بون، تەنانت ئىستاشى لەگەلدا بۆ لە ھەمو بەشەكانى زانستدا ھەر بەوان
كارتىكران، مېژونوسە كۆنەكانى رۆم پەرتوكەكانى خۆيان بە زمانى يۆنانى
دەنوسى، تەنانت دواي ئەو كاتەش كە شاعىرانى رۆم دەستيان پىكرەد بە
زمانى لاتىنى شىعريان ھۆنىەوۋە؛ ھەر زمانى يۆنانى زمانى نوسىن و زانست
بو))^(۲).

(۱) ژىھاتى: لىھاتو.

(۲) Lecky.Op.Cit.p ۲۴۳.

ئەم ملکه چۈنە تەنھا بە جيهانى نوسىن و ئەدەبەو تايبەت نەبو، بەلگە ژياری ئىغرىقى لە رهوشت و ئاکار، لە تىکەلئى و کۆمەلایەتى، لە سۆز و ئەنگیزەکان و بگرە لە ھەمو لایەنەکانى ژيانى گشتیدا بەسەر ژياری رۆمیدا زال ببون، رۆم بە ھەمو شێوھىەك لاسای ئىغرىقى دەکرەو و شانازیشى پتو دەکرد.

بەمجۆرە فەلسەفەو کلتورى یۆنانیەکان بگرە دەرونەکەشیان بۆ رۆمەکان گوازرايەو و دەگەل خوینى رۆمەکان ئاوتتە بون، رۆمەکان-بەھۆى سروشتە ئەوروپایىەکیانەو- لە ریتخەو^(۱) جیاوازیەکی زۆریان لە گەل یۆنانیەکان نەبو بەلگە لە زۆر شت ویکیش دەچون، ھەردولا پروایان تەنھا بە شتە بەرھەستەکان ھەبو، بایەخیکى لە رادەبەدەریان بە ژيانى دنیا دەدا، گومانیان لە دین ھەبو، یەقینیکی شپرزە و بیروباوەرپنکی شتواویان ھەبو، بە سوکی سەیری سیستەم و نەريت و باوى ئاینیان دەکرد، فیز و دەمارى نەتەوہەپرستییان ھەبو و لاف و گەزافیان پت لیدەدا، لە رادەبەدەر نیشتمانیان خۆشدەویست، ویرای ھەمو ئەمانەش لە رادەبەدەر بایەخیان بە ھیزوبازو دەدا و بە جۆریك پتیی دەنازین، گەیشتبوہ رادەدەى پەرستەو بە پیرۆز زانین .

لەمیژودا دەردەکەوئ رۆمەکان پروایەکی پتەویان بە دین نەبوہ، رەنگە تەوازۆیان^(۲) ھەبوی، چونکە ئەو سیستەمە دینیە پر بپەرستى و ئەفسانەییەى لە رۆما بەربالو بو ببوہ ھۆى ئەوئ گومان و شتواوى و لاوازی بخزیتە نیتو پرواوہ. جا ھەرچەندى لە روى زانست پیتشەدەکەوتن و ھزرو ھۆشیان روناکتر دەبوہوہ؛ سوکتر سەیری دینیان دەکرد، لە سەرەتاشەوہ بریاریان لەسەر ئەوہدابو کە خواوہندەکان پەیوہندیان بە سیاسەت و کاروبارى دنیاوہ نیہ.

(۱) ریتخت: سروشت، فطرة.

(۲) تەوازۆ: عوزر.

History of European Morals (The pagan Empire),p١٧٨: (٦) تاريخ أخلاق أوروبا:

له رۆمادا سه دان پالەوان و پياوی مه زن هه لکه وتن به لām زاهیدیکی ته ریکه دونیا پهیدا نه بو، هه ر نمونه یه کی قوربانیدان و خۆفیدا کردنیشت له میژوی رۆمدا به رگۆی که وی هیچ کاریگه ریکی ثانیی به سه ره وه نه بوه و به لکو ته نها له پیناو نیشتمان په رستی بوه^(۱).

ئهو دیارده یه نه ته وه ی رۆمی پێ له سه رجهم نه ته وه هاوچه رخه کانی نه وساو دواتر پێ جوێ ده بیته وه، که وه ک دینیك په پره ویان لی کردوه و وه ک دروشمی کیش پێی ده ناسرینه وه، بریتیه له روحی نیستی عماریان و تیروانیی ماددیانه ی روت و په تی بۆ ژیان، نه ورپای نه مرۆش هه مان روح و تیروانیی له وان هه لگرتۆته وه. زانای موسلمانیه ئه لمانی ئوستاد (موحه مه د نه سه د) له په رتوکه به هاداره کهیدا به ناوی (نیسلام له نه رزی فره پێبوندا) وه سفیکی جوانی نه م حالته ی کردوه و ده لێ:

((هزری زالی ئیمپراتۆریه تی رۆمانی نه وه بو که هه مو هیژیک له ده ست خۆی کۆکاته وه و گه لانی تریش له پیناو به رژه وه ندی نیشتمانی رۆمدا بچه وسینیته وه، فره مان په واکانی رۆم له پیناو خۆشکردنی گوزه رانی چینیکی دیاریکراو ده ستیان له هیچ جوژه زولمیک نه ده پاراست، نه و دادگه ریه به ناوبانگه ی رۆمیش هه یبو هه ر ته نها بۆ رۆم بو. بێگومان نه م چه شنه ژینه له تیروانییکه وه سه رچاوه هه لده به ستی که به شیوه یه کی ماده ده په رستانه ی زۆر په تی بۆ ژیان و ژیار بڕوانی. ماده ده په رسته که ی رۆم نه گه رچی چه شه یه کی^(۲) ئاوه زی تیدا بو به لām له گشت به ها روحیه کان دوربو. رۆمه کان قه ت به جدی ئاینداریان نه کردوه، خواوه نده ته قلیدییه کانیا ن بریتی بو له هه شاماتیك نه فسانه و سه ربرده ی پرپوچی ئیغریق، له به رته وه ش بڕوایان پێه ینا بون چونکه په یوه ندییه کۆمه لایه تیه کانی ده پاراست و یه کیتی بۆ دابین ده کردن. رێگه یان به خواوه نده کان نه ده دا ده ست بجه نه کاروباری ژیا نی رۆژانه یان، به لām له باره ی مه سه له په نامه کیه کانه وه^(۳) به

(۱) هه مان سه رچاوه ی پێشو، ل ۱۷۷.

(۲) چه شه: زه وق.

(۳) په نامه کی: غیب.

ھۆى كاهىن و ئەستىرەناسانەو رىگەيان دەدا پرىسپار لە خواوەندان بىكرى، بەلام
بۆ ياسادارپىژى .. ھەرگىز))^(۱).

داروخانى خورەوشتى لە كۆمارى رۆمىدا:

رۆمەكان لە ئاخرونۆخرى رۆژگارى كۆمارىدا دوچارى داروخانى خورەوشتى
بون، دەرياي خۆشگوزەرانى و تىروتهزى و دەسبلاوى لافاويكى زەبەللاھى لى
ھەلكردن و تا گەردنان نغروى كردن، سىستەمە خورەوشتىيەكانى
تىكوپىتكشكاند، بونىادى كۆمەلايەتى وەلەرزەخست و خەرىكبو لەبەريەكى
ھەلەوھىيىتەو، (دراپەر) ئەمريكى بە پىنوسە بە پىزەكەى ئەم رەوشەى
خستۆتە بەر چاو و دەلى:

((ولاتى رۆم كاتىك لە لاىەنى ھىزى جەنگى و دەسلالتى سىياسىدا و لە لاىەنى
شارستانىدا گەيشتە ئەوپەرى بەرزى، لە لاىەنى خورەوشت و ئاين و چاكەكارى
داروخا و گەيشتە ئەوپەرى نزمى... رۆمەكان بەھۆى گوزەرانە گوشادەكەيانەو
لوتبەرز بون و پىيان وابو ژيانى دنيا نەبراو، بەزى بەوپەرى كەيفوسەفاو
راياندەبوارد. پىيان وابو ژيانى دنيا تاكە دەرفەتەكە بۆ رابواردن بەزى مەرۆ تا
پىي بىكرى دەبى خۆشى و نۆشى و دەست بىنى، كە جاروبارىش ھەندى شتيان
نەخواردو و دەمى خۆيان گرتۆتەو بۆ ئەو بوە تاسەيان^(۲) تامەزرۆتر بى، ياخود
كە ھىدى ھىدى خواردويانە بۆ ئەو بوە تەمەنى چىژو خۆشەكەيان درىژتر بى.

خوانى خواردنيان بە قاپ و پيالەو كاسەى زىر و زىوى بە مروارى نەخشىنراو
دەبرىقايەو، نۆكەرى كەشخەى بەرگ قەشەنگ و ئافرەتى شلك و جوان و شەنگ و
سۆزانى بە لەختولار و نيوەرپوت خزمەتى دەكردن. گەلىك گەرمەوى گەورە و
گۆرەپانى فرەوان و يارىگەى پانوپۆريان بنىات نابو، گەلى يارى جوراوجۆريان
سازدبو، يارىگەى زۆرانبازى تايەتيان ھەبو، كە پالەوان لەگەل پالەوان ياخود

(۱) . Islam at the Cross Roads, p. ۳۸-۳۹.

(۲) تاسە: تامەزرۆ.

پالەوان له گەڵ درنده ململانیی ده کرد تا یه کیکیان نه مردایه و له خلتانی خوین نه گهوزایه یاری کوتایی نه ده هات.

داگیر که ره کانی جیهان گه یشتونه ته نه وهی که نه گهر شتی که هه بی شایسته ی پرست بێ بریتیه له هیژ، چونکه مرۆڤ به زهبری ئەم هیژ هوه ده توانی سامانی رهنج و ئاره قه ی خه لک داگیر بکات، نه گهر مرۆڤ بتوانی به زهبری هیژ و بازو له مهیدانی شه پ سهر که وێ نه وکات به ئاسانی ده توانی دهست به سهر مال و مولکی خه لکی داگیر و باجو ده رامه تیان لێ وهر گری، جا سه کرده کانی ولاتی رۆم هیما ی ئەم جوړه هیژ به زهبر و زال له بون، شیرازه و شیوه ژیا نی رۆمه کان خوی وه ک ژینی به خته وه ری پاشایان نیشان ده دا به لām له راستیدا رو که شیکی خه له تینه ر و بریقه دار بوه و له گه ل رۆژگاری داروخانی ژیا ری یۆنانیه کان هاوشیوه بوه))^(۱)

به نه سرانی بونی رۆمه کان؛

ئا لیژ ده دا روداویکی مه زن هه یه که ده بی میژو نوسه کان تۆماری بکه نه و ناماژه ی بۆ بکه نه، رودا وه که ش ئەمه یه که نه سرانیه ت ها ته سه ر ته ختی حوکمی رۆمی بته پرست، ئەمه ش ئەو کاته بو که قوسته نتین بوه نه سرانی و له سالی (۳۰۶ ز) بوه ئیمپراتۆری ولات. ئیتر نه سرانیه ت وه سه ر بته پرستی زال بو، له پرو نه کاوی که دا بوه خا وه نی سامانیکی زۆر و زه وه ند و ولاتیکی پانو پۆر و ده سه لاتیکی به هیژ و بی هاوشان، که به خه ونیش شتی وای نه ده دی، قوسته نتین که ها ته سه ر حوکم نه سرانیه کان له وه پری په شو کاوی دا بون و هه زارانیان لێ کوژرابو و خوین روبا ری هه لبه ستبو، بۆیه چا که ی له گه لدا کردن و روی خوشی پی نیشان دان و نامیزی به زه بی بۆ رانان دن و پایه و ده سه لاتیشی پی به خشین.

دۆرانه‌که‌ی نه‌سرانیه‌ت له‌کاتی ده‌وله‌تداریدا :

نه‌سرانیه‌کان له‌ گۆڤه‌پانی شه‌ردا سه‌رکه‌وتن به‌لام له‌ ململانی ئاینیدا وه‌ژێر که‌وتن، سامان و مولکیکی فره‌یان قازانج کرد به‌لام دینیکی عه‌زیزیان له‌ده‌ست دا، چونکه‌ بته‌په‌رستی رۆمی دینداره‌ نه‌سرانیه‌کان شه‌په‌زه‌کرد و دینی مه‌سیحیان تیکیان شیواند، گه‌وره‌ترین شیواندن و شه‌په‌زه‌کردن به‌ ده‌ستی قوسته‌نتین بو، قوسته‌نتینی نه‌سرانیه‌ت پارێز و به‌یداخ به‌ده‌ست!

(دراهر) ده‌لی:

((بته‌په‌رستی و هاوبه‌شه‌په‌رستی به‌هۆی ئه‌و دو‌روانه‌وه‌ که‌وته‌ نیو دینی نه‌سرانی که‌ پله‌وپایه‌ی به‌رزیان له‌ ولات وه‌رگرتبو و خۆیان به‌ نه‌سرانی نیشان ده‌دا، که‌چی هه‌رگیز بایه‌خیان به‌ کاروباری دینی نه‌ده‌دا و هیچ رۆژیکیش بۆی دلسۆز نه‌بون، قوسته‌نتینیش هه‌روا بو، ته‌واوی ته‌مه‌نی خۆی له‌ سته‌م و زۆرداری راده‌بوارد و هیچ کاتیکیش ملکه‌چی فه‌رمانه‌کانی که‌نیسه‌ نه‌ده‌بو ته‌نها له‌ ناخرو ئۆخری ته‌مه‌نیدا نه‌بێ (که‌ له‌ ۳۳۷ز مردوه‌).

نه‌سرانیه‌کان ئه‌گه‌رچی هێزوپا‌زویان گه‌یشته‌وه‌ ئه‌وپه‌ری و قوسته‌نتینیش پاشایه‌تی وه‌رگرتبو به‌لام نه‌یان‌توانی ره‌گ‌وپه‌شالی بته‌په‌رستی هه‌لکێشن و ئاسه‌واری بپه‌ینه‌وه‌، بگه‌ر بته‌په‌رستیشی ده‌گه‌ڵدا تیکه‌ڵ بو، تا له‌ ئه‌نجامدا دینیکی نویی لێ که‌وته‌وه‌، بته‌په‌رستی و نه‌سرانیه‌تی تی‌دا وه‌کویه‌ک لیه‌ات. لێره‌دا ئیسلام له‌گه‌ڵ نه‌سرانیه‌ت جیاوازه‌، چونکه‌ ئیسلام بته‌په‌رستی به‌ یه‌کجاری بنه‌ی کردو ئاسه‌واری پ‌ر‌انده‌وه‌ و بیروباوه‌ڕیکی پاک و بیگه‌ردیشی بلاو کرده‌وه‌.

قوسته‌نتینی ئیمپراتۆر، که‌ به‌نده‌ی دنیا بو و بیروباوه‌ڕیکی سوک و کالی هه‌بو، بۆ پاراستنی به‌رژه‌وه‌ندی خۆی و به‌رژه‌وه‌ندی هه‌ر دو دژ -واتا نه‌سرانی و بته‌په‌رستی- وای به‌ باش زانی له‌گه‌ڵ یه‌کیان بگوجێنێ و دژایه‌تی نیوانیان نه‌هێلێ، نه‌سرانیه‌ ته‌وخه‌کانیش پلانی ئیمپراتۆریان پێ خراپ نه‌بو، ره‌نگه‌ وای بۆچوین ئه‌گه‌ر دینی نوی به‌ بیروباوه‌ڕی کۆنی بته‌په‌رستی متوربه‌ بکری؛ بپوژیتته‌وه‌

و پتر بلاوبیتتهوه و له کوتاییشدا له ژهنگ و ژاری بتهپرستیتی رزگاریبیو دینیکی نهسرانی پاک و بیگهره دیمینیتتهوه))^(۱).

رهبه نایه تی له راده به دهر:

نهسرانیه تی شپرزه کراو و به بتهپرستی موتوره کراو که روح و جوانیه که ی ون کردبو، نهیتوانی ریژینی^(۲) داروخاوی رومه کان بگوپیت و ژیانیکی تازه و پاک و بیگهره دی ثانییان تیدا ببوژیتتهوه و روژگاریکی گهشاوه بو میژوی روم بره خستین. به لکو رهبه نایه تیه کی وای داهینا که بو ژیار و ژیانی مرؤفایه تی رهنگه له ناژه لایه تیه کی رومی بتهپرست کاره ساتر بوی، رهبه نایه تیه که سه ره بهری جیهانی نهسرانیه تی داگرتتهوه و گشت سنوریکی به زاند، ئیمهش لیږدها چهند نمونه یه که له پرتوکی (میژوی خوږه وشتی نهوړوپا) هله ده بوژیرین و- وه که مشتیک له هشتیک- ده یخهینه رو:

((ژماره ی رهبه نه کان له نه ندازه به دهر زیاد ببو، له ناو خه لکدا شان وشکویان پیدایا کردبو، به کاریگر ببون، گشت خه لکیان گرفتار کردبو، ئیستا ناکری به وردی هه لیاژ میژین، به لام قسه و یاسی میژوناسان نهوه دهرده خات که به چ ریژه یه که زور ببون و بزافه که یان چوژن بلاوبیه وه، ده لیتن: له روژانی جه ژنی (فیصح) دا په نجا هه زار رهبه نه کوډه بونه وه، له سه ده ی چواره ده می زاینیدا رهبه نی وا هه بوه سه پرهرشتایه تی پینج هه زار رهبه نی تری کردوه، رهبه نه (سه رابین) سه روکایه تی ده هه زار رهبه نی کردوه، له کوتایی سه ده ی چواره مدا ژماره یان به قه د ژماره ی دانیشتوانی میسر زیاد ی کردبو)).

(۱) هه مان سه رچاوه، ل (۴۰-۴۱).

(۲) ریژین: سیره.

سەير و سەمەرەي رەبەنان:

ئەشكەنجەدانى جەستە بەدرىژايى دو سەدان بە دىندارى و رەوشتىكى بەرز
 حسيب دەكرا، ميژونوسەكان گەلى شتى سەيرو سەمەرەيان لەم بارەو
 گىراوەتەو، لەبارەي رەبەن ماكارىۆسەو دەلێن بۆ ماوەي شەش مانگ لە نيو
 قور و ليتا و زۆنگاوان نوستو تە بەلکو ميس و مەگەزى ژەهرين لەشە
 روتەكمى بچزين، جگە لەمە (۲۰ تا ۳۰) كیلۆ ئاسنیشى لە كۆل داو، رەبەن
 (يۆسيبىس)ى برادەريشى (۴۰ تا ۵۰) كیلۆ ئاسنى بەسەر شان دادابو و ماوەي
 سى سالانىش لەناو بىرىكى كەمناودا نىشتەجى بو، رەبەن يۆحەننا ماوەي
 سى سالان لەسەر قاچىك خواپەرىستى كرده، بە درىژايى ئەو ماوەيەش
 پالنه كەوتو و دانەنىشتو، كە ماندو بوە هەر بە پيوە پالى وەبەر گاشە بەردىك
 داو. رەبەنى تر هەبون هەردەم روت بون و لەشى خۆيان نەدەپۆشى، پرچە درىژ و
 تىكقۇقراو كەيان بەسەر خۆ دادەدا و وەكو ئازەل لەسەر دەست و قاچ دەپۆيشت،
 زۆرەيان لەناو كونه ئەشكەوتى دپندە و بىرە و شىكبوەكانى نيو گۆرستاندا دەژيان
 و بە زۆرى گۆگيا و پووشوپەلاشيان دەخوارد. پييان وابو پاك و خاوينى جەستە
 دژى خاوينى روخە و شوشتنى هەر ئەندامىكى لەشيان بە گوناح دادەنا، مەروى
 زۆر زاھيد و لەخواترسيان لەلادا ئەو كەسانە بون كە پيس و پۆختەر بون و لە
 خاوينى وەدورتر بون.

رەبەن ئەتەينس دەلى: رەبەن ئەنتۆنى بە درىژايى تەمەنى خۆى گوناحى قاچ
 شوشتنى توشى خۆى نەكردو، رەبەن ئەبراھام ماوەي پەنجا سال ناوى بە
 روخسار و قاچى نەكەوتو، رەبەن ئەسكەندەرى دواى تىپەرپونى رۆزگارێك بە
 داخوپەژارەو دەيگوت: داخداخام! پيشان شوشتنى روخسارمان بە گوناح
 دادەنا، كەچى ئەمپۆكەش بۆ گەرماو دەچين. رەبەنەكان لەشاردا دەگەرەن،
 مندال و رۆلەيان لە ئاميزى دايكان دەرفاند و دەيانبردنە چۆلى و پەرستگەكان و
 لەويدا پەرورەدەيەكى رەبەنانەيان دەكردن و دەيانكردنە رەبەن، حكومەتیش هيجى
 لەدەست نەدەهات، جەماوەر و رەمەكەكانيش پشگىريان دەكردن، ئەو

که سانه‌ش که باوک و دایکی خو‌یان به‌جی ده‌هیششت و ری ره‌بنایه‌تیاں ده‌گرته بهر خو‌شیاں ده‌ویست و نافرینیاں ده‌کردن. گه‌وره‌ی ره‌بنه‌کان و ناودارانی می‌ژوی نه‌سرانی به‌وه ناسرابون که له رفاندنی مندا‌لاندا به ده‌ستوبرد و جه‌ربه‌زه‌ن. ده‌گپ‌رنه‌وه، ده‌لټن رفاندنی مندا‌لان گه‌یشتبوه رادده‌یه‌ک که دایکان ره‌بن نه‌مبر‌وسیاں ده‌دی هه‌ر زو مندا‌له‌کانیاں ده‌شارده‌وه، دایک و باوکان ده‌سه‌لاتیاں له‌سه‌ر مندا‌له‌کان نه‌مابو، ده‌سه‌لات و سه‌ره‌شتی مندا‌لان که‌وتبوه ده‌ستی که‌شیش^(۱) و ره‌بنان^(۲).

کارپه‌ری ره‌بنایه‌تی له‌سه‌ر خوره‌وشتی نه‌وروپاییه‌کان:

له‌ ئاکامی نه‌و ره‌بنایه‌تیه له‌را ده‌به‌ده‌ر و لاپ‌بیه‌دا ره‌وشتی مه‌ردانه و ئاکاری مه‌ردومه‌نه به‌ کاری ناپه‌سند و خه‌وشی نارټک حسیب ده‌کرا، خه‌لک وازی له‌ روخ‌وشی و روح‌سوکی و وته‌ی راشکاو و لی‌بوردن و نازایه‌تی و مه‌ردایه‌تی هیتنا، یه‌ک له‌ ترسناک‌ترین ئاکامه‌کان نه‌وه‌بو که شیرازه‌ی ژیا‌نی نی‌ومه‌الی شپ‌رزه کرد و رک‌و‌کینه‌ی له‌ نی‌وان خزمان په‌یدا کرد، ره‌بنه‌کان که دل‌یا‌ن له‌ سۆز و به‌زه‌یی ته‌ژی ببو و چاویان له‌ فرمی‌سک پر ببو، له‌مه‌ر دایک و باوک و مندا‌لان دل‌پ‌ه‌ و چاو وشک بون، جه‌رگی دایکانیا‌ن ده‌سوتاند و ژنیا‌ن به‌ بی‌وه‌ژنی ده‌هیشته‌وه و مندا‌لانیان هه‌تیو ده‌کرد و ده‌بوایه خه‌لک به‌خ‌تویان بکه‌ن. رویان ده‌کرده بیابان و چۆله‌وانی و تاکه خه‌میا‌ن رزگابونی روژی دوا‌یی بو، له‌ مه‌رگ و مان باکیان نه‌بو، (لیکی) له‌م باره‌وه رودا‌وی وای گپ‌راوه‌ته‌وه که دل‌ان پر له‌ داخ و خه‌م ده‌کات و فرمی‌سک له‌ چاوان هه‌ل‌ده‌وه‌ریتنی^(۳).

ره‌بنه‌کان پی‌یا‌ن وابو نه‌گه‌ر له‌ ژن نزیک ببنه‌وه یا‌ن له‌گه‌ل‌یا‌ن کۆببنه‌وه گوناخ‌یک‌ی گه‌وره‌یا‌ن کردوه، بۆیه له‌ سی‌به‌ریشی ده‌سه‌لمینه‌وه، پی‌یا‌ن وابو

(۱) که‌شیش: قه‌شه.

(۲) Lecky: History of European Morals chapter IV.

(۳) History of European Morals .Part II, chapter IV, From contantine to charlmagne.

ئەگەر لە رىگادا قەدەر وابو روبەپوى يەكتر بونەو-با دايىكو خوشكو و ئىشيان بن- ئىتر كار لە كار ترازاو و كىركۆشى گيان نامىزى رابردويان پوكاوتەو، (لىكى) لەم بارەو گەلىك لىوبزويىنى دلتەزىنى گىپاوتەو.

دەستە پاچەيى رەبەنايەتى لە ئاست راستە پىكرىنى ماددە پەرستىتى

بىلغادا :

كەس خەيال نەكا پىتوابى رەبەنايەتى لەراددەبەدەر توانىيىتى ماددە پەرستايەتى بىجەلەوى راستەپى كىرەيى يان ئارەزوى ئازەلانى لغا كىرەيى، چونكە ھەرگىز شتى وا نەبوو و ئەستەمىشە بىي، چونكە سروشتى مرۆفایەتى شتىوا رەت دەكاتەو و مېژوش بەدۆرى دەخاتەو. چونكە سىستەمىك دەتوانى مرۆفایەتى راستەپى بىكات و مادە پەرستايەتى ھىپور بىكاتەو و ئىيان بىكاتە ئىيانىكى ھاوسەنگ و مامناوئەندى كە سىستەمىكى روحى و دىنى و رەوشتى و پىر لە ھىكەمەت بى و لەگەل سروشتى راستەقىنەى مرۆفایەتى بگوىيى و ھەلنەتۆقى و بۆ راستەپى دەستى بگىرئ نەك لەناوى با و بىفەوتىيى، چونكە رىخت^(۱) لەناو ناچى بەلام دەكرى لە رىي خراپەو بەرەو رىي چاك وەچەرخىنرى، ئىسلام واى كىرد، موحەمەد ﷺ واى كىرد؛ نازايەتى كە عەرەب بۆ كىبەركى و شەر و كوشتارى ھۆزايەتى و ركوكىنە و تۆلەى دىرىن بەكارىان دىنا، واى لىكردن بۆ جىھادى رىگەى خودا و بالادەستبونی ئىسلام بىخەنە كار، دەسبلاوى كە لەپىناوى شتى پوچ و نەشیاو بو واى لىكردن بىكەنە بەخشىن و لە پىناوى خوا بى، بە ھۆى ئىسلامەو لە نەفامىتى داپران، ھەرشىكى بە شتىكى ترەو پى گۆپىن، دەرونى مرۆى بە بەتالى بەجى نەھىشت بەلكو گۆپوتىن و ئاسودەى پى بەخشى، چونكە دەرون-و ەك زانايەكى موسلمان دەللى-بە ھۆى شتىكى ترەو نەبى شت بەجى ناھىلى، دەرون بۆ ئەو ئەفرىنراو^(۲) تا بىكارى نەك بتارى^(۱).

(۱) رىخت: سروشتى مرۆ، الفطرە.

(۲) ئەفرىنراو: بەدەپىنراو بتارى: لەناو بىرى.

پیغمبره رانیش بۆ ئەو ناردراون تا سروشتی مرۆڤ دارپژنەو و بە چلەپژەیی بگەیهنن ئەک لایبەن یان بیگۆرن^(۲).

پیغمبر ﷺ که چو شاری مەدینە، خەلکە که دو رۆژیان هەبو یاری و ئاھەنگیان تیدا دەگێرا، فەرموی ئەم دو رۆژە چنە؟ گوتیان: لەسەر دەمی ئەفامیتیدا یاری و ئاھەنگمان تیدا دەگێرا، فەرموی: ((خو! لە جیاتی ئەم دورۆژە دو رۆژی چاکتری بۆ داناون: رۆژی جەژنی قوربان و رۆژی جەژنی رەمەزان))^(۳). عائیشە -خوای لێ رازی بۆ- دەلێ: منیش دو کەنیزەیی ئەنساریم لەلادا بون و گۆرانیمان بەسەر پالەوانییتی ئەنساریەکاندا دەگوت که لەشەری بوغات نواندبوین، که چی گۆرانیبیژیش نەبون، لەو دەمەدا ئەبویەکر هات، که ئەمەیی بینی، گوتی: لە مائی پیغمبر ﷺ ئاوازی شەیتان دەچریکێنن؟! پیغمبر ﷺ فەرموی: ئەبویەکر! هەمو نەتەوێک جەژنی هەیه، ئەوێش جەژنی ئیمەیه، لە گێرانهوێهێکی تردا دەفەرموی: ئەبویەکر وازیان لێیێنە، چونکە جەژنە))^(۴).

بەلام ئەسرانیەتی رۆمی رەمەکیانە هەوڵیدا سروشتی مرۆڤ بگۆڕی و لەناوی بیات، رژیتمیکی وای هێنا که سروشتی مرۆڤایەتی لەباریدا نەبی لەخۆی بگرت، شتی وای خستە سەر دەرون که نەتوانی هەلیبگرت، بۆیه وەک کاردانەوێهێک روی لە ماددەپەرستی کردو لەراددەبەدەر تیپەری، پاشان ماددەپەرستایەتیە که لە روی ئەسرانیەت هەلگەراپەو و لەناوی برد، ئەسرانیەت-هەرچەندە لە زوهد و رەبەنایەتی رۆچو و دەگەڵ سروشت و واقعیی ژیاانی مرۆڤ هەلتۆقی، بەلام-هەر نەیتوانی نەریت و باو و ژیااری داروخاو بگرتتەو و نەهیلێ هەلبدیرێ. لە ولاتی ئەسرانیدا بزاشی زوهد و رەبەنایەتی لەراددەبەدەر هەرچەندی زیتر پەرەیی

(۱) پاڤێکە لە وەمی شیخ الاسلام: نین تەمییە (لە ۷۲۸ ک مەردو)، که لە پەرتوکه نایابە کەیدا بەناوی (اقتضاء الصراط المستقیم) ل ۱۴۳ فەرمویەتی.

(۲) نین تەمییە، لە پەرتوکه کەیدا بە ناوی (النبوات).

(۳) رواه ابوداود باسنادە عن انس، واحمد، والنسائي.

(۴) متفق علیه.

دەسەند، بزاڧى بەدكارى و بەر بەرەڭلايىش بەھەمان ھىند پەرەى دەسەند. بەڭكو راستەر ئەو ەبو؛ رەبەنايەتى لە چۆڭى و لە بىاباندا بەرکەنار و لەسەر ژيان بى دەسەلات بو، بزاڧى بەدەرەوشتى و بەرەڭلايىش سەرەم گوندو شارەكانى داگرتەو ە و كارەساتى دەنايەو ە.

لە نىوان رەبەنايەتى سەرکىش و ماددە پەرستىتى چەموشدا :

(لىكى) رەوشى جىھانى سەردەمى نەسرانيەكان دەخاتە رو كە لە نىوان رەبەنايەتى و بەدەرەوشتيدا بەرز و نزم دەبو، دەڭى:

((رەوشت و كۆمەڭگەى خەڭك لەوپەرى بىمروەتى و ەرزەبى دابو، بىئابروى و بەدكارى و رابواردن و ئارەزوبازى و كلكەسوتىتى^(۱) نىو كۆرى پاشا و دەولەمەند و كاربەدەستان و خۆ پۆشته كردن و رازاندەو لە راددەبەدەر لە برەو و بەربلاو بو، دىيائى ئەو رۆزگار لە نىوان لوتكەى رەبەنايەتى و لوتكەى بەدكاريدا جىنگلى دەخوارد و بەدكارى و خەيالى پوچ كە ەردوك دوزمنى رىزو شكۆى مەوژن بەيەكەو كۆبەنەو، راي جەماوەر لاواز ببو و روداوى بەد و بىئابرويش نەيدەبزواند، ويژدانى مەوڭايەتى رەنگە لە ئاين و ەرەشە ئاينىيەكان ترسا بى، بەلام بىمەنت و دلتياش بون، چونكە پىيان وابو نزاكان سەرەم گوناخەكانيان رەش دەكاتەو ە. بازارى فەوفىل و درۆ كردن و خەلەتاندن بە ەرمىن و ەموجۆڭ بو، تەنانەت لەسەردەمى قەيسەريەكاندا لەم سەردەمەشى تىپەپاندبو، بەلام سەم و دەستدرىژى و دڭرەقى و ناكۆكى كەمتر ببەنەو، لە گەڭ ئەمانەشدا ئازادى ەزرى و گەوتىنى نەتەو پەرستىش لە داروخان دابو))^(۲).

(۱) كلكەسوتىتى: مەرايى، مادەلايى.

(۲) History of European Morals. Vol. ppl. ۱۶۲-۱۶۳.

ناپه سندکاری له مه‌لبنده ئاینیه‌کاندا:

رهبه‌نایه‌تی و سیسته‌مه ئاینیه‌یه سلبيه‌که‌ی نه‌سرانیته‌ت روه‌وپرو له‌گه‌ل سروشتی مرۆڤ هه‌لده‌زۆقی^(۱)، به‌لام خه‌لکه‌که‌ به‌هۆی تازه‌باویتی و ده‌سه‌لاته‌ روحیه‌که‌ی ئاینه‌که‌و به‌هۆی چه‌ندین هۆکاری‌تریش هه‌ر ملکه‌چه‌ ده‌بون، پاشان ره‌وشی خه‌لکه‌که‌ی تیکش‌یواند و لاپ‌یون و لاوازی خزیه‌ نیو مه‌لبنده‌ رامیاریه‌کان به‌ جوړیک هیچی وای له‌ شروپه‌شیوی مه‌لبنده‌ دینه‌کان که‌متر نه‌بێ، ره‌نگه‌ له‌ به‌د‌ره‌وشتی و به‌دکاری و بی‌ئا‌پرویدا تیشیان په‌راندبێ، بۆیه‌ حکومه‌ت ده‌رگای ئاداب‌گه‌ ئاینیه‌کانی داخست که‌ ئاما‌نجیان دروست‌کردنی براهیه‌تی بو له‌ نیوان مه‌سیحیه‌کاندا، هه‌روه‌ها جه‌ژنو سالیادی شه‌هید و چاکانیشی نه‌ه‌یشت چونکه‌ بۆ کاری به‌د و به‌ره‌ره‌للایی به‌کار ده‌هێنران و وه‌ک په‌ناوپه‌سیۆیکی رابواردنیشیان لی‌هاتبو، که‌شیشه‌کانیش به‌ گوناحی گه‌وره‌ و به‌دکاری تۆمه‌ت‌بار ده‌کران.

رهبه‌ن جارۆم (Jarum) ده‌لێ:

((رابواردن و خو‌ش‌گوزه‌رانی که‌شیشه‌کان وه‌ک کاربه‌ده‌ست و ده‌وله‌مه‌نده‌ پاره‌داره‌کان و ابو، پاپاکان له‌ روی خو‌ره‌وشته‌وه‌ خراپ داروخا بون و چل‌یسی و پاره‌په‌رستی له‌ لغاوی هه‌لک‌یشا بون، وه‌ک که‌لوپه‌ل پایه‌ و پیشه‌یان ده‌فروشت و ره‌نگه‌ مه‌زادی ئاشکراشیان بۆ هه‌لب‌ری بێ، خاک و زه‌مینێ به‌هه‌شتیان به‌ به‌ل‌ین نامه‌ و پ‌سوله‌ی لی‌خ‌و‌ش‌بون به‌ خه‌لک ده‌فروشت و وه‌ک په‌ری پاره‌و پولی پ‌ۆسته‌ گه‌واهینامه‌ی له‌ دۆزه‌خ رزگار‌بون و رو‌خ‌سه‌تنامه‌ی هه‌رام‌کاریان ده‌به‌خشی، ری‌گه‌یان به‌ هه‌له‌شاندنه‌وه‌ی یاسا ده‌دا و به‌رتیل و ری‌بیان ده‌خوارد و پاره‌و پول‌ی‌کی بی‌ته‌ندازیان له‌ رابواردندا پاک‌وپوک ده‌کرد، ته‌نانه‌ت پاپا (ئه‌ن‌ۆسنت)ی هه‌شته‌م ناچاربو تاجی پاپایه‌تی بکاته‌ بارمه‌ته‌، ده‌ل‌ین پاپا (لی‌وی ده‌یه‌م) سه‌رجه‌م پاره‌و سامانی به‌جی‌ماوی پاپاکه‌ی پ‌یشه‌خۆی و داهاتی خو‌شی و ده‌رامه‌تی پاپای دوا‌ی خو‌شی کرده‌ خه‌رجی رابواردنه‌کانی، ده‌ل‌ین: کۆی داهاتی

(۱) هه‌ل‌زۆقین: تصادم.

بەرپەرەکانیی نیوان پایا و ئیمپراتوران؛

پاپاکان له سده کانی نیوه راستدا دهسه لاتیکی گوره و فره وانی وایان هه بو ته نانه ت پاشا و نیمپراتوره کانیش نه یانبو، پاپاکان ده یانتوانی له ژیر سیبهری ثابته وه نه وروپا له لایه نی زانست و ژیاره وه پی شبخنه، چونکه یعتیباریان له لای هه مو خه لکدا هه بو و نوینه ریان به نیو گشت شارو ولاتاندا ده گه را و بچویانایه هه ر شوینیک خه لکه که له خو شترین و گه و ره ترین شوینیدا میوانداریان لیده کردن و به یه ک زمان له گه لیان ده دوان، هه و ره ها ده ستیان ده خسته نیو کاروباری زور گرنگی رامیاری و له هه مو ناوچه یه کی شدا پیای ده مپراست و سیاستمه داری لایه نگریان هه بو، که به یه ک زمان ده دوان و له کاروباری گرنگی ده وه لته دتا بارمه تیان ده دان.

به دبه ختبونى نه وروپا به دهستی پیاوانى دینییه وه:

بۆ به دبه ختی نه سرانیته و نه ته وه نه سرانیه کان؛ پیاوه دینییه کان دهسه لاته زلو زه به للاحه که یان به خراپی به کارده هیئا و له پیناو خۆسه پاندن و به رژه وهندی و پشت نه ستوری خۆیان هه لیانده قۆسته وه، که چی نه وروپاش له نیو شه وه زهنگی نه زانین و نه فسانه و داروخاندا په لی کویره وه ری ده کوتا، ژیاره که ی له ناخه ورا به هۆی ره به نایه تی و دهسه لاتی پیاوانی دینه وه دوچارى په شوکاوی ببو، له ماوه ی هه زار سالدا ژماره ی دانیشتوانی کیشوهری نه وروپا و له ماوه ی پینچ سه د سالدا ژماره ی دانیشتوانی ئینگلته را زیادیان نه کرد، بینگومان یه که له هۆیه کانی بریتی بو له ژیا نی سه لتی که که شیش و ره به نه کان له به ردلی خه لکیان شیرن ده کرد و به کاریکی چاکیان پیشان ده دا، کاهین و ئوسقوفه کان یارمه تی پزیشکانیان نه ده دا بۆیه نه خۆشی و په تا سه رتاسه ری کیشوهری داگرته وه، گه شته که ی (نه نبیس سلوئیس) بۆ جه زائیر له سالی (۱۴۳۰ز) که دواتر به ناسناوی (Pus the Second) ناویانگی ده رکرد، نه وه ده رده خات که نه وکات جه زائیری ژیر دهستی به ریتانیا له چ جوړه ژیاریکی داروخا و هه ژاریه کی کوشنده دا ده ژیا.

تاوانی پیاوانی دین له مهر په ړتوکه دینییه کاند:

یه کیک له گه وره ترین تاوان و هه لای پیاوه دینییه کانی نه وروپا له مهر خۆیان و دینه که یانه وه- که هه ر خۆیان نوینه رایه تیان ده کرد- نه وه بو که گه لیک زانیاری جوگرافی و میژویی و سروشتی نه و سه رده میان تیکه ل به په رتوکه پیروژه ئاینیه کان کرد، رهنگه زانیاریه کان بۆ نه و سه رده م نه و په ری زانست و وه هه قیقه تی چه سپیو و ابوبن و که س نه بوبی گومانی لی هه بن، به لام خو بریتی نه بون له و په ری زانستی مروژ. ته گه ره له سه رده می کدا زانستی مروژ کۆمه لیک دۆزینه وه و ده ره نجامی و ده سه ت هیئابن رهنگه له سه رده می دواتر دا گوړان و پیچه وانه بونه و هیان به سه ردا هاتبی چونکه زانستی مروژ به ره به ریو روژ به روژ پیشکه و توتر ده بی، بۆیه ته گه ره یه کیک دینه که ی له سه ر جوړه زانستیکى وا

بنیات نئ وه كه نهو كه‌سه وایه كه كۆشكینكى له‌سه‌ر گرده‌لمیكى دارماو بنیات نابج، پیاوانی دین ره‌نگه به نیازینكى پا‌كه‌وه شه‌م كارهیان شه‌نجام دابجی به‌لام گه‌وره‌ترین تاوان بو به‌رامبه‌ر به خۆیان و به دینه‌كه‌یان، كه بوه هۆی شه‌پروشه‌قه ره‌شبینه‌كه‌ی نیوان دین و زانست و كه دینیش تیدا شكستی خوارد، نهو دینه‌ی كه له‌گه‌ل زانستی مروژ تیکه‌ل ببو و هه‌ق و ناهه‌ق و ساغو ناساغی تیدا ون ببو، پیاوانی دینیش وا تیکه‌وتن و پشتیان وا به ئهرزی كه‌وت نه‌توانن جارینكی‌تر راست بینه‌وه، له هه‌مو نه‌وانه‌ش شوم‌تر و به‌دبه‌ختی‌تر نه‌وه‌بو كه شه‌وروپا بوه نادینى.

پیاوانی دین به‌و هی‌نده تاوانه نه‌وه‌ستان و به‌لكو هه‌رچی شتی‌كیان له دم‌دوی خه‌لكه‌وه بی‌یستایه به پیرۆزیان داده‌نا. شه‌وكات چه‌ند زانیاریه‌كه‌ی جوگرافی و میژوبی و سروشتی له‌نیۆ خه‌لكدا هه‌بو و هه‌ندیك له رافه‌ناس و ته‌فسیر ناسانی ته‌ورات و ئینجیلیش باسیان كردبو، هه‌لسان شه‌و زانیاریانه‌یان هی‌نا مۆركینكى ئاینییان پتوه لكاند و كردیانه ئامۆژ و بنه‌ره‌تی دین و گه‌لیك په‌رتوكیان له‌باره‌وه نوسی و له‌سه‌ر خه‌لكیان واجب كرد بر‌وای پئ پینن و هه‌ر زانیاریه‌كیش پتچه‌وانه بوایه تورپان ده‌دا، زانسته جوگرافیه‌كه‌ش كه له لای خواوه هیچ به‌لگه‌یه‌كه‌ی بۆ دانه‌به‌زیبو ناویان لیتنا جوگرافیای مه‌سیحی (Christian Geography) و توند ده‌ستیان پتوه گرت، هه‌ركه‌سینكیش مشتومری لئ بگردایه یان گومانی لئ هه‌بوایه به بی‌بر‌وایان حسیب ده‌كرد.

چه‌وسانه‌وه‌ی زانست به ده‌ستی كه‌نیسه‌وه:

كه‌نیسه نه‌و كاته دژایه‌تی له‌گه‌ل زانست ده‌سپینكرد كه بوركانی ئاوه‌زی شه‌وروپا ده‌ته‌قیه‌وه و زاناو سروشت‌ناسه‌كان كۆت و زنجیری لاسانامی‌زی دینیان تیکه‌ده‌شكاند، ئی‌تر شه‌وانیش ده‌ستیان پینكرد به به‌لگه‌ی رونه‌وه ره‌خنه‌ی راشكاویان له بیردۆزه جوگرافیه‌كانی نیۆ په‌رتوكه ئاینیه‌كان گرت و گشتیان به دۆر ده‌خسته‌وه و شه‌زمون و بیردۆزه تازه‌كانی پئی گه‌یشتبون بلاویان ده‌كرده‌وه،

که نیسه عه جمانی نه ما و ناگری له چاوان دهباری، پیاوانی که نیسه روبه پروی زاناکان بونه وهو به بیپروایان له قه لثم دان و خوین و مالیان هه لال کردن و دادگای پشکنینیان دامه زرانده، -پاپا گوته نی- دادگا که بو نهو زه ندیق و خوانه ناسانه بو که به نیو شار و گونداندا بلاو بونه وه و له نیو مالو ژیرزه مین و دارستان و کونه نه شکوت و کیلگه کان خویمان شارد بونه وه، شهو و روژ زاناکانینان راو ده کرد و توشی سزای سهختیان ده کردن، هه ولیان ده دا هه دلیک دژ به نه سرانیه ت لیبدا رایگوشن و رایوه ستینن، هه رایوکیان لی-کرد بونه سه د چاو و گشت په ناو په سیوکیان ده پشکنی، ته نانه ت هه ناسه ی خه لکیشیان حساب ده کرد و له سه ر سرپه و خه یالیش لییان ده پرسینه وه، کار به جوړیک بو زانایه کی نه سرانی ده لی: ((نابج پیاویک مه سیحی بج و به زوری زورداره کی بری)). وا مه زنده ده کری ژماره ی نهو که سانه ی که به سزاکانی داداگانانی پشکنین کوژراون نزیکه ی سیسه د هه زار که س بوین، سیودو هه زاریان به زندویتی سویتینراون، یه کیک له وانه زانا (بروژن) بو که ده یگوت جگه له م جیهانه جیهانی تریش هه یه، که نیسه له سزای نه م قسه یه دا بریاری دا بی خوینپژان بکوژری و اتا به زندویتی بسویتینری، که جیبه جی کراو سویتینرا، هه روه ها زانای به ناویانگ (گالیلو) ش کوژرا، له به رته وه ی ده یگوت زهوی به ده وری خوژدا ده خولیتته وه.

شورشی تازه خوازان:

روناکیر و تازه خوازه کان نارامیان له بهر هه لگراو چیتراو خویمان بو نه گیرا و شهرو شورپیان له دژی گشت پیاوه دینی و که نیسه په رست و کوژه په رستان به رپا کرد، له هه رچی شتیکیش په یوه ندی به وانه وه هه بو یان له وانه وه بو وه کو: بیروباوه ر، کلتور، زانست، خوړه وشت و ناداب، رکوکینه یان لی هه لگرت و جامی تورپه ی به گروفرپیان به سه ردا هه لپشت، به پله ی یه که م دینی مه سیحی پاشان هه رچی ناوی دین بو بی خاترانه دژی وهستان، مهیدانی شه ر گوژرا، له شه ری نیوان زانا و هو شمه نده سروشتناسه کان و زانا مه سیحیه کانه وه بو به شه ری نیوان زانست دژ به هه مو دینیک. شورشگیته کان بریاریان چه سپاند و گوتیان: زانست

و دىن دو شتى ناكۆكن و قەت كۆك نابن، ئاۋەز و سىستەمى دىن دو شتى دژ بە يەكن و قەت كۆ نابن، ھەركەسىك رو لە ھەر كامىيان بىكات دەبى پىشت لەۋەى تر ھەلكا و گەر بپوا بە يەكەمىيان بىننى دەبى بە دۋەمىيان بىپروا بى و ھەرگىز پەسندى نەكا. تازەخوازەكان كاتىك خويىنە ئالەكانىيان دەھاتەۋە ياد كە لە پىناۋ زانست و ئەزمون و لىكۆلئىنەۋەدا بەناھەق رژا بون، يان كە مەۋقە بىتتاۋانە كوزراۋەكانى دەستى كەشىشەنى كەنىسەيان ۋەبىر دەھاتەۋە؛ كەشىش و پىاۋە دىنىەكانىيان ۋەكو ئەرزەنگىكى^(۱) بىچم گرژ و رەزا قورس و مپرومۆچ و چاۋمۆن و دەرون تەنگو تارىك و ئاۋەز گەمژە و لاژگ دەھاتە بەرچاۋ و لە داخان خەرىك دەبو شەق بەرن، لەۋان و لە ھەرچى لەۋانىشەۋە بو تا سەر ئىسقان تورە دەبون. بۆيە تا لە ژىن بون دژ بە دىن تىكۆشان كە مەرىشەن بون بە سەرمەشقى دژاىەتىكردنى دىن و گەلىك ۋەتە و تار و ھەلوئىست و نوسراۋيان بۆ نەۋەكانى دواتر بەجى ھىشت.

پەلەۋ كەمتەرخەمى شۆرشگىران:

شۆرشگىرە تازەخوازەكان ۋەكو زۆربەى شۆرشگىرانى گشت كات و شوئىنىك ئارامىيان نەبو بە قولى لە كىشەكە بىكۆلئەۋە و وردبىنەۋە، ھىمەن و لەسەرخۆ نەبون، خاۋەن ھۆش و ئاۋەزى ئەۋتۆ نەبون بتوانن دىن لە پىاۋە دىنىە خۆسەپىنەكان جوئ كەنەۋە و دىن لە تاۋان و نەزانى و ستمەۋ كەموكورى پىاۋانى دىن بەجىا بىنن، ھەلئەت ئەۋىش لەبەر داخى ئەۋ تاۋان و كۆنەپەرسىتەى كە پىاۋە دىنىەكان ئەنجامىيان دابو، ھەروەھا لەبەر پەلەۋ خىرايى خۇيان كە بۋارى نەدان ھەلئەستەيەك بىكنەۋ لە دىن بىكۆلئەۋە.

تازەخوازەكان نە بۆخۇيان و نە بۆ خەلكىش ئەۋ دىلئۆزە نەبون چونكە ئاورپىكىيان لە ئىسلام نەدايەۋە و نەشىاندەۋىست ئاورپى لى بەنەۋە كە چەندىن نەتەۋەى ھاۋچەرخ پەيرەۋيان لى دەكرد و لە قەيرانەكەش رزگارى دەكردن، چونكە

(۱) ئەرزەنگ: گىانەۋەرى قەبەى ناشىرىن.

ئىسلام ﴿يَا مَرْهُم بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ﴾: فرمانى پيښه كړدن چاكه بكنو وواز له كارى ناروا بپنن، شتى پاكي بو حلال ده كړدن و شتى پيسى لى حرام ده كړدن و كوت و وزنجيرى ستمى له سهر هله ده و شاننده وه (الاعراف: ۱۵۷). شمهش له بهر نه وه بو چونكه فيزوده ماريكي نه فاميټيان له ميشكد ا هبو، هروه ها شهري خاچپه رستانه ي نيوان روژئاواي مه سيحي دژ به روژه لاتى ئيسلامى به ربه ستيكي زوري هه لئابو، كاهينو پياوانى كه نيسهش پروپاگهنده و تانه و ته شه رتيكي زوريان به ئيسلام و پيغه مبه ر ﷺ هه لبه ستا بو، ماندوبونى خويندنه وه و ليكولينه و ه شيان نه ده چه شت و بايه خيان به رزگار بونى روژى دوايى و ژينى دواى مهرگ نه ده دا، موسلمانان ه كانيش له بانگه وازى ئيسلاميدا كه مته رخه م بون، گشت نه م هوكارانه بونه هوئى نه وه ي كه نه گه رپينه وه سهر دينى ئيسلامى و ده ستي پيوه نه گرن، له كاتيكد ا گه ليكيان پيوست به ئيسلام بو تا رزگاريان ببى.

ئاراسته بونى نه وروپا به ره و ماده په رستيتي؛

كار له كار ترازو، روژئاوا ئاراسته كه ي خوئى له هه مو روټكه وه؛ له روى بيروباوه ر و دهر و ن و ناوه زو ره و شت و كومه لايه تي، له روى زانست و سياست و فرمانرواييه وه به ره و ماده په رستى و هر چه ر خاند، ئاراسته بونه كه به شيويه كه ي په يتا په يتايى بو، يه كه مجار هيواش و به نه سپايى بو، به لام به هيژى پولاى بو، زانا و فله سه فزانه كان سهر له نوئ به جوژيكي وا له گه ردون راما نه وه كه خواي خالق و ده بيه پنه رى گه ردون نه بى و هيچ هيژيكي سهر وى سروشت بونى نه بى و گه ردون له خوړا به رپيوه بچى، زانا كان به م جوړه گشت ديارده و شوينه واريكي (سروشت)يان به ريگيه كه ي رهاى ميكانيكي شروقه ^(۱) ده كرد و شروقه كه شيان به بيردوژه كه ي رهاى زانستى ناو ده برد، هه ر توژينه وه و بيركردنه وديه كيش

پروای بە بونی خوا ھەبوايە بە رینگەيەکی لاسا نامیزيان دەدایە قەلەم و گالته و لاقرتییان پیدەکرد، لە ئەنجامدا نکولیيان لە گشت شتیکی ئەودیوی جولە و ماددە کرد و ھەرشتيك نەخراپوايە ژیر ھەست و ئەزمون و کیش و، بر و روبەری نەبوايە پروایان پێ نەدەکرد، بەمجۆرە لەگەڵ رەو پەوہی رۆژگادا پروابون بە خواو بە شتی پەنامەکی وەك گریمانەيەکیان لێ ھات و ئاوەز و زانست نەیان دەسەلماندن. رۆژئاواییەکان تا رۆژگاریکی درێژی ش نکولیيان لە بونی خوا نەکرد و دژایەتيان بۆ دین ئاشکرا نەکرد، کە نکولیشيان کرد ھەمو نەبون، بەلام ئەو جۆرە ریشوین و ھەلوستەي بۆ بیرکردنەو و تۆزینەو و تێو پامان ھەلیان بۆاردبو لەگەڵ دین تیکي نەدەکردەو، چونکە دین لەسەر بنچینەي پرواھینان بە پەنامەکی و سروش و پیغەمبەرایەتي و ژيانی دوارۆژ دامەزراو، ئاشکرایە ھیچ یەکی کیش لەمانە ناچیتە ژیر پێوانەي ھەست و ئەزمون و کیش و بر و روبەرەو، بەمجۆرە رۆژ بە رۆژ پتر گومانیان لە بیروباوەرە دینیەکان پەیدا دەکرد و زیتەر لێی دردۆنگ دەبون.

ریسوا بونی ماددە پەرستی لە دوايین رۆژگادا :

راپەرپوہەکانی راپەرپینی ئەوروپا چەند سەدەيەك بو خەريك بون دیدو شیوہ ژینی خوانەناسانەي ماددە پەرستی لەگەڵ ریشوینی دینی مەسیحی بگونجینن، جا لەبەر دەورووبەری نەسرانییانە بوی یان لەبەر بەرژوہەندی خوڕەوشت و کۆمەلایەتي بوی کە وای دەخواست-ئەگەر بە ناوی بێ ناوہ پۆکیش بێ- سیستەمیکی ئایینی ھەبێ تا بتوانی تاکەکانی نەتەوہ لەگەڵ یەکتەر کۆبکریئەو و نەبیتتە پاشاگەردانی، بەلام لە کۆتاییدا نەیان توانی و ریسوا بون، چونکە رەوتی ژياری ماددە پەرستی زۆر بە خیرایی پیئشەکەوت و ئاینیش وەپاش دەکەوت و نەیدەتوانی شانبەشانی پیئشکەوتنەکە ھەنگاو ھەلئێ، بۆیە گونجاندنەکە وەنەستەم کەوت و بگرە گەلیک ئەرک و کاتیشی بەفەرۆ دەدا بیئەوہی ھیچ بەرژوہەندیەکیان بۆ دابین کا، ئیتەر ئەوکات پەردەیان لەسەر خو لادا و دەمامکی دوو پیتیيان فریادا و ھەقیقەتي خویان وەدەرخست.

سهریاز و بانگخووانی مادده پهرستی؛

نوسهرانو ته دیبان و ماموستانیان و کومه لئاسان و سیاسه تمه دارانی ته وروپا له گشت شوینیک راپه رین و زورپای مادده پهرستیان ژهنی، له نوکی خامه کانیانه وه ژه هریان هه لده رشته ناو ناوه ز و دلای جه ماوهر و خوړه وشتیان له روانگه یه کی ماددیه وه شرؤقه ده کرد، جارنیک بؤ فله سلفه ی بهر ژه وه نندی و جارنیک تر بؤ فله سلفه که ی نه پیکورؤس^(۱) ده هو لپان ده کوتی.

سیاسه تمه دارانی وه کو ماکیا فیلی^(۲) پیشتربانگه شهبان بؤ نه مه کردبو و ده یانگوت: ده بی دین له سیاست جوئ بیته وه و خوړه وشتیش بکریته دوه ش؛ تاکه که سی و کومه لگه یی، ده یانگوت مادهم ناکرئ دین له ناو ببرئ با بیته کی شه یه کی تاکه که سی و ده ست له کاروباری سیاست و ولات وهرنه دات، ده یانگوت: ده ولت له هه مو شت تازیزتره، شوینی نه سرانیه ت له روژی دوا یی دایه، دیندار و پیاوچاکه کان نه گهرچی بؤ که نیسه سودیان هه یه به لام بؤ ده ولت بیسودن، چونکه پابه نندی نه حکامی دینن و نه گهر بهر ژه وه نندی ولاتیش وا بخوای له دین لاده ن لانه دن و هه می شه ملکه چی رییره کانی خوړه وشتن، پاشا و سهر کرده کانی ش ده بی وه کو ریوی فیل باز بن و پییان شهرم نه بی نه گهر بؤ بهر ژه وه نندی ولات - با بچو کیش بی - په یان بشکینن یان فیل و درؤ بکه ن، یان گزی و دورویی بنوینن ... زور شتی تری له م بابه ته وه، بانگه شه که یان سهرکه وتنی هینا و گه لیک هوکاری نیشتمان په رستی و نه ته وه پهرستی ش که جی کونه دینیان گرتبه وه یارمه تی سهرکه وتنه که یان دا.

(۱) نه پیکورؤس (۳۴۱-۲۷۰ پ.ز) فله سلفه سو فیک یونانی بو وه پروای به چاودیرایه تی خوا نه بو ه، له فله سلفه که یدا ده لئ: مرؤژ ته نها به چیژ ناسوده دهن، بهر له هه مو شتی کیش چیژی ناوه زی و روحی.

(۲) ماکیا فیلی (۱۴۶۹-۱۵۲۷ ز) نوسر و سیاسه تمه دار بو ه، له ئیتالیا له دایک بو ه، بهر توکی کی به ناوی (میر) دانا وه .

ئەدىب و نوسەر و زیت و زیرەك و بەھرەمەندەكان بە تاییهتی ئەوانی شوپرسی
فەرەنسا و دواتر؛ توانیان شوپرس لە دژی خوڕه وشتی كۆن و سیستەمی كۆمەلایەتی
بەرپا بکەن و گوناح بۆ خەلك بپازیننەوه و هەوێست لە كۆت و بەندان نازاد بکەن
و تاك لە بەرپرستی رەها بکەن. بانگەشەیان بۆ ژانیکی ئازەلانی پڕ خۆشی و
ئارەزوی بێسنور و تەژی لە نۆش و چێژی زو بە دەست دەکرد و نرخیکی
لەراددەبەدەریان بە ژینی دنیا دا و نكولیشیان لە گشت شتیك کرد تەنھا چێژی
زوبە دەست و قازانجی بەرھەست نەبێ.

وینەیهکی دەقاودەقی ژیاانی یۆنان:

ژیاانی ئەوروپای سەدەى نۆزدەم و بیستەم دەقاودەق وەك ژیاانی یۆنان و رۆمای
بتپەرستی لیثات، سروشتی ئەوروپا (كە نەسرانیەتی رۆژھەلاتی بەسەردا زال ببو)
سەرلەبەری ھاتەو رو. ^(۱)

سەیر لەمەدا نیە چونكە ^۲ ئەوروپاییەكانی ئەمڕۆ لە یۆنانی و رۆمەكان
كەوتنەتەو و نەژاد و رەگەزە ئەوروپاییەكانی تیش دینیکی وا دەبینن كە روحی
تیدا نیە، ھەر وەك دكتور (ھاس) لە باسكردنی ژیااری یۆنانیدا پەنجەى دەخاتە
سەر.

ئەوروپاییەكان دینیان لەناودا لاوازە، كەم لە خوا دەترسن، لە ئیش و كارددا
جددی و بە ھەلمەتن، رابواردن و ھەلپەركێ و تەپل و دەھۆلیان لە ژیااندا زۆرە،
(لیكی) ش ھەمان شتی لەبارەى دینی یۆنانیەكان باس كردو، ھەلبەت ئەمەش
لە ئەنجامی رەوشە ئاینیەكەى ئەوروپا بو كە پیتی وانەبو لەخواترسان و جدیدیەت
لە كردەویدا بە یەكەوێ كۆبینەو، ھەر وەھا لە ئەنجامی ئەو تێور و دەرەنجامانەش
بو كە زانا و سروشتزانەكانی ئەوروپا بڵاویان دەكردنەو و خەلكیش زۆر بە
گەرمی پیشوازی لێ دەكردن تا سەرەنجام جیگەى دینی لێ گرتنەو.

(۱) ھاتنەرۆ: ھاتنەناراو، وەدیھاتنەو.

ئهوروپا پیتی وایه تا بۆی بکری دهبی چیژ و خوشی وەرگری، دهبی وهک تاهه زرووی که سیککی تیئو و وهک پهروانهی شهیدای ئاگر پر بدنه خویشیه کانی دنیا و بهروبومه کانی بچن، سوقراتیش بههه مان شیوه وهسفی پیاوی کۆماری یۆنانی سهردهمه کهی خۆی کردوه.

ههروهها گومانیان له ئاین ههیه، بیروبروایان تیکشیواو و شپرزیه، به سوک سهیری سیستهه و ریورهسم و نه ریه کانی دین دهکهن، رۆمای دواي سهردهمی روناکبیریش هه مان شیوه بو.

ئاینی ئهوروپای ئه مړو، مادهه په رستهیه نهک نه سرائی:

گومانی تیدا نیه ئاینه کهی ئه مړو ئهوروپا که ههوساری^(۱) ههست و دلانی گرتۆته دهست و روحی خستۆته ژیر چنگی خۆی؛ مادهه په رستهیه نهک نه سرائیهت، ئهه راستیه له لای گشت ئهه کهسانه دا رونه که نه فسیه تی ئهوروپایی ده ناسن و له نزیکه وه نهک له تهریکه وه-یان ته نانهت له ریی په رتوکیشه وه- په یوه ندیان له گهڵ ئهوروپاییه کان ههیه، به دیارده ئاینیه کانی که ولاته کانی که شوفشی پیوه دهکهن و خه لک پیی ئاسوده دهبن ههقیقه تیان لی نه گۆرایی، یاخود که خه لک سهردانی که نیسه دهکهن و له ریوره سمه کان ئاماده دهبن رهشیان لی نه بویته سپی.

ئوستادی موسلمانبوی ئه لمانی؛ محمد ئه سه د که له باسه کانی پیشتردا ناومان هیناوه، له په رتوکه کهیدا به ناوی (ئیسلاام له ئهرزی فره رپبوند) زۆر جوان و رون ئه مهی ده رخته وه و ده لی:

((بیگومان له رۆژئاوا دا هیشتا کهسانیک ماون که به نه شم و شیوازی ئاینیه وه بۆین و ههولیش بدن بیروباوه رپه کانیان له ژیاردا رهنگ داته وه، به لام کهسانیککی ژماره کهم و ده گمه نن. پیاوی ئاسایی له ئهوروپادا جا دیموکراتی بی یان فاشیزمی، سهرمایه دار بی یان سۆشیالیزمی، کریکاریکی دهست قلیشاو بی

يان ھزرقان^(۱)، تەنھاو تەنھا يەك جۆرە دىن دەناسى كە ئەۋىش برىتتە لە پەرستىنى پىشكەوتنى ماددە پەرستى و لەو بىرۋاپاۋەرى كە ۋادەزانى تەكە مەبەست و ئامانچى ژيان بە ئاسانى ژيانە، يان بە گوزارشتى سەرزارى خەلگى ئەۋەيە كە لە گشت كۆت ۋەندىكى سىروشتى رەھابى ۋە مەۋقەكى ئازادى تەۋاۋ ئازاد بى، كەنيسەكانى ئەم دىنەش برىتتىن لە كارگەي زل و زەبەلاح و سىنەما و ئەزمونگە كىمىۋى و سەماگە و مەلەبەندە ۋە بەرھەمەيئە كارەبايىەكان، كەھىنەكانى برىتتىن لە كەسانى سەرمايەدار و پارەدار و خاۋەن بانك و ئەندازىار و نەيشكار و بازىگان و خاۋەن كارگە و فەزكەخانە و ئەستىرە سىنەمايەكان و پالەۋانە سەرچەلەكان كە پىشېرېكىي پىۋانەيى تۆمار دەكەن، جا لە ئەنجامى ئەۋ ھېزەرەستى و چىزەرەستىدە كە ئەۋروپا ۋەك دىن ۋەرىگرتە، ۋەك ئەنجامىكى ھەقى، چەندىن پىرو گروپى پىرچەكى بەرەرىكار پەيدا بون و چەندىن خۆسازدانى جەنگى ھاتنە ئارا، كە لە پىناۋ ھەۋەست و ئارەزودا ئامادەبون يەكترى تىكېشكىنن، لە لايەنى ژىارو شارستانىشەۋە ئەنجامەكەي بەجۆرە كەۋتەۋە؛ جۆرە مەۋقەك پەيدا بىي پىي ۋابى تەنھا قازانچى كەردارى بەردەست برىتتى بى لە پاىەدارى، تەنھا سەرگەوتنى ماددىش برىتتى بى لە سەرەمشق و جياكەرەۋەي خىر و شەي^(۲).

((ژىارى رۆژئاۋا بەشېۋەيەكى توندوتىژ و رەۋەرو ئىنكار لە بونى خوا ناكات بەلام لە راستىدا لە سىستەمە ھەزرىەكەيدا ھىچ شۈبھىكى بۆ خوا تەرخان نەكردەۋە ھىچ سودىكى لى رەچاۋ ناكات و ھەست ناكات ئاتاجى^(۳) پى ھەبى))^(۴).

رەنگە لەبەرئەۋەي خاۋەنى ئەم ۋتانە لە نەسرانىيەتەۋە بەرەۋ ئىسلام و لە ئەۋروپاۋە بەرەۋ رۆژھەلاتى ئىسلامى كۆچى كەردە، نەرخى گەۋاھىدانەكانى كە

(۱) ھزرقان: مەفكر.

(۲) Islam At the Cross Roads, p. ۵۰. Fifth Edition.

(۳) ئاتاج: پىۋىستى.

(۴) ھەمان سەرچاۋە. ل ۴۰.

له باره ی مه لښه نده ثابینه کانی ژيانی نه وروپاوه داوونی به کمه دابنری و مه و دای کاریگه ریه که ی ته سک بکړیته وه، به لام نه وه تانی نوسه ریکی ناوداری ټینگلیزی و ماموستایه کی گه وړه ی (له نده ن) یش گه واهیه کی راشکاوتر و به لگه دارتر له باره ی پوکانه وه ی ثابینی ره سمی له گه وړه ترین مه لښه نده کانی ولات ده دات.

نوستاد جود (Joad) سه روکی به شی فله سه فو و دهروناسی له زانکو ی
له نده ن له په رتوکه که یدا به ناوی (Guid to Modern Wickedness) ده لئ:

((له بیست خویندکاری کوپ و کچی ته مه ن (ده-دوازده) سالانم پرسى داخو چنه د که سیان به هر شیوه یه که له شیوه کان مه سیحین؟ ته نه ا سى که سیان به (به لئ) وه لامیان دایه وه، هفتیشیان گوتیان هرگیز بیرمان له م بابه ته نه کردو ته وه، ده خویندکاره که ی تر بى پیچ و په نا گوتیان: دژى مه سیحیه تین. جا من واده زانم هم ریژه یه ی نیوان پروادار و دینداره مه سیحیه کان له گه ل بی پرواکان له م ولات ده ا شتیکی ریزپه ر و نامو نه بى. به لئ راسته نه گه ر هه مان پرسیار به ر له په نجا یان بیست سالی که ناراسته ی گروپینکی له م جوړه بکرا بویه وه لامه کان به شیوه یه که ی تر ده بون، که واته به گویره ی هم تاقیکردنه وه یه؛ ژماره ی نه و که سانه ی هاوړای (کانون بیړی) نو واده زانن راپه رینیکى گه وړه ی مه سیحیه تى جیهان رزگار ده کات، گه لئ کم ده بى. من پیم وایه هیچ پاسا و به لگه یه که پالپشتی هم رایه ناکات ته نه ا هه واهه وسته نه بى، چونکه گه لئ جار هه واهه وسته هزر و بو چون دروست ده کات به لام هرگیز به لگه و گه واهى په یدا ناکات. به گویره ی هم رهوش و شوینه واره ی که ولات تییدا ده ژى ده بى که نیسه ی نه سرانیه ت له سه ده ی ثابنده ا بمرئ، هم به لگه یه ش که له روژنامه یه کدا بلا وکراوه ته وه پالپشتی هم وته یه ده کات:

((پیاوینکی ته مه ن هفتا وحه فت سالی ریگه یه کی دوزیوه ته وه که به هو یه وه ده توانی په رتوکه پیروژه کو نه کان بگوړئ بو باروتی تفهنگ و ناوړیشمی ده سکردو پلاستیک و په ری پاره ی به هادار. نامیره که ی له کارگه ی (کاردیف) و هه شت کارگه ی تر داناوه و له ته وراته کو نه کانه وه چه کی شهر دروست ده کات، کابرای

داهینەر که پیشتر هه‌ژارێک بو و ژيانى هه‌لنده‌سورا، ئیستا به‌ هۆى ئەم نامیره‌وه‌ پارە‌پولێكى زۆرى کۆکردۆته‌وه‌)).

ئوستاد به‌م رسته‌ جوانه‌ کۆتایی به‌ نوسراوه‌که‌ى دینی که ئاراسته‌ى که‌شیش و پیاوه‌ دینه‌کانى وه‌کو (کانون بێرى) وه‌که‌سانى تری ده‌کات و ده‌لێ: ((جا ئەوه‌ى گوێچکه‌ى هه‌یه‌ با گوێ بگرئ)).

هه‌مان نوسەر له‌ په‌رتوکی دوه‌میدا به‌ناوى (Philosophy for our Times) ده‌لێ:

((ئاوه‌زى ئینگلتەرا به‌ درێژایی ئەو هه‌مو سه‌ده‌یه‌وه‌ ته‌نها خۆشه‌ویستی پارە و خاوه‌نداریتی به‌سه‌ردا زāl بوه‌، هه‌زى پارە په‌یداکردن به‌هێزترین فاکته‌رى گوزه‌ران و کاریگه‌رتین نه‌نگیژه‌ى^(۱) کارکردن بوه‌، چونکه‌ پارە‌پول ئامرازێک بوه‌ بۆ خاوه‌نداریتی، ده‌وله‌مه‌ندى و پارە‌داریش پێوه‌ر بوه‌ بۆ لی‌هاتویی مرۆڤ. به‌ درێژایی ئەو هه‌مو سه‌ده‌یه‌ و تا ئیستاش خه‌لک-له‌رێى سیاسه‌ت و ئەده‌ب و ته‌مسيل و سینه‌ما و ئیژگه‌ و بێته‌له‌کان و هه‌ندى جار له‌ رێى مینه‌ره‌کانى که‌نیه‌شه‌وه‌، له‌ هه‌مو سال و مانگی‌کدا- هان دراوان و هان ده‌درین بۆ ئەوه‌ى پارە کۆ بکه‌نه‌وه‌ و ئەگه‌ر له‌ قورگی شیریش بێ وه‌چنگى بڤه‌ن، هه‌روه‌ها هه‌ول ده‌ده‌رى خه‌لک قه‌ناعه‌ت به‌وه‌ بێنن که نه‌ته‌وه‌ى شارستان ئەو نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌ که‌ سۆزى پارە‌په‌رستى و خاوه‌نداریتی‌ه‌که‌ى کلپه‌ى سه‌ندوه‌.

بینگومان ئەم پوله‌په‌رستیه‌ ده‌گه‌ل بیروباوه‌رى ئاینیمان ناگونجی و دژى یه‌کن، چونکه‌ ئاین به‌ په‌سندیتى هه‌ژارى هه‌لده‌لێ و به‌ ناپه‌سندیتى ده‌وله‌مه‌ندى داده‌لێ، ئاین ده‌لێ: هه‌ژار بۆ چاکه‌کارى له‌بارتیه‌ تا ده‌وله‌مه‌ند. جا هه‌رچه‌نده‌ حیکمه‌ت و ئاینیش ده‌لێن هه‌ژاری بۆ په‌رستنى خوا و گه‌یشتن به‌ به‌هشت گونجاوتیه‌، به‌لام خه‌لک له‌مه‌دا بروایان به‌ دین نه‌کرد و کاریان پێ نه‌کرد، بۆیه‌ سامانى حازر به‌ده‌ستیان پێ له‌ به‌هره‌ به‌لێن پیدراوه‌کانى به‌هشت باشته‌، ره‌نگه‌

وابزانن ته گهر له کۆتايي ته مه ندا بۆ لای خوا وەرچه رخيڻ و ژيوان بينه وه و هک چۆن دنيايان بردۆته وه و پاره و پوليان له بانکەکان داگرتوه؛ ناخيره تيش دهبه نه وه. سامۆئيل باتلهر يش له پەرتوکه کهيدا گوزارشتي له و جۆره هزره ی خەلک کردوه و ده لئ:

((هه ندی نوسەر ده لئین: ئیمه ناتوانین خواپه رستی و پولپه رستی به یه که وه کۆبکه ی نه وه، منیش واده زانم کاره که و ناسان نیه، به لām که نگي کار له دنيا ناسان بوه؟!)).

هه رچه نه ده و هک ريبيير جيا وازيش بين به لām له راستيدا هه مومان له لاسا کاريه که ی باتلهر و شۆتکه وتوانی نغو بۆين و خۆشه ويستی پاره و پول دلی داگیر کردوين، واده زانين سامان و ده وله مه ندی پتوهری ته واهه بۆ نرخاندنی تاک و ده ولت، هه لبه ت ئهم بيروبوچونه بو که بوه هۆی و ده ده رکه وتنی دو ريبييري بايه خداری ميژوي:

یه که میان: ريبييري توخنه که وتنی ئابوری^(۱) که له سه ده ی نۆزده مدا باو و بلاو بو، بانگخوازانی ئهم ريبييره پييان وایه مروڤ له سه ر شه و بنچينه یه کرده وه کانی ته نجام ده دات و نه خشه ی بۆ ده کيشی که گه وهره ترين سودی لی و ده ده ست بيئ، پالنه رو نه نگيزه ی ته نجامدانی کرده وه کانیش بریتين له چيژ وهرگرتن له سامان و پاره و پول نه ک سۆزه نيودلئه کان.

ريبييري دوه ميش که سه ده ی بيسته می داگرتۆته وه: بریتيه له ريبييري ريکخستنی ئابوری^(۲) که مارکس ريبه ريه تی. ئهم ريبييره پی وایه سيسته می ئابوری مروڤايه تی له سه ر بنچينه ی ئاتاجه داراييه کانی مروڤ داده مه زری، ته ده ب و ره وشت و دين و لوجیک^(۳) و رژمی حکومه تيش به گویره ی ئهم سيسته مه ئابوريه وه پهيدا ده بی. بيگومان ته گهر خه لکی ولاته که مان نه وه نه ده

ريبيير: مبدأ.

(۱) توخنه که وتنی ئابوری: عدم التدخل الاقتصادي.

(۲) ريکخستنی ئابوری: التنظيم الاقتصادي.

(۳) لوجیک: ژيريژی، منطق.

پارەپەرست و مشورخۆرى كۆكردنەۋى مال و سامان نەبۇنايە ئەم دو رېبىرە
 ھەرگىز وا لە نامىز نەدەگىران))^(۱).

لە شۇنىڭكىتى ھەمان پەرتوكدا دەلى:

((تېۋرى ژيانى ئەمپۇر كە لەم سەردەمەدا بلأوه و حوكم بەسەر خەلگىدا
 دەكات؛ لە ھەمو كاروبار و بابەتتەكدا لە روانگەى بەرك^(۲) و گەدەۋە لە شتان
 دەروانى: **Stomach and Pocket View of Life**).

رۆژنامەنوسى بەناۋبانگى ئەمىرىكى (Jhon Gunther) لە
 پەرتوكەكەيدا بەناۋى (لەناۋەۋى ئەوروپادا **Inside Europe**) جان
 وىنەى ئەم جۆرە دەرونە دەكىشى و دەلى:

((ئىنگلىزەكان ھەفتەى شەش رۆژان بانكى ئىنگلتەرا دەپەرستەن و لە رۆژى
 ھەفتەمدا رو لە كەنىسە دەكەن)).

دیمەنە سروشتیەكانى ماددەپەرستى لە ئەوروپادا:

كەسانىك برۋايان بە ژيانىكىتر نەبى و وابزانن ژىن جگە لە چىژ و رابواردنى
 خۆش و بالادەسبون ھىچ ئامانغىكىتى نىە و بە حال خويان لە ياد بى و
 گەۋرەبى خويان نەناسىبى، چۆن چاۋەروان دەكرى لەكاتى تەنگانە و مەترسىدا
 ھانا ۋەبەر خوا بىەن و دەستى نزاى بۆ بەرز بكنەۋە؟!، تەنانەت ۋەك ئەو
 ھاۋىەشپەرستانەش نابن كە خوا لەبارەيانەۋە فەرموئەتى: ﴿وَإِذَا غَشِيَهُمْ مَوَجٌ
 كَالظُّلَلِ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ : ئەگەر ۋەك نىسار شەپۆلى دەريا
 دايانپۆشى ئەۋكات بە تەنھا ھاۋارى خوا دەكەن و تەنھا خوا
 دەپەرستەن.﴾ لقمان: ۳۲. ئەوروپايىيەكان لەبەرئەۋەى لەنىۋ دەرياي ماددەپەرستىدا
 لغاۋ بىۋن و توند دەستيان بە ھۆيە روالەتتەكانەۋە گرتبۋ و پاساۋى گشت
 روداۋىكيان لە روانگەيەكى ماددىەۋە شەرۋە دەكرد و رويان لە خوا ۋەرگىترا بو

(۱) Philosophy for our Times p.۳۸-۴۰.

(۲) بەرك: گىرفان.

بويه نه ونده دلرهق و سهرسهخت و بيتاگا ببون؛ نهو فهرموده ي خويان له سهر جيبه جي بيبي که ده فهرموي: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَىٰ أُمَمٍ مِّنْ قَبْلِكَ فَأَخَذْنَاهُمْ بِالْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ، فَلَوْلَا إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا وَلَكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ: يتيغه مبه راغان بؤ گه ليتك گه لي پيتشي تو ناردوه، که پروايان پي نه کردون نيمه ش دو چاري هه ژاري و نه خوشيمان کردون تا به لکو بؤ لاي خوا بگه پي نه وه و له خوا بپار پي نه وه. که دو چاري گرفتاري بون خوزگه وابو بگه پي نه وه که چي نه گه رانه وه چونکه دليان رهق ببو و شهيتانيش کرده وه ناشرينه کاني بؤ رازانديبونه وه ﴿الانعام: ۴۲-۴۳. ﴿وَلَقَدْ أَخَذْنَاهُمْ بِالْعَذَابِ فَمَا اسْتَكَانُوا لِرَبِّهِمْ وَمَا يَتَضَرَّعُونَ: دو چاري نه شکه نجه مان کردن به لام بؤ خوا ملکه چ نه بون و نه گه رانه وه ﴿المؤمنون: ۷۶.

له وتاري سهر کرده وه وه زيره کاني نه وروپادا ته نانهت له سه ختري ن ساته کاني شهريشدا هه ست به وه ناکه ي دليان بؤ خوا نه رم و نياني تيدابي يان له خوا بپار پي نه وه و هاناي وه بهر بهر، له ره وشت و کرده وه و بؤ نه کانيشدا شتي وا له (گهل) به دي ناکه ي. بيرمه ند^(۱) و نه دي به کاني رۆژ ناوا نه م حالته به جور يک له نه به ردي و گهر ده نه که شي ليکده ده نه وه. يه کيک له سه ر کرده و گه وره سيا سه تمه داره کاني ئينگليز له ناو په رله ماني ئينگليزدا شانازي ده کرد و ده يگوت، ئينگليزه کان له به رام بهر کاره سات و ته نگانه دا ده ست به خؤدا شوپ ناکه نه وه، نه مه شي به به لگه دي ناوه که له سه نگافوره دا سه ما که ر و سؤ زانيه کاني ئينگليز له و کاته ي فرۆ که کاني يابان ناپالميان به سه ر شاردا داده باراند وازيان له غمايشي سه ما و گؤ زانيه کان نه هي ناو دوايان نه خست.

هيندستانيه ک سهر برده ي شاهه نگی شه ويک ده گي پي نه وه که خوي ديويه تي و ده لي: ((له گهر مه ي سه ما کردن دابوين گويمان له زه نگی هي رشي کي ناسماني بو، هؤ له که تي کرا کر و بي ده نگ بو، پاشان يه کيک له ناماده بوان ده نگی هه لپي و گوتي: ده ي چ ده لين، سه ما به رده وام ده بي يان دوا ده خري؟ نافر ته يک هاته وه لام

ۋ گوتى: بەلكو بەردەوام دەبین، ئىتر نەك لە ھۆلەكە بەلكو لە ژورەكانى تىش دەنگو ھەراى سەماو گۆرانى دەستى پىكردەو))^(۱).

ھەروەھا دەلى: ۋەك نەرىتتىكى رۆژانەى نىو سىنەماكان بە خەللىكان رادەگەياند ۋ دەيانگوت: بۆ ئاگادارى؛ ئىستاكە ھىرشى ئاسمانى دوژمنان دەست پىدەكات بەلام ئەم بەشەش رادەنوئىرى جا ئەو كەسەى دىەوئى بچىتە ژىرزەمىنەو بە پرواتە خوارەو لای دەستەچەپى بگىرى. بەلام خەللكەكە شوئىنى خۆيان بەجى نەدەھىشت ۋ بەشەكەش دەستى پىدەكرد))^(۲).

نوسەرىكى ئىنگلىزى تەعلىقىتىكى لەسەر وئەيەك نوسىو كە لە بەناوبانگىر رۆژنامەى ھىندستانى (Statesman) كە لە ۲۴ى يەنايەرى ۱۹۴۲ بلاءو كرابوۋە، دەلى: ((سەرە! جوانترىن غامىش لە رۆژانى شەپى گەورە گەورەى مېژودا ۋەدەر كەوتو!! بەرىتانيانى ئەمپروكەش ھەر وايە، رابواردنگە ۋ سىنەما ۋ غامىش ۋ وئەى وای تىدا دەبىنى كە بەر لەشەر شتى ۋا جوانو نايابى تىدا نەبو، تەماشاكار شتى پىر بەدل ۋ پىر بەزەوقى خۆى لە رابواردنگەكانى لەندەندا ۋەدى دەكات)). لە ژمارەيەكى دىكەى ھەمان رۆژنامەكەى رۆژى (۱۵)ى دىسىمبەرى ۱۹۴۳ز نوسراو: ((فىلمسازى لە (لەندەن) ۋ (لىشېۋنە) ۋ (مۆسكۋ)دا روى لە پىشكەوتن ۋ پەرەسەندە)).

مەگەر لە يۆنان ۋ رۇمى سەردەمى كۆندا شتى ۋا ھەبىبى ئەگىنا لە ھىچ شوئىنىكى تىر ئەو جۆرە دلرەقى ۋ چىزبەرىستى ۋ رابواردنە ۋەدى ناكەى كە خەللك لە ناخۆشترىن ۋ سەختترىن كات ۋ لە تركزەى^(۳) سەرەمەرگدا بەم جۆرە رەفتار بىكەن.

پەيامنىرىكى (رۆيتەر) ئەو دەگىرپتەو كە (مستەر چەرچىل)ى سەرەك ۋەزىرانى بەرىتانيا چۆن پىشسوازى لە سالى نوئى ۋ مالتاۋايى لە سالى كۆچكردو كرده، كە رۆژىكى زۆر سەختى رۆژانى شەر بو، مەرۇڤ لە تەنگانەى وادا پەنا

(۱) الغارات الجوية، ناغا محمد ئەشەرەفى دەھلەوى. ل ۷۱.

(۲) ھەمان سەرچاۋە ل ۷۰.

(۳) تركزه: مەترسى.

وه بهرخوا ده بات و ته نانه ته گهر سهرخو شیش بیت و ه ناگا دیتسه وه و دلی وهك بهر دیش رهق بی نهرمو نیان ده بی، فهرمو له گهل دهقی راپورته که ی که ده لی: ((واشتنۆن. نه مړ: به که م روژی به نایه ری سالی ۱۹۴۲ز، شهوی رابردو که سالی تازه به دیداری سالی کوچکردو ناشنا ده بو، مستهر شهرشل-سهرهك وه زیر به سواری شه مهنده فهریکی ره سمیه وه له ولاتی که نداوه وه به ره و ولاته به که گرتوه کانی نه مریکا سه فهری کرد، له پرو نه کاویکدا سهرهك وه زیر ده گهل سیړ (چارلر بولتهر) له په یتونه که ی هاته ده ره وه و به ره و خواردنگه ی شه مهنده فهره که رویشتن، جگهره به کی له دهم و په رداخیکی پر له شه مپانیاشی به دهسته وه بو، نه و روژنامه نوسانه ی له گهلیدا بون دیمه نه که یان زور پی سهر بو مستهر شهرشل به بزه وه په رداخه که ی گرتنه ده ست و گوتی: به ناوی سالی ۱۹۴۱ز، سالی کویش و ماندوبون و نازاد کردن)). له و کاتیدا سالی کوچکردو دوا هه ناسه ی ده دایه وه و سالی تازه ش به که م هه ناسه ی هه لده کیشا، نه و شاندا نه ی له ویدا ناماده بیون له گهل روژنامه نوس و کاربه ده ستانی شه مهنده فهره که ش پیروزیاییان له گهل مستهر ده گزپیه وه. (مستهر چه رچل) به ده ستیکه وه ده ستیکی (سیړ چارلز بولتهر) و به دهسته که ی تریشی ده ستیکی (کاربول هارنر) ی گرتبو، نه وانیش هه ردوکیان ده ستی به کتریان گرتبو، کردیانه سه ما و گورانی گوتن، پاشان مستهر چه رچل چه لای ده رگا و هاواری کرد، له هه موتان پیروزی بی، خوا سهره که وتنمان پی به خشی. خه لکیش لیکرا ده نگی گورانیان هه لپری و کردیانه چه پله ریزان، سهرهك وه زیر پیتی^(۱) V کیشا و پاشان به دلخوشی و به تاسوده ییه وه گه پرایه وه نیو په یتونه که ی^(۲))).

به راوردیک له نیوان تم سروشته ماددیه له گهل دهرونی شایینی و ناموژه ناینیه کان و هه لویستی دینداران له کاتی شهر و مه ترسیدا بکه نه و جا پوت وه ده رده که وی که چتو جیاوازیان له نیواندا هیه، خوا ده فهرموئ: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاغْلُظُوا وَادْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾ : بروداران!

(۱) که ته عبیره له وشه ی Victory و اتا: سهره که وتن. وهر گپړ

(۲) په یتون: عه ره بانه یه که دو نه سپ رایده کیشن.

ئەگەر لە شەردا بەرەنگارى دوژمنان بونەو، زۆر يادى خوا بکەنەو، تا بەلکى سەرکەون. ﴿الانفال: ۴۵﴾، پىغەمبەر ﷺ كاتىك توشى تەنگانەيەك دەبو نوپىژى دەکرد^(۱). لە ژياننامەكەى ئىبن هېشام لە شەرى بەدرى گەورەدا ھاتو، كە ئىبنى ئىسحاق گوتىيەتى: ((دواى ئەوئ پىغەمبەر ﷺ رىزەكانى رىكخست و گەپايەو، ناو بارەگاگەى، تەنھا ئەبوبەكرى سەدىقى لەگەلدا لە ژورئ بو، پىغەمبەر ﷺ لە خوا دەپارايەو، تا ئەو سەرکەوتنەى بەلئىنى پىدا بو پىي بەخشى، لە نزاكەيدا دەيفەرمو: ((اللهم إن هلك هذه العصابة اليوم لا تعبد؛ خواجه گيان! ئەمرو ئەگەر ئەم كۆمەلە موسلمانە لەناو بچن كەس نامىنى تپەرستى)).

ھەر لە دىرئەنەورا لەبەر چەندىن ھۆى حەقى و سروشتى و مېژوبى و زانستى؛ ماددەپەرستىتى بۆتە دروشمى ژيار و ژيانى رۆژئاوايى. پىگەيشتنى نوئ و راپەرپنە زانستى و راميارىەكەى ئەوروپاش پتر باق و بريق و ھىزى و بەرنا، گەلئىك زانائى رۆژئاوا و رۆژھەلاتىش ھەستيان بەم تازىيارىە^(۲) كردو. يەكئىك لە زانا رۆژھەلاتىيەكانى سەرەتائى ئەم سەدەيە، ئوستادى ژىرمەند و گەپىدەى بىرتىژ: (عبدالرحمن الكواكبى) يە، كە لە پەرتوكەكەيدا بەناوى (طبائع الاستبداد) دەلئى:

((ژيانى مروئى رۆژئاوايى ماددەپەرستىيە، دەرونى قايم و پتەو، رەفتارى توندوتىژ، خۆپەرستىكى لە راددەبەدەر، تۆلەستىنە و لىخخۆش نابى، دەلئى ئەو رىبىرە بەرز و سۆزە پىرۆزانەى لەلادا نەماو، كە مەسىحيەتى رۆژئاوا بۆى راگواستبۆو، بە نمونە پىاوى ئەلمانى سروشتىكى وشكى ھەيە، پىي وايە مروئى لاواز لە ژيانى مروفايەتيدا پىويستە بمرئ، وا دەزانئ گشت پاىەدارىيەك لە ھىز دايە، ھەمو ھىزىكىش لە پارە دايە، زانستى خۆشدەوئ بەلام لە پىناو پارەدا، شكۆمەندى خۆش دەوئ بەلام لە پىناو پارەدا. پىاوى لاتىنىش ھەيە

(۱) حوزەيفە-خوالئى رازى بى- دەلئى: پىغەمبەر ﷺ ئەگەر كارىكى نەستەمى ھاتبوايە پىش نوپىژى دەکرد)) ئەبوداود گىپرايەتيەو.

(۲) تازىيارى: امتياز.

سروشته‌کە‌ی وایه که خۆ‌ی پێ گه‌وره و په‌سندە، واده‌زانێ ده‌بێ ئاوه‌ز ره‌ها بێ، ده‌بێ ژیان بێ‌ئابرو بێ، شان و شکۆ به‌ هۆ‌ی رواله‌تی جوان و پۆ‌شاک‌ی که‌شخه‌یه، عیززه‌ت و سه‌ره‌رزی به‌ هۆ‌ی زالبونه به‌سه‌ر خه‌لکدا)).

به‌پاستی وینه‌یه‌کی ده‌قاوده‌قی بۆ سروشتی شه‌وروپایی کێش‌اوه و زۆر جوان ده‌رونی شه‌وروپایی شی کردۆ‌ته‌وه، پێمان وایه که‌واکیبی-خوا لێ‌ی خۆش بێ- که‌ باسی ره‌گه‌زی تری جگه له ئە‌لمانی و لاتینی نه‌کردوه له‌به‌ر ئه‌وه بوه تا توشی درێژ‌ادری نه‌بێ، بۆ‌یه م‌رو‌ی ئە‌لمانی و لاتینی وه‌ک نمونه‌یه‌ک بۆ سه‌ره‌جهم شه‌وروپاییه‌کان هه‌یناوه‌ته‌وه.

مه‌به‌سته ماددیه‌کانی بزاقه‌ روحیه زانستیه‌کان:

روحي مادده‌په‌رستی له سه‌ره‌جهم ئه‌و سیسته‌مه سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی و ره‌وشتیانه به‌دی ده‌کە‌ی که ئه‌وروپا خۆ‌ی دایه‌پێناون یان گه‌لانی شه‌وروپایی له‌م سه‌رده‌مه‌دا تازه‌یان کردۆ‌ته‌وه، ته‌نانه‌ت روحیه‌تی ئه‌و بزاقه‌ روحیه‌ش هه‌ر مادده‌په‌رستی بو که له‌م دوا‌ییانه‌دا سه‌ری هه‌ڵدا و خه‌لکی سه‌رقاڵ کرد، بزاقه‌ روحیه‌که‌ش وه‌کو سه‌ره‌جهم هونه‌ر و پێشه‌سازیه‌کانی شه‌وروپا بۆ‌ته هونه‌ر و پێشه‌سازی، مه‌به‌سته‌که‌ی هه‌ر ئه‌وه‌یه که سه‌یر و سه‌مه‌ره‌کانی نیۆ جیهانی روح بپینێ و په‌ی به‌ راز و نه‌هینه‌کانی روح ببات و قسه له‌گه‌ڵ روحی مردوان بکات و خۆشی و ئارامی به‌ ده‌رون ببه‌خشێ و کاتی پێ رابووێ‌ی، ده‌نا به‌ هیچ جو‌زێک په‌یوه‌ندی به‌ پاک‌کردنه‌وه‌ی د‌ل‌و ده‌رون و سازدانی کرده‌وه‌ی چاک نیه، بۆ ئه‌وه نیه خۆ‌ی بۆ مردن ناماده بکات و له‌ کاتی ته‌نگانه‌دا ئارام بگه‌ڕێ و ته‌نگۆه‌کانی ژینی له‌به‌ر ئاسان بپێ و سینه و د‌ل‌ی گوشاد ببێ، ته‌واو پێچه‌وانه‌ی بزاقه‌ روحی و ته‌سه‌وو‌فه روژژه‌لایه‌که‌ی ئیسلامه. هه‌روه‌ها مه‌به‌سته‌ی زۆریه‌ی هه‌ره‌زۆری ئه‌و کرده‌وانه‌ش که خه‌لکی روژئاوا خۆ‌یانی بۆ ده‌که‌نه قوربانی له‌ پێناو ده‌سه‌که‌وتی ماددی و ناوبانگ و سینگ ده‌رپه‌راندن و ئافه‌رینی خه‌لک و می‌ژوه، به‌ پێچه‌وانه‌ی ئه‌و کرده‌وانه‌ی که له‌ پێناو خوا ئه‌نجام ده‌درێن، چونکه موسلمان که‌ چاکه‌یه‌ک ده‌کات خۆ‌ی له‌ چ‌ل‌کی ریا‌بازی و ناوبانگ ده‌رکردن ده‌پاری‌ی، تا به‌‌ل‌کو له‌لای

خو قبول بى، گوږاډيرى فمرموده ى خواجه كه ده فمرموى: ﴿قُلْ هَلْ لُنْبُنْكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا، الَّذِينَ ضَلَّ سَعِيَّهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا، أُولَئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ وَلِقَائِهِ فَحَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزْنًا : پيتان بلنم كئ له هه مو كهس ره نجه روتره؟ نه وانى له دنيا دا كردو كوششيان به فيرؤ چوه و واده زانن كاريكى چا كيش نه نجام دده ده! نه و كه سانهن كه به ديدار و نيشانه كانى خوا بيروان، بويه كرده وه كانيان پوكه ل بوتره وه و له روژى ژيان وه شدا هيچ نرخيكيان بو دانانيين. ﴿الكهف: ۱۰۳-۱۰۵، ﴿وَقَدِمْنَا إِلَى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُورًا: بيرواكان هه ر كرده وه يه كى له دنيا ده يكه و بو دوا روژى ده نيرن پاداشتيان بو نانوسرى و وه توز و گهردي پهرش و بلاوى ناو تيرؤزى^(۱) لى ده كه ين. ﴿الفرقان: ۲۳، جاريكيان ياوران له باره ى پياويكه وه لييان پرسى كه له پيناو نازيه تى يان بو ريبازى بجهنگى، گوتيان كاميان له پيناوى خواجه؟ فمرموى: مَنْ قَاتَلَ لِتَكُونَ كَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا فَهُوَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ^(۲) نه وه ى شهر بو به رزى وشه ى خوا بكات له پيناو خواجه)).

عومه رى كورى خه ستاب-خوا لى رازى بى- له پارانه وه دا ده يگوت: ((خودايه وابكه گشت كرده وه كانم كروه ى چاك بن، پاك له پيناو تودا بن و بو غه يرى توى تيدا نه بى))، له نيو دوتوى ميژونامه و سه ربرده نامه ى پياوچاكانى نه م نه ته وه يه شدا دياره پياوچاكه كان چ كردو كوشيكيان كرده تا عيباده ت و خيره كان له خه لكى بشارنه وه و كهس پيان نه زانى.

ته سه وه و فى ماده ده په رستانه ى روژ ناوايى و يه كيلى بونى نابورى:

ديد و هزرى نه وروپا گه يشته رادديه كه كه له نيو ماده ده په رستيدا نغرو بى و خوى بزركا و هه مو شتيك له بير بكات ته نها به ها و پيودانه مادديه كان نه بى،

(۱) تيرؤز: تيشكى روژ كه له كلاورؤژانه وه دينه ژوره وه.

(۲) رواه مسلم .

با كارل ماركس (۱۸۱۸-۱۸۸۳ز) دامەزىنەرى فەلسەفەى كۆمۇنىزىمى بە نمۇنە بېيىنەۋە.

كارل ماركس پېيۋايە تەنھا سىستەمى ئابورى دەبىتە روحى كۆمەلگا، دىن و ژىار و فەلسەفەى ژىن و ھونەرە جوانەكانىش ھەموى رەنگدانەۋەى ئەو سىستەمە ئابورىەن. ماركس خۇى دەلئ: لە گشت سەردەم و رۇزگارىكى مېژودا رىگەيەكى تايىەتى بۆ بەرھەمەيتانى پىشەسازى ھەيە، پەيۋەندىيە كۆمەلەيتەكان بە گوڭرەى ئەم رىگەيە ھىۋىن دەبن، جا پاش ماۋەيەكى كەم تىدەپەرپ پەيۋەندىيە كۆمەلەيتەكان لەگەل رىگەكەى بەرھەمەيتاندا بە ھاسازى نامىننەۋە، بۆيە خەللكايتىك رادەپەرن تا پەيۋەندىيەكان بە شىۋەيەكىتر دارپىژنەۋە، مېژونوس بېتەۋەى لە ماھىيەتى راپەرپىنەكە بگات-كە سەيرىش نىە تىنەگات- لە مېژودا بە شۆرپ و كودەتا ناودىرى دەكات، چونكە ئەو كەسانەى لەم جۆرە شۆرپانەدا بەشدار دەبن رەنگە ھەست بەو مەبەستە نەكەن كە شەرەكەى بۆ دەكەن، بەلام بۆمان ھەيە ئەم مەتەلە شى بكەينەۋە و بزانين ئەو ھەمو پىشكەوتن و كەموزىاد و چاكسازى و پەرەپىدان و گۇرپانكارىيەى لەپىناو سىستەمى سىياسىدا دەكرىن تەنھا وىنەيەكى نوئى پەيۋەندىيە كۆمەلەيتەكانن و بۆ ئەۋە دىنە ئارا تا سەرلەنوئى لەگەل رىگە تازەكەى بەرھەمەيتاندا بگوڭخىنەۋە، جا لەبەرئەۋەى پەيۋەندى نىۋان رىگەى بەرھەمەيتانى پىشەسازى و پەيۋەندىيە كۆمەلەيتەكان بەردەوام لە گۇرپان و جىاۋازى دان بۆيە راپەرپىنىش لەپىناو سازاندەۋەكەدا بەردەوام دەبى، خۆ ئەگەر گۇرپان و جىاۋازىيەكە لە راددەى خۇى تىپەرى و توندوتىژ بو ئەۋا لە شىۋەى شۆرپىدا دەردەكەۋى، بەلام ئەگەر جىاۋازىيەكە رون و ئاشكرا نەبى بۆمان نىە نكولئ لىبەكەين. گۇرپان و جىاۋازىيەكەش لە شەرى چىنايەتيدا ۋەدەردەكەۋى، چونكە سەرجەم چىنەكانى كۆمەلگا بەشىكن لە سىستەمە ئابورىەكە. ئەم لىكدانەۋەيە ئەۋ ئەنجامە ۋەدەست دىنئ كە دەبى مېژوى مرقاىيەتى-ئەۋ رۇزگارە نەبى كە ژيانى مرقاىيەتى لە قۇناغى ساۋايەتيدا بوە- ھەموى برىتى بوە لە چىرۆكىكى دورودرىژى شەرى نىۋان چىنە جىاۋازەكانى كۆمەلەيتەتى.

ماركس بەم لىكدانەۋەيەى نكولتى لەسەر جەم لايەنەكانىتى ژيانى مروژ كرده تەنھا لايەنى ئابورى نەبى، گرنگى بە هيچ لايەنكىتى نەداۋە و هيچ سەنگ و نرخیكى بۇ ئاين و رەشت و روح و دل و تەنانت بۇ ئاۋەزىش دانەناۋە، دانى بە هيچكامىكيان نەناۋە وەك ھۆكارىكى كارتىكەرى ميژو بن، واى لىكداۋەتەۋە گشت شەپ و شۆرشەكانى ميژو لەپىناۋ و رگىك بوين لە دژى و رگىكىتردا، لە پىناۋ رىكخستىكى نوپى لەنيوان سىستەمى ئابورى و رىگەى بەرھەمەپىنانى پىشەسازىدا بوين، واى لىكداۋەتەۋە تەنانت شەپە دىنيەكانىش شەپى چىنايەتى بوين، بەرھەكيان خاۋەنى سامان و رىگەكانى وەبەرھەمەپىنان بوپ و بەرھەكى ترىش تىكۆشاپى تا بەشەمافى خۆى بستىنى و سەرلەنۆى ھاسازىەكە رىكخاتەۋە، لە ئەنجامى ئەم بەرھەكارىەدا شەپ بەرپابوۋە. بەگوپەرى ئەم لىكدانەۋەيە بى دەپى شەپى بەدر و ئوحد و ئەحزاب و قادسىيە و يەرموك و سەر جەم شەپ و روداۋەكانىتى ميژو شەپى چىنايەتى بوين!!

ئائەمەيە تەسەۋۋفى ماددەپەرستانەى رۇژئاۋا، ئەمەيە فەلسەفەى يەكىتى بون: يەكىتى بونى ئابورى. رۇژھەلاتىەكان كاتى خۆى لەبەرئەۋەى روحى دىنو خواۋەندايەتيان بەسەردا زال بو بۆيە دەروپىش و سۆفەكان ھەمو شىتيكيان نەفى دەکرد و ھاۋارىيان دەکرد: ((لا موجود الا الله: جگە لە خوا هيچىتر نىە))، ھەمان شت بىرمەندانى ئەوروپاش نەرييان لە ھەمو شىتيك كەرد تەنھا لايەنى ئابورى نەبى، ھاۋارىيان دەکرد: ((جگە لە ورگ و گەدە هيچىتر نىە))، سۆفەگەرئىتى رۇژھەلات پىپى وابو مروژ سىبەرىكى پەرۋەردگارىيە، ماددەپەرستانى رۇژئاۋاش پىيان وابو وجودىكى ئاۋەلانەيە.

تيۇرى داروين و كاريگەريەكەى لەسەر ھزرو ژياردا:

تيۇرەكەى داروين بوە پالپشتىك بۇ بىروپوچونى ماددەپەرستانى ئەوروپا و قورەكەى خەستەر و ئاۋەكەى شىلوتەر كەرد. تيۇرەكە لە سەدەى نۆزدەمدا لەبارەى پەرەسەندنى مروژقەۋە دەنگى ھەلپى، بە گوپەرى ئەم تيۇرە مروژقىش ۋەكو سەر جەم ئاۋەلەكانىتى جۆرە ئاۋەلئىكە بەلام لە ئاۋەلەكانىتى پەرەسەندوتەرە و

به دريژايي هزاران سال بهر له ئيستا قوناغ به قوناغ و جور به جور پهره ي سهندوه، له نه ميپاوه تا مهيون و له مهيونيشهوه تا مروڤو له مروڤي سهره تاييشهوه تا مروڤي پيگه يشتو. ريپهر و پالنهواني نه م تيوره دارويني خاوهن پهرتو کي (بنه پهرتي جور ه کانه) ^(۱) که له سالي (۱۸۵۹ز) بلاوکرايهوه، تيوره که بو به شاباشي يانه و کوږ و مه کو و خويندگه کان و خه لکي لينکرا سهرقال کرد، تيوره که ناراسته يه کي نويي له مهر مه سه له کاني تاييه ت به مروڤ گرتبو، رهوتي هزري خه لکي وه رگه پاند و ديدی مروڤي له باره ي ميژو ناسيني مه سه له کاني تاييه ت به مروڤ وه رچه راند و له ناده ميزاديه وه به ره و ناژه لژادي راپيچي کرد، وای نيشان دا که گهردون به بې ويست و توانا و چاوديري خوا هه لده سوږي و له ياسا سروشتيه کان بترازي هيچ هوکار و هيژيکي ناسروشتي شوينه بجه و کاريه گهري تيدا نيه، سه رله بهري بونه وه ريش به کرداريکي به ره به ره ي له ناوه ز و مه به ست به دهر وه له ناسته سه ره تاييه کاني ژيانه وه به ره و ناسته به رزه کاني ژيان پهره ده ستيئي.

مروڤو جور ه ناژه له کاني تريش خولقي تراوي کرد گاريکي کار به جي نين، به لکو له نه نجامي کو مه ليک ريساي سروشتيه وه په يدا بون، ململاني له پيناو مانه وه و ياساي مانه وه ي گونجاوتر و هه لېژاردني سروشتي وايان کردوه نه م نه نجامه بيته دي، هه مو بونه وه و ته نانه ت مروڤي ناخي وه ريش ^(۲) به ره ژيري نه م ياسايه ن!.

ناشکرايه تيوره که له روي ريپير و مه به ست و نه نجامه هزري و ره وشتي و ناسه واره کرداريه کانه وه له گه ل دين و عه قل پيچه وانه بو، بگره تيوره که خوي ثاينتيکي نوي بو و ثايني کوڤي له بن و بو تکه وه هه لده ته کاند و جي لي ده گرت هوه، بويه سدير نيه نه گهر پياواني دين به م تيوره شله ژاو و نيگه ران بوين، يان حيسابتيکي ورديان بژ کردبي و له چاره نوسي ديني نه وروپا تر سابه ن.

نوستاد جوډ له په رتو که که يدا ده لي:

(۱) بنه پهرتي جور ه کان: أصل الأنواع، Origin Species.

(۲) ناخي وه ر: قسه که ر.

((ئەستەمە ئىستا بتوانىن پەي بەو دۆشدامان و سەيرمانە بېەين كە باپىراغان بە دەرچونى پەرتوكى (بەنەرەتى جۆرەكان)ى داروين توشى بېون، چونكە داروين ئەنجامە سەلمىنراوەكانى-يان كە خۆى پىتىوايە سەلماندونى- بەو جۆرە خستەرو كە كردارى پەرەسەندنى ژيان لەسەر ئەم ھەسارەيەدا (واتە زەوى) ھەر لە رۆژگارى شىوہ سەرەتاييەكانى ئەمىباو چكۆلەى دەرياوہ (Jelly Fish) تا دەگاتە شىوہ بەرزە كۆتاييەكەى كە بالآتريىن و پەرەسەندوترين شىوہى ژيانە ھىشتا نەپچراوہ و بەردەوامە، پەرەسەندنەكە ھەر لە ئەمىباوہ تا دۆخى ئىمەى مرۆڤ بىپسانەوہ ھەر بەردەوامە)).

بە پىچەوانەوہ ئەو كەسانەى لەسەردەمى فېكتۆريادا ژيان و پەرەردە كرابون كە مرۆڤ ئافەرىدەيەكى^(۱) سەربەخۆيە و لە راستەقىنەشدا جۆرىكە لە فرىشتەيەكى نزم، جا ئەگەر داروين راستيش بكات مرۆڤ مەيمونىكى پەرەسەندو بىت خەلكەكە ھەر زۆرى لەبەر زەحمەت بو بپروا بكات، بۆيە بە تيۆرەكە دلشاد نەبون و گەلىنكىش تىكۆشان تا ئەم بىروباوەرە لە خۆيان دامالئ كە وەك نەنگىك بە مرۆڤ لىتىرا بو، بەم مەبەستەشەوہ چەندىن پىشنيارىيان پىشكەش كرد^(۲).

بە پىرەوہ چونى جەماوەر بەرەو تيۆرى پەرەسەندن:

جەماوەر و خەلكى رەشۆكى -بە تىگەيشتن و بى تىگەيشتن- پىشوازيەكى گەرميان لە تيۆرەكە كرد-ھەرچەندە لە روى زانستىشەوہ گەلىك لاوازى و كەموكورپىشى تىدابو-، خەلك دەتگوت دەمىكە مىشكى بۆ فەرەنەيەكى و ئامادەيە، دەتگوت شتىكى دژ بە دين و پياوانى دينيان وەچەنگ كەوتوہ تا دژايەتى پى بكن. بۆ پياوانى دين ئەستەم بو بتوانن بەرەنگارى ئەو شەپۆلە ھزرى و مگىژئامىزەى خەلك بىنەوہ، ئەستەم بو بتوانن بەر لە سىلاوى بلاوكرەوہ

(۱) ئافەرىدە: بەدپەنراو.

(۲) . ۲۳۶-۲۳۵. Guide to Modern Wickdnss,

و کۆپ و موحازره کان بگرتهوه،^(۱) بۆیه که نیسه ناچار بو چۆک دابدا و ئالای سپی بهرزوهه کا، که نیسه به جۆریکی ملی بۆ تیۆره که شۆر کرد ته نانهت کاتییک داروین له سالی (۱۸۸۳ز) دا مرد که نیسه ی ئینگلیزی روخسه تی دا له شوینی ناشتنی پیاوه دینه کان له (وست منستراییی) ئه سپهرده ی خاک بکری که گه وره ترین ریژه که نیسه به مروقی ببه خشی!.

تیۆره که ی داروین کارگه ریه کی گه لی قول و فره وانی خسته سهر هزر و ژیار و ئه دهب و سیاست، شوینکاریکی بهرچاویشی له سهر خوره وشتی خه لک به جی هیشت و له رهفتاران رهنگی دایه وه، دنه ی خه لکی دا که هه ول بدهن بۆ ئه و سه رده مه وهرچه رخی که به هۆی ریخته^(۲) پا که که یانه وه به روت و ره هایی ده گوزهران، وای له خه لک کرد وه ک ئاژه لیک پهرسه ندو له خویان برپوانن و له و سۆنگه وهش رهفتار و هه لسوکه وت بکه ن. تیۆره که ژیا نی نیو مالیشی تییکشیواند، (مستهر شیبه رد) که زانیه کی ئینگلیزه ده لی: ((ئینگلیز نه ویه کی لی پیدایه بو که له ژیا نی نیوما ل نه زان و بیئا گایه و ته نها ژیا نی میگه ل و مالا تان فیربه)).

هه ندی له تاوانه کانی ماده ده پهرستی:

له ئه نجامی ئه و ماده ده پهرستی و ئه و پهروه ده نادینه دا که هیه چ پشکیکی خوره وشت و ترسی خوا و برپا بون به دوا پۆژی تییدا نه بو، ده سه لاتدار و سیاسه تمه دار و کار به ده سه ته کان به بیانوی چه ند بهر ژه وه ندیه کی خه یالای سیاسی ولات و نه ته وه یان له پینا و گلدانه وه ی چه ند ده سه ته و تیکی دارایی بۆ خویان؛ جار به تاوانی وا گه وره یان ده رهق به خه لک کرده که گه وره ترین تاوانباریش شتیوا نه کات، یه ک له رودا وه هه ره کاره سات و سه مه مئامیژه کانی ناو میژو ئه و برسیه تی و قاتو قریه به ربلا وه ی به نگال (هیندستان) بو که ئینگلیز به ئه نقه سه

(۱) مگیز: نارهزو، مهیل سیلاو: لافار.

(۲) ریخت: فطره.

خەلكى توش كرد كه نه يانده هيشت خەلك ئەو بەلەمانە بەكار بېتىن كە بۆ
 دروینەى كېلگەكانى برنج-كە خۇراكى بەنگالە- بەكارىان دېنا، بره
 دانەوئېلەيەكى ئىجگار گەورەشيان بۆ سەربازان گل دايەو و رېگەشيان بە خەلك
 نەدەدا كېلگەكان بدورنەو تا لە ئەنجامدا هەموى بە خەسار چو. بەم شېوئە
 قاتوقرى كەوتە ناو خەلك و سەدان هەزار كەس لە برسان مردن، لەكاتىكدا
 هېندستان تا بلىنى دانەوئېلەيەكى زۆرى هەيە و رېگاوېانى هاتوچۆشى فرە ئاسانەو
 خاكەكەشى بە برشت و بابارانە، تەنانت دەتوانى و لايتىكى تىرش نان بدات، ئەم
 قاتوقرى و برسېتەيان كە توشى خەلكەكە كرد بۆ ئەوئەو خەلك رو لە
 سەربازى بكنەو هەروەها واش نیشان بدەن كە حوكمى زاتى لەم و لا تەدا
 سەرنارگرى و شكست دېنى.

لۆرد(ماونت بېتن)ى حاكمى هېندستان لە سالى (۱۹۴۷ز)دا خۆى لەو پلان و
 نەخشانە نەبان^(۱) كرد كە بۆ لەناوبردنى موسلمانانى شارى دھلى و بەنجابى
 رۇژھەلات رېك دەخرا، پېشيان گوتبو كە كەينوبەين و پلاننىك لەم ناوچانەدا
 لەئارادايە بەو مەبەستەى رەگەزى موسلمانەكان قىر بكنە، پىسپۆرەكانىش
 ئاگادارىان كردبەوئە كە خەرىكە شەروشۆر و هەرايەكى گەورەى تايغەگەرى
 روبەدات، بەلام ئەو وەك تۆلەستاندىك لە موسلمانەكان خۆى لى خەواند و وەك
 لە گوئى گادا نوستبى هېچى نەكرد. چونكە كاتى خۆى موسلمانەكان بە
 پىچەوانەى هېندىەكان بۆ حاكمىتى هېندستان هەليانەبۇاردبو، هەروەها تا بېيتە
 بىانويەكيش لەسەر ئەوئە كە خەلكى ئەم و لا تە شايەنى سەربەخۆيى نېن، بگرە
 لەسەر شانى ئىنگىلتەر بارگرانىشن و دەبى رژىم و ئاسايشيان بۆ پىسپۆرە، لە
 ئەنجامدا ئەوقەسايغانە گەورەيەى لى كەوتەوئە كە خەلكىكى بېشومارى تىدا
 كوژرا، بەجۆرىك لە هېچ سەردەمىكدا قەسايغانەى وا روى نەدابى.

جگە لەمە دو سەرلەشكرى هېندى بۆ يەكلاكردەوئەى ئەم كېشەيە (رىد
 گۆلف)يان بە ناوېر هەلبۇارد كە ئەوئە حوكمىكى ناپەرەوئەى رۇنا و شارەكانى

(۱) نەبان: بېتنگا.

بهنجابی به گهڙ هيندستان دا و له پاڪستاني داپړاند پاشان موسلمانان كانيان له (فيروزپور) و (كورداسپور) ناوړه كرد و توشي دهرده سهرى و خه ساره تيكي گه وړه ي گياني و ماليان كردن.

پشتگريه كهي واشنتون و (ترومان) ي سهرؤكي نه مريكا بو زايونيزم و دامه زړاندني ولاتي ئيسرائيل له فله ستيندا و دژايه تيكردي كي شه ي عهره بي كه ناشكرايه هق به لاي عهره به كاندايه، نه مهش به و مبه سته ي تا بتواني ده سه لاتي سياسي و دارايي و روژنامه واني جوله كه كان بو خوي راكيشي و له هه لېژاردن دهرېچي، هه روه ها كه چاوي له ناست هه مو به لگه روژنه كاني ولاتاني عهره بي نوقاند، وپړاي نه مه بيده نكيه كهي نه مريكا له مهر كاره دزيوه كهي فهره نسا دژ به ولاتي جه زائيري موسلمان به لكو هاوسه نگره بوني شي ده گهڙ فهره نسا، هه روه ها هاوكاري زه ليزه كاني روژئاوا له سهر تاوان و ده ستريزيه كان... هه مو نه وانه به لگن له سهر نه وه ي كه خوره وشتي گه وړه پياواني نه وروپا و نه مريكا نه وپه پري نامهردي و نامهردومانه يي تيكه وتوه و ژياني سياسي شيان له ده وري قازانچ و بهرژه و هنديدا ده گه پړي نه ك ريبيير و بنه ما.

به نځي دوهم

نه ته وه پهرستی و نیشتمانپه رستی له نه وروپادا

تيکشکاني که نيسه ی لاتيني هؤی هیزي ده مارگیری و نه ته وه پهرستی و نیشتمانپه رستی بو:

پیشتریش باسمان کرد نیشتمانپه رستی و نه ته وه پهرستی و بایه خدانی له رادده به دهر به گهل و شویني جوگرافی؛ خهسله تیځي نه وروپاییه کان بوه به جوریک که تا سهر روحیان روچوه و ده گهل جهسته یان ثاویته بوه و بوه ته سروشتی دوه مینیان. به لام که نه سرانیه ت هات سروشته کی له ناویردن و چونکه نه سرانیه ت له گهل گشت نه خوښی و ده ستیوه ردان و گورانه کانیشدا هیشتا شوینه واری زانست و ناموژه کانی مه سیحی به سهره وه مابو و ئایینی ئاسمانیش هه رچهند دهستی تیوه ردی و بگوردری هیشتا نه و جیاوازیه ده سترکرده نانا سی که بو جیا کرده وهی مروژ له مروژ دانراون و قهت به چاوی جیاوازی ناروانیته په گهزو رهنګ و نیشتمان هکان. دینی نه سرانی سهرجه م نه ته وه نه وروپاییه کانی یه ک خست و له ژیر ئالای ئایینی کو کرده وه و جیهانی نه سرانیه تی کرده یه ک تیره و گشت گهلانی بو که نيسه ی لاتینی گه رده نکه چ کرد و توانی بو ماوه یه کی دورودریژ به سهر فیزوده ماری نه ته وه پهرستی و بانگه وازی نیشتمانپه رستی زال بیی و خه لکی لی وه لانی.

به لام لوثر له سالی (۱۴۸۳-۱۵۳۶ز) بزائیځي به ناویانګی چاکسازی ئایینی دژ به که نيسه ی لاتینی به رپا کرد و واشی به چاک زانی بو هه موارکردنی بزافه کی پشت به نه لمانه هاوپره گهزه کانی بیهستی، له نه نجامدا سهرکه و تنیځي دیارو بهرچاوی وه ده ست هیئا و که نيسه ی لاتینی شکستی خوارد و رپسی ساله های سالی لی بوه وه خوری؛ نه ته وه کان له یه کتر جوئ بونه وه و سهر به خوځی خوځیان و هرگرت و هیچ په ونډیه که نه ما ده گهل یه کیان بیه ستیته وه، روژ به روژ

سەرپەخۆتر و پەرتەوازەتر دەبون تا لە ئەنجامدا دىنى نەسرانى لە ئەوروپادا پوكايەو و فيز و دەمارى نەتەو پەرستى و نىشتمان پەرورەش گەشتنە ئەو پەرى ھيژ. ئاين و نەتەو پەرستى وەك دو تاى تەرازويكن ئەگەر يەككىيان قورس بى ئەوئى تر سوك دەبى، جا ديارە (تا) كەئى ئاين پۆژ بە پۆژ سوكتر دەبو و (تا) كەئى ھەمبەريشى قورستر دەبو. بەريژ لۆرد لۆثيەن (Lord Lothian) ى بەناوبانگى نينگليز كە باليۆزى پيشسوى بەريتانيا بو لە ئەمەريكا، ئامازە بەو حەقىقەتە دەكات و لە وتاريكدا كە لە سالى (۱۹۳۸ز) لە ئاھەنگيكي زانكۆى (ەليكرە) پيشكەشى كرد ، دەلى :

((بازەكەئى لۆئەر كە بانگەشەئى چاكسازى ئاينى دەكرد كاتيك يەكيتى كلتور و دىنى ئەوروپاي ھەلۆھاندەو كيشوهرى ئەوروپا بۆ چەندىن ميرنشيني گەلئاميزى ليكجودا^(۱) دابەش بو، ناكۆكى و مونافەسەكانى نيوان ميرنشينەكانيش مەترسيەكى ھەميشەئى لەسەر جيهان دروست كرد)).

لە ئەنجامى داروخانى ئاين و پوكانەوى پيپەرە دىنى و پەوشتيەكانەو؛ تاى نىشتمان پەرستى و نەتەو پەرستى قورس بو ، (لۆرد لۆثيەن) لە ھەمان وتاردا دەلى:

((ئاين پيپەريكە مەژۆ ھەمو دەم پيويستىەتى، تەنھا ئاين دەتوانى ئامانجە پەوشتيەكان و شكۆ مەعنەويەكان بۆ ژيانى مەژۆتيەتى دابىن بكات، پۆژئاوا لە ئەنجامى داروخانى دەسلەتتى ئاينى دوچارى ئاژاوەى پارەوہ سياسىيەكان بو كە لەسەر بنچينەئى جياوازى پەگەز و چينايەتى دامەزراون، بەھۆئى كاريگەرى زانستە سروشتيەكانەوہ واى ليھات بپوا بەوہ بينى كە ئامانج و مەبەستى مەزن و ھەرەبەرز بريتى بى لە بالادەستبونی ماددەپەرستى، كە ھەلبەت ئەمەش بەردەوام گري و گرفت و ئەرك و بارگرانى زياتر بۆ ژيان پەيدا دەكات . ئەنجاميكي تر ئەوہ بو كە ئەوروپا زۆرى لەبەر زەھمەت بى بتوانى گونجان بخاتە

(۱) ميرنشيني گەلئاميزى ليكجودا: امارات شعبية مختلفة.

نيوان روح و ژيانه کي ، گونجانيک بتواني له نته وه پهرستي رزگاري بکات که ديوه زمه ي هره گوره ي ثم سدرده ميه))^(۱)

سهيرو سهره کاني فيز و دهماري نه ته وه پهرستي له نه وروپادا :

که سيسته مي ثايني له بهر يه که هله وشا يه وه ، يه کم شت نه ته وه پهرستي هه ناسه ي هاته وه بهر و نه وروپا بو به يه که سهر يازگي دژ به سهر جم رژه هلات ، نه ته وه پهرستيه که هيل يکي جيا که ره وه ي له نيوان رژه تاوا و رژه هلات يان له نيوان نه وروپا و کيشوهر و ناوچه کاني تر کيشا و ره گزي ناري له رگزه کاني تري مرؤفايه تي به بهر زتر هله بوارد . واي له نه وروپا ييه کان کرد وا له خو بگن که چاکه و بهر زيتيان به سهر گشت ره گز و گل و کلتور و ژيار و زانست و نه دهبی نه وديوي هيله که دا هه بي و پييان و ابی خو يان بو قه له مړه وي و فهرمان پر وايي خولقي تراون و خه لکان ي تر يش بو ژيرده سته يي و بهر فهرمان ي ، خو يان ده بي هه ميشه بمين و گه شه بکه ن خه لکان ي تر يش بپوکينه وه و بمرن . يوناني و رژه کانيش له سدرده مي خو ياندا هه مان بپروپا وه پريان هه بو و به هه مان شي وه بپريان ده کرده وه ، پييان و ابو ته نها ره گزه که ي خو يان پاک و نه جيمزاده ن و هه مو شتيکيان به نامو ناو دهر د به تاييه تي نه و نه ته وانه ي که ده که ونه رژه هلا تي نو قيانوسي نه تلانتي که وه که به درنده يان ناو دير کردبون .

به هوي ثم دهر ونه ره گزه پهرست و دهمار گير يانه وه که دژ به گشت شتيکي دهره کي و بياني بو ؛ هه ندي له گه لاني نه وروپا گه يشتنه رادده يه که ديني نه سرانيشيان پي لاييده و نامو بيت ، بويه هه وليان دده له ولاتي دهر يه دهر بکه ن و گه لي لي دابر ن ، وته که ي پرؤفيسور (ثاته رني) که يه کي که له ماموستا کاني نه لمانيا ثم بپروبو چونه دهرده خات که ده لي :

((مندا ئە كامان لە پېناو چدا مېژوى نەتەوئەيەكى تر بھوئېن ؟ بۆچى
چېرۆكە كانى ئىبراھىم و ئىسحاق فېر بېن ؟ تەنانەت خواكەشمان پېئويستە ئەلمانى
بى)).

لە ئەلمانىا كۆمەلنىك پەيدا بون خۆيان لە مەسىح -سلاوى خواى لەسەر بى-
بېبەرى دەكرد لەبەر ئەوئە دەيانگوت لە بەنى ئىسرائىل بوە ، ئەو كەسانى
خۆشيشيان دەويستە و بەمەزن و بەرپزىيان دادەنان زۆريان ھەول دەدا بەسەلمېنن لە
نەژادى ئارى بوين، دەمارگىريە كىش پەيدا بو دەيگوت دەبى خواوئەندى دىرىنى
نەتەوئەيى زندو بكرېتەوئە كە پېشان گەلى ئەلمان دەيانپەرست.

خۆ كەفوكولى فېزودە مازى پەگەزپەرستى و نىشتمانپەرستىە كەى روسىاي
جىھانپەوئەرىش لە ھى ئەلمانىاي مونافىسى دىرىن كەمتر نەبو.

روسەكان وا دەزانن ئازايەتى زۆرىەى داھىنانە مەزنەكانى سەردەمى نوئ بۆ
روسەكان دەگەرپتەوئە. وادەزانن ئەو كەسەى ياساي پىكەتەى ماددەكانى
دۆزىەوئە (لافوازى) نەبو، بەلكو زاناي روسى (مىشىل لۆمۆتۆسۆف) بو . دەلېن
(لەوچىن)ى روسى بە شەش سال بەر لە (ئەدىسۆن) كارەباى بۆ روناككردنەوئە
بەكار ھىناوئە. رۆژنامەى (براڤدا) بلاوى كوردۆتەوئە و دەلې، زانا روسىەكان بەر لە
(مۆرس) توانىويانە تەلەگراف داھىنن و بەر لە (سېتفەنس) توانىويانە
شەمەندەفەرى ھەلئەى وەگەر بھەن.. گەلې جۆرە قسەى ترىش لەم بارەوئە دەكەن
و دەگەل مېژو رۆبەر و دەبنەوئە . ھەلەت تاكە ئەنگىزەى^(۱) ئەم ورتەورتانە تەنھا
برىتەى لە فېز و دەمارى پەگەزپەرستى و بە پېرۆز گرتنى روسىا.

پەتاي نەتەوئە پەرستى لە ولاتە ئىسلامىەكاندا :

بە داخ و كەسەرىكى زۆرەوئە پەتاي نەتەوئە پەرستى ھەندى لە ولاتانى
ئىسلامىشى گرتەوئە كە دەباوئە بېنە رابەرى بانگەوازى جىھانىى ئىسلامى و،
مەشخەلئە پەيامى ئاسايش و ئاشتى ھەلگرن و بەرەيەكى بەھىزى يەكانگىر پىك

(۱) ئەنگىزە: پالتەر.

بيسنن و دژى نه ته وه پهرستى و نيشتمان پهرستى بوهستن ، به لام له بهر
 هه لوه شانه وهى دين و به كاريگه رى داب و نهرى و ژيارى رۆژئاوا وه پيچه وانهى
 نه مه رويدا ، توركه كان كيشه ي ته ورانيه تيان له ناودا پيدا بو كه بانگه شه ي بۆ
 ژيانده وهى داب و نهرى و كلتور و جاهيليه ته دژينه كه ي ده كرد ، وهك
 نه لمانه كان چۆن به چاويكى نامۆوه ته ماشاى نه و ناين و نهرى و كلتور و بهرز و
 بالا و پاكيان ده كرد كه په يامبه رانى ره گهز ناارى هينابويان ، توركه كانيش به
 هه مان شيوه ده يانپوانيه شه ريعه ت و كلتور و زمانى دينى ئيسلام كه له سه ر
 ده ستى عه رهب بلاؤ ببوه وه . هه ندئى له بيرمه ندانى توركيائى فه تات پييان وابو
 ئيسلام دينيكي لاييه ده و نامۆيه و بۆ گه لى تورك ناگوئجئ ، چاكت و ايه بگه رپينه وه
 سه ر نه و بته رسته يه كۆنه ي كه باووباپيران بهر له وه رگرتنى ئيسلام په يره ويان
 ليكردوه . خاتو خاليده نه ديب هانم له باره ي (زياء كوك ئه لب) كه يه كيكه له و
 گه وه دامه زرپنه رانه ي له روى نه ده ب و تازه گه ريه وه توركيائى نويسان هينايه
 دامه زراندن ، ده ئى:

((زياء كوك ئه لب ده يويست توركيائيه كى تازه ي وا دروست بكات كه ببسته
 پرديک له نيوان توركه عوسمانيه كان و ته ورانيه كۆنه كان، به هۆى نه و زانيارينه ي
 كه له باره ي سيسته مه كانى سياسى و شارستانى سه رده مى توركه كانى بهر له
 ئيسلام كۆى كردبوه وه ده يويست چاكسازيه كى شارستانى بهرپا بكات، زياء
 ده يگوت نه و ئيسلامه ي داينرپشته به كه لكى كاروباره كانى ئيمه ناين، نه گه ر
 نه شتوانين بۆ سه رده مى نه فامه تى كۆن بگه رپينه وه ده بئ چاكسازيه كى ئاينى وا
 بهرپا بكه ين له گه ل شه قل و سروشتى ئيمه بگوئجئ))^(۱)
 نه و كيشه يه ي كه له نيوان توركه كان پيدا بو هه مان شت له رۆژگاره كانى
 كۆتاييدا له ناو ئيرانيه كانيش پيدا بو.

(۱) محاضرات (خالدة اديب هانم) في الجامع المليه بدھلى .

ئەمىر شەكىب ئەرسەلان - خوا رەھىمى پى بىكات - كە نەك لە بارەى غەرەب بەلگە لە بارەى توركىشەو شەرەزا و جىباوەرە - چونكە زۆر لە توركىا ژىاوە - و لە ئەنجومەنى نەتەوۋەيىشدا ئەندام بوە، لەم بارەو دەلى:

((دەستەيەكى تر ھەبون پىيان دەگوترا دەستەي تەورانىەكان، لە گەل دەستەي يەكەم - كە پروايان بە نەتەوۋەي عوسمانى ئىسلامى ھەبو - ناكۆك بون، بەناوبانگترىن بانگخوازەكانى ئەمانە بون:

زياء كوك ئەلب، ئەحمەد ئاغائىف، يوسف ئەقشورا كە ھەردوكيان لە روسياو ھاتبون، جەلال ساھىر، يەحيا كەمال، ھەمدوللا سبوعى سەركرەدى و جاق (تورك بوردى)، محمد ئەمىن بەگ شاعىرى مىللى و گەلىك ئەدىب و بىرمەندى تر و زۆرەي قوتابىو لاوانىش . پىيان وابو گەلى تورك يەككە لە كۆنترىن نەتەوۋە سادەكان و خاوەنى رەگاژوترىن^(۱) شكۆيە و بەر لە گشت نەتەوۋەيەكىش ژىارى بنىات ناو، پىيان وابو تورك و مەغۆل يەك رەگەزن دەچنەو سەر يەك نەژاد و پىويستە بەيەك رەگەزىش حىساب بكرىن، بەم ھەمو نەژادىيەيان دەگوت كۆنەژادى^(۲) تەورانى. كۆنەژادە تەورانىەكان تەنھا لەسەر توركەكانى سىبىريا و توركستان و چىن و فارس و قەوقاز و ئەنادۆل و روملى كورت ھەلنەھيئا بگرە مەغۆلەكانى چىن و مەجەر و فنلەندىەكانى ئەوروپاشيان دەخستە بەرى و جگە لەمانە ھەر رەگەزىكىتر بۆنى تەورانىەتى لى بەھاتايە دەيانگوت بەلى ئەويش ھەو.

ئەم دەستەيە بە پىچەوانەي دەستەي يەكەم دەيانگوت: ئىمە يەكەم جار توركىن دوھم موسلمانىن، دروشمەكەيان برىتى بو لە نادىندارى و فەرامۆشكرەنى جامىعەي ئىسلامىو مەگەر لەو كاتەي كە خزمەت بە دەسەلاتى تەورانىەكان بكا! ئەو كات وەك ئامپازىك بەكارىان دىنان نەك وەك مەبەست. ئەم دەستەيە زىدەپۆيىەكى راددەبەدەريان لە بارەي تەورانىەتگەريەو دەكرەد و تەنانەت گەيشتەنە راددەيەك بلىن: ئىمە توركىن و روگەكەشمان تۆرانە. گۆرانيان بە شان و

(۱) رەگاژو: رەگداكوتاو.

(۲) كۆنەژاد: جامىعە.

بالی جه‌نگیزخان هه‌لده‌گوت و سهرسامی خو‌یان بۆ فتوحاتی مه‌غۆله‌کان ده‌رده‌بری وه‌یچ کرده‌ویه‌کی نه‌وانیشیان به‌ناپه‌سند و نارپه‌وا نه‌ده‌دایه‌قه‌لهم. سرودیان له‌باره‌ی روداو و شه‌ره‌ جه‌نگیه‌کان ده‌هۆنیه‌وه به‌و مه‌به‌سته‌ی ده‌ق به‌وه بگرن خو‌یان به‌ جه‌نگیزخان هه‌لده‌نه‌وه و وره‌یان پێ به‌رز بی‌تته‌وه))^(۱). هه‌روه‌ها ده‌لێ:

((له‌به‌ر نه‌وه‌ی سه‌رده‌م سه‌رده‌می نه‌ته‌وه‌په‌رستی بو که نه‌ویش دیاره‌ وه‌ک چاولیکه‌ریه‌ک بو له‌ نه‌ته‌وه‌په‌رستایه‌تی نه‌وروپاییه‌کان، بۆیه‌ فارسه‌کانیش له‌ جارانی پێشتر پتر ده‌ستیان به‌ نه‌ته‌وه‌په‌رستی گرت و هه‌مان هه‌لو‌یستی تورکه‌کانیان دوباره‌ کرده‌وه، روناکبیره‌کانیان وه‌ک روناکبیره‌ تورکه‌کان له‌ په‌رستنکاری باوباپیرانیان ده‌کو‌لێه‌وه، کۆنه‌ ئاینه‌ فارسیه‌کانیان سو‌راغ ده‌کرده‌وه و له‌و گورگه‌ سپیه‌ ده‌گه‌ران که له‌ دێرینه‌وه‌ په‌رستویانه، ته‌نانه‌ت له‌ هه‌ندێ په‌رتوکه‌ تازه‌کاندا وینه‌که‌شیان کێش‌اوه. شیخ‌لئیسلام: موسا کازم —خوایه‌خته به‌ر میه‌ری خو‌ی — خو‌ی بۆ گێرامه‌وه‌ گوتی: پیم‌گوتون: پێشان‌عه‌ربه‌کان عیباده‌تی وایان هه‌بو پیاو مو‌ی ده‌گه‌ل گرژ ده‌بو، که ئیسلام هات هه‌مو‌ی له‌ناو‌برد، به‌لام نه‌وان شانازیان به‌مه‌ ده‌کرد که خوای میه‌ره‌بانی له‌گه‌لدا کردون له‌و جو‌ره‌ هه‌ره‌ییو عیباده‌ته‌ی رزگار کردون، که‌چی ئیوه‌ ده‌تانه‌وی خوایه‌بیر خو‌تان به‌نه‌وه‌ و یادی په‌رستنی گورگی سپی بکه‌نه‌وه، به‌راستی زۆر به‌داخه‌وه‌ !! نه‌و شته‌ی له‌لای تورکه‌کان رویدا له‌لای فارسه‌کانیش رویدا، روناکبیره‌کانیان به‌ دوای ئاینه‌ کۆنه‌کانیان وی‌ل ببون که ئاینیکیان بریتی بو له‌ کیومه‌رتیه‌ (واتا به‌ گه‌وره‌ گرتنی روناکی و خۆ دور گرتن له‌ تاریکی)، ئا لی‌ره‌دا بو که توشی ناگرپه‌رستی بون. ئاینیکی‌تر بریتی بو له‌ زه‌رده‌شتی که بانگه‌وازی بۆ تاکیتی خوای ده‌کرد و ده‌یگوت: خوای خالق‌ی روناکی و تاریکیه‌، خێر و شه‌ریش له‌ ته‌نجامی تیکه‌ل‌بونی ئهم دوانه‌وه‌ هاتونه‌ته‌ په‌یدا‌بون، ته‌گه‌ر تیکه‌ل‌ نه‌بویان جیهان په‌یدا نه‌ده‌بو، جگه‌ لهم ئاینانه‌ له‌گه‌لی‌ک بی‌روباوه‌ر و په‌رستگه‌ و شوینه‌واره‌ دێرینه‌کانی

(۱) په‌راوێزه‌کانی نه‌میر: شه‌کیب نه‌رسه‌لان له‌سه‌ر (ئێستای جیهانی ئیسلامی) ۱/ ۱۵۸-۱۵۹

فارسیان ده‌کۆلیه‌وه وه‌کو: دوه‌رستی، زه‌رده‌شتی، مانه‌وی، ئی واشیان هه‌بو له مه‌زده‌کایه‌تی ده‌کۆلیه‌وه که بانگه‌شده‌ی خوانه‌ناسی و به‌ریه‌ره‌للایی ده‌کرد))^(۱)

ره گهز و نهژاد و هزری نه ته وه په رستی تی ناخرابو و وه خوین هاموشوی تیدا ده کرد.

هوکاری دهره کی دوه میس نه وه بو بانگخواز و سرکرده سیاسیه کانی پوژناوا که له میژبو خهونیان به روخانی نیمپرا توریه تی عوسمانیه وه ده دیت و به حزره تی نه و پوژه بون له بهر یه که هله شه یته وه و ده سه لاته روحی و رامیاریه که ی له پوژه هلا تدا تارومار ببی؟ هزری نه ته وه په رستی عهره بییان بره و پیدا و بایه ختیکی زوریان بو دانا که ده گهل خوینی هندی له گه نجه عهره ب پهره وره کانیشدا خه ریک بو تیکهل ده بو، به هوی پهرتوک و نوسراو و گهشت و گه رانیان به نیو شاره گه وره کانی عهره بی و په یوه نندیکردنیان به ده مپراست و خاوهن خامه و سه روک هوزو تیره کانی عهره بی؛ پتر کیشه که یان ده وروژاند و خوشیان و نیشان ده دا که عهره بیان خوشده ویت و ده یانه وی داکوکی له مافه که یان بکه ن، خویان وه دلسوزیک راده نواند و ده یانگوت له پیناو بهر ژه وندی نیوه دا ده مانه وی مه لبه ندی خه لافه ت که له سه ده ی ده یه می کوچی پرا زهوت کراوه و له ناستانه په ستیراوه بگوازینه وه شوینی شهرعی و سروشتی خوی که یه کیکه له دو حهره مه پیروژه کان، یان بیگوازینه وه بو یه کیک له پایته خته کانی ولاته عهره بیه کان . جا نه م هزره چون خوی ده میشکی عهره بان ناخنی و چون ده سته کار بو؟ پوژنی بیرمندان پوژناوا له بهر پاکردنی نه م هزره دا چبو؟ چون توانیان خه لکی پی رازی بکه ن و بره وی پی بدن و له م هه مو شوینه ده نگ و پالپشتی بو پیدا بکه ن؟ وه لامی گشت نه م پرسیارانه له چه ند پهره گرافیکی پهرتوکی ناینده ی نیسلام (Future of Islam) ده خوینینه وه که مستهر (ولفهرد بلانتی) له سالی (۱۸۸۲ز) نویسیویه تی. بیگومان بلاوبونه وه نه م پهرتوکه ده نگ و سه دایه کی گهره ی له نیوه نده عهره بی و نیسلامیه کان په یدا کرد و بو هه ردو زمانی عهره بی نوردیش وهر گیر دراوه و هه ریه که شیان چه ندین نوره چاپی لی ده رچوته وه. مستهر بلانتی له پیشه کی پهرتوکه که یدا ده لی:

((سەرکرده کانی میسر پښگه یه کی ناوه نجیان له مهړ کیشه ی خه لافه ت هه لېژارد، هیزو فشاری خو یان له پیناوی (ئازادی) خستبوه کار، هه لویستی رکه بهر و نه یاران هیان وهر نه گرت، شه قاریان^(۱) له قه لای ئیسلام دروست نه کرد و نه شیانده ویست دروست ببی، هیشتا ئیعتیرافیان به خه لیفایه تی سولتان عبدالحمید خان ده کرد و پینان وابو نه و له یه کیکی تر شایانتر و له پیشتره، دامه زرانندی خه لافه تی دوه میشیان تا کاتی مردن و نه مانای خه لافه تی عوسمانی دواخت، به راستی هه لویستیکی ره سەن و مهردانه یه و هه ر له خو یان ده وه شیته وه)).

پاشان ده لئ:

((ئەم سەرکه وتنه — ئەگەر چەند سالتیک ئارامی لەسەر بگرین — بۆی هه یه بیته سەرکه وتنیکی فراوانتر و سەرتاپاگیرتر، چونکه مردنی سولتان عبدالحمید یان دابه زانندی له حوکم ده بیته هۆی گواستنه وه ی مه لبه ندی خه لافه ت بۆ قاهیره، عه ره به کانیش ده رفه تیان بۆ ده ره خسی سەرله نوێ سەرکرده یه تی (له ده ستچوی) ئاینیان بگه رپننه وه)).

له شوینتیکی دیکه ی هه مان په رتوک له باسی (مه ککه، پایته ختی راسته قینه) دا ده لئ:

((هۆشمه ندو زانا موسلمان هکان به رونی بۆیان ده رکه وت که نه گه ر گه شته که مان به ره و دواوه^(۱) ببه ینه وه ئەوا ناچار ده بین قۆناغیکی گه لی دور به رین، ئەگه ر مه لبه ند و پایته ختی ئاین له نیمچه دورگی عه ره بی بی که لانه ی ئیسلام وشوینی دابه زینی سروشه، که تاکه ولاتیکه خاوه نی گشت سیفه ته کانی حوکمی ئاینی بی و بتوانی حوکمی خۆی تائه و په ری رابنوینئ، که مه سیحی و جوله که ی تیدا نیه تا بکه ویتته کیشه و به ره ره کانی کردنیان، ولاتیکی وا به خیر و به ره که تیش نیه تا رۆژئاوا لیکاو ی بۆ هه لپژئی، خه لیفه له ویدا ترسی گه فوگوپی و

(۱) شه قار: قه لشت، درز.

(۱) مه به ستی نه وه یه که نه گه ر مه لبه ندی خه لافه ت له قوسته تینیه وه بگوازیته وه بۆ شوینتیکی تری ناسیا.

بالتویزی ئینگلیزی و فەرهنسی و ترسی هەرپه‌شهی نێردراوی بیگانه‌ی نابێ و ده‌توانێ وهك جیگره‌وه‌یه‌کی پیغه‌مبه‌ر به ئازادی خۆی هه‌لسوکه‌وت بکات، ئیسلامیش له گشت ژه‌نگوژار و خلتوخالێك مشتومال ده‌بێ، له‌به‌ر هه‌مو ئه‌و هۆیانه‌ ره‌نگه‌ خه‌لافه‌ت بگه‌ڕێته‌وه ده‌ست خه‌لكی خۆی، بۆ مه‌ككه‌ یان بۆ مه‌دینه)).

به‌رده‌وام ده‌بێ و ده‌لتی:

((گواسته‌وه‌ی پایته‌ختی روحی له قوسته‌نتینیوه بۆ مه‌ككه‌ کرداریکی ئاسان و سروشتیه و هه‌زر و بیروباوه‌ری ئیستای جه‌ماوه‌ر ناگۆڕێ و ده‌گه‌ڵ راوبۆچونی زانیانی ئیکاوئییکه، مه‌ككه‌ و مه‌دینه هه‌وارگه‌ی شه‌رعی و په‌ناگه‌ی روحین بۆ نه‌هلی حه‌لل و عه‌قده‌، بۆیه هه‌ر ئه‌م دو شاره‌ ده‌بنه مه‌لبه‌ندی هه‌یزی روحی. هه‌مو ئه‌و که‌سانه‌ی له‌م باره‌وه‌ش قسه‌م له‌گه‌ڵدا کردون راکه‌یان په‌سند کرده و پیشیان وایه سه‌رجه‌م زاناکان ئه‌م هه‌زره‌ په‌سند ده‌که‌ن ته‌نها براده‌رانی تورک نه‌بێ، به‌لام من خۆم وای ده‌بینم که مه‌ككه‌ باره‌گای سه‌ره‌کی خه‌لافه‌ت بێ. له‌ میژ بو گوێمان له‌و پرسته‌یه ده‌بو که ده‌یگوت: (پۆما پایته‌خته) بۆیه پرسته‌ی (مه‌ككه‌ پایته‌خته) کاریگه‌ریکی قول ده‌خاته نێو میشک، خۆ ئه‌گه‌ر ئه‌وه‌شی بخه‌ریته سه‌ر که ده‌لتی: (خه‌لافه‌ت ده‌بێ له‌ قوریش بێ) ئه‌وا هه‌ر هه‌یج نه‌بێ بومه‌له‌رزه‌یه‌ك ده‌خاته ناخی عه‌ره‌به‌ عه‌ره‌به‌روه‌ره‌کان و مه‌ستیان ده‌کات، بێگومان په‌گه‌زی عه‌ره‌ب پشتگیری له‌م پیشیاره‌ ده‌کات، له‌ بیریشمان نه‌چی ده‌سه‌لاتی عه‌ره‌به‌کان له‌ مه‌راکیشه‌وه‌را درێژ ده‌بیته‌وه تا ده‌گاته (بوشه‌هر)، پانتاییه‌که‌شیان موسلمانه‌کانی هیندستان و (مه‌لایۆ)شی گرتۆته‌ خۆ، بگه‌ر گشت په‌گه‌زه‌ ئیسلامیه‌کانی تریش هه‌ر به‌ده‌ووری ئه‌م فله‌که‌دا ده‌خولینه‌وه، ته‌نها تورکه‌کان نه‌بێ که پۆژ به‌ پۆژ پتر گرنگی خۆیان له‌ ده‌ست ده‌ده‌ن))^(۱).

کاتیك جه‌نگی یه‌که‌می جیهانی (۱۹۱۴-۱۹۱۸ز) به‌ریا بو؛ ولاتیانی عه‌ره‌بی ده‌رفه‌تیان بۆ هه‌لکه‌وت له‌ ئیمپراتۆریه‌تی عوسمانی جیا بینه‌وه، هاوپه‌مانه‌کان

ئەم دەرفەتەيان ھەلقۇستەۋە و فویان بە موشەدەمىنى نەتەۋەپەرستىدا کرد و (لۆرانس)ى فیلزان پۇلى نەگرىسانەى خۇى راپەراند و تىنوتساۋى نەتەۋەپەرستى ۋەجۆش ھىنا و غەرەبەكانى لە روى توركان قىت کردەۋە. (شەرىف حوسىن) لە حىجاز و خەلكى شامىش لە شامدا شۆرپشيان بەرپا کرد و پىيان باشتىربو بىچنە ژىر ئالائى ھاۋپەيمانەكان نەك لەتەك توركە موسلمانەكان مېننەۋە كە توركەكان ھىماو ھىزى ئىسلام و چقلى چاۋى دوژمنان بون. غەرەبەكان لەم كىشەيەدا فەرمانەكانى قورئان و سوننەتيان لە بىر کرد و متمانەيان كىردە سەر بەلئىنى فوشوفۇل و سىياسەتى بىۋەفا كە تەنھا بەرژەۋەندى دەناسى و ھىز و بازو دەپەرستى. حكومەتتىكى ھاشمى غەرەبى لە سوريا دامەزرا، بەلام لاى ھەموان ئاشكرايە كە ھاۋپەيمانەكان چۆن پەيمانىيان شىكاند و خۇيان لى گىل کرد و پشتيان تىكرەت تا لە ئەنجامدا خىرا ھەلۋەشايەۋە.

پاشان چەمكى نەتەۋەپەرستى غەرەبى (كە چەمكىكى پۇژئاۋايىيە) سەرى ھەلدا، كە بۇ خۇى ھزرىكە و فەلسەفەيەكى سەربەخۇيە، ۋەك دىن تىن و تاو و خويىنگەرمى و دروشم و موقەددەساتى خۇى ھەيە. غەرەبە پۇژئىبىرەكان - بە تايىبەتى گەنجەكان - كە لەبەر چەندىن ھۆ پەيۋەندىيان بە دىن لاۋاز ببو و بە ھەزرىت بون بەزوترىن كات شىكۆ وگەرەبى بۇ غەرەب بىننە دى و لە ئازادى و پىشكەۋتن و شارستانىدا ھاۋشانى گەلان بن، جا - بەگوئىرەى قسەى خۇيان - جگە لە (نەتەۋەپەرستى غەرەبى) ھىچ دەرەتەنىكى تىيان شىك نەبردە تا مىرازەكەيان بىننىتە دى، ھەرۋەھا لە بارودۇخ و پەۋشەكەش ھەراسان و بىھومىد بون، لەپشتىۋانى ولاتانى پۇژئاۋاش رەش بىن بون چونكە ئەۋان ئىسرائىلىيان دروست کرد و تا ئىستاش بەردەۋام يارمەتى دەدەن و سۆزى بۇ دەرەدەبىر، بۇيە ۋەك كاردانەۋە و شۆرپشكى ھزرى توندوتىژ كە توندەرەۋەكان زىدەرپۇيان تىدا کرد پەنایان برده بەر نەتەۋەپەرستايەتى غەرەبى و گەيشتنە راددەيەك نىكولى لە ھەموشتىك بىكەن تەنھا ئەم ھزرى نەبى كە ۋەك بەھىزترىن چەك لە روى دوژمن و ۋەك گەرەترىن ئامراز بۇ ھىنەۋەى رىز و شىكۆى فەۋتاۋى نەتەۋەى غەرەب پەنایان ۋەبەر بردبو. بەلام ھزرى نەتەۋەپەرستايەتى غەرەبى كە بىنرا بەرۋوبومى

خوازاوی نه به خشی متمانهی له لای عه ره به کان کهم به وه و تین و تاوی له دلائن
لاواز بو، به تاییه تی له شه ری عه ره ب و ئیسرا ئیلی سالی (۱۹۶۷) که نه بینرا
هیچ به رجویک^(۱) به ریا بکات.

ئایینی نه ته وه په رستی نه وروپا و نه ستونده کانی^(۲):

ههنگاوی دوه می سهر ئهم ریگایه ئه وه بو که گهل و ولاته گه وه و
بچوکه کانی نه وروپا هه ری که و بو خزی بو به جیهانیکی سه ره به خو و له و دیوی
ئهو سنوره ی که سروشت به شاخ و روباران کیشابوی یان هه ر خو یان به
مه رامیکی سیاسی و ئیمپریالی کیشابویان^۳ ئیعتیرافیان به بونی هیچ مرؤفیک
نه ده کرد و که سیان به پیانو نه ده زانی و ریژو حورمه تی هیچ که سیکیان نه ده گرت.
گهل و ولاته کان ببون به خوا و به بنده دل سوزه کانش به وه پهری له خو بورده ییه وه
ده یان په رست و به پیروزیان ده زانی، خوین و مال و خاکی خه لکانی تر یان له پیناودا
ده کرده قوریانی، سه رومالی خو شیان له ری داده نا و مان و مردنیان له پیناو
شکو داری ئهو به ناو خوا به فیدا ده کرد.

ئایینی نه ته وه په رستی هه ر دولایه نی خو په سندی و پییه چبونی خه لکان
ده گریته خزی؛ لایه نه خو په سندی که بریتیه له و بیروبا وه رهی که وا ده زانی گهل و
نه ته وه له سه روی هه مو شتیك دان و له هه مو شتیك چاکترن و خودا — نه گه ر
گهل بروای پی هه بی یان نا یا خود نه گه ر له بهر چه ند به رژه وه ندیه ک و شه ی خوا
هه لئو زیتیه وه — له م گه له ی چاکتر و به ریژتر و نه جیمزاده تر و زیره کتر و به هیژتر و
هه لکه و توتری نه خو لئانده و هه ر گه له که ی خو یان شایه نی قه له مپه وی و گه وه بی
سه رگه لانی ترن و جیهان ده بی له ژیر سه ره ره شتی خو یان دابی و هه ر خو یان
ده بی نه میندار و بریکار و پاسپیتری سه ر زه وی بن. خوا ولاتیکی له ولاته که ی
خو یان خو شه ویستتر و به به ره که تر و پاکتر نه خو لئانده، ئا نه مه یه دینه که ی

(۱) په رجو: معجزة.

(۲) نه ستوند: کۆله که، پایه، رکن.

نەتەۋەپەرستى كە رىگە بە ھىچ مەۋقەك نادات لە نىشتىمانە كەيدا بىرى تەنھا
ئەگەر بىرۋاي پى ھەبى.

گەل و ولاتەكانى ئەۋروپاي ئەمپۇ ھەمويان ۋەكو يەك پەيرەو لە دىنى
نەتەۋەپەرستى دەكەن، بەلام ھىندىكىيان بەراشكاۋى رايدەگەيەنن و ھىندىكىش
دەمامكى خۇيان بەستە، ھىندىكىيان بە ۋتە رايدەگەيەنن و بە كەردەۋەش
پەيرەۋى لى دەكەن بەلام ھىندىكىتر بە ۋتە دەيشارنەۋە بەلام بە كەردەۋە
رەفتارى پى دەكەن. تۆۋى نەتەۋەپەرستى و نىشتىمانەپەرستى فرى بدىتە سەر
ھەر خاكىك ھىندەي پىناچى گەشە دەكات و رەگ و پىشال رەگاۋ دەكات و
پاشان نەشوفا دەكات و دەبىتە درەختىك پاشان دەبىتە دارىكى شەۋتۇ كە
سىبەرەكەي سەرچەم گەل بگىتەۋە. چۆن ئەگەر يەكەك بادەيەكى^(۱) زۆر بىخواتەۋە
ئاتوانى سەرخۇش نەبى، ھەمان شت ئەگەر گەلىك بىرۋا بە نەتەۋەپەرستى بىنى
ئاتوانى دەستۋىپى درىۋى نەكات و رقى لە گەلانى تر نەبىتەۋە و بە سوكى
سەبىيان نەكات، ئەگەر يەكەكىش فرى بدىتە ناۋ ئاۋ لەشى ھەر تەر دەبى،
شاعىر دەلى:

دەستى بەستەۋە و خستىە ناۋ دەريا

پىتى ۋت تەر نەبى ورىا بە ورىا!^(۲)

بەتايىبەتى ئەگەر زانست و ئەدەب و فەلسەفەۋ مېۋو و تەننەت زانستە
سروشتىەكانىش بۇ بنىادنانى سۆزى گەلپەرستى و لاف و گەزافى رەگەزپەرستى
يارىدەدەر بن و، دىنى گەل بدەن^(۳) شانازى بە بابۋىپىران بىكەن و بە رابىرودى
خۇيان بنازن و دىنپەرۋەرىكىش نەبى خەلك لە رەگەزپەرستى بسەنگرىنىتەۋە و
كەسانىكىش سەرگردايەتى خەلكەكەيان گرتبىتە دەست لە رەگەزپەرستى و
شكۆى نەتەۋەپەرستى بىرازى ھىچ پىۋدان و بەھى تر نەناسن.

(۱) بادە: مەى.

لە إياك إياك أن تبطل بالماء !

(۲) ألقاه في البحر مكتوفا وقال

(۳) دندەدان: ھاندان.

کینه و ترسیش یه کیکن لهو بنه مایانه که نه گهر وجودیان نه بی شیرازی ژینی نه ته وه په رستی دروست نابیټ، که نه مه شیان بریتیه له لایه نی پیهیچبونی خه لکان. بیگومان نهو کاته ی که گهل شتیکی هه بی لیتی بترسی و کینه ی لسی هه لگرئ حه ماسهت و تین وتاوی نه ته وه په رستی وه کول دیت و ته مه نی دریژ ده بیټ بویه سهر کرده نه ته وه په رسته کان هه میشه سوزی نیو ناخی گهل ده وروژینن و ژیله موکانی وه جوښ دینن و ژبی هره به کار و ناسکی ده بزوینن، که بریتیه له ترس و کینه. چونکه به هوی ثم دوانه وه نه بی هه وری نه ته وه په رستی ناتریشقیټنی و لافاو ده نیشتیه وه .

ئوستاد (جود) شیکردنه وه یه کی فله سفی و دهرونی لهم باره وه کردوه و ده لی: ((نهو سوزانه ی که له گهل یه کدا به شدارن و ده توارئ به ئاسانی بوروژیندرین بریتین له سوزی (ترس) و (کینه) که ده بنه مایه ی بزواندن و دنه دانی جه ماوهریکی گه وری خه لکی په شوکی. به زهیی و پساویتی و به خشندهیی و خوښه ویستی ناتوانن بهم جوړه کار له خه لکی بکه ن، نهو که سانه ی ده یانه وئ سهر کردایه تی گهل بکه ن نهو کاته سهر که وتن وه ده ست دینن که شتیکیان بو بدوژیتیه وه لیتی بترسن و کینه ی لسی هه لگرن، بویه نه گهر به وئ گهلانی سهر روی زهوی یه بگرن ده بی دوژمنیکیان له سهر هه ساره یه کی تر بو وینه مانگ — بو بدوژمه وه لیتی بترسن. بویه سهر نیه که نه مپو حکومته نه ته وه په رسته کانی ثم سهر ده مه له سونگه ی سوزه کانی ترس و کینه وه په فتار له گهل دراوسیټکانی بکات، چونکه ثم سوزانه ده بی هه رده م له دلی خه لکانی حوکمکراودا بژین بو نه وه ی یه کبونی نه ته وه په رستی به هیژ بی))^۱.

پینگه چاره ی نیسلامی بو ته نگره ی شهرو مونا فیه سه ی نیوان گهلان:

نهو پینگه چاره یه ی که ئوستاد جود بو چاره سهر کردنی گرفت ی نه ته وه کان و ته نگره ی شهرو مونا فیه سه ی نیوان گهلانی پیشنیار کردوه پینگه چاره یه کی

دادگه‌رانه و ئاراسته‌گاریه‌کی هۆشمن‌دانه‌ی تێدایه، ده‌لێ بۆ شه‌وه‌ی دوژمنایه‌تی گه‌لانی سه‌ر زه‌وی ڤوه و یه‌کتر ئاراسته نه‌کړی پێویسته دوژمنی‌کی وا هه‌بێ هه‌مو له دوژمنایه‌تیه‌کی به‌شدار بن و لێی بترسن و ببو‌غزینن و له یه‌ک سه‌نگه‌ردا دژی بو‌هستن. ئێمه‌ش ده‌لێین ڤێگه‌چاره‌که پێویست به‌ده‌هیتان و په‌یدا‌کردنی دوژمنی‌کی ئاوا ناکات و مه‌رجیش نیه دوژمنه‌که له‌سه‌ر هه‌سه‌اره‌یه‌کی تری وه‌کو مانگ و مه‌ریخ بی‌ت، جا بۆ وا دور ڤرۆین؟ نه‌ی نه‌وه نیه ناین پیمان ده‌لێ نه‌و دوژمنه سه‌رسه‌خته‌ی که دژایه‌تی جۆری مرۆڤ و ئاده‌میزادان ده‌کات وا له‌سه‌ر زه‌وی دایه و له‌سه‌ر هه‌مو مرۆڤی‌کیش پێویسته دوژمنایه‌تی بکات و خۆی لێی ڤاریزێ و له‌گه‌ڵ مرۆڤانی‌تر ده‌ست له‌ناو ده‌ست رو‌به‌روی بو‌هستن. قورئان ده‌فه‌رموێ: ﴿إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا إِنَّمَا يَدْعُو حِزْبَهُ لِيَكُونُوا مِنْ أَصْحَابِ السَّعِيرِ﴾: شه‌یتان دوژمنتانه، ئێوه‌ش بیه‌کن به‌ دوژمن، شه‌یتان بانگی شوینکه‌وتوه‌کانی ده‌کات تا له‌ریزی دۆزه‌خیه‌کان بن ﴿فاطر: ۶﴾ هه‌روه‌ها ده‌فه‌رموێ: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السَّلَامِ كَافَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ﴾: ڤرواداران! ڤرۆنه ناو هه‌مو ئیسلام و وه‌دوای هه‌نگاهه‌کانی شه‌یتان مه‌که‌ون، چونکه شه‌یتان دوژمنی‌کی ناشکرای ئێوه‌یه ﴿البقره: ۲۰۸﴾.

ئیسلام مرۆڤایه‌تی ته‌نه‌ها بۆ دو به‌ش دابه‌ش کردوه: خواپه‌رست و شه‌یتانپه‌رست، هه‌قه‌ره‌ور و ناهه‌قه‌ره‌ور، جه‌نگ و جیهادیشی له‌ دژی شه‌یتانپه‌رست و ناهه‌قه‌ره‌ستان به‌ریا کردوه، جا له‌ هه‌ر کوی بن و هه‌ر که‌سی‌کیش بن. قورئان ده‌فه‌رموێ: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ الطَّاغُوتِ فَقَاتِلُوا أَوْلِيَاءَ الشَّيْطَانِ إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفًا﴾: ڤرواداران له‌ پیناوی خوا ده‌جه‌نگن و بێ‌ڤروایانیش له‌ پیناوی تاغوت، شه‌یتانپه‌رسته‌کان بکوژن، نه‌خشه‌و فی‌لی شه‌یتان لاوازه ﴿نساء: ۷۶﴾.

نه‌و جه‌نگانه‌ی ئیسلام کردونی هه‌رگیز له‌ می‌ژودا جه‌نگی ئاوا ڤر خێرو به‌ره‌که‌ت روی نه‌داوه، که‌مترین خوینی تێدا ڤژاوه و که‌مترین که‌سی تێدا کوژراوه، هه‌رگیز جه‌نگی ئاوا نه‌بوه هێنده چاکه‌و ئاسوده‌یی و به‌رژه‌وه‌ندی‌یه‌ی بۆ

مرؤثایه تی تیدا بوبی. ژماره ی کورواوانی هردو لا (به موسلمانان کان و کافره کانهوه) له سدرجه م جهنگ و کوشتر و هیرش و بهرنگاریه کاند ا که له سالی دوی کوچی تا نوی کوچی خایاند ناگاته هزار و هژده (۱۰۱۸) کورواو، موسلمانان کان دو سد و په نجاو نو (۲۵۹) کورواوان بوه و کافره کانیش حفت سده و په نجاو نو (۷۵۹) کورواو.^(۱)

به لام ژماره ی قوربانایانی جهنگی یه که می جیهانی (۱۹۱۴-۱۹۱۸ ز) به گویره ی راسترین نامار ده گاته بیست و یه ک ملیون که س^(۲)، حفت ملیونیان کورواو و نهوانی تریش بریندار. مستر (Maxton) ی نه نام پدله مانی ټینگلیزی وا مه زنده ده بات که ژماره ی قوربانیه کانی جهنگی دوه می جیهانی (۱۹۳۹ ز) له په نجا ملیون که متر نه بوبی. خرجی کوشتنی یه ک پیاو له جهنگی یه که می جیهانی (ده) هزار جونه یه بو. به لام خرجیه کانی یه ک سه عاتی جهنگی دوه می جیهانی بریتی بو له یه ک ملیون جونه یه^(۳)).

جهنگه ټیسلامیه کان بو نهوه بون چتر خوین به فیرو نه ریت و سهرومالی خه لک پیا ریزو و دهری خیروخوشی و به خته وهری به روی جیهاندا بکریته وه. به لام شهره مونافه سبی و فیز و دهمار نامیزه کانی نه فامیتی که به شهر ی هره گهره ی جیهانی ناوزده کراون له پیناو حه سکردنی چند شهر ټکی یه ک له دوا یه کی پیشتر بو، فرمو نه مهش و ته که ی مستر (لوید جورج) پالنهوانی شهر ی هره گهره و سهره ک وهزیرانی ټینگلیزی که ده لی:

(۱) نه م ژمارانه له ناماره که ی نوسری به ناویانگی ژینامه ی پیغه مبر ﷺ: قازی محمد سلیمان المنصور الفوری له بهرگی دوه می کتبی (سیره رحمة العالمین) م وهرگروه، که نه ویش سدرجه م کورواوه کانی گشت غذا و نیرده و شهره بچوک و گهره کانی حسیب کرده. ناماری نوسره کانی تر لم ژماره یه که مترن.

(۲) مستر ه. تاوسند (E.H.Tawansend) له رژنامه یه کی هیندو — ټینگلیزیدا ته حقیقی کی بلاو کردو ته وه ده لی ژماره ی قوربانیه کانی جهنگی هره گهره له (۳۷،۵۱۳،۸۸۶) که متر نیه که (۸،۵۴۳،۵۱۵) یان کورواو بون.

(۳) مه قاله که ی تاوسند له رژنامه ی هیندو.

((ئەگەر مەسىح بىگەرپىتەۋە ناتوانى زۆر لەسەر زەۋىدا بىڭ چۈنكە دەبىنى مەرۋف دۋاي دۈەھزار سال ھىشتا ھەر خەرىكى شەپو شۆپ و كۈشت و بېر و تالان و بېر و ويران كەردنى يەكتەن. ئەگەر كار واپرات دىنا گەۋرەترىن شەپى مېژو دەبىنى كە دەبىتە ھۆي ئەۋەي خويىنى مەرۋفايەتى رۈبار ھەلبەستى و خانوبەرە خاپور بېي و قاتوقرى بلاۋبىتەۋە. ناخۇ ئەگەر مەسىح بىتەۋە چ بىنى؟ مەرۋف بىنى ۋەك برا و برادەر تەۋقە لەگەل يەكتە بىكەن؟! نەخىر، بەلكو دەبىنى ۋا خۇيان بۇ شەپىكى ويرانترو كارەساتر و مەرگەساتر نامادە كەردە، دەبىنى ھەمو خەرىكى داھىتان و دۆزىنەۋەي چەكى دۆزەخىن، خەرىكن لە كەرەستە و نامىرى ئەشكەنجەداندا بەھرەمەندتر دەبن ^(۴))).

ئەو شەپ و كۈشتار و دۈژمنكارىيە نىۋان گەلان و ئەو نەتەۋەپەرستى و نىشتىمانەپرستى و ھەراۋ ھۆزىايە، گشتى لە ئەنجامى ئەۋە بو كە دۈژمنى سەرەختى راستەقىنەيان لە ياد نەمابو و لە دژايەتى ئەو دۈژمنە ۋەچەرخا بون، ديارە ئاگرىش ئەگەر سەرەبزوتى نەبى خۆي دەخواتەۋە، شاعىرى نەفامىتى گوتەنى:

گەر كەسمان دەست نەكەۋى برا بەر شەرمان دەكەۋى ^(۵)

ئەم گەلانە ئەگەر دۈژمنى راستەقىنەي خۇيان ناسىبۈايە و راددەي زىان و مەترسى و ھىزەكەيان لە لادا رون بوايە ھەرگىز دۈچارى ئەو ھەمو شەپو كىنە و تورەيى و پكەبەرايەتيە خەيالىيە نەدەبون، پىششىناني عەرەب راستيان گوتەۋ: ((عند الحفيظة تذهب الاحقاد، واتا: ئەگەر تەنگانە ھەلىكرد ركوكىنە بارى كەرد)). محمد ﷺ بەم جۆرە گشت ھۆزە دۈژمنكارە عەرەبىيەكانى كەردە برا كە شمشىرەكانيان خويىنى يەكتەريان لى دەچۆزايەۋە و بەخويىنى سەرى يەكتە تىنىو

(۴) پىششىنەكەي (ليؤد جۆرج) ھاتە دى، شەپى داھاتو رۈي دا و گەلىكىش لە جەنگى يەكەمى رابردو گەۋرەتر بو، مەرۋف و گىيانەۋەرىكى زياترى لە ناو برد و خانوبەرەيەكى پەرى ويران كەرد و شارو گۈندىكى زياترى خاپور كەرد، شتى ۋاي تىدا بەرپابو سەرى مىندالى ساۋاي سىپى كەرد، نرخی شەك و كەلۈپەل لە راددەبەدەر بەرزبۈۋە و زۆر ولات توشى قاتوقرى بو.

(۵) وأحيانا على بكر أخينا إذا ما لم نجد إلا أخاناً

بون، وهکو نهوس و خهزرهچ له مەدینه‌دا، بهنی عهدنان و بهنی قه‌حطان له جه‌زیره‌دا، وپړای نه‌مان هه‌مو په‌گه‌زه جوړاوجۆره‌کانی کرده یه‌ک نه‌ته‌وه و یه‌ک سه‌ریازگه‌ی دژ به بی‌باوه‌پړی و نه‌فامی، دوژمنی‌کی له ده‌ره‌وه پښی‌شان دان تا دوژمنایه‌تی و رکوکینه‌ی له‌گه‌لدا به‌ریا بکه‌ن، نه‌و دوژمنه‌ش بریتی بو له‌ناهه‌ق و تاغوتان و ده‌ست و پیوه‌نده‌کانیان، به شه‌ری نه‌و دوژمنه‌ی خه‌ریک کردن و نایه‌تی بۆ ده‌خویندنه‌وه که ده‌فرموی: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ الطَّاغُوتِ فَقَاتِلُوا أَوْلِيَاءَ الشَّيْطَانِ إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفًا﴾ نه‌و که‌سانه‌ی پروایان هی‌ناوه له پیناوی خوا ده‌جه‌نگن، به‌لام نه‌و که‌سانه‌ی بی‌باوه‌رن له پیناوی تاغوت ده‌جه‌نگن، ده‌جا پروادارینه‌! شه‌یتانپه‌رسته‌کان بکوژن، فروفیللی شه‌یتان لاوازه ﴿النساء: ۷۶﴾، به هوی نه‌م دوژمنه‌وه رکوکینه‌ی یه‌کتریان له بیر نه‌ما، تنه‌ها نه‌و کاتانه وه‌بیریان ده‌هاته‌وه که دوژمنی راسته‌قینه‌ی خو‌یان له بیر ده‌کرد و وازیان له شه‌ر و دژایه‌تی نه‌و دینا، هه‌ر بۆیه‌ش شه‌ره نی‌وه‌خویی و ناشوب و ناژاوه‌کان په‌یدا بون که هه‌مو که‌س پینان ناگاداره.

پروپاگه‌نده‌ی نه‌ته‌وه‌په‌رسته‌کان و زهره‌ر و زیانیان بۆ‌گه‌لانی بچوک :

نه‌ته‌وه‌په‌رسته‌کان له ناوه‌وه‌و له ده‌ره‌وه‌ی ولات‌دا نه‌ته‌وه‌په‌رسته‌یه‌تی بۆ‌گه‌لانی بچوک ده‌پازینه‌وه و به‌شان و شکوی ته‌ده‌ب و زمان و پۆشنه‌پیری و پاکیتی‌ی گه‌ل هه‌لده‌لین و می‌ژوه‌که‌ی گه‌لی به‌پیرۆز و به‌رز ده‌خه‌نه‌رو، تا نه‌وه‌ی گه‌ل خوی لیده‌گو‌پړی و سۆز و گو‌دازی نه‌ته‌وه‌په‌رستی دیته‌ جو‌ش و دو‌چاری فیز و ده‌مار و که‌شوفشان ده‌بی، وا ده‌زانێ قولله‌و قه‌لای پۆلایینی هه‌لچنیه‌و وخوی بۆ شه‌ری توندوتیژ و بی‌ثمان شه‌ته‌ک داوه، بۆیه‌ خوی له جیهان داده‌پړینێ و جار‌جاریش بو‌غرا ده‌بی‌ت و ته‌شقه‌له‌ به‌ ولاتی‌کی زل ده‌فرۆشیت، جاریش هه‌یه‌ ولاته‌کان هیرشی ده‌که‌نه‌ سه‌ر و له‌ماوه‌ی چیشته‌نگاوێک له‌ناوی ده‌به‌ن و ده‌بی‌ته‌ قوریانی نه‌ته‌وه‌په‌ستی‌تی و جو‌غزه‌ ته‌سه‌که‌که‌ی، به‌ناو به‌رپرسه‌کانیش دادیان ناده‌ن

﴿كَمْثَلِ الشَّيْطَانِ إِذْ قَالَ لِلْإِنْسَانِ اكْفُرْ فَلَمَّا كَفَرَ قَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِنْكَ: وه‌كو شه‌یتان كه به مروژ ده‌لئی بی‌پروا به كه بی‌پروا بو ده‌لئی: من لی‌ت به‌ریم.﴾ الحشر: ۱۶. پۆله‌ندا و به‌لجیكا و هۆله‌ندا و یۆنان و دانیمارك و عی‌راق و ئیترانیس له جه‌نگی دوه‌می جیهانی‌دا به‌م ده‌رده‌وه چون.

ته‌ما‌حی ولاته‌ گه‌وره‌كان:

ولاته‌ گه‌وره‌كان به واجبی‌کی نه‌ته‌وه‌یی ده‌زانن ته‌گه‌ر ده‌سه‌لات به‌سه‌ر گه‌وره‌ترین ناوچه‌ی سه‌رزوه‌ی داب‌گرن و ئالا له‌سه‌ر فره‌وانترین رویه‌ر هه‌ل‌كه‌ن، ته‌گه‌رچی چۆل و بیابانی‌ش بئ، موسته‌عمه‌رات و موسته‌له‌کاتیان له‌ گشت کیشوهره‌کاندا هه‌بئ ته‌گه‌رچی له‌پینا‌و پاراستنی موسته‌عمه‌ره و رایه‌پاندنی کاروباره‌کانیشیان باجیکی گه‌وره‌ی له‌شکرو پاره‌و پۆلیسی‌ش بده‌ن یان توشی نا‌ره‌حه‌تی و ته‌سته‌میش ببن، پینان وایه‌ ته‌م کارانه‌ واجبی‌کی شه‌رعه‌تی نه‌ته‌وه‌په‌رستایه‌تییه. ته‌م ولاته‌ گه‌وران‌ه‌ هیچ ئاما‌نجیکی په‌وشت ئامی‌زو به‌روبو‌میکی داب و نه‌ریت ئامی‌زیان نیه، تاکه‌ ئاما‌نجیان بریتیه له‌ (شه‌ره‌ف و شکۆی نه‌ته‌وایه‌تی) ^(۱).

ئوستاد (جۆد) شکۆی نه‌ته‌وایه‌تی پیناسه‌ ده‌کات و ده‌لئی:

((شکۆی نه‌ته‌وایه‌تی) ^(۲) واته‌ گه‌ل هیزیکی وای هه‌بئ له‌ کاتی پێ‌ویست‌دا بتوانئ حه‌زو ئاره‌زو‌ه‌کانی خۆی پئ به‌سه‌ر گه‌لانی تر پیاده‌ بکات. شکۆی نه‌ته‌وایه‌تی که پئی ده‌لین (سه‌رمه‌شقی کاملی گه‌ل) هینده‌ی به‌سه‌ به‌ دزی‌و و کریت بناسرئ که دژی سیفه‌تی پاک و په‌وشتی به‌رزه. ته‌گه‌ر ولاتی‌ک درۆ نه‌کات و راست بو‌یژئ و به‌لین‌ه‌کانی نه‌شکینئ و ده‌گه‌ل بید‌ه‌سه‌لات و زه‌بونان مه‌ردومه‌مانه‌ په‌فتار بکات؛ ته‌وا نه‌ته‌وه‌کان واده‌زانن ئاستی شه‌ره‌فی ته‌م ولاته‌

(۱) یدک له‌و غونانه‌ داگیرکاریه‌کدی ته‌مه‌ریکا بو بۆ فیتنام که قوریانیه‌کی سه‌ر و مالی بیشوماری له‌ پینا‌ودا به‌ فی‌رژ دا.

(۲) شکۆی نه‌ته‌وایه‌تی: المجد القومي.

دابه زیوه. شهره ف - ههروهك مستهر بلدون پیناسه‌ی ده‌كات - بریتیه لهو هیزه‌ی که نه‌توه شانازی و شکوی پی وه‌دی دینی و سهرنج و هزری خه‌لکان به‌رهو خوی ده‌جینی. ناشکرایه نهم جوژه هیزه‌ش که نه‌توه شهره‌فی پی وه‌دهست دینی له‌سهر بۆمبای ویرانکه‌ر و ناگریژین و له‌سهر وه‌فا و دلسۆزی نمو گه‌نجانوه به‌نده که حه‌ز ده‌که‌ن شارو ولاتانی‌تر بۆردومان بکه‌ن، نمو شهره‌فه‌ی گه‌لی پی ستایش ده‌کری پیچه‌وانه‌ی نمو سیفهد و ره‌وشتانیه که تاکی پی مه‌دح ده‌کری، من واده‌زاغ گه‌ل بیه‌وی چهن‌دی شهره‌فمه‌ند بی ده‌بی نه‌ونده‌ش ناپاک و درنده‌بی، به‌لام شهره‌ف نه‌وه نیه که مروژ یان گه‌ل به‌فرویل و ته‌له‌که‌بازی و سته‌مکاری شهره‌فمه‌ند بی))^(۲).

له‌شوینیکی‌تردا ده‌لی :

((خۆبه‌زلزانی پتر له‌چاوتی‌پرین - وای له‌چینی ده‌سه‌لاتداری به‌ریتانیا کرده‌وه پلان و نه‌خشه‌ی وا دانینه‌وه له‌گه‌ل دیمه‌نی ده‌ره‌وه‌یان جیاواز بی که خویان به‌مه‌سره‌تخواز و ته‌باخواز نیشان ده‌ده‌ن، بۆ نمونه با‌پیاویک به‌جیته‌لای کاربه‌ده‌ستانی به‌ریتانیا و پیتیان بلی: ده‌سته‌رداری قاقرتین و به‌یارترین لاتسه‌خاکیکی ولاته‌که‌تان بن، نمو ولاته‌ی له‌به‌ر پان‌وپۆری و فراوانیدا خۆری لی‌ئاوا نابی، نمو‌جا بزانه‌پاله‌وانانی پاریزگاران‌ی ئینگلیز دنیای له‌سهر ویک‌نانین و جامی توپه‌یی به‌سه‌ردا هه‌لنارپژن و رۆژنامه‌کان هه‌راو زه‌نا به‌ریا ناکه‌ن؟!، که‌واته پاریزگاران ته‌نها چاوتی‌پرین به‌لکو خۆبه‌زلزان و سه‌رسه‌ختیشن))^(۳).

مونا‌فه‌سه‌ی گه‌لان له‌سهر بازار و موسته‌مه‌ران :

هه‌ندئ نه‌توه زو ده‌ستی خویان دیت و گه‌لیک موسته‌مه‌ره‌یان دامه‌زراند و ده‌ستیان به‌سهر زۆر ولات داگرت، به‌لام هه‌ندئ نه‌توه‌ی‌تر به‌مجۆره‌نه‌بون و وه‌دوا که‌وتن، پاشان راه‌پرین و که‌وتنه به‌ربه‌ره‌کاری‌کردنی نه‌توه ده‌سته‌شی‌نه‌کان و

Guide to Modern Wickdness .p.۱۵۳ (۲)

Guide to Modern Wickdness .p.۱۸۰ (۳)

داوای پشکی خویان ده کرد، ئیتر ئه مانیش وهك ئه وان به دوی پیگه ده گه پان و هه ولیان ده دا بازاران بو خو وه دۆزن تا بتوانن كه له پهلای خویان تیدا بفروشن، وه دوی ته پۆلكان ده گه پان تا ئالای شكۆ و شانازی تیدا هه لکه ن و وهك ئیمپراتۆریه ته مه زنه كان ته ماشا بكرین. پاشان ئه وانی یه كه م لێ قیت ده بونه وه و هه ولێ رامالینیان ده دا و ده بونه له مپهر و نه یانده هیشت ئاره زوه كانی بینیتته دی، واشیان نیشان ده دا له پیناو نه ته وه به چوكه كاندا خویان پشچیه ته وه و ده یانه وی گه لانی سته مدیده رزگار بکه ن. به لام زۆر له خه لکی خویان و له بیگانه كان گومانیان له دلسۆزی و نیه تپاکی و بانگه وازه كیان هه بو.

ئوستاد (جۆدی ئینگلیز له وته یه كیدا له باره ی دابه شكردنی ولاتان به سه ر ئیمپریالیزمه كان ده یه وی تورپه یی هه ندی له گه لانی وهك گه لی یابان هه لمژێ -جا به ئه نقه ست بێ یان به نه زانی - وا ده رده خات كه گه لی ئینگلیز نه ته وه یه کی ناشتیخواز بێ و یابانیه كانیش به شه یدای كوشتن و پرین و شه پرانگیزی ده خاته پو، ده لی: ((بیگومان گه لی ئینگلیز ناشتیخوازن، به لام ناشتیخوازه كیان وهك دزیك وایه وازی له پیشه كۆنه كه ی خۆی هینا بی، گه لی ئینگلیز به سای ده سته كه وته كانی پیشانی توانیویه تی شه رف و شكۆ بو خۆی وه دی بینێ، گه لیكیشیان رك له و كه سانه ده بیته وه كه پیشه كۆنه كه ی ئه وان دوباره ده كه نه وه، ئینگلیز مال و ده سته كه وتیكي له خو زیادیان هه یه و ئیستیهلākīsh ناكه ن، به لام ئه و كه سانه ش به شه پرخواز نازده ده كه ن كه ده یانه وی به شداری له و پیشه یه دا بکه ن))^(۱). گه لی جار شه ر له نیوان ئه و گه لانه ی ده سه لاتیان به سه ر ولاتانی تر داگرتوه له گه ل ئه و گه لانه ی هه ول ده دن ده سه لاتیان فراوان بکه ن پوده دات، به لام به یه كچاو ته ماشا كردنی ئه م شه پرانه ده گه ل ئه و شه پرانه ی له پیناو هینا نه دی دادگه ری و به ره نگاری بونه وی سته مكاران و رزگار كردنی سته مدیدان به ریا ده كری شتیکی راست نیه، چونكه خوا ده فره موئ: ﴿وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَىٰ فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّىٰ تَفِيءَ

إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ فَاءَتْ فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ: نه گهر دو چین له پرواداران بوه شهریان، ثیوه ناشتیان بکه نه وه، به لام نه گهر چینیکیان ده ستریزی کردو نه وه ستا له گه لیدا بجه ننگن تا ملکه چی فرمانه کانی خوا ده بی، نه گهر ملکه چ بو ثهوا به داد و په واوه مه سره تیان له نیواندا بکه ن، خوا داد گهرانی خوښ ده وئ. (الحجرات: ۹)، نه مهش له بهر نه وه ی شهره پاواغوازیه کان شهر ی کینه وه وه ست و مونا فسه و ده مارگیری و تیره یین. نه و شهرانه ی له ژیر سر په رشتی (کومه لای گه لان) ی پیشان و (نه ته وه یه کگرته و کان) ی نیستا پوده دهن وه که نه میر شه کیب نه رسه لان گوته نی: ((وه که کیشی عهروزی ده ریایه به لام بئ ثاوه، تنه ها له م پیناوه دا به ریا کران تا بهرگیکی یاسایی به بهر دا برپردی و داگیرکاریه کانیش به ناوی تر داریژنه وه و تنه ها زه بون و بیده سه لاته کان ملکه چیان بن که له مه ر زهیژی پیدریژدا ده سه پاچه ن))، یان دکتور محمد ثیقبال گوته نی: ((مه کوژی دز و کفندزان که له پیناو دابه شکردنی کفی مردوان یه کیان گرتوه)).

نوستاد (جود) ده لئ:

((نه م شهرانه ی له ژیر سر په رشتایه تی (کومه لای گه لان)^(۱) دا به ریا ده کرین له پیناو نه وه دا نیه داد گهری له نیوان گه لان دابین بکری و دهستی ستمکاران برپردی و توله له تاوانکاران وه رگیرته وه. شهره کان شهر ی نیوان گروپ و چینه مونا فیه کانه له پیناو به هیژبون و بالاده ستبوندا، یه کیکیان ده یه وئ گه وره ترین به شه سامان و ده رامه تی جیهان بو خوی گل داته وه نه وه ی تریش هه لپه ی بو ده کات و شمشیر له خوی هه لده سوئ، نه م شهرانه هیچ جیاوازیه کیان له گه ل شهره کانی پیشان نیه که له نیوان چینه مونا فیه کانه روی ده دا، هیچ جیاوازیه کیان نیه له گه ل شهر ی نیوان نه مسا و پرپوسیا^(۱) و شهر ی هفت ساله^(۲)

(۱) کومه لای گه لان: عصبه الامم.

(۱) شهر ی ته ماح و مونا فیه ی نیوان فره نسا و نیسپانیا و نینگلته را و هوله ندا بو، که له سه ر دابه شکردنی سنور و گه غینه کانی نه مسا به ریا بو. شهره که هه ر دوا به دوا ی مردنی فریدریکی

و شه‌پرکاني ناپليوون و شه‌پرکاني سالي (۱۹۱۴-۱۹۱۸ز)، تنه‌ها به‌ناو جياوازن، به‌لام نه‌گه‌ر يه‌کيک زنده‌پوي بکات و بلي شه‌پرکاني بؤ به‌رگريرکدن له ديموکراتيهت و (کؤمه‌له‌ی گهلان) و له دژي فاشيزم و ده‌ستدریژی بون شه‌وا هر قسه‌يه‌که ده‌یکات و هيچ له واقع ناگورئ))^(۲).

جياوازي نيوان حوکمی باجه‌ستين و حوکمی رينوينی به‌خش:

ده‌گيرنه‌وه جاريکيان عومهری کورپی عبدالعزیزی خه‌ليفه‌ی موسلمانان به سهرکاره‌که‌ی ده‌لي: ((مالویران! خوخوا موحه‌ممه‌دو^ﷺ به‌رينوينی به‌خش ناروده نه‌که به‌باجه‌ستين)). ثم رسته‌يه گوزارشت له روحيه‌تی حوکمه‌تيکی ثاينی و ده‌کات که له‌سهر بنچينه‌ی ريوشوينی پيغه‌مبه‌رايه‌ن دامه‌زرابی و به‌گویره‌ی نه‌خشه‌و شوينه‌وارو کارگيرايه‌تی پيغه‌مبه‌ران به‌پيوه چوبی. ثم جوړه حکومه‌ته زياتر بايه‌خ به‌دين و راسته‌پيکردنی خوړه‌وشت و شه‌شتانه ده‌دات که زيان و قازانجی دواړوژي پيوه به‌نده نه‌که کؤکردنه‌وه‌ی باج و خه‌راج و ده‌رامه‌ت، له‌روانگه‌ی ثاينه‌وه له‌کيشه و گرفته‌سیاسی و ثابوريه‌کان ده‌روانی، ريښيره ثاينی و خوړه‌وشتيه‌کان ده‌خاته سهروی قازانج و به‌رژه‌وه‌نديه مادديه‌کان، عه‌ره‌ق و زينا و به‌ره‌لدايی و خراپه‌کاری حه‌رام ده‌کا، پيگه به‌مامه‌له‌ی و نادات قازانج به‌تاک بگه‌يه‌نی و زه‌ره‌ریش به‌کؤمه‌ل، ريبا و قومار قه‌ده‌غه ده‌کات نه‌گه‌رچی زيانتيکی گه‌وره‌ی مالیش به‌ولات بگه‌يه‌نی، پړوژه‌ی چاکسازی و راسته‌پيکردن په‌يدا ده‌کات، بايه‌خ به‌په‌وشت و په‌روه‌ده‌کردنی دل و ده‌رونان ده‌دات نه‌گه‌رچی پاره‌يه‌کی نه‌ستورو ثابوريه‌کی گه‌وره‌شی گه‌ره‌ک بيت، ثم جوړه

پاشای نه‌مسا و هاتنه سهر حوکمی ماریا تيريزای کچی به‌وه‌سيه‌ت و رازيبونی ولات؛ ده‌ستی پيکرد، له‌سالي (۱۷۴۰ز) تا سالي (۱۷۴۸ز) خاياند.

(۲) شه‌ريک بو له‌پيناو ده‌ستدریژی و به‌رگری بو، فه‌ره‌نسا و روسیا و سوید و زۆربه‌ی ميرنشينه‌کانی ولائی نه‌لمانیا و روسیا و ئينگلته‌را به‌ژدار بون، له‌سالي (۱۷۵۶ز) ده‌ستی پي کرد و له سالي (۱۷۶۳ز) کؤتایی پي‌هات.

(۳) Guide to Modern Wickedness P.۱۹۱

حکومه تانه له هدر ولاتیک دامه زرين به وجوره دهبن که قورثان له باره ی کۆچهران
 رونی کردۆتهوه: ﴿الَّذِينَ اِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْاَرْضِ اَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ
 وَآمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَلِلّٰهِ عَاقِبَةُ الْاُمُورِ﴾: ئهوانه ی که نهگەر
 دهسه لاقمان پێ به خشین، نویژ و رۆژو بهریا دهکهن و فەرمان به چاکه دهکهن و
 ڕینگه له خراپه دهگرن، سهره نجامی کاروبارانیش هدر بۆ خوايه ﴿الحج: ۴۱.

به لām ئه و جوړه حکومه تانه ی که له سهر باجه ستینی نهک له سهر پینوینی
 داده مه زرين، که له پیناو قازانچ بۆ خۆ نهک بۆ خه لکی بهریا دهبن ئه و بايه خي
 هدره گه وړه و گرنگی خۆی بۆ باج و خراج و ده رامة تی زۆر و جوړاو جوړ ته رخان
 دهکات، گه لێ جاریش په وشت و کاری خیر و شیرازه ی نيو مالى ده بنه قوربانی.
 جوړه ها پوتی و به په لایى و به دکاری به په و له قه لām ده دا و پیتوشوینی بۆ
 داده پیتو، ړینگه به داوینپیسى په سمی ده دات و په نگه هانیشى بدات. له ژیر ناو
 و په رده ی تر دا و دم^(۱) به قوما ر و گه لیک تاوانی دژ به په وشت ده دا، هه ندی شتیش
 له پیناو به رژه و هندی خۆی سنوردار ده کا، نهک هدر ړینگه به عاره ق ده دا به لکو
 ده شیفرۆشی و باز رگانیشى پێ ده کات و یاساشی بۆ داده پیتو، حوکم و سزاش به
 به بالای ئه وانه دا ده بری و دژیان ده وسته ی که هه ول ده دن عه ره ق قه ده غه بکه ن،
 په نگه خه لکی هه ندی ولات ناچار بکات ماده ده سپر که ره کانیشى لى بکړن، چه ند
 حکومه تیکی نه وروپایی له ئاسیا هه مان په فتاریان ده ره ق به خه لکی چین
 به کاره ینا. بیهگومان په وشتی ئه و گه لانه ی له ژیر ده سه لاتى حکومه تی له م
 جوړه دان ناخۆش و په ریشانه، چونکه له لایه نی په وشته وه داده پوخین، له لایه نی
 پوچه وه په ژمورده و بى تین و توان ده بن، هه لبه ت بونی ئه و جوړه ده سه لاتدارانه
 وا له خه لکی ولات ده کهن ئاستی په وشتیان دابه زى و توشی هه مان ئه و نه خو شیه
 په وشتیانه بن که نه وروپا به هوی ژیا ری ماده ده په رسته یوه توشی به و، ته نانه ت
 به خو شیان دانیان به و کاره ساته ناوه و له ده ستی به نا له نال.

حكومتە ئەوروپايىيەكان شەپ و خراپەكارىيەكانى ژىيارى ئەوروپايان لەگەڵ
خۆدا ھەلگرتو، كەواتە چۆن ئومىديان لىدەخوازرى لە ساىيە دەسلەلتى ئەو
جۆرە حكومتانەو پەشتى بەرز و كارى چاكە ببوژنەو و ئاستى پەشت بەرز
بىتەو؟! لە كاتىكدا ئاشكرايە لە ولات و نىشتىمانى خوشياندا شتى وا پوى
نەداو، وىپراى ئەمانە پەيامە كەشيان شتى وا ناخوازى و خوشيان نە پىروايان پى
ھەيە و نە ملكەچىشى دەبن، گۆزەش چى تىدا بى ھەر ئەوھى لى دەپژى.
پىيازى پاشا و داگىر كەران ھەرگىز وەك پىيازى پىغەمبەر و پىنوئىنى بەخش و
چاكەخوازن نەبو، ئەو حەقىقەتەى قورئان لەسەر زارى شاژنى شارى سەبەنەو
پاىگەياندو ئەستاكەش ھەر حەقىقەتە و لە ھىچ شوئىن و كاتىكدا گۆرانى
بەسەردا نايەت ﴿إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَجَعَلُوا أَعِزَّةَ أَهْلِهَا
أَذَلَّةً وَكَذَلِكَ يَفْعَلُونَ﴾ پاشاكان پى بنىنە ھەر ئاوايىك و پىرانى دەكەن و خەلكى
بەپىزى تىدا رىسوا دەكەن، ئەمە ئاكار و كردەوھى ھەمىشەپىانە ﴿النحل: ۳۴﴾.

به ندای سیپیه

نه وروپا له خوځوشتن^(۱) دایه

سهردهمی دوزینه ووهو داهینان:

نه گهر هر یهک له سهردهمه کانی میژو به شتیکی تاییه تی ناسراو بی و له سهردهمه کانی تری جوئ کردیته ووه دهتوانین هم سهردهمه ش به ناوی: سهردهمی دوزینه ووه و داهینان و بیتهل و کارهبا جوئ بکهینه ووه. نکولی له ووه دا ناکرئ که نه وروپاییه کان دهستیکی بالایان لهم بواره دا هه بوه و گه لیکیشیان به ره وپیش برده و پیاوی بلیمهت و زانای داهینه رو دوزه ره وهی گه لیک به تواناشیان تیدا هه لکه ووه.

به لاهم هر چندی به شان وپالی پیشه سازی و داهینانه تازه کانی نه وروپا هه لبلین و به داهینه رو دوزه ره وه کان سه رسام بین، نابئ نه وه له بیر بکهین که هه مو نه و پیشه سازی و داهینان و دوزینه وانه بریتین له ئامراز و کهرسته و پیناو نهک مه به ست و ئامانج. ده بی له و روانگه وه سه یریان بکهین ئاخو تاچهند قازانج و زهره ر ده به خشن، ده بی به گویره ی پادده ی نه و خزمه ته ی له پیناو چاکه دا پیشکه شیان کردوه سه رکه و تنیان بو دیار بکهین، ده بی ته ماشای نه و نه نجامانه بکهین که دابینیان کردوه و له و پوله پروانین که له ژیان و کو مه لگه و ره وشت و سیاسه تدا گیراویانه.

مه به ست له پیشه سازی و داهینان و هه ئو یستی ئیسلام:

پیم وایه مه به ست له پیشه سازی و داهینان بریتیه له زالبون به سه ر نه و کو سپ و ته گهرانه ی که به هزی نه زانی و لاوازیه وه له سه ر پیی خه لک قوت

(۱) خوځوشتن: الانتحار.

ده بنه وه، بریتیه له سود وهرگرتن له گشت ئه وه هیزه سروشتی و خێروبێر و خهزینه بهربلاوانه ی له گهردوندا هه ن تا بۆ ئامانجی راست و دروست نه ک بۆ لوتبه رزی و نانه و ی ئاژاوه که لکیان لێ وهریگیرئ.

پیشان مڕۆڤ گه شت و گوزاری به پیاده بو، پاشان به دلی داها ت ئاژهل ژیربار بکات، پاشان په رپوه ی به کار هینا، پاشان هیستر و عاره بانه، به م جوړه به ره به ره خیراییه که ی زیتر ده کرد و داهینانی نویتری ده دۆزیه وه، له عاره بانه وه بۆ شه مه نده فەر، له شه مه نده فەر وه بۆ ترومبیل، له ترومبیل وه بۆ فڕۆکه، له به له میشه وه بۆ که شتی. ئه م پشکه و تنه شتیکی خوازاوه به لام خۆزگه هه موی له پیناوی نیازی چاک و بۆ پاژه ی^(۱) مڕۆڤ به کار ده بران، خۆزگه بۆ مڕۆڤ ده بو تا بیتوانیایه له پیناوی کاری خیردا رپی هه زار به هه زار و پری نه سه ته می پی ببری، خۆزگه بۆ ئه وه ده بو کات بۆ مڕۆڤ بگه رپینتیه وه و هیزی بۆ زیاد بکات تا بیتوانیایه سودی په وای لێ ببینی و بۆ نیازی پاک ی به کار پینئ.

هه لویستی ئیسلام له به رامبه ر داهینان و دۆزینه وه ی تازه دا پون و ئاشکرایه، خوا هه والی پیداوین مڕۆڤ له سه ر زه ویدا جینشین و هه ر چی شتیکی خوا له جیهانی نه فراندوه بۆ مڕۆڤی موسه خه ر کردوه، خوا ده فەر موی:

﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا: خَا هه رچی له زه ویدا هه یه هه موی بۆ ئیوه رام کردوه﴾ البقرة: ۲۹.

﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ وَسَخَّرَ لَكُمْ الْفَلَكَ لِتَجْرِيَ فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَسَخَّرَ لَكُمْ الْأَنْهَارَ، وَسَخَّرَ لَكُمْ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ دَائِبَيْنِ وَسَخَّرَ لَكُمْ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ، وَأَتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ: خَا ئه رزو ئاسمانه کانی نه فراندوه و بارانی له ئاسمان باراندوه و به روبومی پی پواندوه تا بۆتان ببیته بژیوی، که شتی بۆ ئیوه رام کردوه و به فەرمانی خوا له سه ر ده ریا ده روات و په رباره کانی بۆ مسه خه ر کردون. خۆر و مانگی بۆ

مسه‌خهر کردون که همه‌میشه وا له گهر دان، شهو و پوژی بو مسه‌خهر کردون. ههرچی داواتان لیکردوه و پتویستتانه پیی به‌خشیون، نه‌گهر به‌خششه‌کانی خوا هه‌لژمیرن بژتان ناژمیردری، به‌لام مروژ سته‌مئامیز و ناسویاسگوزاره ﴿ابراهیم: ۳۲-۳۳﴾.

﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا﴾: ریزمان له ئاده‌میزاد ناوه و وامان کردوه بتوانی به‌سهر بهژ^(۱) و ده‌ریادا بروات، له شته پاکه‌کان بژیویمان پی به‌خشیون و به‌سهر زور له ئافهریده‌کراوه‌کانیشدا ریزی پترمان پیداون ﴿الاسراء: ۷۰﴾، جا با خویندیری به‌ریز له ره‌هاوه‌تی^(۲) شه و ته‌یه بپروانی: ﴿وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ﴾، ﴿وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ﴾.

﴿وَالْأَنْعَامَ خَلَقَهَا لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَمَنَافِعُ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ، وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَحِينَ تَسْرَحُونَ، وَتَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ إِلَىٰ بَلَدٍ لَّمْ تَكُونُوا بِالْغِيَةِ إِلَّا بِشِقِّ الْأَنْفُسِ إِنَّ رَبَّكُمْ لَرَءُوفٌ رَّحِيمٌ، وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لَتَكُنَّ عَلَيْهَا وَزِينَةٌ وَيَخْتَلُونَ بِهَا لَا تَعْلَمُونَ﴾: ئاژه‌لی بو ئیوه ئافهریده کردوه که به‌هوی پیست و خوریه‌که‌یه‌وه گهرم ده‌بنه‌وه، جگه له‌مه گه‌لی سودی تریشی لی ده‌بینن و گه‌لی جو‌ریشیان ده‌خون. که ده‌یانبه‌نه له‌وه‌ر و ده‌یانیه‌یننه‌وه دیمه‌نی جوان و دلفرینتان بو ده‌نوینن و باری قورستان بو شوینی وا بو هه‌لده‌گرن که نه‌گهر به‌هوی شه و ئاژه‌لانه‌وه نه‌بوایه گه‌لی به‌زه‌حمه‌ت و ده‌رده‌سه‌ری ده‌یگه‌یشتنی، خوا به‌سوژ و میهره‌بانه. هه‌روه‌ها ته‌سپ و هیستر و که‌ریشی بو مسه‌خهر کردون تا سواری بن و دیمه‌نی جوانی پی و ده‌دی بینن، خوا گه‌لی شتی‌تریش ئافهریده ده‌کات که هیشتا نازانن چیه ﴿النحل: ۵-۸﴾.

﴿وَالَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا وَجَعَلَ لَكُم مِّنَ الْفُلْكِ وَالْأَنْعَامِ مَا تَرْكَبُونَ، لَتَسْتَبْرَأُوا عَلَىٰ ظُهُورِهِ ثُمَّ تَذْكُرُوا نِعْمَةَ رَبِّكُمْ إِذَا اسْتَوَيْتُمْ عَلَيْهِ وَتَقُولُوا سُبْحَانَ

(۱) بهژ: وشکانی.

(۲) ره‌هاوه‌ت: فروانی.

ئامیره‌كان بکه‌ن و پێی بلێن له‌م مه‌به‌سته‌ی به‌کارینه‌ و له‌و مه‌به‌سته‌ی به‌کار مه‌هینه‌. بۆ وینه‌ شقارته‌ ئاگر ده‌به‌خشێ به‌لام تۆ ده‌توانی هه‌م خانوبه‌ره‌ی خه‌لكی پێ بسوتینی هه‌م خۆتی له‌به‌ر گه‌رم بکه‌یه‌وه‌ و خواردن و گوشتی پێ ببرژی.

ته‌نها دین ده‌توانی مڕۆڤ فی‌ری ئه‌وه‌ بکات که‌ چۆن و له‌ کوێ ئه‌م هه‌یزه‌ ماددی به‌کار دێت، دین پێ به‌ مڕۆڤ نیشان ده‌دات به‌ چ شێوه‌یه‌ک سود له‌ هه‌یز و وزه‌کانی وه‌رگرێ و چۆن سوپاسی به‌خششه‌کانی خوا بکات. دین ده‌ستی مڕۆڤ ده‌گرێ و لێناگه‌رێ ئه‌و هه‌یزه‌ی خوا پێی به‌خشیه‌و له‌ پێناو سته‌م و تاوان و ده‌ستدریزی و خراپه‌کاریدا به‌کاری بێت، هه‌روه‌ک پێغه‌مبه‌ر موسا عليه السلام فەرمویه‌تی: ﴿قَالَ رَبُّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيرًا لِّلْمُجْرِمِينَ﴾ په‌روه‌ردگارا به‌و به‌خششانه‌ی تۆ به‌منت به‌خشیه‌و قه‌ت نابمه‌ پالپشتی تاوانکاران ﴿القصص: ۱۷﴾، سلیمانیش عليه السلام فەرمویه‌تی: ﴿هَذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّي لِيَبْلُوَنِي أَأَشْكُرُ أَمْ أَكْفُرُ وَمَنْ شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ﴾ ئه‌مه‌ فه‌زلی خوایه‌، پێی به‌خشیوم تا تا قیام بکاته‌وه‌ که‌ ئاخۆ سوپاس ده‌بژێرم یان سه‌پله‌ ده‌رده‌چم، ئه‌و که‌سه‌ی سوپاسبژێر بێ بۆ خۆیه‌تی، ئه‌و که‌سه‌ش سه‌پله‌ بێ خوا باکی پێ نیه‌ و هه‌ر به‌خشنده‌یه‌ ﴿النمل: ۴۰﴾.

تیه‌که‌ ئکردنی ئامرازو مه‌به‌ست:

ئه‌وروپایه‌یه‌كان خۆیان له‌ دین بیه‌شه‌ کردبو، بۆیه‌ په‌رژینی خوڤه‌وشتی و پێکخه‌ری ئاینیان نه‌بو، رێبه‌ری خواناسیان نه‌بو به‌ره‌و راسته‌رێ ریتوئیتیان بکات، ئامانجی ئافه‌ریده‌بون و سه‌ره‌تا و سه‌ره‌نجای ژیانی خۆیان له‌ بیر کردبو، ده‌یانگوت: ﴿إِنْ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ﴾ ژیان هه‌ر ئه‌وه‌نده‌یه‌ که‌ ده‌بین و ده‌میرین و هه‌رگیز زندو نابینه‌وه‌. پێیان وابو زه‌وی بێ ساحیه‌ و ئامانج له‌ خه‌لقبونی مڕۆڤیش هه‌ر ئه‌وه‌یه‌ به‌ دوا‌ی چیژ و خۆشی و

قازانجی ماددی و بالادهستبوندا بگهړئ و ههول بدا بهسهر خه لکان زال ببی و خیروییره کانی زهوی بخاته ژیر دهستی خوی.

به هوی ئه تپروانینه وه زانست و هیژیان له پیناو دابینکردنی چیژ و خوشی و زالبون بهسهر خه لک و داشکاندنی خه لکی مونافیس به کارهینا، مونافه سیان له داهینان و دوزینه وهی ئامیر و ئامرازی نوی ده کرد تا به هویه وه بتوان ممرامه کانیان بیننه دی و خه لکانی تری پی بهرزوت کهن. بهم شیویه بهرده وام بون تا وای لیتهات ئامراز و مبهستیان تیکه ل کرد و ئامرازیان لی بو به مبهست، وهک (ئامانج و مبهست) ههولئ دوزینه وه و داهینانی شتی نویان ددها و شهو و پوژیان به بیوچان گری ددها و زور سهرقالو خه ریکبون وهک خه ریکبونی مندا ل به بوکه شوشه و یاری. نیت وایان لیتهات پیان وابی ژیار بریتی بی له خوشی و ههسانه وه، پاشان وه پیشت کهوتن و وایان لیتهات ژیار به (خیرایی) تیبگه ن.

ئوستاد (جود) ده لئ:

((دزرائیلی (Disraeli) ده لئ: کاتی خزی کومه لگه پیی و ابو ژیار بریتیه له خوشی و ههسانه وه، بهلام ئیمه پیمان وایه بریتیه له خیرایی، خیرایی بوته خواوه ندی گه نجانی ئه م سهرده مه، له پیناو بته کهیدا بیترجمانه قوربانی به ئارامی و ناشتی و سوز و بهزهیی ددهات))^(۱).

نا به رانه ری هیژ و خوږه وشت له ئه وروپادا:

ئه وروپاییه کان له میژ به کسانبونی هیژ و خوږه وشت و هاوسه نگیستی زانست و دینیان له دهست داوه، له وه تهی راپه رینه تازه خوازه کهی ئه وروپاوه تا ئیستاکهش هه ر هیژ و زانست له سهر حیسابی دین و خوږه وشت گه شه ده کهن، ئه وان بلند و بالا دهن و ئه مانیش نزم و نشیو، تا ئه وهی مه ودا ی ترازانی نیوانیان له راده به دهر دور و به رین بی و نه وهی کی وا پهیدا بی وهک تای ته رازوی ناهاوسه نگ

بن، كه باڵىكى له‌به‌ر قورسى له‌سه‌ر ئه‌زى بى -كه باڵى زانست و هه‌يزه-،
 باڵكه‌ى تىرشى-كه باڵى دين و خوڤه‌وشته- له‌به‌ر سوكى تاجاو پرکا له به‌رزى بى.
 ئه‌گه‌ر پياو له‌م نه‌وه‌يه به‌روانى كه چۆن ئه‌م هه‌مو پيشكه‌وتنه
 سه‌يرو سه‌مه‌رانه‌ى داهه‌يئاوه و چۆن توانيويه‌تى ئه‌م هه‌مو هه‌يز و وزه سروشتيه
 مسه‌خه‌ر بکات؛ تاس ده‌ياتوه و واقى وڤ ده‌ميه‌نى و ده‌لى نابى ئه‌مانه‌ مروژ
 بن و هه‌بى و نه‌بى مه‌خلوقى ترن، كه‌چى له هه‌مان کاتيشدا ده‌يه‌نى له
 ره‌وشتيكى په‌شوکاو و پر نيگه‌رانييدا ده‌ژين، خوڤه‌وشتيان داته‌پيوه، چيژو
 ئاره‌زويان هه‌لپه‌روسکاوه، توڤه‌بون و هه‌لچونه‌كه‌يان نابه‌جييه و به‌زه‌بيان به
 گيانله‌به‌ران نايه‌ته‌وه و زۆر به نامه‌ردى سته‌م ده‌که‌ن.. کورت و کرمانجى
 ده‌يه‌نى هه‌مو ئامراز و كه‌ره‌سته‌يه‌كى ژيانيان مسه‌خه‌ر کردوه به‌لام نازان
 چۆن چۆنى بژين!، ده‌يه‌نى ئه‌وه‌په‌رى مه‌به‌ستيان هه‌يئاوه‌ته دى و هه‌رچى پيداويست
 و خوشى ژينه دابينيان کردوه كه چى له سه‌ره‌تاترين بنه‌ماکانى ژيار و په‌وشت و
 ژيانى مه‌ردومه‌مانه‌دا کۆله‌وارن، ده‌يه‌نى به ئاسماندا هه‌لده‌گه‌رپن و گه‌ره‌كيانه به
 بورجى جه‌وزا بگه‌ن كه‌چى هه‌شتا کاروبارى زه‌ميه‌نى ژيڤر قاجى خوڤيان پڤك
 نه‌خسته، زانسته سروشتيه‌كان هه‌يزو وزه‌ى له رادده‌به‌ده‌رى پى‌به‌خشيون كه‌چى
 نافامن بۆ چاكه‌كه‌رى ده‌كارى نين، وه‌ك منداڵىكى ساوا و شي‌تيكى گه‌مه‌وه‌ وان
 جله‌وى كار و كليلى گه‌نجينه‌كانى زه‌ميه‌نيان له ده‌ست دايه به‌لام هه‌ر ئه‌وه‌نده‌ى
 لى ده‌فامن گالته‌و يارى به گه‌وه‌هه‌ر به‌ها‌دار و كه‌رسته به‌نرخه‌كان بکه‌ن و
 خوڤن و مالى خه‌لكيش به فيرۆ ده‌ن.

هه‌يزى خواوه‌ندانه و ئاوه‌زى منداڵانه :

ئوستاد (جۆد) ده‌لى: ((زانسته سروشتيه‌كان هه‌يزى واى پى به‌خشيون ته‌نها
 به‌خواوه‌ندان شايه‌ن بى، به‌لام ئيمه به ئاوه‌زيكى منداڵانه و درېنده به‌كارى
 دينين))^(۱).

له شوینیکی تردا دهلی:

((ئو جیاوازیه گهورهیهی له نیوان پیشکهوتنه سهر سورهیینهره زانستیهکان و ژیانی مندالانهی کۆمه لایهتی و خه جاله تباریه که ماندا ههیه، له هه مو شوین و چالاکیهکاندا وه ده رکه وتوه. ئیمه ده توانین به هوی زانسته وه کی شه و ده ریاکان بپین و وینه به بروسکه شه پۆل بنیرین و بیتهل له مال دامه زرینین و له سهیلانه وه گوپیستی کاترمیره گه وره که ی بیگبن (Big Ben) ی له ندهن ببین، ده توانین به ئاسماندا هه لفرین و له سهر زهوی و ده ریا دا ری بپین، منداله کاغان به فاکس و ته له فۆن قسه بۆ یه کتر ده کن، ددانی کلۆر بی ئیش وژان پر ده کریته وه، کشتوکال به کاره با نه شوغا ده کات، شه قامه کان به مافوری پلاستیکی روپۆش ده کرین، تیشکی رۆتجنج (X-Rrys) بۆته په نجه ره له هه ناومان ده روانی، وینه ی جوله دار ده دوی و گۆرانی ده چپی، تاوانکار و تیرۆرست به ئامیری بیتهل ده ستگیر ده کری، که شتییه ژیر ده ریا بیه کان تا جه مسهری باکور ده ریا ده برن، فرۆکه کان تا جه مسهری باشور به ئاسمانا هه لده فرن، که چی له گهل ئه وه هه مو پیشکهوتنه زانستیه شدا ناتوان گۆره پانیك له نیوه راستی شاره گه وره کاندا بۆ مندالی هه ژار و که ساسان دروست بکهین تا به هیمنی و به ئارامی یاری تیدا بکهن. له ئه نجامی ئه وه ترازان و جیاوازیه فره وانه ی که له نیوان لایه نی زانست و لایه نی کۆمه لایه تیماندا هه یه نه که هه ر ئه م کاره ناکهین به لکو سالانه دوه هزاریشیان لیده کوژین و نه وهت هه زاریشیان لی بریندار ده کهین.

جاریکیان له وتاریکدا که به شان و بالایی ژیا ری لای خۆمانم هه لده گوت و شانازیم پیوه ده کرد به تایبیه تی ئه و کات که هه ندیک له شۆفیره کان توانیبویان سیسه د یان چوار سه د میل له سه عاتی کدا له ئاقاره لماویه که ی په ندینا (Pendine) ترومبیله کانیان لیبخورن، فرۆکه یه کیش له ماوه ی بیست یان په نجا ده قیقه دا (باش نایه ته وه بیرم) توانیبوی له مۆسکۆوه بگاته نیویۆرک- فیهله سوفیکی هیندی ره خنه یه کی توندوتیژی لیگرتم و گوتی: راسته نیوه

دەتوانن وەك بالئندە بە ئاسماندا ھەلبەقن و وەكو ماسى لەژىر ئاودا مەلە بکەن، بەلام ھەتا ئىستا نازانن چۆن بەسەر زەویدا بپۆن^(۱).

شتى وا فير دەبن كە زەرەريان پى ببەخشى نەك قازانج:

داهىتىراو و دۆزراوھ نوپپەكان وايان لىپھاتوھ زەرەريان لە قازانج زياتر بى، وەك خوا لە بارەى جادودا دەفەرموى: ﴿وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ﴾ البقره: ۱۰۲، خۆ ئەگەر بەكارھىنەرەكانىش خىر و چاكەيان بناسى بوايە و بيانزانى بوايە چۆن لە كارى خىريان بە كار دىنن ئەوا بىنگومان قازانج و سودىكى گەورەى بۆ مەروفايەتى دىنايە دى، دەفەرمو گوئى رادىرە بۆ وتەى يەك لە شاھىدەكانى نىو مالى خويان و بزانه چ دەويژى، شاھىدەكەش پىشتەر ناومان ھىتاوھ كە بەرپىز ئوستاد (جۆدى بلىمەتە، بزانه بە چ جۆرىك رەخنە لەم داهىتىراو و دۆزىنەوھ تازانە دەگرى:

((توانىومانە بەخىرايى لە راددەبەدەرەوھ لە شوپىنكەوھ بۆ شوپىنكى تر سەفەر بکەين، بەلام ئەو شوپىنانەى سەفەريان بۆ دەكەين كەجار ھەيە بۆ سەفەر بگوئىن، گەشتيارەكان رىنگاى دورودريژيان بۆ كورت بۆتەوھ، گەلان لە يەكتر نزىك بونەتەوھ و ھەندىكيان لەگەل يەكتر تىكەلکىشيش بونە، بەلام لە ئەنجامى ئەمەدا پەيوەندى نىوان گەلان گرژى تىكەوتوھ و لە جاران گەلىك خراپتر بوھ، ھەمان ئەو نامىر و نامرازانەى كە وايان کردوھ لەگەل گەلانى دراوسى ئاشنا بين دىناي يەك پارچە لىكردوين بە شەر. ئىزگەمان داهىنا و توانيمان لەگەل دراوسى و گەلان بدويين، بەلام لە ئەنجامدا ھەر گەلىك ھەولى دەدا لەم رىگەيەوھ سود لە بوارى ھەوا وەرگرى و نازارى دراوسىكەى بدات، گەلىكى دەکرد و دەكۆشا تا بسەلمىنى رۆژمەكەى خۆى لە رۆژمى ئەو باشتەر^(۲).

(۱) ھەمان سەرچاوھ . ل ۲۹۳ .

(۲) ھەمان سەرچاوھ . ل ۲۳۹ .

((كه سهيرى فرۆكه دهكهى به ئاسمان ههڵدهفري، وات به خهيال دادى ئهوانى دروستيان كردوه مروى گهليك زانا و كارامه و دهسترهنگينن و لهسهروى مروقانىترن، ههلبهت ئهوه كهسانهى ويراون بو يه كه بچار پيى ههلقين مروقى چاونه ترس و وره بهرزو پالهوان و سهرجل بون^(۳)، بهلام ئيستاكه پروانه و بزانه بو چ مهبهستىك به كاربراون و به كار دهبرين، دهبينى بو ههڵداشتنى ناپالم و ههلاربه ههلاركردنى جهستهى مروف و قركردنى زيندهوهر و سوتاندنى خهلك و باراندنى زههرى كيميائى و تهفروتوناكردنى گهل و نهتهوى بيكهس و چهوساوه به كارهيتران و، بيگومان ئه مهش مهرام و مهبهستى مروى كه لاله بوگهن و شهيتانه كانه))^(۳).

((جا كه سبهى رۆژى ميژونوسيك ليما دهكوئيتيهوه ئاخو چون زيريان به كار هيناوه؟ باسما دهكات و دهلى توانيويانه به هوى شهپوئى بيتلهوه زيپى ژير زهوى بدوزنهوه، وينهى ئامراز و ئاميهره پيشكهوتوه كانيش دهخاته رو كه خاوهن بانكهكان زيپيان پيكيشاوه و ژماردويانه، ليدهكوئيتيهوه و دهلى: توانيويانه به رهنگارى ياساى كيشكردنى زهوى بينهوه و زيپ لهپايتهختيكهوه بو پايتهختيكي تر بگوازنهوه، له ميژوه كه ياندا تۆمار دهكات و دهلى: نيمچه درندهكان كه له پيشكهوتنى پيشه سازيدا گهليك زيهره و به جورتهت بون نه يانتوانى هاريكارى نيوده ولتهتى دابين بكهن، كه وا دهخوازى مهسهلهى زيپ ريك بخريت و به شيويهكى راست و دروست دابهشكاري بو ئه نجام بدرى، دهلى: تهنها بايه خيان بهوه داوه كه ههر خيرا زيپ وهشارن، دهلى: زيپو كانزاكانيان له ههناوى خاكى باشورى ئه فريقياوه دردههينا و له بانكهكانى له ندهن و نيورك و پاريسيان دهشاردهوه))^(۱). هزرقانيكى تر-هه مان بابته- بابتهتى دابرانى نيوان زانست و پيشه سازى له گهڵ خوهره و شتى مروقايلهتى، يان بابتهتى داته پيني ژياري نووى كه

(۳) سهرجل: مغامر.

(۳) هه مان سهرجاوه . ل ۲۶۲ .

(۱) هه مان سهرجاوه . ل ۲۹۲ .

ئاتوانى پەيامەكەى راپەرتىنى، لە روانگەى فەلسەفە و زانستە سروشتىيە كانەوہ بە شيكارىكى وردترو بە نەشم و شىوازيكى قولتر شىروڤە دەكات كە ئەویش دكتور ئەلكسيس كاريل (Alixes Carrel) سە، لە پەرتوكە كەيدا بە ناساوى (مروڤ نەناسراوينكە: Man the unknown) دەلى: ((واديارە ژياري ئەم سەردەمە ئاتوانى پياوى داهينەرو بليمت و چاوندەترس بىيىتە بەرھەم، ھەمو كەسى لە گشت شويىن تىيىنى ئەو دەكات كە ئاستى ئامادەى ھەزرى و خورەوشتى ئەو چينەى كاروبارى ولات ھەلدە سوپىنن لە داروخان دايە.

ئىمە تىيىنى ئەو دەكەين كە ژياري ئەم سەردەمە نەيتوانيوە ئاواتە گەورەكانى مروڤايەتى بىيىتە دى، نەيتوانيوە پياوى ھۆشمەندو گورجوگولتى وا پەيدا بكات ئەم ژيارە لەسەر شەقامى پر مەترسى رزگار بكات و بەرەو ئەمانى ببات. تاكەكان و كۆمەلگەى مروڤايەتى لەگەل خىراىى پيشكەوتنى دەزگا زانستىيەكان كە ھەر بە ژيرى خويان دايانھينا بو ھاوتەريب نەبون، ئەویش بەھوى سەركردە سياسىيەكانەوہ كە لە خورەوشت و ھەزدا كەم و كورتىيان ھەيە و لە گەلىك شتدا نەفامن، ئەو نەفامىيەى كە چارەنوسى گەلانى سەردەم دەخاتە بەر مەترسى))^(۲).

((ئەو نيوەندەى كە زانستە سروشتى و پيشەسازىيەكان بۆ مروڤيان پەخساندوہ بۆ مروڤ لە بار و گونجاو نى، چونكە نيوەندىكە بە حوكمى رەمەكيانە پەخساوہ نەك بە نەخشە و بىركردنەوہيەكى پيشو، پەچاوى ئەوەشى تيدا نەكراوہ لەگەل كەسايەتى مروڤ بگونجى. ئەم نيوەندە كە ھەر بەرھەمى ژيرى و داهينانى خۆمانە؛ لەگەل بەژن و بالا و سەروسەكوتى ئىمەدا ناگونجى، بۆيە ئاسودە نين و لە داروخانىكى خورەوشتى و ئاوەزى داين. ئەو گەلانەى ژياري پيشەسازىيان لە ناودا بوژاوەتەوہ و گەيشتونەتە چلەبەنانى پيشكەوتن لە جاران گەلىك لاوازترن و

به روتيتکي بيچان به ره و درنده يي شور دهنه وه، به لام هستي پي ناکهن. نه و دورويه ره ورژاوه ي که زانسته سروشتيه کان به دهوري گهلانيان ههلچنيوه نه مان و پاسه واني نيه.

له راستيدا ژياره که ي نيمه ش وه ژياره رابردوه کان چهنده مهرچيکي بو مانه وه فهرز کرده، که له داهاتودا — له بهر چهنده هويه کي شاراه — وای ليدي ژيان مه حال بي. نه و زانسته ي که نيمه له باره ي ژيان و چونيته ي گوزهراني مروژ هه مانه له چاو نه و زانسته ي که له باره ي مادده وه هه مانه گه ليتک پاشکه وتوه، هه نه م پاشکه وتنه شه که دوچاري نه م نه هاهمه تيه ي کردوين))^(۳).

((با هه ژماره ي ناميره داهيئراوه کان زورتر بکرين، با هه گرنگي گوره به دوزينه وه ي زانسته سروشتيه کان و گهردونناسي و کيمياگهري بدرت، نه گه نه م کارانه ببيت ه مائه ي لاوازيان و نه توانين بو بهرژه وندي خومان سودي ليوره گرگين و نه ببيت ه مائه ي زيادبوني ناسوده ي و خوشبوني گوزهران و جوانبوني ژياره که مان چ قازانچيکي هه يه؟ هه چ خيرو قازانچيک له وه دا نيه ريگه يه که بو ژيان به هير بکري به لام خوره وشتي لي دامالدي و شکودارترين ره گهزي نه ته وه مه زنه کاني لي دابريئندي. و راستره پتر گرنگي به خومان بدهين نه که به پيشه سازي که شتي خيراتر و ترومبيلي نه رمتر و راديوي هه رزانتري، يان به ته لسکوي پيشکه وتوتر تا گه له ستيره ي دورتر ي پي بينري)).

((بري نه و پيشکه وتنه راسته قينه يه چهنده که نه گه رپوکه يه که له ماوه ي چهنده سعاتيکي که مدا بمانگه يه نيته نه وروپا و چين؟ نايا زه رويه هه هه ولدهين بهرهم زياد بکهين تا مروژ بتواني بر و نه ندازه ي زور و زورتر له شتي بيته ده به رپو بدات؟ نايا گومان له وه دا هه يه که زانسته کاني ميکانيك و سروشتي و کيميا ناتوان ژيري و سيسته مي خوره وشتي و له شعاغي و هاوسه نگي هه ست و ناسايش و ناشتيمان پي به خشن؟))^(۱).

(۳) هه مان سه رچاوه . ل ۳۸

(۱) هه مان سه رچاوه ل (۵۱-۵۰)

ئەوروپا ئەخۇكۇشتن دايە :

كاتىك رۇژئاوايىھەكان ئارەزوى خىر و چاكەيان نەما و بنەما و رېبىرە راستەكانيان ئە دەست دا، دلىان چىتر بۇ ھەق و راستى لىي نەدا و چىژيان ژەنگ و ژارى گرت و بەرى نەدا و زانست و دۆزىنەو تازەكان لە زيان بترازى چىترى پى نەبەخشىن و ھەك خواردنى پاك و چاكى لىھات كە بۇ نەخۇش نەخۇشى زياد ھەكات. وپراي ئەمانە ئامىر و داھىتراوھەكان ھىز و خىرايىشى پى بەخشىن تا زوتر خۇ بكۇژن. مستەر ئىدن (Eden) ى سەرەك وەزىرانى پىشوى بەرىتانىا لە وتارىكىدا لە سالى (۱۹۳۸ز) قسەيەكى زۆر جوانى گوتوھ، دەلى:

((خەلكى سەر زەوى لە كۆتايى ئەم سەدەيەدا خەرىكبو بەرەو وەحشىەت و درندايەتى وەرسورپنەوھە چەشنى ژيانى نىو ئەشكەوت و زەندۇلان بگوزەرپن. زۆر سەيرە و جىي پىكەنىنە كە ولاتەكان بە مليۇنان جونەيھە خەرج دەكەن تا خۇيان لە مەترسى چەكىكى كۆكۆژ و قرتىخەر بپاريزن بەلام بۇ رىكخستنى ئەم چەكانە ھىچ شتى تەرخان ناكەن. ھەندى جار سەير دەمىنم و دەلىم: ئەگەر يەكىك لە ھەسارەيەكىتر سەردانى سەر زەوى بكات چ دەبىنى؟ دەبىنى وائىمە خەرىكى نامادەكردنى كەلپەل و ئامىرى جۇراوجۆرىن تا يەكترى پى لەناو ببەين، دەبىنى لە كەينوبەينى ئەو دايەن كە يەكتر فىر بكەين چۆن ئەم ئامىرە دۆزەخيانە بەكار بىنن)).

بۇمباي ئەتۇمى و مەرگەساتەكانى :

مستەر (ئىدن) كەئەو قسانەى گوتوھ رەنگە بە خەيالى دانەھاتى كە جىھانى شارستان لە سەروى ھەموشيانەو ئەمريكاي بە ناو ناشتىخوازو رابەرى ژيارو جىھانى نوئ! لە شەردا چەكىك بەكاردىنئ كە گشت چەك و دۆزىنەوھە داھىتراوھەكانىتر بارەقاي نابن و لە كوشتن و ويرانكارىدا تۆزى رىگاشى ناشكىتن.. چەكىكى ئەوتۆ كە كارەسات و مەرگەساتىكى وائىتەوھە بە خەيال و

ميشكى هيچ مروڤتيك دانه هاتبى. ثم چه كه برىتى بو له بؤمباى نه تۆمى كه نه مريكا جارى يه كه م وهك تاقىكر دنه وه له بيابانى (نيومەكسيكو) به كارى هينا و جارى دوه ميس له سهر سهرى (هيروشيما) و پاشانىش له شارى (ناگازاكي) كه دو شارى يابان. سهروكى شارهوانى هيروشيما له (۲۰ى ئۆگه ستى ۱۹۴۹ز) دا له راديو رايگه ياند و گوتى: ثم يابانيانهى له رۆژى (۶ى ئۆگه ستى ۱۹۴۵ز) دا به بؤمبه نه تۆميه كه كوژران ژماره يان له (۲۱۰۰۰۰ تا ۲۴۰۰۰۰) كوژراو ده بو.

مستهر ستورات (Sturat Gilder) له مه قاليه كدا كه له (۱۶ى سيپتيمبه رى ۱۹۴۵) دا له رۆژنامه ي هيندى زمان ئينگليزى: (Statesman) بلاوى كردۆتوه ده لى: ((پرؤفيسؤ (Plesch) ده لى:

ثم خه لكه ي تا نزىكه ي سه د ميليش له شوينى ته قينه وه كه دور بون رهنگه ههر كارى تيكردين، بؤيه ده بى پشكنينىكى پزىشكانه ي چاكيان بؤ بكرى. سه ير نيه ته گهر رۆژتيك له رۆژان خه لك له رۆژنامه كان بخويننه وه كه نه وانده ي له دورى هه زاران ميل له يابان نيسته جى بونه ئاسه وارو نيشانه كانى په تاي بؤمبى نه تۆمميان له سهر به ديار بكه وى. پرؤفيسؤر (م. ي. ئولى فينيٹ) مامؤستاي زانكو ي بيرمنگهام و نه ندامى ده سته ي پيشه سازى دروست كردنى بؤمبى نه تۆمى، ده لى:

((ته گهر كه سينك وا بزاني به ريتانيا يان ههر ولايتىكى تر ده توانى نه ينيه كانى بؤمباى نه تۆمى بپاريزى راست ناكات، چونكه ثم و ياسا و بنه مايانه ي بؤمبى نه تۆمى پى دروست كراوه له لاي هه مو ولايتىك رونه، به ريتانيا و نه مريكا ش سوديان له نه زمونى پيشينان وه رگرتوه تا توانيو يانه بؤمبى نه تۆمى دروست بكهن. بؤمبى نه تۆمى مه گهر ماوه يه كه ده نا نابيته نه ينيه كى جهنگى، چونكه هه مو ولايتىك ده توانى له ماوه ي پينج سالدا بؤمبى نه تۆمى دروست بكات، خو

ہمارے ہمارے پروفیسور دہلی:

چوار بۆمبى ھایدروجىنى كە كىشى ھەر يەكەيان سەد تەن بى دەتوانن گشت خەلكى سەر روى زەوى بكوژن. لەم دوايانەش دەنگۆ ھەيە كە روسيا بۆمبى نايتۆجىنى دۆزيبەتتەو ھە كە گەلەك لە بۆمبى ھایدروجىنى كارەساتر و ويرانترە.

زړکھ تال^(۱) هه رتالي ددهات:

بنچینه ی ژياری نه وروپا وه کو به دريژي باسماں کرد له رزه ی تيکه وتوه و نيستاش هه له له رزه دايه، هه رچه ندی کاتي به سهردا تيپه پړي و بالاگهي بلندتر ببي پتر راده خزي و ده له خشي . ژياری نه وروپا له بهر نه ووی تووه که ی ناجسن بو بويه زړکھ تالي وه بهر هينا ﴿ وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرِجُ نَبَاَهُ يَذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبَثَ لَا يَخْرِجُ إِلَّا نَكِدًا ۚ خَاكِي نَادَانْ بَه نيزنی خوا دره ختی جوان و به سود ده پويني، به لام خاکی بيماد پوه کسي بيسود ده پويني ﴿ الاعراف: ۵۸.

نوستاد (سعيد نه بولنه علای مه ودودی) له پهرتوکه زمان نوردیه کهيدا به ناوی (التنقيحات) زور جوان و پوخت نه مه ی رون کردو ته وه و ده لي:

((ژياری پوژتاوا له ناميزی نه ته ویه کدا هاته په يدا بون که خاوه نی کانياو يکی پاك و بينگهرد و سهرچاوه يه کی سازگاری بهرنامه ی خوايی نه بو. سهر کرده ی دينيان له ناودا هه بو به لام خاوه ن حیکمه ت و زانست و بهرنامه يه کی خوايی نه بون، به لکو تارمايی دينيان له لادا بو که نه گهر گهره کيشيان بوايه مرؤفایه تی بخنه سهر راسته شه قامی هزر و کرده ووی چاک نه يانده توانی، به لکو نه و شتی پيشيان بو بوه کو سپ و بهر به ستي پيشکه وتنی زانست و حیکمه ت. به مجوره بو بويه له نه نجامدا پيشکه وتنخوازه کان دينيان به ديوار دادا و ريگه يه کيان هه لبارد که تنه ا به لگه ی نه زمون و کيشان و پيوان و به چاوديتن قبول بکن، متمانه يان تنه ا به وجوره به لگانه ده کرد که خويان پتيويستيان به رتيوتنی و پروناکی هه بو، به که وشي نه وجوره به لگانه وه پتي هزر و نوارين و ليوه کولین و دوژينه وه و بنياتنان و ريکخستنيان گرته بهر. به لام هه له ههنگای يه که مه وه را له گشت رهخ و رو يکه وه^(۱) به گومرا چون، نه و پيشکه وتنه ی له بواي زانست و ليکولينه وه و ده دستيان دينا و نه و کردو کوشه ی له پيناو هزر و تيوه پروانينه وه

(۱) زړکھ تال: جوره کاله کيکی زړکی تاله.

(۱) رهخ و رو: لا.

ئه نجامیان ده دا گشتی به ره و مه به ستیکی ناراست و نادرست روی و هرسورا، له پروانگه یه کی خوانه ناسانه و مادده په رستانه وه ده ستیان پیکرد و هه نگاویان نا، وایان له گه ردون ده پروانی بی خوا بئ، له ناسوی ناسمان و دهرونی مرۆڤدا ته نه شتی بهرچاو و بهر هه ستیان ده دی و پروایان به غه یب نه بو. درکیان به یاسا و ریسای و ده دیه تیراوان کرد به لām نه گه یشته و ده دیه تیره که ی، زانیان ئه و شتانه ی له گه ردوندا هه ن به یده ست و بۆمه به ست و داخوازیه کانی خۆیان به کاریشیان هینا به لām نه یانزانی خوا خاوه ن و به ریۆ به ره که یه تی و ئه وانیش مرۆی جینشین، پییان وانه بو بهرپرس بن و ئوبال و ئه رکیان له ئه ستۆ بئ؛ بۆیه بنچینه ی ژیار و پیتشکه و تنه که یان شپره بو و پرویان له خوا په رستی و هه رگپرا و بۆ په رستی نه فس چۆکیان دادا و هه وه ست و ئاره زویان کرده خوا، به لām ئه م هه وه ست په رستیه توشی ده ره ده سهری کردن و وای لیکردن له هه مو بواره کانی هزر و کرده وه دا له سهر ریگایه کی چه وتوجه ویل و دلپیتن و رازاوه برۆن به لām سه ره ئه نجامیان فه وتان و تیاچون بئ.

به محۆزه زانسته سروشتیه کان روژه ش کران، خو په وشته له قالبی ئاره زوبازی و روتی و به ره لالایی و ریا بازیدا دارپژرا، شه یسانی خو په رستی و رژدی و ئیره یی و رکوکینه به سهر ژياندا زال بو، ژه هری نه فس په رستی و خو هه لبرژی و نانی نه رم و جینگای گه رم به نیو ره گ و ده ماره کانی کو مه لگه دا بلا بوه وه، سیاسه ت شه قلی^(۱) ره گه ز په رستی و نیشتمان په رستی و جیاوازی ره نگ و خوینی و هه رگرت و هیژی به خوا داده نا و ده په رست، که ئه مانه بونه مایه ی گه وه ره ترین نه فره تی سهر مرۆڤایه تی.

ئه و تۆوه ی که له خاکی راپه رینه که ی دوه می ئه وروپا داچیترا چه ند سه ده یه کی نه خایاند دره ختیکی زه به لاحی پیسی لی روا، به ره که ی شیرن بو به لām ژه هر بو، گو له کانی جوان بون به لām درکاوی بون، په لوی و لك و گه لاکانی

دلڙفين بون به لآم گازيکي ژههريني نه بينراوی دهردهدا و خوينی مروځايه تي ژههراوی دهکرد.

پوځناواويه کان که نهو داره پيسه يان رواندوه ئيستا ليی بيزارن و پريان ليهه تي، چونکه له هه مو لايه نه کانی ژياندا گري و گرفتې بڼو پيدا کړدون، هيشتا گرفتېکيان چاره سر نه کړدوه يه کيکي تريان لي قيت ده بېته وه، هه لکيکي لي ده قرتينن ده يان لکي درکاوی تري لي ده پوي، له چاره سهری گرفته کان و پکڅخستنی کاروباره کانيان و قورپان به سهری بوه دهرده به دهرده درمان بکهن و درک به درک بقرتینن. دژايه تي سهرمايه داريان کرد که چي له ملاره کومونيزم سهری هه لدا، هه وليان دا ديموکراتيه ت ريشه کيش بکهن که چي دکتاتوريه ت پيدا بو، ويستيان گرفته کانی گشت کومه لگه چاره سر بکهن که چي بزاشي به نيړکردنی نافره تان (Feminism) و بزاشي نه هيشتنی مندالبون پيدا بو، ويستيان ياسا بڼو بنرکردنی به دره وشتی دارپژن که چي بزاشي سهرپيچي و تاوانکاری دنياي ته نيه وه. ئيستا ش هه خراپه که لاده دن خراپه کی تر سر هه لدهدا و هه به دکاريه که وه لاده نين به دکاريه کی تر ديته جيی. نه داره پواندويانه هيشتا به رده وام گرفت و به لاي جوراو جوريان بڼو به رهم ديی. ژيانی پوځناوا وه که جهسته يه کی زامداری ليته اته زامه کی کيم و خيزاوی لي بېت و له بهر نازاره کی گشت جهسته که وه ناله نال که وتبي، پزيشکه کانيش له دهرمانکردن و چاره سهریدا حيران بن و هه پينه يه کی بڼه لدورن پتر پيزال پيزال بيی. نه ته وه کانی پوځناوا له نيرو ژان و نازاردا زاله و ناله و هاوار هاواريانه، دليان په شيو و نيگه رانه، روحه که يان بڼو ناوی ژيان تينه به لآم نازانن کانيای ژين له کوييه و سرگردانه.

زوربه ي پياوه کانی نه وروپا وا تيده گهن سهرچاوه ي گرفت و به لاکان له لق و په لوپوکانه و يه بويه ده يقرتينن و کات و کوششيکی زوريشي بڼو ترخان ده که ن، که چي نازانن سهرچاوه ي دهرده که له رهگ و پيشاله کانيه تي. هه لبت نه گهر مروځيک گه مړه و که وده ن بڼو چاوه پي ده کا له داريکی رهگ گه نده له وه لق و پوي

چاك بروى. بەللى چەند ھۆشمەندىكىيان ھەستىيان كرد ژيارەكەيان لە پەگ و بنجەوہ گەندەلە بەلام ئەوانىش كە لە سىبەرى بەر دارەكەوہ چەند سەدەيەكەيان بەرپى كرد و گوشت و ئىسقانىيان لە بەرى دارەكەوہ تىشوى وەرگرت، گەيشتنە پاددەيەك پىيان وانەبى پەگ و بنكىكى تر ھەبى بتوانى لك وپۆپ و گەلاى ساغ و چاك دەرىكات. ھەردو چىن لە ئەنجامدا يەك دەگرەوہ و ھەردو كەيان و ھەدوای رىگەچارەيەك وىلن كە دەردەكەيان چارە بكات و تەنگانەكەيان لە كۆل بكاتەوہ بەلام رىگەچارەكە ناسن و نازانن لە كۆيە))^(۱).

(۱) التنقيحات ، ((أمم العصر المريضة)) ل ۲۴-۲۶

به ندى چوارهم

کاره ساته مه عندهويه کانى مروڤايه تى

له رۆژگارى ئىستيعمارى نه وروپاييدا

ليڤره دا نامانهوئ باسى کاره ساته پاميارى و ئابورى و بازرگانى و پيشه سازيه كان و زهره ر و زيانه مولك و مالييه كانى گهلانى ناسيائى رۆژه لاتىي بكهين. باسى نه وهش ناكهين كه چۆن گهل له دواى گهل و ولات له دواى ولات له بهرامبهر هينزى مادده پهرستانه و فروفيله سياسيه كانى رۆژئاوا داشكاون، چونكه ئهم ههويه ئاو زۆر هه لده گرئ و ئهم پهرتوكه قه باره بچوكهش پاروى وا گه وهى پئ قوت نادرئ. پاشان گه ليك له نوسهر و ميژونوسانى رۆژه لات و رۆژئاوا له ده رگاي ئهم بابته تان بيان داوه و زۆر كتيبي گه وه و بچوك و ناوه نجبيان له م باره وه داناوه و هه مو مه سه له يه كيشيان تيڤا هه لئاوه.

به لآم نه وهى به لآمانه وه گرنگ بئ- كه وا ئيمهش له م پهرتوكه دا ده رباره ي نه و زيانانه ده ويڤين كه به هوئى داروخانى موسولمانه كانه وه دوچارى جيهان به وه نه وروپاييه كانيش جله وى سه ركردايه تيان وه رگرتوه- نه و كاره ساته روحى و ره وشتى و ده رونيانه ن كه به سه ر جيهانى مرؤڤ و كۆمه لگه ي مروڤايه تى داهاتون، نه و واتا به رزانن كه له مادده و له گشت شتيكى پميوه ست به زه وى به رزترن، بزائين ئاخۆ رۆژگارى ده سه لاتى نه وروپايى و لافاوى بيئامانى ژياره كه ي چ داشكان و كاره ساتيكيان به رپاكردوه، كه هه لبه ت داشكانى هيند سه ختن هه رگيز ناتوانن راست بينه وه و كاره ساتى هيند جه رگبهرن پياو له داخان بتويننه وه. ژماره ي نه و كه سانه ي هه ستيان به م كاره ساته كردوه كه من، به لآم ژماره ي نه و كه سانه ي شتيان له سه ر نوسيوه و له باره يه وه دواون كه م ترن.

ئاشكرايه مادهم سيسته مى ژيانى ئيسلامى مونافيسى سيسته مى نه فاميئى بئ، كه واته نه و كاته ي حوكمى نه فاميئى سه ركه و تن وه ده ست ديئى

موسلمانان لە ھەموو کەس زیاتر دوچاری کارەساتی گەورەتر و قوڵتر دەبن. چونکە ئیسلام و نەفامیستی وەک دو (تا)ی تەرازوئێکن ئەگەر یەکیکیان داکەوئ ئەوی تر بە ھەوادا دەچئ. ئیستاکە ئیمەش یەک یەک باسی کارەساتەکان دەکەین.

پوکانەوہی ھەستی ئاینی:

جیھان بەرھو چ مەبەستێک دەروات ؟ سەرەنجامی بە کوئ دەگات؟ دواى ئەم ژینە ژيانى تر ھەيە؟ ئەگەر ھەيە چۆنە؟ ئایا ئەو ژيان پێرھو و پێنمایى بۆ ئەم ژینە ھەيە؟ ئەگەر ھەيەتى سەرچاوەکەى چيە؟ ئەدى ئەو پێگەو بنچینانە چين کە ئەگەر مەژۆ لەسەریان بپروا بتوانئ لە ژيانى دوايیدا خۆشنود بێت و بسیتەوہ؟ سەرچاوەکەى ئەم پێگایانە چيە؟ ئەدى پێگای ھەرەھەموار کامەيە کە لەدواى مردندا بە نازوئۆشى نەپراوہ و بەختەوہرى ھەمیشەيى بگات؟ ئەم پێگايە لە کوئوہ دەست پیدەکات؟. پیاوی پۆژھەلائی لە دێر زەمانەوہ ھزرو ئەندیشەى بەم پرسىيارانە وروژاوہو وەلامەکانیشى پشت بە پشت ھەلگرتۆتەوہ و قەت نەيتوانیوہ فرامۆشیان بکات و خۆى بختە غەفلەتەوہ، تەنانەت نەيتوانیوہ لە کاتى رابواردن و کەيف و سەفاشدا لەبیر خۆيان بباتەوہ. ئەم پرسىيارانە ھەمو ھاندەر و دنەدەرى دەرون و، ئالە و ھاوارى ویزدانى بون، نەيتوانیوہ لێيان بیدەنگ بئ یان پویان لئ وەرگێرئ، بەلکو بە شەوق و تاسە و پێ بەدلەوہ گوئى بۆ پادىراون و يەکەم کارى ژين و نێو دەرونى بریتى بوہ لە وەلامدانەوہى ئەم پرسىيارانە، بەدریژايى ھەزاران سالى دێرینەوہ شەن وکەو و تاووتوئى کردون. میتافيزیکا و فەلسەفە و نیشراق و ھەرزشى دەرونى و زانست و حیکمەت گشتیان بریتى بون لە موغامەراتى سەر ئەو پێگايە دورودرێژ و تاريکانەى کە ولامى ئەم پرسىيارانە دروستى کردون، خەلک يەک لەدواى يەک خۆيان خستۆتە نێو شوینە تاريکەکان تا وەلام و خواستەکانیان وەدەست بێنن. بێگومان ئەمەش بەلگەيە لەسەر ئەوہى کە پۆژھەلات بايەخێکى گەلئ گەورە بەم بابەتە دەدات و ھەردەم شەوق و تاسەى بۆ ھەيە.

نهمه يه سروشتي پياوي پوژهه لاتي، بگره سروشتي زوربه ي مرؤفاني ناوچه مامناوه نديه کاني تريش بهر له وه ي پوژتاوا ييه کان دهرکه ون. نه گهر ليژهدا زمان و تععبيري فديله سوفه کان بخوازين ده لتيين: خه لک هيشتا-جگه له پيئنج ههسته دياره که ي- ههستيکي شه شه ميشي هه يه که ده کري پي پليين (ههستي ثايني). جا وه چون ههر ههستيک بواړيکي تايبهدت به خوي هه يه کاري تييدا بکات به نمونه چاو ده بيني و گوئش ده بيستي، ههستي ثاينيئش به هه مان جوړ به روبوم وکاريگهري تايبهدت به خوي هه يه و خه لکي پوژهه لاتي شه قلياين پيوه گرتوه. جا وه چون نه گهر که سيک ههستيکي له دهست بدات ناتواني له م بواره دا ههست به شته کان بکات و ههستيکي تريش ههرچه ندي به هيژ و تهواويش بي جيئي ناگريته وه و بوي قهره بو ناکاته وه و هه مان شت نه گهر يه کيک به کاريگهريکي ناگه مان يان به هو ي که موکورتیه که وه ههسته ثاينيه که ي له دهست بدات نهوا ناتواني له م ريگه يه وه نه نجام وده دهست بيني و کاروباران ليکداته وه، ته نانهت ناتواني ته سهووريشي بکات يان پرواشي پي بيني، وه ک کابراي کوير که رهنگ و سهنگ ناييني و رهنگه ههر نه شيان سهلميني و لامل و لالوتيش بي، يان وه ک کابراي که پر که دنياي پر ههراو زهناي پي شاري خاموشانه و واده زاني کهس دهنگي نايي، به هه مان شيوه نه گهر يه کيک له ههستي ثايني بي به ش بي نکولي له غهيب دهکات و ههر شتيکيش له م ديوي پرده ي سروشته وه بي ناي سهلميني و واتا ثاينيه کاني پي راست نايي و وته و ناموژ و سهبرده يه که که دل نهرم بکات و دهرون بوروژيني و چاو بگريئني کاري تي ناکات و به بي نه ميهت تيي دهرواني.

بريني مردو بي ئيشه :

گه وره ترين و سهخترين کوپ و ته گهره که روبهروي پيغه مبهري و ثاينخوازان بويته وه و بهروي وتار و ناموژ و بانگه وازه که يان هه لته قتي بي نهو جوړه که سانه بونه که له ههستي ثايني بي به ش بونه يان ههر نه يانبوه، نهو که سانه بونه که له ناست ثايندا دليان وه که بهرد رهق بوه و ناخ و دهرونيان مردو بوه، نهو که سانه

بون كە قەت بېريان لە دىن و ناخىرەت نەدە كەردۆتەو و ئامادە نەبۇنە بوّ بابەتى
 ئاوەها گوى رادېرن، ئەوكەسانە بونە كاتىك كە گوئىستى وتە كارىگەرەكانى
 پىغەمبەر ﷺ دەبون سەرسەختەر و لاسارتر دەبون، لەكاتىكدە وتەكان بەردىان
 نەرم دەكردەو و دلّ و دەرونيان دەتاواندەو. دەيانگوت: ﴿إِنْ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا
 الدُّنْيَا كَمُوتٍ وَكَحْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ﴾: تەنھا ژيانى دنيا ھىيە و ژيانى تر نىيە،
 دەمرين و دەژين و ھەرگىز زندو نابىنەو. المؤمنون: ۳۷، ھەروەھا كە پىغەمبەر
 ﷺ لە وتە شىرن و ژىرئامىزەكانى دەبوو ھە كە بەزمانى پوختەو پاراوى خۇيان
 دەدوا و تەنانتە مندالىش تىيدەگەشتن، دەيانگوت: ﴿مَا نَفَقَهُ كَثِيرًا مِّمَّا تَقُولُ
 وَإِنَّا لَنَرَاكَ فِينَا ضَعِيفًا﴾: لەو قسانى دەيكى گەلىكى لى نەفامىن، وا دەزانين
 تۆش لاوازى و بەرگەمان ناگرى ﴿هُود: ۹۱﴾. ﴿وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِّمَّا
 تَدْعُونَا إِلَيْهِ وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ فَاعْمَلْ إِنَّا عَامِلُونَ﴾:
 دلّمان پەردە داپۆشيو و لە بانگەوازەكەت ناگەين، گويمان كەرە و گوئىستى
 نابىن و بەرەستمان لە نىواندا ھەيە، جا بوّ خۆت كارى خۆت بكەو ئىمەش كارى
 خۆمان دەكەين ﴿فصلت: ۵﴾.

ئەم پرسیارنە لە بەرەبەيانى راپەرىنى نوئى ئەوروپايدا بابەتى توئىزىنەو و
 لىكۆلئىنەو ھى زانا و ھەزەمەندەكان بو كە بەردەوام تاووتوئى و گەفتوگوئىيان لەسەر
 دەكرد و شتىان لەبارەو دەنوسى، بەلام ھەرچەندى ژيارى ئەوروپايى قۇناغىكى
 بەرەو پىشەو دەبىر باسوخواسى ئەم پرسیارانەش قۇناغىك وەپاش دەكەوت. جا
 كاتىك تايبەتمەندىەكانى ئەم ژيارە دەرکەوت و لە پۋالەتە ماددىەكەيدا
 درەوشايەو؛ ھەرا و زەناى ئەم پرسیارانەش دامركايەو كە لە ناخى دلّ و
 قولايى ويژىدانى زندوى مەرفايەتییەو دەردەچو. راستە ئەم پرسیارانە لە
 بەشەكانى فەلسەفە و زانستە مېتافىزىكىەكان و خوئىندنگە و زانكۆكان و
 نوسینگە گەشتیەكان دەخوئىندرتين و پسپۆرانش لىي دەتۆژنەو و ماو ھەش
 چەند پەرتوكىكى لە بارەو بلاو دەكەنەو، بەلام گومانى تىدا نىي ئەم خوئىندن و
 توئىزىنەوانە دەسلەتايان بەسەر دلّ و ھەزرى خەلكىدا نەماو و نىشانە
 پېرشنگدارەكانى پرسیارەكان رەش بونەتەو كە گشت مەرفۆئىكى ژىر دەيانبىنى و

له ناستياندا دهوہستې و پادہميني، چہشني شہمہندہفر کہ له بہردہم نيشانہکانی پټگادا دهوہستې. شروځہ و شيکردنہوہکان نقورچہ له دلي مروی نهوړپايی نادات و سہري گہرم ناکات و ټکاتي خوځي کہ بابوپايراني سہرگہرم کردبو. نهمہش له بہرئہوہ نا کہ پروايہکي بيگہرد و ناوہريکي^(۱) پونيان له دلدا بي يان گہيشتبنيہ دہرہنجامي راست و پړوان و دليان ئوقرہي پي گرتبي، نہخير له بہر ئہوہيہ کہ پرسيارہکان گرنگي خوځيان له دہست داوہ و پرسيارى مادديانہي تر جيگايان گرتونہتہوہ کہ له دیدي نہوہکانی سہدہي نؤزدهم و بيستہمدا زور له مانہ گرنگترن.

لہبہر ئہوہي پياوي ئہم سہردہمہ خوځي لہم مہسہلانہ لاتہراز^(۱) کردوہ و روي وەرگيژاوہ بؤيہ پټي گرنګ نيہ ئہگہر له دواي ئہم ئيانہدا ئيانتي تر ہہبي يان نہبي، بہہشت و دؤزخ و سزا و پاداشت ہہبن يان نہبن، ئہم شتانہ چ بہ سلبی چ بہ ئيجابی کاريان تيئناکات چونکہ هيچ گؤړانکاريہک ناخاتہ ئيانی رؤژانہي و موچہکي کہم و زياد ناکات و کار له پهيوہندي نيوان خوځي و خيژانہکي ناکات، ہہروہا پرواي بہ پاشہکوت نيہ و ئيستا بہ ئايندہ ناگؤړپټہوہ و شتيک پهيوہندي پټوہ نہبي بايہخي پيئادات، بؤيہ خوځي ناخاتہ ناو گيژاوي ئہم باسہ بہتالانہ و بؤ مامؤستاکاني زانکؤي بہجي دہيئلئ تا ئہوان راوبؤچوني تيئدا دہرېرن، بہلام خوځي پياوي کارہ، تہنہا ئيني نيؤ کار و کارگہ و کارگيړي و ئاميژکاري دہناسي، تہنہا ئہوہي لهلادا گرنگہ کہ چؤن ئيواران وچانيک بہ دہروني بدات و رابؤيړي، چؤن له درہنگي شہودا بہ ئارامي بخهوي، چؤن بگاتہ پشوي ہفتہو موچہي سہرہمانگي وەرگري، کي بگاتہ سہري سال و کؤقازانجي بؤميړي و چؤن له پيريديا گہنجايہتي بگہرپټيئتہوہ، ئہمانہ ہہموي گرنګن بہلام ئيانی دواي مہرګ شتيکي خيالي و نہيئراو و نہيئسراوہ: ﴿بَلْ اِذَا رَكَ عَلٰهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْهَا بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمِيْنٌ﴾: له رؤژي دواييدا بہتہواوي

(۱) ناوہر: يقين.

(۱) لاتہواز: بئلاين.

دەزانن ئەم رۆژە راست بو، بەلام ئىستا گومانىيان لى ھەيە، بەلكو لە كۆيۈرۈيدا دەژىن. ﴿النمل: ۶۶﴾.

رۆژ بە رۆژ ژمارە و بايەخى ئەو جۆرە كەسانە لە نىو ھەمو گەل و ولائىكىدا بە ھۆى كاريگەرى ژياري ئەورۇپاۋە زياتر دەبى، ئەو جۆرە خەلكەى كە ھىند سەرقالى ژىنى دىيان تەنات پەنجەرەيە كىشيان نەھىشتۆتەۋە تىشكى بانگەۋازى دىنييان پى بگات؛ كە ئەگەر يەككە بۆ ئاين و ژىنى دۈرۈژ بانگيان بگات سەرسام دەبن، چەشنى سەندبادى دەريايى — كە ھەقايەتەكانى ھەزارو يەك شەۋە بۆمان دەگىرپتەۋە — كاتىك ھىلكەيەكى تەيرى عەنقا دەبىنى سەرسام دەبى و ۋا دەزانى بالاخانەيەكە و لە گاشەبەرد ھەلچنراۋە، چەند جارىك بەدەۋرىدا دەسۈرپتەۋە ھىچ دەرگايەكى لى نادۆزىتەۋە بچىتە ناۋى، بانگەۋازى دىنىش بە ھەمان شىۋە بە دەۋرى سەر و سەكوتيان دەسۈرپتەۋە بەلام ھىچ پەنجەرەيەك نادۆزىتەۋە پى بچىتە ناۋ مىشكىيان و بانگەۋازە ئاينەكەى بخاتە دەرونيان، چونكە ژيان و كىشەكانى ماددەپەرستى گشت دەرگاكانى لەسەر گالە داۋن و سەرچەم پەنجەرەكانى ھزرىشى داخستون.

پىۋايك ئەگەر چەشەيەكى ئەدەبى نەبى كاتىك كە گوئى لە چەند ئاۋازىكى دۇرپىن دەبى يان گوئىستى چەند دۇرە شىعەرىكى ناسك دەبى ۋا دەزانى ھەر دەنگە دەنگىكە و ھىچى بەسەر ھونەرەۋە نيە، يەككىش ئەگەر لە ھەستى ئاينى بىبەش بى ئەۋا بانگەۋازى پىغەمبەران و ئامۇژگارى وتارىيۇان و ھىكمەت و پەندى دانايان و وتەى نەستەقى پەيامەكانى ئاسمان كارى تىناكات و قسەى رىك و پاراۋى پۈانىيۇان و كەدو كۆشى دۇسۋزانى لى خەسارە، پى ۋايە نەبايە و نەبارانە، ھەرچى بۆ بگەى فو لە خۆلەمىش كەردن و ئاسنى سارد كوتانە:

لقد اسمعت لو ناديت حيا ولكن لاحياة لمن تنادي

ۋاتا: گەر بانگى زندۇيكت بىكردايە گوئىستت دەبو، بەلام ئەو كەسەى كەبانگى دەكەى ژيانى تىدا نيە.

ھەر يەككە توشى كەسانىكى ۋا بويىتەۋە لە نەينى ئەم ئايەتانە دەگات و ھەقىقەتى بۆ دەردەكەۋى، كە خوا دەفەرمۇي: ﴿حَتَّمُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى

سَمْعِهِمْ وَعَلَىٰ أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ: خوا مۆرى له دل و له گوئ داون، چاويشيان پهرده دايوشيوه، بۆيه نه له هق دهگن و نه دهبيسن و نه دهبينين ﴿البقرة: ۷﴾.

﴿أَمْ تَحْسَبُ أَنَّ أَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ إِنْ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا﴾: ياخود وادهزاني زۆربهيان گوئيان ليته و ليت تيدهگن، نهخير نهوانه و هك ناژهلن بدلکو گومراتريشن ﴿الفرقان: ۴۴﴾.

﴿وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْقُبُ بِمَاءٍ لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً صُمُّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ﴾: نمونى نمو كهسانه كه بيپروان و هك ناژهل و مالاتن كه تنها هاوار و دهنگدهنگ دهبيستن و هيچ تينناگن، كهړ و لال و كوئين و له هيچ ناگن. ﴿البقرة: ۱۷۱﴾.

نمو بانگخوازانه دهگل نمو جوړه مروثانه روبهړو دهبنهوه زورچاك شارهزاي ثابتهكان دهن و له تفسير و واتاكهشياندا توشى نمو نهستمى و نهزيته نابن كه تفسيرزانهكان توشى بون، نمو تفسير زانانه كه دوچارى نمو جوړه كهسانه نهبونه.

ددرى بيدهرماني نمو سردهمه نهويه كه خهلك به تهواوى دهستيان له ثاين بهرداوه و پييان وايه نمو مهسهلانه چهند بابتهتيكى جهدهلين و هيچ كاريكيان پي نهماوه بويه پرويان لى وهرگيپاوه، جا بانگخوازهكان له دهست نمو جوړه كهسانهوه دوچارى نهستمى وا دهن كه له داروخاوترين سردهمى بيپرهوشتى و بهدكاريدا و له پهشترين سردهمى گوناكاري و بيئاگاييشدا نهستم و سهختى و ايان نههاوتوته پيش: ﴿إِنَّكَ لَا تَسْمَعُ الْمَوْتَىٰ وَلَا تَسْمَعُ الصُّمُّ الدُّعَاءَ إِذَا وَلُوا مَدْبِرِينَ﴾: تو ناتواني مردو گوئييست بكهى و ناشتواني وابكهى كهړ له هاوارت بگا، نهگهر پشت له بانگخوازهكهت هلبكهن. ﴿النمل: ۸۰﴾.

ماموستايهكى فلهسفه و دهرنوزاني به ناوبانگ كه له يهكيك له زانكو ناودارهكاني نهوروپا ماموستايه، زور به زيرهكانه هستى بهم جياوازيه نيتوان دهروني نهوى كوز و نهوى تازه كروه و به چهند پرستيهكى پوخت و ناياب دهرىپريوه كه نهويش ئوستاد (س.م.جود) ه و دهلى:

((پېشان گەلېك گومان وپەخەنە و پرسىيار لەبارەى دىن دەوروزىتران، ھەندىك لە زاناكان ئارخەيان نەدەبون و ۋەلامىكى وایان ۋەدەست نەدەكەوت دلىان ئاۋ بخواتەۋە، بەلام ىدەك لەو سىفەتەنەى كە ئەم نەۋەىدەى پى جوى دەكرىتەۋە ئەۋەىە كە پرسىيارەكان ىەكسەر ھەراسانىان ناكەن و دلىان نابزوتىن، بەلكو لەم سەردەمەدا ھەر لە سەرەتادا پرسىيارەكان دروست نابن)).

نەمانى سۆزى ئاينى:

لە سەردەمى كۆتايىدا كاتىك دەرياي ماددەپەرستى لافاۋى بەرەو جىھانى ئىسلامى ھىنا و گشت شوئىتىكى داگرتەۋە؛ دىنپەرۋەرەكان گەلېك دورگەى بچوك بچوكيان لەنىو ئەم دەريايەدا دروست كرد، خەلكى خواپەرست و بىزار لە ژىنى غەفلەت و ماددىيەت پەنایان ۋەبەر دەبردن و كۆچ و بارىيان بۆ ھەلدەگرتن، دىنپەرۋەر ھەبو ۋەك مەشخەل لە نىو تارىكەستانى ماددەپەرستىدا تارىكى دەتاراند و پەرۋەردەىەكى ئاينى و پەۋشتىكى بەرزى پىشكەش بە خەلك دەكرد و دل و دەرونى مشتومال دەكرد.

لە سەرتاپاي جىھانى ئىسلامىيەۋە كاروان و كۆچ و بار بەرەو دورگەكان بەردوام بن، دەتدى لەم سەرى خۆرھەلاتەۋە تا ئەۋسەرى خۆرنشەن و لەم پەرى باكورى جىھانى ئىسلامىيەۋە تا ئەۋپەرى باشور لە گشت لایەكەۋە كاروانى رىبەرانى پوحى و پەرۋەردىارانى ئاينى بەرەو دورگەكان بەرىۋە بون و لە تەگەرە و ئاستەنگە سىياسىيەكان و كۆسپە جوگرافىيەكانيان نەدەسلەمىنەۋە. دورگەكان بىونە ئاۋەدانىەكى ئاينى، جىاۋازى پەگەز و زىدىيان لە ئاۋدا نەبو، ھەمو ۋەك مەكۆيەكى مەۋفایەتى بون، پۆژھەلاتى و پۆژئاۋايى، بوخارى و مەراكىشى، ئەنادۆلى و ئەندەلوسى كۆكردبەۋە، كە ھەمويان لە پىناۋ ئايندا كۆچ و رەويان بۆ كەردبو و ھانايان ۋەبەر خوا بردبو، شەو و پۆژ لە خوا دەپارائەۋە و تەنھا خوايان مەبەست بو، دواى ئەۋەى پەرۋەردەىەكى ئاينى رىكويىكىيان ۋەردەگرت ۋەك بانگخۋاز و چاكساز و مامۇستا و رىبەر بەدنىادا بلاۋ دەبونەۋە و لەنىو بەشى

شه‌تیاں به‌شی خویان هه‌لده‌گرتوه و خاکی مردوی نیو دلاتیاں ده‌ژيانده‌وه و تۆوی نایینان ده‌بورژانده‌وه.

له پال به‌هیزترین و فره‌وانترین ولاته‌دا چه‌ندین ولاتی روحی هه‌بون که ده‌سه‌لاتیاں له سه‌روی ده‌سه‌لاتی ولاته‌ مادده‌په‌رسته‌که‌دا بو، له‌م ولاته‌ پیاوی مه‌زنی وا هه‌لده‌که‌وت که خه‌لک له هه‌مو لایه‌که‌وه رویان تیده‌کرد و پاشا و کاربه‌ده‌ستانیش به‌ملکه‌چی ده‌چونه لایان، ولاته‌ روحیه‌کان وه‌که ده‌ولت سیسته‌میان هه‌بو، دایانده‌مه‌زراندو بریاریان ده‌دا و ده‌یانگواسته‌وه و جیگریان داده‌نا، له‌گشت ولاته‌ مادديه‌کاندا (بالۆیز و کونسولیان) هه‌بو، ده‌تگوت نه‌خشه‌ی جیهانیان له‌به‌رده‌ست دایه، نه‌گه‌ر له هه‌ر شوینیک سه‌نگه‌ریکی نیسلام چۆل ببوايه، ده‌ستبه‌جئ سه‌نگه‌رنشینیک دینداریان بو ده‌نارد تاخه‌لکه‌که له غه‌فله‌ت و دورله‌خوایی و له‌گوناحکاری پیاریژی و نه‌هیلئ په‌رده‌ی نه‌زانی بال بکیشئ و نه‌فامیتئ و له‌خوایاخیبون بلاویته‌وه^(۱).

ولاته‌ روحیه‌کان له به‌رپوه‌بردنی کار و سیسته‌می نیوه‌خویاندا سه‌ربه‌خۆ بون و پاشا و کاربه‌ده‌سته‌کان هه‌قیان به‌سه‌روهه نه‌بون، گۆرانی بارودوخی سیاسی و روداوی ناوچه‌یی کاری تینه‌ده‌کردن، هه‌ر بۆ نمونه با ولاته‌ روحیه به‌ناوبانگه‌که‌ی (بویاغث فور) بینینه‌وه که شیخ (نظام الدین البداونی الهندی) که له ۷۲۵هـ مردوه، له هه‌مان پایته‌ختی هیندستان دایه‌زرانده‌وه. شیخ هاوچه‌رخه‌ی حه‌فت پاشای به‌زه‌بر و زه‌نگ بوه (هه‌ر له غیاث الدین بلبن ۶۶۴-۶۸۶هـ بگه‌ر تا

(۱) شیخی پیاوچاک: نه‌بو له‌سه‌ن عه‌لی نه‌له‌جویری (له لاهور نیژراوه) ده‌گێرتیه‌وه و ده‌لئ: جارتیکیان شێخه‌که‌م فه‌رمانی پیکردم کۆچ و بار بۆ لاهور هه‌لگرم و بچم له‌ویدا نیشته‌جئ بم، منیش ته‌واوژم بۆ خواست و گوتم ماده‌م شیخ حوسینی زنجانی براده‌رمان له‌وئ بئ پتیوست نا‌کا بچم. گوئی: نه‌خێر هه‌ر ده‌بئ بچی. ده‌لئ: منیش بنه‌ویارگه‌م تیک پێچا و فه‌رمانی شێخم جێبه‌جئ کرد. که گه‌یشته‌ لاهور شه‌و راشکابو و خه‌لک ده‌رگایان پێوه‌دابو، بۆیه نه‌م شه‌وم له ده‌روه له بن دیواری شوره‌ی شار به‌سه‌ر برد، بۆ به‌یانی که ده‌رگای شوره‌ کرایه‌وه بینیم خه‌لک ته‌رمی شیخ حوسینیان له‌سه‌ر شان هه‌لگرتوه به‌ره‌و گۆرستانی ده‌بن، شه‌و کات نه‌یتنی فه‌رمانه‌که‌ی شێخم بۆ وه‌ده‌رکه‌وت و زانیم له‌به‌رچ منی بۆ ئیره‌ ناردوه نیت‌ر چومه ناوشار و شوینی نه‌وم گرتوه و بانگه‌وازم ده‌ست بئ کرد. (کشف‌الحجوب للهجویری)

دەگەيە غياث الدین تغلق (۷۲۰-۷۲۵ك) كەچى دەستى يەك پاشاشى بۆ دريژ نەكراو و سەريەخۆبى خۆى بە تەواوى پاراستو، خەلك لى سىنجارى ئىرانەو دەھاتنە رۆژھەلاتى ھىندستان تا بگەنە لای.

ئەم مەلبەندانە بە پىاو ھەژارەكانىشيانەو سام و وىقار و شەرم و شكو و رېزىكى ھىند گەورەيان لى لای خەلكدا ھەبو تەنانت گەورەترىن پاشاى جىھانىش ھەسودى پى بردون، رەنگە يەك لى ھۆيەكانى ئەو بوبى كە نىكايتيان لى نىواندا نەبو، ھۆيەكىترىش ئەو بو كە خەلك لىكرا پويان لى پىاو ئاينىەكان كىردبو و گەردەنكەچىەكى بى چەندوچونىشيان بۆ دەسەلاتى پوحى ھەبو. پىاوچاكىكى وەكو سەيد ئادەم بەنورى ھىندستانى (كە لى ۱۰۵۳ك لى گۆرستانى بەقىع نىژراو) ھەمو رۆژى ھەزار پىاو لىسەر خوانەكەى نانى دەخوارد، كە بۆ شوئىتەك دەردەچو ھەزاران پىاو و سەدان زانای لىگەلدا دەبو، لى سالى (۱۰۵۲ك) كە چو شارى لاھور (دە) ھەزار شىخ و ردىن سپى و پىاوماقولى لىگەلدا بو، تەنانت شاھجانى پاشاى ھىندستان ترسى لىنىشت تەختوبەختى وەرگەرپىنن بۆيە پارەوماللىكى فرەى بە ديارى بۆ نارد و پاشان پىى گوت: خوا ھەجى لىسەر فەرز كىردوى بۆيە بۆ حىجاز برۆ، ئەویش لى قسەكەى پاشا گەيشت و كۆچى بۆ ھەرەمەين كىرد و ھەتا مىرد لىوئدا نىشتەجى بو^(۱).

شىخ محمد معصوم (۱۰۷۹ك مىردو) كورپى شىخى گەورە: شىخ ئەھمەد سەرھەندى، نۆسەد ھەزار پىاو لىسەر دەستى تۆبەيان كىردو و بەيەتەيان داوەتتى، لى داوى خۆيدا ھەفت ھەزار پىاوى بەجى ھىشت خەلك بۆ لای خوا بانگ بىكەن و پەرورەدەو رىنمايىيان پىشكەش بىكەن^(۲).

سيف الدين السرهىندى كورپىشى (۱۰۶۹ك مىردو) ھەمو رۆژى ھەزارو چوارسەد كەس نانى لىسەر خوانى دەخوارد و بە ئارەزوى خۆشيان جۆرى خواردنەكەيان داوا دەكرد و ھەلدەبژارد^(۳).

(۱) التذكرة الأدبية (بەزمانى فارسى)

(۲) نزہة الخواطر. ب. ۵. نوسىنى شىخ عبدالحى الحسىنى.

(۳) ذیل الرشحات (بەزمانى فارسى)

شیخ محمد زویتری سهره‌ندی (۱۱۵۱ ک مردوه) نه‌گهر له‌مالتی ده‌رچوبایه ده‌وله‌مهنده‌کان شال و مه‌ندیلیان له‌بهر پی راده‌خست نه‌وه‌ک شیخ پیی به‌زه‌وی بکه‌وئ، نه‌گهر بۆ سهردانی نه‌خوشتیک یان به‌ ئیشیک ده‌رچوبایه هه‌رچی ده‌وله‌مهند و کاربه‌ده‌ست هه‌بو له‌گه‌لیدا ده‌رده‌چون، ده‌تگوت کاروان و که‌ژاوه‌ی پاشایانه^(۱).

مه‌به‌ستمان له‌و چهند نمونه‌یه‌ی هیئامانه‌وه نه‌وه‌بو بسه‌لمینین که‌ دین و دینداران چتۆ پایه و شان و شکۆیان له‌لای خه‌لکدا هه‌بووه خه‌لک چۆن بۆ ده‌سه‌لاتی دین نه‌ک بۆ ده‌سه‌لاتی هیژ ملکه‌چ بونه، چۆن رویان کردۆته دین و ریگه‌که‌ی. ئهم چهند نمونه‌یه‌مان هه‌ر به‌ په‌له‌پروژی و به‌ چهند چاوتروکانیک له‌ میژوی هیندستانی ئیسلامی هیئایه‌وه، خو نه‌گهر نمونه‌و دیه‌نی‌تر له‌ ته‌واوی میژوی ئیسلامی بیئینه‌وه‌و سهربرده‌ی دیندارانی شام و میسر و مه‌غریبی په‌رگه و عیراق به‌سهر بکه‌ینه‌وه نه‌وا په‌رتوکیکی قه‌باره‌ گهره‌ی لی ده‌رده‌چۆ.

لی‌ره‌دا ته‌نها باسی شیخ خالیدی شاره‌زوری (۱۲۴۲ ک مردوه) ده‌که‌ین که‌ خه‌لک له‌ به‌غدا سپه‌ی ده‌به‌ست تا تۆبه‌ی له‌سهر ده‌ستدا بکه‌ن و سودی لی‌وه‌رگرن. له‌ نامه‌یه‌کدا که‌ بۆ شیخه‌که‌ی ده‌نوسی ده‌لت: سه‌د زانای هه‌ره‌چاک و زیره‌کم پیگه‌یاندوه، پینچ سه‌د زانای گه‌وره‌ش به‌یه‌عتیان پیدام، خه‌لکی ره‌مه‌کیش له‌ ژماره‌ نایه‌ن^(۲).

خه‌لک تا سه‌ره‌تای سه‌رده‌می ئیستیعمارێ نه‌ووپاییش به‌رده‌وام رویان له‌ دین ده‌کرد و بۆ وه‌ده‌سته‌هێنانی عیلمی به‌ سود و فیرونی کرده‌وه‌ی چاک گه‌شت و گه‌رانیان نه‌نجام ده‌دا، له‌ پیناو پاک‌کردنه‌وه‌ی ده‌رون و فیرونی ره‌وشتی به‌رزو پون و گه‌یشته‌ به‌ پله‌ی سه‌رپاستییتی و خو‌ئاماده‌کردن بۆ رۆژی دوا‌یی باکیان به‌ نه‌سته‌م و مه‌ترسی رۆیان نه‌بو و له‌ کوچ و گه‌شتان نه‌ده‌سه‌لمینه‌وه. له‌ هه‌مو ولاته‌ ئیسلامیه‌کاندا گه‌لێک مه‌لّه‌ندی ئاینی و په‌یمانگه‌ی روحی هه‌بون و خه‌لک له‌ هه‌مو لایه‌که‌وه‌ پوی تیده‌کردن، گه‌لی پیاو هه‌بون حکومه‌ت دنیای زۆری

(۱) درّ المعارف (به‌زمانی فارسی)، نزهة الخواطر (به‌ زمانی عه‌ره‌بی).

(۲) درّ المعارف.

پێده‌به‌خشين و پايه‌ى به‌رزى پێده‌دان كه‌چى نه‌يانده‌ويست و به‌هه‌له‌داوان په‌نايان وه‌به‌ر هه‌وارى پر له‌ ئارامى پو‌حى ده‌برد و سه‌رگه‌رمى شه‌وه‌ ده‌بون كه‌ ناخى خۆيان له‌ خه‌ته‌وخا‌ل داوه‌شېنن و به‌شى شه‌يتانى لى‌ هه‌ته‌كه‌نن.

حا‌ل تا نێوه‌راستى سه‌ده‌ى سێزده‌مى كۆچى ئاوا پرى كرد به‌لام كه‌ ئینگليز هيندستانى داگير كرد ژيار و فه‌لسه‌فه‌ى ژيانى ئینگليزان كه‌م و زۆر كارى له‌ كۆمه‌لگه‌ى هيندستان ده‌كرد هه‌رچه‌نده‌ ديارده‌و ديمه‌نى ژيانى پيشوى ئاينى له‌ ناو نه‌چوبون و هه‌رمابون. ميژونوسيك^(۱) باسى هه‌يوانه‌كه‌ى شيخ غولام عه‌لى ده‌هله‌وى (۱۴۲۰ مردوه) ده‌گيرپێته‌وه‌ و ده‌لى:

((به‌چاوى خۆم گه‌ليك پياوى خه‌لكى پۆم و شام و به‌غدا و ميسر و حه‌به‌شه‌م ديت به‌يعه‌تيان به‌ شيخ دابو و ايان ده‌زانى نه‌گه‌ر له‌ حزورى شيخدا بن چاكه‌ى پۆژگار و ئاسوده‌بونى ته‌مه‌ن و ده‌سته‌ دېنن، شه‌و خه‌لكه‌ش كه‌ له‌ ولاتانى نزيكى وه‌كو هيندستان و ئه‌فغانستان ئاماده‌ ببون وه‌ك كلۆمسكه^(۱) زۆر بون، ژماره‌ى شه‌وكه‌سانه‌ى له‌م هه‌يوانه‌دا بون له‌ پينج سه‌د كه‌س كه‌مه‌تر نه‌بون، نان و به‌رگى هه‌موانيش له‌سه‌ر هه‌يوان بو))^(۲).

. شيخ ره‌ئوف نه‌حه‌دى موجه‌دديدى له‌ پۆزى بيست و هه‌شتى جه‌مادى يه‌كه‌مى سا‌لى ۱۲۳۱ كۆچى چاوى به‌م هه‌يوانه‌ پون ده‌بى، كه‌ چه‌ندين پياوى خه‌لكى سه‌مه‌رقه‌ند و بوخارا و ته‌شقه‌ند و حه‌سار و قه‌نده‌هار و كابۆل و پيشاوهر و كشمير و ميلله‌تان و لاهور و سه‌ره‌هه‌ند و ئومروه‌ه و سونبوه‌ل و رامبۆر و بريلى و لوكنه‌و و جاييس و به‌هراييج و كور و كوهبور و عه‌زيم ئاباد و دوه‌اركه‌ وحه‌يده‌ر ئاباد و بونه‌ و خه‌لكى چه‌ندين شارى تىدا به‌رچاو ده‌كه‌وى))^(۳).

(۱) سه‌يد نه‌حه‌دخان كه‌ رېبه‌رى بانگه‌وازى ئینگليزى بو له‌ هيندستان و دامه‌زرينه‌رى زانكۆى

(عه‌ليكه‌رى به‌ناوبانگيش بو).

(۱) كلۆمسكه‌: هه‌زاره‌زيله‌ى كوله‌.

(۲) آثار الصناديد (به‌ زمانى ئوردى)

(۳) دار المعارف (به‌ زمانى فارسى)

خويندري خوشهويست! دياره نهم ديمنه نوازانه له رږځگار يکدا بوه که
رږځوياني هاتوچو وهکو نه مړو پيشکهوتو نه بوه، به لکو هموی به پياده و گهشتي
کاروانان بوه.

ديمنه کوتاييه کاني نهم سهرده مه کوچکړدوه لهو ميژوهدا دهرده کهوي که
زانای مهزنی چاکساز بخواز و موجهيدي به نوايانگي هيندستان: پيشهوا سديد
نه حمده دی کورپی عيرفانی شهيدکراو له سالي (۱۲۴۶ ک) نه خشانديوه تي.
نه گهر ميژوی ژياني نهم پياوه بخوينينه وه که له پيتناو بانگه وازی يه کخواناسی و
سوننه تي پيغه مېهر عليه السلام و بهرپاکردنی جيهاددا هزاران سهر او دهرای بينيوه؛
نهم کات بو دهرده کهوي که چوّن هزاران کهس له سر دهستی نهو پياوچاکه دا
تزيه يان کردوه له گوناح و تاوان و شرک وييدعه خويان داشوريوه و گهراونه توه،
خه لک وا گهراپونه تهنات مه بخانه کان چول و هول بيون و وهک کاولگه يان لسي
هاتبو، مزگه و ته کانيش جي نه بو خه لک لييان دابنيشي. خه لک پيشبرکتي بو و
ههر کهس دهيوست خوی ميوانداري شيخ و شوينکه وتوه کاني بکات که به سهدان
کهس دهبون، بو دابينکردنی نانی نهم ميوانداريه باکيان به پاره و پول و مالي
گران و به هادار نه بو و همويان هرزان فروش دهکرد و خواردنيان پي دهکړي،
جار هبو ميوانداريه که تير وېشکی له سر دهکرا.

موسلمانان پياوه تي و مېردايه تي و سهربرزي و له خوږورده يی و ميوانداريه کی
هيند بهر يزو حورمه تيان له ناودا هبو که پاشان شتي وا پيدا نه بو توه. کاتيک
سهيدي شهيد له سالي (۱۲۳۶ ک) بهر و حه ج بهر پي ده کهوي، حه فسه د (۷۰۰)
که سيشی له گه لدا ده بې، موسلمانان له هر قوناغيک له قوناغه کاني رږگه دا
ميوانداريان دهکردن. له (رائي بريلي)^(۱) يوه تا (که لکه تته) به سوار ي که شتي
به رږگه وتن، که له نيلاهنا باد دابه زين شيخ غولام عه لی ميوانداري کردن و
ماوهی (۱۵) رږځ خزمه تي کردن، له ماوه يدا خه لکی گوندو شاره کانيش پويان
له وي دهکرد و له سر خوانه نايابه کی شيخ ده بونه ميوان، نه مه ويرا ي نهو

(۱) شوينی له دايکيوني سديد

ھەمو بەرگ و تیشو و دیاریانەش کە پێیانی دەبەخشی. لە کاتی گەڕانەوەشدا کە کاروان لە (کەلکەتتە) ھو بەرھو (رائی بریلی) دەگەڕایەو و لە شاری مورشیدئاباد نزیک بویەو دیوانی (غولام مورتەزا) میوانداری کردن و لە بازارپیشدا جاری کیشا ھەر کەسیک شتیک لەم کاروانە بکڕێ یان پیای پێشەزانیان لێ بەکڕێ بگڕێ خۆی نرخەکی بۆ دەدا. شیخ لەم بارەو لەگەڵی دوا کە ئەم ئەرکە قورسە نەخاتە سەر شانی خۆی، ئەویش گوتی جیگای شانازیە ئەگەر بتوانم خزمەتیک پێشکەش بە حاجیانی مالی خوا بکەم.

خەلک لە ئاست ھەقدا دلتەرم و گەردەنکەچ بون، بۆ شەرعیش ملیان لە مو باریکتر بو، لەم سەفەرە ی شێخدا سەدان ھەزار موسلمان شەرفی تۆبە و بەیعتیان پێپرا، خەلک لە ھەمو سوچ و کەنارانیو، لە لادی و لە شارانیو، لە دەشت و شاخانەو پۆل پۆل رویان لە خێر و بەرکەتی لای شیخ دەکرد، تەنانەت نەخۆشەکانی نەخۆشخانە ی شاری (بنارس) بەدوای سەیدیان دا نارد و گوتیان: ئێمە ی نەخۆش دیلی سەر جیگەین و ناتوانین تەختی نەخۆشخانە بە جیبیلین و ئامادە بین، جا ئەگەر سەید ھەر بۆ یەک جاریش بێ تەشریفی بفرموی و سەردانمان بکات ئەوا تۆبە ی لەسەر دەستدا دەکەین، سەیدیش وەلامی دانەو و سەردانی کردن و بەیعتی لێ وەرگرتن.

سەید بۆ ماوەی دو مانگ لە شاری (کەلکەتتە) دا مایەو، ژمارە ی ئەو کەسانە ی پۆژانە دەچون بەیعتیان پێدەدا بە ھەزار کەس مەزندانە دەکرا، بەیعتدانە کە تا نیو ی شەوی دەخایاند، خەلک ئەوەندە زۆر ببون و سەرپە ھێند قەرەباڵغ ببو نەدەکرا یەک بەیەک بەیعتیان لێ وەرگرت، بەلکو ھەفت ھەشت مەندیلی رادەگرت و خەلک دەستیان پێو دەگرت و تۆبەیان لەسەر دەستی دەکرد و پەیمانی پەشیمانبوونەویان لەگەڵ خوا دەبەست، سەید ھەمو پۆژی ھەقەدە یان ھەژدە جار بۆ ئەم کارە دادەنیشت.

ھەروەھا ھەر لە شاری کەلکەتتەدا بۆ ماوە ی پازدە یان بیست پۆژ وتاری بۆ خەلکە کە فرمو. لەم وتارانەدا نزیکە ی دوھەزار زانا و شیخ و دەمراستی شاران ئامادە دەبون، ئەمە وێرایی خەلکی پەمەکی. ھاوڵەکەشی: شیخ عبدالھ

بورپانهوى همو رۆژانى ههينى و سيشهم له دوای نيوه رۆوه تا عهسر ئامۆژگارى خهلكى ده كرد، خهلك له بهر كارىگهري وته كانى خۆى بۆ رانه ده گيرا و وهك په پوله بهرده بونهوه، رۆژانهش (ده تا پازده) پياوى كافر ده بونه موسلمان.

شارى كه لكهتته كه يه كيكه له شار هه ره گه وه كانى هيندستان و مه ليه ندى ئينگليزه كانيش بو؛ به ساي ئامۆژگاريه كان و گه رانه وهى خهلك بۆ ئاين و ملكه چيونيان بۆ شهرع؛ كرپن و فروشتنى عه رهق له هه رپمين كهوت و بازاړى نه ما، مه بخانه كان چۆل و هۆل بون، عه ره قفروشه كان چيتر باجيان نه دايه حكومهت بهو بيانوهى بازاړيان پراوه و بازرگاني عه رهق خيړى نه ماوه.

كاتيكيش سهيدى پيشهوا بانگهوازي جيهادى راپيتر، خهلك له هه مو چين و توئيكت بهوپه پرى حه ماسه ته وه وه لاميان دايه وه و وه دوای كهوتن، جوتياره كان گاواگسنيان به جى هيشت، بازرگانه كان دوكانه كانيان داخست، خهلك له خانوبه ره و زيدي خويان ده رچون و خويان گه يانده كاروانى جيهادى پي خوا. كهسيان بۆ مال و حالى به جيموايان نه گه رانه وه، تا ئه و رۆژى له دۆلى بالاكوت له سالى (۱۲۴۶ ك) له پيئاو خوا له نيو سەنگەر شه هيدكران، دنيا نه يتوانى بيانبه زيئى و له دين وه ريانگه پيئى، ته نها كه ميكيان رزگار بون و شه هيد نه بون، ئه وانيش تا به سه ره به رزى سهريان نايه وه و بۆ لاي خودا گه رانه وه بى و چان و هه سانه وه له سهنگهري نيو شاخ و داخانى هيندستان جيهاديان به رپاكرد و تيكووشان.

له گه ل هه مو ئه وانه شدا ژياري ئيسلامى له هيندستان له ئاوزيرنگى سه ره مه رگى دابو، حكومهتى ئيسلامى له داروخان و هه رهس دابو، به لام خهلك هيشتا گه رده نكه شيئى ئيسلاميانه و فيزوده ماري ئاينيان له ناودا مابو، بۆ لاي خوا ده گه رانه وه و ته نها لاي خويان پي ته واه بو، هه ر زو وه لامى بانگخوازاني پي خويان ده دايه وه و به پيئرخ له ژياني دنيايان ده روانى و هه رچى شتى به هادار بو له پيئاو خوا ده يانه ناني.

ئينگليز پيگه ي خۆى قايم كرد، ئه و سيسته مه ي بۆ خوئندنى ولائيشى پريار دابو كه يه كيكه له سه ربازه هه ره به كاره كانى -هه مو ده مى به رو بومى به ره هم

دېنئا. بەرەبەرە ھزر و ئارەزوى ئىنگىلىزان خشكەى كرده نىو خەلك و كارى خۆى دەدى، خەلكىش بىئەوى ھەستى پېكەن سىستەمى ژيان و ھزىيان سەرغون دەبویەو، خەلك بۆ دىن بىخەمتر دەبون و پشكۆى دلان خامۇشتەر دەبو و مەشخەلى ژيانى ئاينى كزۆلە دەبو، ھەزو ئارەزو و مونافەسەى سروشتى-كە گەورەترىن ئەنگىزەى پېشكەوتن و داھىئانە- روى لە دىن و روحانىەت وەرسوپاند و بەرەو گوزەرانى دنياى ماددەپەرستى ئاراستە بو، ھاندەرى تىكۆشان بۆ دىن و بۆ بوژاندەوہى روح و دل كەم بونەوہ، وىراى ئەمەش ھۆكارى ساردكەرەوہ و تەوہزەلى و دژايەتيكردنى دىن گەلىك زۆر بون، رەوتى زىرەكايەتى و ھەلكەوتوى و بلىمەتى-كە پېشتەر روہو ئاين بو- لە بوارە جياوازەكانى دىن و بەشەكانى زانستى دىنى و روحى وەرچەرخا و بۆ ئەوہ ئاراستە بو تا لە زانستەكانى گوزەران و بوارە جياوازەكانى ژيان شتى نوئ دابھىئنى و بەرھەمى زۆر وەبەر بىئى.

بەلام سەردەمى كۆچكردو ھىشتا ھەر ھەولتى دەدا نەمرى و دواھناسەكانى ھەلكىشى و ژيانى بەبەردا بىئى، ھىشتا لە نىو خەلكىدا گەلىك پىاو مابون بانگەوازيان بۆ لای دىن و پاكبونەوى دل و دەرون و وەرگرتنى پەوشتى بەرز دەکرد، پىاوى خواناس و دنیانەوىست و ئاخىرەتخواز بون، لەسەر پىوشوئىنى چاكانى پىشان ھەنگاويان ھەلدەگرت و، سوننەتپەرورە و خواپەرستى دور لە شرک بون، ئەم جۆرە پىاوانە ھىشتا لە نىو خەلكىدا مابون و بانگەوازيشيان بۆ پىي خوا دەکرد، موسلمانەكانىش پىيان وابو ئەگەر لە بەر سىبەرى ئەواندا بن واجبىكى ئاينىيان جىبەجى كەردوہ و ئەركى ژيانىيان راپەراندوہ. دەولەمەند و كاریەدەست و دنيادارى وا ھەبون پتر لە خەلك بايەخيان بە مەرگى سالىحانە و كارى دواپۆژ و دەروناكىئى دەدا، بەلام ئەوانە وەك پرتەپرتى كۆتايى بەر لە كوژانەوہى يەكجارى مەشخەل وا بون، چونكە رەگى درختەكەى ئاين سىسەلە ببو و ناوى ژيانى لى برابو و گەردەلولىكى ئاگرين تىي ھەلكردبو.

جا به هوی ده ورور بهر و خویندنی فهرهنگیانه وه^(۱) خه لک گومانی له نیوهنده دینییه کان و بنه ماله ره سنده کانی ناین و زانست پهیدا کرد و متمانیهان به خوا و به سیفیت و به لینه کانی لاواز بو، باوکه کان بو دینداری منداله کانیهان که مته رخه م بون و قوربانیهان به کات و وزه ی خوینان نه ده دا تا زانستی دینیان فیتر بکهن، بهس سهرقالتی نه وه بون زانسته کانی گوزهران و زمانه کانی نه ورور پاییهان پی ره وان بکهن. ئیتت کهس حهزی له خویندن و فیتریونی زانستی به سود نه ما، خو سازدان بو بهرگریکردن له ئیسلام نه نجام نه ده درا، به لکو به پیچه وانده وه خه لک خوینان له دین هه لده بوارد، له مته رسیه کانی (موسسته قبه ل) ده ترسان، خه می نه وه یان بو موسسته قبه لی منداله کانیهان به فیرو نه چی، خوینان دابوه ده ست رۆژگاری سهقام نه گرتو، ترسی هه ژاری بالی وا به سهردا کیشابون ئوقره ی له بهر هه لگرتبون، ترسی مه رگی برسیتیش له بهرگی مه رگی هه لکیشابون.

ماددیه تی سنور به زین و گه ده ی فشول:

ده گپرنه وه و ده لئین کاتی خو ی ژنه شاعیری سه رده می نه فامییتی (که بشه ی کچی مه عد یه کریب) سه رکۆنه ی عه مری برای ده کات و توانجی تیده گری چونکه له پای خوینی برا کوژراوه کهیدا پاره ی وه رگرتبو، ده لئ:

ودع عنک عنراً إن عنراً مسالم وهل بطن عنرو غیر شیر لمطعم
واتا: ده توخوا له عه مر گه رین، عه مر پیاویکه ناشتی ده وی! نازانم بو پاره وه رده گری خو ورگه که ی هه رجیتی یه ک بست خواردن ده گری!؟.

ته ماشاکه ژنیکی ساده ی نه فامیش پی وانیه ورگی مرۆ له یه ک بست گه وره تر بی، چون ده بو نه گه ر نه م ژنه گه ده ی نه مرۆی سه ده ی بیسته می بدیبايه؟! که هیند هه لمه ساوه گۆی زه ویش له خو ی ده گری، هیند سنوری به زانده مه گه ر به خو ل ته ژ ی بی. به لئ، گه ده ی ژه مبه ورده ی مرۆفی نه مرۆ وا فشول بوه که به بریک پاره تیتر نابج، خه لکی ئالوده ی وا پهیدا بون که تاسه یان

(۱) فهرهنگی: غه ربی.

دانا مەركى، تېنەي شىت و ھارى وا دەر كەوتو ھە قەت تاساويان ناشكى. ھەر يەكەو دۆزەخىكى لە دل دايەو ھەمىشە ھەلدەلوشى و پىشى وايە ھىچ شىتىكى قوت نەداو، ھەھاوارانىش كەوتو ھە دەلى ھىشتا بابى، ھىشتا گەلىك شويىنم ماو. شەيتانى بەرچاوتەنگى و چاۋچىنۇكى بەسەر تاك و نەتەو ھە زالا بو ھە ئەو ھەندە چلىس و خوازەلۇك بونە دەلىنى جنۇكە دەستى لىو ھەشاندون. مەروۇ ھەك گىژەنى لىھاتو، ھەرچى ھەبى لولى دەدا و قوتى دەدا، قەمى لە گشت شىتى خۇش كەدو ھە گوئ بە ھەرام و ھەلاان نادا، ھىشتاش ھەر كەفوكولى ھەلدەكفى و دانا مەركى. ھەلبەت ئوبال بەملى ژيانى ئەمەرو و سەروشتە كەبەتە كە سەرلەبەرى بۆتە ژىنىكى ماددە پەرىستانە و دور لە پرواى ئاخىرەتە. بىگومان ئەگەر كەسىكىش خۇى بە دنيا ھەلۋاسى بى و پىشى وانەبى جگە لەم ژىنە ژيانى تر ھەبە ئەوا ژىنى دنياى لى دەبىتە گەورەترىن سەرمایە و مەبەست و ئامانچ، تا پىشى بىكى ھىچ دەر فەتىك لە دەست نادات و چىژ و خۇشى لى ھەردەگى و بەناز و نوز پادە بوئى، جا لەبەر چ خۇى لە خۇشى ھەلبوئى، بو كام جىھان دەست ھەلگىرى يان لەترسى چى نەوئى؟! خۇ پرواى بە ژيانى دىكە و جىھانى تر نىە.

شاعىرى گەنجى نەفامىتى (طەرفەى كورى ئەلەبەد) زۆر بەسادەبى و بە راشكاوى تەعبىرى لەم جۆرە دەرۋەنى نەفامىتى كەدو ھەلى:

فان كنت لا تستطيع دفع منيتي فدعني أبادرها بما ملكت يدي
كريم يروني نفسه في حياته ستعلم إن متنا غداً أينما الصدي
مەروۇ شارىستانى ئەمەروۇش — مەگەر ئەوانەى كەخا بەسای پروا پاراستونى —
ھەمان راو بوچونيان ھەبە و ھەمان رىبازيان گەرتو ھەبەر، بەلام كاتىك كە جورئەت ھەبەر خۇيان دەنەين و دەيانەوئى پروا پاستەقینەى خۇيان ھەدەر خەن رەنگە زمانىكى رەوانىبوئى ھەك شاعىريان نەبى وىژدانى خۇيانى پى دەرپەن.

هۆی دوه م : بریتیه لهو ئهدهبه هاوچهرخه-ئهدب بهمانا فراواندهکەى^(۱) - که تهنه له بارهى مادده و ماددهپەرستانهوه دهوئ و ههمیشه له راژهى سهرمایه دار و خاوهن کارگهکان دایه و ملکهچى بهرژهوهندهکانیانسه، ملکهچیهکى نهوتۆ که هه‌رگیز شایه‌ن به ئهدهبى پاک و بهرز نیه، که ورد ورد ژيانى ماددهپەرستان و سهرمایه‌داران دهنوسیتتهوه و ناو و ناسناویان به دێرى نهستور بلاؤ دهکاتهوه، هه‌ر هه‌ناسهیهکى که دهیدا ستایشیکه به بهژن و بالائی نهواندا، کۆتایى گشت چیرۆک و پۆمانهکان نه‌نجامیکی ماددیانه وه‌دهست ده‌دا و پالەوانیکی ماددهپەرست هه‌لده‌نئ، پێیازه‌کەى (ئه‌پیکۆرۆس) بۆ خوینهران ده‌رازینیتتهوه، جارێک به‌ئاماژه و جارێکیش به‌راشکاوى. گه‌نجه‌کان هان ده‌دات ژيان له نامیز بگرن و به‌ناز و نۆش رابووین، په‌خشان و شیعر و چیرۆک و فه‌لسه‌فه و پۆمان و شرۆفه و تیه‌رامانه‌کانى له خزمه‌تى روحى ماددیته دایه و پیاوى ماددهپەرست به پیرۆز نیشان ده‌دات.

کۆمه‌لگه‌ش به‌س رێز له ده‌وله‌مه‌ندى گ‌رنگ ده‌گرئ، هه‌ر چه‌ندى به‌دکار و چروک و به‌دپه‌وشتیش بئ چاوى زه‌قى لئ ده‌پۆشى، م‌روڤی‌کیش هه‌ر چه‌ندى به‌هه‌ر دار و چاکه‌کارو مه‌ردو رهند بئ تانه‌و تانوتى تیده‌گرئ و ریز و سه‌نگى پێنابه‌خشئ. کۆمه‌لگه‌یه‌ک ئه‌گه‌ر به‌ئاماژه‌و به‌راشکاوى بئ: پیاوى هه‌ژار شایسته‌ى ژین نیه و وه‌ک که‌ر و ئاژه‌ل و ره‌فتارى له‌گه‌لدا بکات، بئ‌گومان تاکه‌کانى ئه‌م کۆمه‌لگه‌یه‌ ئه‌گه‌ر م‌رۆى شۆر‌ش‌گێڕ نه‌بن- ده‌بئ به‌ناچاریه‌وه ملکه‌چ بن و بۆ راکێشن و خویان تیدا بگ‌ونجین، ده‌بئ خویان بۆ به‌رچاوى کۆمه‌لگه‌که‌ نه‌ک وه‌ک ه‌زێکی زاتى به‌که‌شخه‌ ده‌رخه‌ن.

ئه‌م جۆره کۆمه‌لگه‌یه هه‌ر پۆژه‌ى به‌جۆره پێ‌ودانگێک پیاو به‌مه‌ردو رهند ده‌ناسینئ، هه‌ر پۆژه‌ى ته‌رازوێک به‌کار دینئ، هه‌ر پۆژه‌ى داخوازییه‌ک ده‌خاته رو. ده‌م له ده‌م پتر ته‌نگ به‌ م‌رۆ هه‌لده‌چنئ و ناچارى ده‌کات په‌نا وه‌به‌ر رێی ناراست ببات تا بتوانئ هه‌ندئ پاره په‌یدا بکات، دوچارى رهنج و تیکۆشانى له

(۱) واتا: تیروانین و بیروبوچون ده‌باره‌ى ژيان و بنه‌وه‌ر. -وه‌رگێڕ.

توانا بەدەرى دەكات و خەم لەسەر خەمى بۆ دادەبارىنى و بارى گوزەرانى ئەستەمتر دەكا و رەشەبای رەش و رەشتى بۆھل دەكا.

مونافەسەى كارگە و پیاوہ بەرھەمەت و پىشەسازەكانىش ھەر بەيەك جار قورەكەيان خەستەر كوردە، ھەمو بەيانىەك يەك لافا و بەرھەمى نوئ شار دادەگرئ، نوئترىن ترومبىل و جگەرە و جلۇبەرگ و كلاؤ و پىلاؤ و رۆن و بۆيە و شتى جوان و پازاوە و نامىرى سەيرسەير بازارەكان سىخناخ دەكەن، ھىچىشىان پىويسى زەرورى و بنەماى پىويسى ژيان و ژيار نىن و كەلئىن پىر ناكەنەوہ، چونكە ژيان ئەگەر ئەم شتەنەشى لەگەلدا نەبى ھەر بەچاكى دەگوزەرى، بەلام ديارە تەنھا بۆ دەسبەسەرداگرتنى پىشەسازى و ۋەھەرپمىن خەستى بازارى سەرمایەداران برەويان پى دەدرئ.

لەبەر ئەم ھۆيانەو چەندىن ھۆيتريش خەلك نرخی پارە و پولى لەبەرچا و بەرز بۆتەوہ و بايەخ و پىزىكى گەورەى بۆ دادەنى و رۆلىكى گىرنگى پى بەخشیوہ، بەشیوہيەك نە پىشان و نە ھىچ كاتىكىش لە مېژودا شتى وا نەبوہ و روى نەداوہ. پارە بۆتە روح و جەستەى مەزۇفایەتى، بۆتە گەورەترىن ھاندەرى جولە و ھەولئ ژيارىانەى خەلك، بۆتە تاكە ئەنگىزەيەك كە داھىنەران لە پىناو پارەدا شتى نوئ دادەھىتن، پىشەسازان لە پىناو پارەدا پىشەسازى تازە دەسازىتن، سىياسەتمەداران لەپىناو پارەدا وتارەكەيان دەنوسن، خۆ ھەلئۆئران لە پىناو پارەدا خۆيان ھەلئەبۆئرن، زاناکان لە پىناو پارەدا پەرتوكەكەيان دادەنىن، تەننەت سەركردەكانىش لە پىناو پارەدا لەشەر بەشدار دەبن، پارە ۋەك تەوہرى لىھاتوہ و بەرداشى ژيانى بەدەوردا دەگەرئ، ئوستاد (جۆد) كە مامۆستای فەلسەفە و دەرونناسىيە لە زانكۆى لەندەن، دەلئ: ((تېۆرى بالادەست و باو و بەربلاؤى ئەم سەردەمە برىتيە لە تېۆرى ئابورى، بەرك و زگ تەرازوى گشت شتىكن، شتىك تا پتر پەيوەندى بە بەركەوہ ھەبئ و زىتر كارى تىبكات خەلك زۆرتر پوى تىدەكەن و بايەخى گەورەترى پىدەدەن)).

تۆ ئەگەر گەرەكت بى سەروشت و چەشەى سەردەمەكەت ھەلسەنگىتنى، بەلام لە جەرگەى ژىن نەژى و كەنارگىر بى و ھەر تەنھا چا و بە نوسىن و نوسراوان

دابخشینی و له پرتوکان شت وه خوینی، بیگومان به مجوره خوټ ده خهله تیئنی و خهیاډ به راسته قینه ده ردیئنی. چونکه کاتیک روپه په کانی پرتوکه کانی فله سده ده و نوسراوه زانستیه شیکارنامیزه کان هه لده ده یه وه خوټ له سهرده میکی وا ده بینیه وه که خاوه ن ژیاریکی پیشکه وتو بی، ره وشت و خو ته رازو بی، ناسمان به هه وری گه وال گه والی جوامیری و چاکه خوازی نه خشا بی، زه ویش روحی ناینداری و زانستخوازی دایپوشا بی، که چی واقع وانا بیژی. چونکه دلنیا به نه نو سینیه و له ناخی پرتوکانه زاده ی خهیاډ و نه ندیشه و هه وه ست و چه شه ی نوسهرانه، که جیهانیکی خهیاډ هیئد فانتازی داده هیئن، هیئد به وه سفی جوان و له بار ده پرازیئن، هیئد سه ری سهرسامت ده سورمیین پیت وابی به لئ خو ی بی! له گه ل ژیا نی ده روبه ری تو ی بی! به لام ناشکرایه که هه وا و هه وه ست هه ر وابه بو شتی خهیا لوی سهیر چوه.

به لام نه گه ر له نیو جهرگی ژین بژی و له گه ل خه لک تی که ل بسی و بارو دوخیان لی وه توژی، گوی بگریه قسه ی نیو مال و شه مه نده فر و سه ر بیستانان، له کاتی نان خواردن و شه و جهره گویت بو باسوخواسان را دی را؛ نه و کات ده زانی نه و دوزه ی که به شه و و پوژ زمان و دهرونی پی فی ره و له مه جلیسان کوری نی ره، ته نها و ته نها پاره و زی ره، هه ر زی ره له ناو گولان وه ک کنی ره، هه ر زی ره نیش به ده ست و کاری گی ره.

شاعیریکی عه ره بی له دی ره شیعی کی دا نه فره ت له و هه ژا رانه ده کا که دید و هه زری له ورگ و بهرگ تینا په ری و ده لئ:

لحا الله صنعوكا متاه وهمه من العيش ان يلقي لبوسا ومطعما

چون ده بو نه گه ر شاعیر نه م ژیا ره ی بدیبا یه؟! که فه یله سوف و سیاسه قه دار و زانا و دانا و هه لکه وتو و ده مرپاست و ریشسپی و ده وله مه ند و هه ژا ره کانی، تی کړا بو خوراک و پو شاک هه ول ده دن، جا به هه ر په نگ و ناوی که وه بی. چون ده بو نه گه ر نه م ژیا نه ی بدیبا یه که سه رتا پای بو ته تی کو شان.. تی کو شان بو بهرگ و نان!؟

داتە پىنى خورەوشت و شېرزەبونى كۆمەلگە :

يىگانەكان هاتن و پۆژھەلاتى ئىسلامىيان داگیر کرد و كۆمەلگەى پۆژھەلاتى ئىسلامىيان دوچارى شېرزەبى و داروخانى خورەوشت کرد، پىشتىش نەخۆشیه رەوشتى و كۆمەلایەتیه كانیان بۆ ناردبو كە ھۆیەكى ھەرەكارىگەر بو بۆ داروخانى ولاتى ئىسلامى و تىكشكانى نەتەوہ پۆژھەلاتیەكان. بەلام لەگەل ئەو داگیرکردنە و سەرچەم نەخۆشیهكانىشیدا كۆمەلگەى پۆژھەلاتى ئىسلامى پەیرەوى لە گەلىك پىیرى بەرزى خورەوشتى و چەندىن تايبەتەندىتى پايەدارى كۆمەلایەتى دەکرد كە لە ناو گەلەندا وینەى نەبوہ، ھونەرى خورەشت لە لای پۆژھەلاتیەكان بە جۆرىك پىگەىشتبو و گەىشتبوہ وردەكارى و ناسكىەكى ئەوتۆ و لوتكەى وا بەرزى برىبو؛ كە زىھنى ئەم سەردەمە ناتوانى بگاتە ئەو ئاستە و پىاوى پۆژئاواىى ناتوانى تەسەوورى بكات مەگەر لە شىعر و ئەدەبدا.

پىا و روداو و سەربردەى وا لە بارەى سەروساخت و پەيوەندى نىوان ئەندامەكانى كۆمەلگەى ئىسلامى و تاكەكانى خىزاندا دەخوینتەوہ، كە بەجۆرىك بە ھەناوى كۆمەلگەدا پەلوپۆى ھاویشتوہ و نەوہ بۆنەوہ و پىشت بۆ پىشتى خاياندوہ و لە گىشت بەرژەوہندى و قازانچىكى ماددى خالى بوہ؛ كە كورپانى ئەم سەردەمە ناتوان تەسەوورى بكەن. لە بارەى زۆر بابەتدا وەك: سۆزى باوك بۆ كورپ و چاكەى كورپ بۆ باوك، پىزى بچوك بۆ گەورە و مېھرى گەورە بۆ بچوك، داوینپاكى و ئەمەكدارى ئافرەتان بۆ مېردەكانیان، دەستپاكى و وەفای خزمەتكار و نۆكەران، سەقام و خۆراگرى لاوان لە سەر خورەوشت، رەفتارى دەمراستان لەگەل خەلك، پاراستنى نوژ و سوننەتەكان، پىزگرتنى باو و نەرىتان، راستالى لە بەرگ و دروشم و خزمایەتیدا، بەھاناوہچونى برادران و ئامۆزگارى كردنیان، شتى وا دەبىستى و دەخوینىەوہ خەرىك دەبى پروانەكەى.

چاكە و گوپاىەلى كورپ بۆ باوك گەىشتبوہ ئەوپەرى لەخۆبوردەى و كورپ لە جزورى باوكیدا لە شەرمان دەتوايەوہ. ئەم جۆرە ھەلوپەستە لەم فەرمودەيەى

پيغه مبهرو ﷺ ودهرده كهوى كه ددهرموى: ((أَنْتَ وَمَالُكَ لَوَالِدِكَ : خَوْتُ وَ مَالَتِ مَوْلَاكِ بَاوَكْتَن))^(۱).

كوړ چاكه و پړيز و خوښه ويستى نهك هدر يو باوك و دايكى دهرده برى به لكو كه ده شمرن هه مان هه لويستى يو برادر و كوړ و خزم و كهسى برادره كانيشيان هه بو و يارمه تى ددهان و ديارباني پيډه به خشين. ثمه ش وهك جيبه جيكر دنيك يو فرمود كهى پيغه مبهرو ﷺ كه ددهرموى: ((ان من أبر البر صلة الرجل بأهل و آبيه بعد أن يولي: يه كيك له چاكه هدره چاكه كان نهويه؛ كه سيك نه گهر كه باوكى مالتاوايى له دنيا كرد نهوا چاكه و خوښه ويستى يو برادره رانى دهر برى))^(۲). له بهرام بهردا، دايك و باوكيش نهو په رى دلسوزى و خوښه ويستيان يو كوره كانيان دهنواند و له پيناو په روه رده و فير كړدنى منداله كانيان قوربانان به گشت هه وهست و ثاره زو و راحت و چيژى دايك و باوكايه تى ددها و له م پيناوه دا-ته نانه ت پياو و ثافره تى نه خوښه واريش- چاو پوښيان له رفته رارى رهق و توند و تيژى ماموستاى كوره كانيان ده كرد كه جار بوه زيانى جهسته ييشيان پيگه ياندون، له پيناو پيگه ياندنى منداله كانيان تاليه كى زوريان ده چهشت و ناراميان له سر خه م و خه فته تان ده گرت. له پياوى نه جيمزاده و به نوابانگه وه بگره تا تويزى هدره خواره وهى كومه لكه گشتيان به م چه شنه رفته راريان ده كردو نه گهر پياويكيش سه ريچى بكر دايه به چروك و مهنده بوريان ده دايه قه لهم. ثمه هه لويستى (هارون الرشيد) يش شتيكى به نوابانگه له ميژودا كه ناموزگارى هدر د كوره كهى (نهمين و مهنمون) ي كرده كه خزمه تى (نه لكه سائى) ي ماموستايان بكهن.

يه كيك لهو روداوه سهره سهرانه ي كه سروشتى پياوى پوژ هه لاتى پيشان ددها نهويه كه ده گيږ نه وه: (تاجه ددين نه لذر) ي فرماندهى نه فغانستاني دواى (سلطان شهاب الدين الغوري)، كوره كهى له لاي ماموستايه كدا ده كاته قوتابى. پوژيكيان ماموستا كه زورى ليده دا و دهرمى. جا كه هه وال ده گاته تاجه ددين،

(۱) رواه أبو داود عن عمر بن شعيب عن أبيه عن جده مرفوعاً .

(۲) رواه مسلم عن ابن عمر رضي الله عنه .

بە مامۇستاكە دەللى: تا زوھ خۆت رزگار كە چونكە ناتوانم لە داىكى كۆرە لىت ئەمىن بىم رەنگە زەبرىكت لى بوەشىنى.

پەيوەندى نىوان گەورە و بىچوك لە كۆمەلگەى نىسلامىدا بە گوێرەى نامۆزەكانى شەرع دامەرزابو كە دەفەرموى: ((مَنْ لَمْ يَرْحَمْ صَغِيرًا وَيَعْرِفْ حَقَّ كَبِيرًا فَلَيْسَ مَنًّا: ئەو كەسەى رەحم بە بىچوكان نەكات و رېز لە گەوران نەنى لە ئىمە نىه))^(۳).

يەككى تر لە تايبەتمەندىەكانى ترى ژيارى رۆژەلانى؛ راستالى و يەك رەنگ بون و يەك ھەلۆيست نواندە، ئەگەر يەككى بە چ ھەلۆيستىك دەگەل كارىك تىكەل بوايە تا كۆتايى ھەر ھەمان ھەلۆيستى دەبو، ئەگەر پابەندى نەريتىك يان جۆرە پۆشاكىك بوايە يان بە جۆرىك مامەلەى دەگەل يەككى بەكرديە ھەتا مردن دەيبرە سەر و روداو و وەرز و نەساغى و تەمبەللى و بەرژەوہەندى كارى تىنەدەكرد.

دەمپراستى و گەورەيى لە ژيانى خىزان و ھۆزايەتيدا بە زۆرى پارە و پول نەبو. خىزان ھەبوە ئاستى داراييان لە نىودا جياواز بوە، ھۆز و عەشیرەت ھەبوە پياوہەكانيان لە پارە و پشتدا گەللىك جياوازيان لەگەل يەكتردا ھەبوە. دەولەمەند و پارەدار و دەستكورت و ھەژاريشيان تىدا بوە، بەلام لەرەوشى خىزان و بنەمالە و كۆمەلگەدا كەس نەيتوانيوە بە ھۆى ئابوريەوہ لاف و گەزاف لەسەر كەس لىببات. ئەگەر يەككى ھەستى بەجياوازی و ريسوا بون بەكرديە وەك شير دەينەپاند يان ئەگەر ميوانداریك لەگەل يەك لە ميوانەكانى بېرپزىيەكى بنواندايە گشتيان پىكرا دەتۆران و ھاموشۆيان لەگەل بنەمالەى ميوانداریە كە دەبېرى. ھەميوان لەگەل براى مافخورايان يەك دەست و يەك دەنگ بون.

ھەژارى پوت و پەجال لە نىو ھۆزەكەيدا زۆر بە جورئەتەوہ روبەپوى دەولەمەند و دەمپراستانى ھەمان ھۆز دەبويەوہ، ئەويش خۆى پى پىاو بو و خاوەن رېز و شكۆى خۆى بو، بە ھۆى ھەژاريەوہ ھەستى بەكەموكورتى نەدەكرد،

(۳) رواه ابو داود عن عبدالله بن عمر .

به لکو شوینیکی شایه به خویان پی ده به خشی، بیتهوی له شیوه شپۆل و بهرگه شپوشیتاله که ی پروان.

له بهر باری ناله باری ثابوری پیایو باش وچاک و پاک و زانا و دینداریان به کهم نه ده گرت. هه ژاریش گه لیک ده یکرد و ده کوشا تا نه بونی و ده سته کورتیه که ی له خه لک بشاریته وه و خۆی به زه بون پیشان نه ده دا و بهرگه ی ده گرت، زۆریشی پی ناخۆش بو نه گه ر یه کیک به هه ژاریه که ی بزانیبا.

خه لک (ویژدانی) زندو بو، وه ک دین و ناموس پیزی ده گرت، به هیچ نرخیک نهیده فروشت و ده سه بهرداری نه ده بو، پیاو هه بو مهرگی خوتیناوی هه لده بژارد نه ک درۆ و گزیکاریه که له مردنی رزگار بکات.

میژوی هیندستان له م باره وه گه لیک روداوی سه یرو ناوازه مان بۆده گپێته وه که هه لبه ته له میژوی سه رجهم ولاته ئیسلامیه کاندای غونه ی وا گه لێ زۆرن، یه ک له و رودانه نه وه بو: شیخ (رضی الله البدونی) به وه تۆمه تبار کرا که له شوپشی سالی (۱۸۵۷) زاینی دژ به ئینگلیز به شدار بو. له بهرده م حاکمیکی ئینگلیزدا دادگایی کرا، حاکم له پتی چهند براده ریکی خۆیه وه گوتی پیتی بلین با تۆمه ته کان ره ت کاته وه نازادی ده که م. به لام شیخ رازی نه بو و گوتی: من که به شداریم کردبی چون ده توانم ئینکاری بکه م؟ حاکمیش ناچار حوکی ئیعدامی بۆ ده رکرد. که شیخیان به ره و په تی سیداره ده برد حاکم گریاو گوتی: ئیستاکه ش نه گه ر ته نها یه کجار بلتی: تۆمه ته که درۆیه و بیسوچم، هه ول ده ده م رزگارت بکه م. شیخ توپه بو و گوتی: ده ته وی درۆ له سه ر خۆم بکه م و کرده وه کانم به هه ده ر ده م؟ نه گه ر وابلیتم که واته کرده وه که م پوچه ل ده که مه وه، به لێ به شداریم له شوپشدا کرده و چش ده که ن بیکه ن. پاشان شیخ له سیداره درا!!.

نه ک بلتی ته نها له گه ل خودا راستگو و ده مپاک بو بن، به لکو ده گه ل گه ل و نه ته وه شدا راست بون، په گه زه په رستی و نیشته مان په رستی و زه به ر و زۆری نه ته وایه تیان نه ده ناسی که نه مپۆ بوته نه رکێکی ره گه زی و نیشته مانی. پییان وابو درۆ و گه واهیدانی به درۆ له پیناو نه ته وه بی یان نیشته مانی و گه ل؛ بیمره و ته ی و گوناخیکی گه وریه. پییان وابو حوکه کانی شه رع تاک و نه ته وه و کاروباری

تا که که‌سی و کو‌مه‌لی ده‌گرته‌وه و ده‌ستیان توند به‌فه‌رموده‌کانی خواوه‌گرتبو که ده‌فه‌رموی: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ: بَرُوا دَارَانَ! داد‌گه‌رانه‌گه‌واهی بده‌ن نه‌گه‌رچی له‌سه‌ر خو و باوک و خزمانیش بیته.﴾ النساء: ۱۳۵.

﴿وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَا نَقَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اْعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَاتَّقُوا اللَّهَ: خراپه‌ی که‌سانیک و اتان لی نه‌کات تاوانکار بن و داد‌گه‌ر نه‌بن، داد‌گه‌ر بن، داد‌گه‌ری له‌ته‌قواوه‌نزیکه، له‌خوا‌بترسن.﴾ المائدة: ۸.

﴿وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ: نه‌گه‌ر له‌نیو‌خه‌لک‌دا حوکمتان کرد، حوکمیک‌ی داد‌گه‌رانه‌بکه‌ن.﴾ النساء: ۵۸.

﴿وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ: نه‌گه‌ر گه‌واهی‌تان دا به‌راست بیده‌ن با له‌سه‌ر خزمانیشتان بی.﴾ الأنعام: ۱۵۲.

روداو‌یک‌ی‌تر که‌پیره‌کان بۆمان ده‌گپ‌نه‌وه، ده‌لین: جاریکیان له‌سه‌ر پارچه‌زه‌ویه‌که‌له‌گوندی (کاندیه‌له‌ی) سه‌ر به‌به‌ری‌وه‌به‌رایه‌تی (مظفر نکر) له‌ویلایه‌ته‌یه‌که‌گرتوه‌کانی هیندستان کی‌شه‌یه‌که‌له‌نیوان موسلمان‌ه‌کان و هیندۆسه‌کان په‌یدا بو، هیندۆسه‌کان ده‌یان‌گوت پینشان پارچه‌زه‌ویه‌که‌په‌رست‌گایه‌کی ئیمه‌بوه و موسلمان‌ه‌کانیش ده‌یان‌گوت مزگه‌وتیک‌ی ئیمه‌بوه. داد‌گایان برده‌به‌رده‌ستی حاکمی ئینگلیزی شار. حاکم له‌کی‌شه‌که‌ی کو‌لیه‌وه و له‌به‌لگه‌ی هه‌ردو لای روانی، نه‌گه‌یشته‌نه‌نجام، له‌هیندۆسه‌کانی پرس‌ی: له‌و‌گونده‌دا هیچ موسلمانیک هه‌یه‌متمانه‌به‌راست‌گویی و ده‌مپاکیه‌که‌ی بکه‌ن تا رای شه‌وی تیدا و ه‌رگرم؟ گوتیان به‌لئ‌فلانه‌ئیختیار هه‌یه‌که‌زانایه‌کی زۆر موسلمان و پی‌او‌یک‌ی زۆر چاکه. حاکم به‌دوایدا نارد تا بیته‌داد‌گا. که‌شاندی حاکم چونه‌لای پیتی گوتن: سو‌پندم خواردوه‌هه‌تا ما‌یم ناب‌ی ده‌مو‌چاوی فه‌ره‌نگیه‌که‌ببینم شانه‌ده‌که‌گه‌رایه‌وه و با‌سو‌خواسیان بۆ حاکم گپ‌رایه‌وه، حاکمیش گوتی: قه‌یناکه‌به‌لام بابیت رای خۆی له‌باره‌ی کی‌شه‌که‌بدات. شیخ ناماده‌بو و پشتی له‌حاکم کرد و گوتی: له‌م کی‌شه‌یه‌دا هه‌ق به‌لای هیندۆسه‌کان دایه و پارچه‌زه‌ویه‌که‌هی نه‌وانه. حاکمیش

به گويړه پای شيخي بريار دا و موسلمانان کي شنه کهيان د ژړاند، به لام دلي هيندوسه کانيان برده وه و کومه له هيندوسيه ک بونه موسلمان.

هروه ها خه لک زانستيان له لادا پيروز بو و پتيان وابو نه مانه تیکه و خوا پتي راسپاردون، وه کهلپه لي بازاران نه يانده فروشت و يارمه تي گونا حکار و سته مکارانيان پينه ددها گونا ح و سته مي پيکه ن، رازيش نه بون سيسته ميکي زوردار يان حکومه تيکي نائيسلامی پشتيان پي به ستن.

پياوی جيباوه پر بوی گيړاوينه وه و له ميژوشدا خويندومانه توه که شيخ عبدالرحيم الرامبوري (۱۲۳۴ ک مردوه) له شاري رامبور درسي به خه لک ددها له پای نه وه دا مانگانه موچه يه کي که مي له ميرنشينه ئيسلاميه که ورده گرت که نه ده گه يشته (ده) روپيه (واتا که متر له يه ک جونيهي ميسري). حاکمي ئينگليزي ولايه ته که: مستهر هاکنس داواي ليکرد بجيته کوليژي بريلي و موچه يه کي ۲۵۰ روپيه شي بؤ ده بريته وه (واتا نوزده جونيهي ميسري) که ده کاته په نجا جونيهي نه م سدرده مه. به ليئيشي پيدا داواي ماويه کي که م بؤي زياتریش بکات، شيخي ش رازي نه بو و عوزري بؤ هيئاويه و گوتي: من ليړه دا ده روپيه و ورده گرم نه گهر نه م پيشه يه به جي بيلم لي م ده بري. حاکمي ئينگليز سهرسام بو و گوتي قهت شتي وه که نه مړوم نه ديوه! من موچه يه کي چه ندين جار پتر له و موچه يه ت دده مئ که چي رازي نابي!! شيخ عوزريکي تري بؤ هيئاويه گوتي: له ماله وه دارموزيکم رواندوه زور تامه زرو ي به روبومه که يم، نه گهر بچمه بريلي لي بي به ش ده بم. حاکمي ئينگليز ديار بو هيشتا له مبه ستي شيخ نه گه يشتبو. گوتي من گرينتيت دده مئ به روبومه که ت له رامبور وه بؤ بگاته بريلي. شيخ بؤ جاري سي به م عوزري هيئاويه و گوتي من له و شاره دا چه ندين فيرخواز و قوتابي هه ن درسم له لادا ده خوينن، جا نه گهر ليړه بړوم دهرسه کانيان ده پچري. حاکمي ئينگليز له گفتوگو که يدا بي هوميد نه بو و گوتي: من هه مو ناسانکاريه کيان بؤ دهره خسينم تا له بريلي درسي خويان بخوينن. نيتر شيخ دواين تيري خوي هاويشت و نيشانه ي پيکا و گوتي: باشه نه گهر سبه يني خوا لي پريسم: چون کريت له سهر زانست و هرگرتوه چ وه لاميك بده مه وه؟ حاکمي

ئىنگلىز قەسەى بىرا و دەمكوت بو و نەفسىيەتى شىخى زاناي موسلمانى بۆرون بويەو. پاشان شىخ تا مرد ھەمو مانگى ھەر لە يەك جونەيھى كەمتر وەردەگرت. دە فەرمو ئەو روھ بەرز و نەفسە گەورەيە كە قبول ناكات زانست وەك كەلۈپەل بفرۆشى و پىگە نادات بىروباوېر و پىز بۆ پارە و دەستكەوتىك لە دەست بدات، دەگەل ئەو چروكى و ھىچوېوچىيە زانا و ھۆشمەند و پىشەسازانى ئەمپۆ بەراورد بىكە، كە زۆرەي ھەرە زۆريان زانست و ئاۋەزى خۆيان وەك كەلۈپەلى بازارپان پانۋاندو و بە مەزادىكى ئاشكرا پايەگەيەنن كى نرخی زياتريان بداتى پىي دەفرۆشن، كە بىروباوېر و مەبەست و ئامانغىيان لەلادا گرنگ نىيە و كارەكە لەگەل چەشە و مگىزىيان بگۇنجى يان ئا مەسەلەيەك نىيە، گرنگ ئەو نرخیيە كە پىي دەدرى.

رۆژانە چەندىن خەندەگريەى لەم شىۋەيە دەيىنن، ئەوەتەننى مامۇستايەك دۆيىنەكە لە پەيمانگەيەكى ئىسلامى وانەى زانستە ئىسلامىيەكان و مېژوى ئىسلامى گوتتەو، كەچى ئەمپۆ لەبەر موچەيەكى پىنج جونەيھى زياتر چوۋەتە كۆلۈپەلى كاتۈلىكى و وانەى تىدا دەلئەو، سەيدا فلان پىشتر لە وەزارەتى پەرۋەردە بو، گەنجىكى پۆشنىر و زانا بو، ئاۋاتى لىۋەكۆلن و خويىندىن بو، نوسىنى زانستى لە گۆقارە پىشەكوتەكان بلاۋدەكردەو، كەچى لوت وىزوت چوۋەتە وەرشەى فۆكەخانەيەك يان چۆتە ئىزگەيەك و بۆتە كارمەند، كە لىي دەپرسىن: چوچ وای لىكردى رىباز و رەۋتى ژىانت بگۆرى؟ دەلى: چونكە لەۋىدا (دە) جونەيھى پتر وەدەگرم!. فیسارە خانى باسئاس كە مەقالەى لەبارەى تەسەۋۋفى ئىسلامىيەو دەنوسى و لەلای زاناياندا پلەو پىزىكى زۆرى پەيدا كىردبو، كەچى پاشان لەبەر چەند جونەيھىكى زياتر بۆتە فەرمانەرىكى وەزارەتى دەرۋە يان بۆتە وەرگىپرى ۋاللىكى ئەوروپايى!. ئايا ئەم ھەلۋىستە نەساز و نەشیاوانە لەبەر ئەو نىيە كە قازانچى دارايى بۆتە ھەمو شىتەك؟!، لەبەر ئەو نىيە كە زىپى بىرىقەدار بۆتە تاكە كارگىپرى ژيان و تاكە كۆنرۆللى روح و ئاۋەزان؟!.

لە مېژوى ئىسلامىدا دەخوينەنەو كە (ئەلمەنسور) خەلىفەى بەناۋيانگى عەبباسى لە مەجلىسىكدا داۋا لە (ئىبىن تاۋس) دەكەت كە مەردەكەبدانەكەى

بداتئ تا شتيکي پئ بنوسی، ئەویش نایداتئ. خەلیفە لیی دەپرسی بۆ ویم نادەیی و فەرمانی خەلیفەیی موسلمانان جیبەجئ ناکەیی؟ دەڵێ: لەو دەترسم بێشەرعیەکی پئ بنوسی و لە یارمەتیدانی گوناح و دەستدریژیدا بەژدار یم !!.

بەلێ بەم ڕەنگە دەستیان بە فەرمانی خواوە گرتبو کە دەفرموی: ﴿وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ﴾: لەسەر چاکە و لە خواترسی هاریکاری یەکتەر بکەن ئەک لەسەر گوناح و دەستدریژی ﴿المائدة: ۲﴾.

ئەو بابەتە روداوانەیی کە زانایان رازی نەبونه لە رژیمیکی گەندەڵ و خراپیدا ببنە قازی؛ هیند زۆر و جۆراوجۆر تەنانت گەیشتۆتە پلەیی تەواتورەو.

دە فرمو ئەو هەلۆیستە مەرد و جوانانە کە هاریکاری گوناح و دەستدریژیان نەکردووە و بەهیچ جۆرێک بەشدارییان لە پژییەکی ناتەواودا نەکردووە بچوکتەین یارمەتیشیان پیشکەش نەکردووە ئەگەر خزمەتی ئامانجیکی دژ بە بەرژەوهندی نەتەوەیی ئیسلامی کردبێ یان زەرەر و زیانی پێگەیاندا بێ یان شەڕوگەر و گزی نەتەوەیی تیدا بو بێ، دەگەڵ هەلۆیستی ئەو موسلمانانەیی ئەمڕۆی بەراورد بکە کە یارمەتی و هاریکاری پیشکەش بە ولاتی ئەوروپایی دەکەن و بەهرە و زیرەکی و خامەیی ڕەنگین و زمانی پاراوی خۆیان لە پێناو دەست و پیوەند و سود و بەرژەوهندی بێگانان دەخەنە کار و بە ڕاژە^(۱) و واژەیی هەمەجۆرەو دەلیان خۆش دەکەن.

بەدەیان و سەدان گەنج و نوسەری دەستپەرەنگینی موسلمان هەن لە دام و دەزگاکانی دەرکردنی گوژار و ڕۆژنامە بیانیەکاندا کار دەکەن کە هەر لە ریی بەهرە و توانستی موسلمانانەو ڕوپاگەندەکان لە ولاتی موسلمانان بلاو دەکەنەو و حەقیقەت چەواشە دەکەن و کار لە ئارەزو و دەرونی خەڵک دەکەن.

چەندین کۆمەڵی پایەدار و نەجیمزادەش هەن کە لە نەژادیکی رەسەنی موسلمانان و لە بنەمالەییکی ئیسلامپەرورەیی شکۆدارن.. کە باب و باپیرانیان لە پێناو سەرخستنی هەق و شکاندنی ناهەق تێکۆشاون و پیای وایان تیدا

هه لکه وتوه میژوی پر سهروه رییان تۆمار کردوه و کاری گه وره و گرنگیان نه نجام داوه.. که خوینی نه و که له پیاوانه یان له جهسته دایه و نه دگاری نه و قاره مانانه یان له رهنگ و پرو دهره وشیتته وه؛ که چی نه مړو و له حکومته بیگانه کاندایه کارده کهن و به زمانی پاک و پاراویان که قورثانی پیروزی پی دابه زیوه، که شانندی موسلمانان کان له دیوه خانی فارس و رۆم په یامی خوین پی په یقیوه^(۱)، که بانگه وازی نیسلا میان پی دهر پریوه و دلی دوژمنانیان پی بریوه، که سهر کرده نیسلا میه کان دهنگی جیهادیان پی هه لپریوه و چه ندین داستان و دیمه نی فیدا کارانه ی پی راپه پریوه. نه و زمانه هه قهرور و جیهاد نامیز و ره وانبیژ و نایابه یان بۆ پاژهی حکومتی بیگانه دابریوه، که وهک یاریزان و توپی پی و وهک منداډ و بوکوکه یاری به موسلمانان ده کهن و سیاست و سهر به خوپی و پروا و ناوهز و نابوریان له ده ست داوون و به ده یان پلان و کهین و بهینیشیان بۆ هه لچنیون.

که چی که گوئیستی هاشوهوشی نه و حکومته به دفرانه ش ده بین گویا له پیناو نیسلا مه تیدا تیده کوژشن، بۆ نمونه ده لیتن: (تیسه روناکی پرشنگذاری نازادین له جیهانیک که بالی تاریکه شوی نه نگوسته چاوی به سهردا کشاوه)، (به و خزمه ته زور و یارمه تیه مه زنه ی نیژگی به ریتانیا پیشکه شی ده کات و، به و کردو کوژه ی که رۆشنیری نیسلا می بلاو ده کاته وه و میژوی گه شاره و ژیا ری پیشکه وتوی نیسلا می به موسلمانان دهناسینی و جیهانی عهره بی له روداوان وه خه بهر دینن و هه وال و دهنگوباسان به راست و پاکی و وه کو خزی راده گه یه نن؛ جیهانی عهره بی راده په ری و هزر و رۆشنیری و په یوه ندی نیوانیان یه کانگیر و پته و ده بی)^(۱). که لیک شرمو برم و هاشوهوشی ترمان گوی لیده بی و هکو نه وه ی گوا یه نه و حکومتانه پروایان به دیموکراتیه تی راست و دروست هیه و له پیناو ناسایشی گشتی و ناشتی جیهانی و نازادی گهلانی مافخوراو و چه وساره و بۆ بهرز کردنه وه ی نالای دادگری و یه کسان و ستاندنی مافی سته مدیدان و

(۱) په یقین: قسه کردن.

(۱) نه و قسانه ی له ناو دو که وانه دان وهک بیستومانه نویسمانه .

دامه زړاندنی هه ق و پرهوا تیده کوژشن... جا نهو کهسانه ی که له پیناو دهستکهوتی ماددیدا لهم داموده زگایانه کار ده کهن نه گهر بزائن قسه کانیاں دژ به ویژدانی خوځانه و پیچه وانه ی بهر ژوهندی نیشتمانی بابو باپیرانه، بهراستی نه مه داروخانه، داروخانی دهرونی شکوداره.. هه راجه، هه راجی شتی به هاداره ..فهوتانه، فهوتانی وتهی جوان و واتاداره.. قوربه سهریونه، قوربه سهریونی زمانی شیرین و جوانکاره. خو نه گهر به بیروباوه ر و تیگه یشتن و زانینه وهش بی؟ نه ناسینه، نه ناسینی راسته قینه ی پرشنگذاره.. سهرسه ختی، سهرسه ختی له واقعی به رچاو و دیاره.. مردنه، مردنی دلی بیدار و هو شیاره.

نهم سهرده مه سهرده می لیکد ژبون و نه سازه، ده بیینی نه دیبیک یان رۆژنامه نویک نه مړۆ ژیننامه یه که له باره ی پالنه وانیک یان تازه خوازیکی ئیسلامی دنوسی و له سهر نهم رپیازه بهرده وامه و مهره که بی خامه که ی وشک ناکات، که چی بز به یانی له پیناو بهر ژوهندی کی سیاسی و چند دهستکهوتیک ی ماددیدا نوکی قه له مه که ی کوژ دهکات و به شان وبالی ناپاک و گزیکاریکی دژ به نه ته وه هه لده لێ یان کرده وه ی بیگانه و داگیر که ران ستایش ده کا و به رهو ته سقی ناسمانی هه لده نی. پیشی وانیه کاریکی لیکد ژ و دردۆنگی رانوند بی! جار یکیان یه که له پاشایانی عهره ب داوای له شاعیریک کرد که نه سپه که ی پی بفرۆشی، شاعیره که ش تهوازۆی خواست و گوتی به هیچ نرخیک نایفرۆشم، نهو دیره شیعره شی گوت:

نهیسن لا تعار ولا تباع

أبيت اللعن إن سکان خلق

به لام نهو کهسانه ی له گه ل حکومت به بیگانه کاندایان له گه ل حکومت به به ناو نیشتمانیه ستمکاره کان کار ده کهن که ههرده م بو ریسواکردن و روپه شکردنی موسلمانان هه ول ده دن، یان له ئیزگه کانی دژ به ئیسلام و موسلمانان داده مه زړین یان له رۆژنامه دنوسن و په رتوک و نامیلکان ده رده کهن، هه موش له پیناو بری پاره ی دهستخوشانه و برینه وه ی چند موچه یه کی مانگانه.. نه وانه وه که بلئی ویژدانیان له نه سپه که ی سهرده می نه فامیش بیترختر و ههرزاتر بی

بۆيە ئەو نەيدەفرۆشت و بە كرىئى نەدەدا، بەلام ئەوان دەيفرۆشن و بە كرىئى دەدەن!

سەروساخت و پەيوەندىيەكانى پۆژھەلات-زۆربەى ھەرە زۆرى- لەسەر بنچىنەى نا ماددى يان ئاۋەزى يان روحى و ويژدانى بو. خوۋىستى و خوۋپەرستى بەشىكى كەمى ھەرە كەمى ھەبو. ئەم جورە پەيوەندىيە ئەنجامى واى لىدەكەوتەو ھە قەت نەكرئ بە دىدىكى ماددى يان بە دىدىكى بەرژەۋەندىيەنە لىكېدريئەو. پەيوەندىيەكان پەلپوئيان بەھەناۋى كۆمەلگەدا ھاۋىشتبو. يەك لەوانە پەيوەندى قوتابى لەگەل مامۆستاكەى، كە گەيشتېو پەلپەكى ھىند بەرزى دلسۆزى؛ مېژو پېشتىر شتى واى بەخۆۋە نەدىبو لەم سەردەمەشدا تەنانت پەيوەندى و خۆشەويستى كوپ و باوكىش بەم چەشنە نىە.

جاريكىان دەنگوباس بلاۋبۆۋە گوتيان ئوستادى بەناۋانگ و زاناي فرەزان (نظام الدين اللكهنوي) - ۱۱۶۱ ك مردوۋە - كە دانەرى سىستەمى خوئىندى ئىستاي ھىندستان و خوراسانە؛ مردوۋە، كە ھەۋالى مردن بە (سەيد كمال الدين العظيم آبادى) گەيشت كە يەكك بو لە قوتابىيەكانى لە خەم و خەفەتان بەزگى دا و مرد، قوتابىيەكى دىكەى (ظريف العظيم آبادى) ئەۋەندە گريا چاۋەكانى كوئىر بون. پاشان دەرەكەوت ھەۋالەكە راست نەبۆە^(۱). رەنگە زەينى ئەم سەردەمە روداۋى وا بپروا نەكات، بەلام ئەۋەى سروشتى رۆژھەلات بناسى و بزائى پەيوەندى و خۆشەويستى قوتابى بە مامۆستاكەى لە چ ئاستىكدا بوە، روداۋى واى پى سەير نابى و بەدرۆى ناداتە قەلەم.

يەكك ئەگەر بە مېژوۋى خورپەۋىشت و فەلسەفە ئاگادار بى دەزانى چوار سەدە بەر لە زاین قوتابخانەيەك لە ئەۋروپادا پەيدا بو، تا سەدەى نۆزدەمى زاینیش رەۋىشتناس و فەيلەسوفى گەۋرە گەۋرە پىشتىۋانىيان بۆ دەردەپرى. قوتابخانەكە پىۋاۋو تەرازوۋى خورپەۋىشت و پىۋودانى كەردەۋە برىتيە لە چىژى جەستەبى و، بە قوتابى و شوئىنكەۋتەۋەكانىشى دەگوت تا دەتوانن چىژ لە ژيانى دىنا ۋەرگرن و

(۱) نزهة الخواطر للشيخ عبدالحى الحسيني (بەرگى شەشم).

هەرچی دهرفته هه‌لیقۆزنه‌وه. هه‌وادارنی ئەم قوتابخانه‌یه به‌سه‌ر دو چین دابه‌ش بون. (خۆپه‌رسته‌کان) که ده‌یانگوت نابێ هیچ په‌رده و دیوارێک له‌ نیوان مڕۆڤ و ئاره‌زه‌کانیدا هه‌بێ تا بتوانی هەرچی مەبه‌ستیه‌تی و ده‌سته‌ی بێنێ. ته‌نها به‌مجۆره‌ش ده‌توانێ گه‌وره‌ترین چیژ و ته‌ژی‌بون له‌ ژینی دنیا بپینێ. هه‌روه‌ها ده‌یانگوت: (ئاسوده‌یی) بریتیه‌ له‌ تێرکردنی ئاره‌زو و به‌ ئاوات گه‌یشته‌نی هه‌وه‌ست و هه‌ینانه‌دی مەبه‌سته‌ی نه‌فس و چینی گولێ چیژو خۆشی حازر به‌ده‌ست.

چینی دوه‌میش (قازانچ په‌رسته‌کان) پێیان وابو ئه‌رکی سه‌رشانی خه‌لك ئه‌وه‌یه که قازانچ و كه‌لكێکی وا دابین بکه‌ن که زۆرترین تاکی مڕۆفایه‌تی بتوان گه‌وره‌ترین و فراوانترین چیژ و خۆشی تیدا و ده‌سته‌ی بپین. خۆره‌وشته‌ش له‌ دیدی ئه‌واندا ته‌نها ئه‌و جۆره‌یان سه‌نگی هه‌بو که چیژو خۆشی بۆ زۆرینه‌ی مڕۆفایه‌تی دابین بکات. هه‌روه‌ها ده‌یانگوت: ئاسوده‌یی ئه‌وه‌یه که چیژ بۆ خه‌لكی ببارینی و ئیش و ئازار بتارینی.

خۆینه‌ر هه‌ست و تیبینی ده‌کات که چ روحمکی ماددیانه‌ی چیژو خۆشی په‌رست له‌ راوبۆچون و ئه‌نگیزه‌کانی ئه‌و پێبازه‌دا هه‌یه، له‌ نزمترین و نشیوترینیاوه‌ بگه‌ تا به‌رزترین و هه‌ورازترینیان. به‌لام ئەم روحیه‌ته‌ ده‌گه‌ڵ سڕوشتی رۆژه‌لاتی و په‌يامه‌ ئاسمانیه‌کان ئه‌رزو ئاسمانیان به‌ینه. هه‌لبه‌ت ئه‌و پێبازه‌ مادده‌په‌رسته‌ کاریگه‌ریکی قولی له‌سه‌ر فه‌لسه‌فه‌و خۆره‌وشته‌ و ئه‌ده‌ب و ژیا‌ری رۆژئاوا کردوه و تائیس‌تاکه‌ش به‌سه‌ر ژیا‌ن و ئه‌ده‌بیاتی رۆژئاوایی بالا‌ده‌سته.

پاشان گه‌یشته‌ن راده‌یه‌که هه‌مو که‌لك و قازانجێک بۆ شته‌ ماددیه‌کان بگه‌ڕێننه‌وه‌ چونکه‌ هه‌ر به‌ هزر و ئاوه‌زی مادده‌په‌رستانه‌ی خۆیا‌نه‌وه‌ حوکمیا‌ن ده‌دا و بره‌وا‌یان به‌ که‌لك و قازانجێکی‌ش نه‌بو چیژ و خۆشی و ده‌سته‌ نه‌هه‌ینی، هه‌لبه‌ت شتیکی به‌ره‌هه‌ستیش نیه‌ و رۆبه‌ر و ژماردن و سه‌نگیشی نیه‌. ته‌نانه‌ت دامه‌زری‌نه‌ری ئەم پێبازه‌ش (ئه‌پیکۆرۆرس ۲۷۱ ی پێش زاین مردوه‌) به‌ راشکاوی رایگه‌یا‌ندوه‌ و گوتیه‌تی: هه‌لترخاندنی کردوه‌ به‌ گوێره‌ی قازانچ و

كەلگە، قازانچ و كەلكىش ئەگەر چىژ و خۇشى بەردەست نەخات نرخى نىيە، دەجا وەرە بىر لەم ئاۋەز و سىروشتە پۇژئاۋايىيە ئەمپۇ بىكەۋە كە ماۋەي چەندىن سەدەي دور و درىژە و ئەۋە بۇ ئەۋە بە زەينى ماددىيەۋە تىيى دەپرانن و تاۋتويى دەكەن، بىرى لىي بىكەۋە ئەۋجار دەزانى چ مەرگەساتىيىكە!

لە ئەنجامى ئەمەدا زەينى پۇژئاۋايى و لۇژىكى ئەم سەردەمە وايان لىيەتەۋە ئەگەر قازانچ و كەلكىك بەرھەست نەبىي و چىژ و خۇشى بەرھەم نەھىيىن نەيناسن. ئاۋەزى ئەۋروپايى واي لىيەتەۋە بەس داكۇكى لە ماددەپەرستى بىكات و خورەۋىشتىكىش بەۋ بېرەي كە دەستكەۋتى ماددى وەدى دىيى و بەۋ ئەندازەيەي كە كۆمەلگە چىژ و خۇشى پىي وەدەست دىيى و تاك پىي شاد و تىر و تەژى دەبىي پىيان چاك و دروستە. قازانچى ماددى بۆتە تەرازوى خورەۋىشت و جياكەرەۋەي نىۋان شەپ و خىر. ئەۋ (خورەۋىشتە)ي كە ھىچ سەنگىكى لە تەرازوى ماددەپەرستىدا نىيە و جگە لە نرخە ئاينى و خورەۋىشتىكەي پىشان ھىچ نرخىكى نەماۋە؛ پۇژ بە پۇژ پىتر دەسەلاتى لەسەر دل وئاۋەزدا ون دەكات و پىشتىۋانى كەمىر دەبىيەۋە وەك دروشىيىكى كۆنى لىيىت و ەك يادگارەيەكى سەردەمى پىشان يادى دەكرىتەۋە. بە نمونە ەك سۆز و خۇشەۋىستى دايك و باوك بۇ كوپ و ەفادارى ژن بۇ مىردەكەي و ناپاكي نەكردىيان لە كاتى لە مالىدا نەبۇنى مىردەكانيان. پۇژبەپۇژىش توانستى پىشەسازى و داهىنان و بەرھەم و نىشتىمانپەرستى و رەگەزپەرستى پىتر نرخيان بەرز دەبىيەۋە و تاى تەرازويان قورستر دەبىي و جىيى خورەۋىشت دەگرەۋە.

كۆمەلگەي ھاۋچەرخ بەردەۋام لەبەريەك ەلئەۋەۋەشىتەۋە و پىتر دەستبەردارى پەيۋەندى نىۋمال و خزمایەتى و پىۋشۋىيىنى خورەۋىشتى دەبىي و سىستەمگەلى كۆمەلايەتى گەلئامىز كە تانۋپۆيەكەي بە سىياسەت و پىشەسازى و ئابورى ەلئەچنراۋە، جىگايان دەگرەۋە.

كۆمەلگەي ئىستا پىي گرنگ نىيە كوپ چۆن دەگەل باوكى يان ژن چۆن دەگەل مىردى رەفتار دەكات بە مەرجىك لەۋ چوارچىۋە شارستانىيە دەرەنەچى كە كۆمەلگە كىشاۋىيەتى و تىككەلشىۋان لە ناۋ كۆمەلگە و شۆرش لە دژى پۇژىم

به‌ریا نه‌کهن و کوڤ نه‌خه‌نه به‌رده‌م په‌وتی شارس‌تانیتی. نه‌گهر وایی ئیتر
 قهیناکه با کوڤ نازاری باوکی بدات یان له‌گه‌ل براده‌ره‌که‌ی دوشک بی^(۱)، یان
 می‌رد له‌گه‌ل ژنه‌که‌یدا وشکی بنویتی یان شافره‌ت بی‌ناموسی بکات یان پی‌او
 به‌دکاری نه‌نجام بدات یان ژن ناپاکی له‌گه‌ل می‌رده‌که‌ی بکات.

(۱) دوشک: قسه‌برینه‌وه.

كۆبەندى پىنجەم

سەركردايەتى ئىسلام بۇ جىيان

به ندى به که

را په رینی جیهانی ئیسلامی

ناراسته بونی سهرتاپای جیهان به رهو نه فامیتي:

له باسه کانی پيشتردا باسماں کرد که نه وروپا له بهر گه ليک هوی ميژويی و ناوہزی و سروشتی پشتي له نه سرانيهت هه لکرد و پوی له جاهيليه تيکی ماده په رست کرد و خوی له گشت ئاموژيکی روحی و رهوشتی و چاکه کاری دامالتي و له سهرجهم نهو ريبيړانه لاري بو که پيغه مبه ران- درودو سلاوی خويان له سهر بي- بو مروثا يه تيان هينا بو. گه يشتنه رادده يه که له ژيانی تاکه که سيدا پروايان بهس به چيژ و قازانجي ماددی هه بي و له ژيانی سياسيدا پروايان بهس به هيژ و زالبون هه بي و له ژيانی کوّمه لايه تيشدا پروايان بهس به نيشتمان په رستی سنوره زيّن و نه ته وه په رستی سته مئاميژ هه بي. نه وروپا شوړشي له دژي سروشتی مروثا يه تي و ريبيړه رهوشتيه کان بهرپا کرد و ههر خه ريکی داهيتاني ئاميژو ئامرازان بو، مبه ست و نیاز و ئامانجيشی خستبوه پشت گوئ و بيري لينده ده کرده. له پيناو ژياندا به بي وچان هه وائي ده دا، سهرگرمی دوزينه وه و نه بجامدانی نه زمونان بو، بهسوک سهری په روره دهی په وشت و بوژاندنه وهی روحی ده کرد، پروای به بهرنامه ی پيغه مبه ران نه مابو، له ماده په رستيدا نغرو ببو، خاوه نی هيژيکی زل بو، له ريژوشوني پيغه مبه ران به دور بو، په رده و په رژيني رهوشتی نه ما بو، بويه وه فيليکی شيت و هاری ليهايت، مافی زه بونانی پيشيل ده کرد، کشتوکال و خانوبه رهی خاپور ده کرد و مروژ و زينده وه رانی قري ده کرد.

موسلمانان کان که دهستی بالايان کيشا يه وه و سهرکردايه تي جيهانيان له دهست نه ما و له پيشه وايه تي گه لان وه پاش که وتن و بو دين و دنيا که مته رخم بون و بو خو و خه لکی بي بهرهم بون؛ نه وروپا سينگی لي ده په راند و

كاروبارى گەلانى گرتە دەست و جىڭگەي سەركردايەتى مۇسلىمانەكانى گرتەو و سەۋلى گەمىيە^(۱) ژىن و ژىار كەوتە بەر دەستى ئەوان. جىهان-بەسەر جەم گەل و ژىارەكانىيەو- وەك فارگۆنى شەمەندەفەرى نەفامىتى لىھات و بەرەو مەبەستى ماددەپەرستى دەھاژوران. مۇسلىمانەكانىش-ساي گەلانى تر-يەكك بون لە سەرنشېنەكانى ناو فارگۆنەكە. جا ئەوروپا ھەرچەندى ھىز و خىرايى پتر بى و ئامىر و ئامرازى پىشكەوتو تر بى؛ شەمەندەفەرەكە بەرەو مەبەستە جاھىلىيەكە خىراتر دەبى، كە لەویدا خۇي لە نىو ئاگر و وىرانكارى و پكوكىنە و پەشىۋى و بىسەرۋبەرى كۆمەلایەتى و داروخانى خورەشتى و نىگەرانى ئابورى و مایەپوتى رۇحیدا دەبىنىتەو. ئا ئەمەيە ئەوروپا كە ھىشتا خىراترىن شەمەندەفەرى پى ھىدىيە و دەپەۋىت بە خىرايى فرۆكە بەلکو بە خىرايى وزەي ناوەكى بگاتە ئامانجەكەي!.

دەستداگرتنى فەلسەفەي ئەوروپايى بەسەر جىھاندا:

ئەمپۆ لەسەر زەۋىدا نە لە ئەوروپا و نە لە ئەمىرىكا و نە لە ئاسىيا و نە لە ئەفرىقىدا ھىچ گەل و كۆمەللىك نىيە دژ بە برىار و تىۋرەكانى گەلانى پۇژئاۋا بى و تەنگ بەرەۋتەكەي ھەلچنى و بەرەنگارى بىتەو و باگۆي^(۲) رېبىر و فەلسەفە نەفامىتىيەكەي و سىستەمە ماددەپەرستىيەكەي ژىانى بداتەو. ئەو كىشە و ئاكۆكىيە سىياسىيەنى كە لە نىو گەلندا ھەيە و دەبىستىن يا دەبىنىن گشتى لەو پىناۋە دايە كە كى سەركردايەتى ھەمان مەبەست بگرىتە دەست، ولاتانى مىحوەر^(۳) كە كىشە و ئاكۆكى و دژايەتيان دەكرد لەسەر ئەو بو كە ھاۋپەيمانەكان لەمىژ بو سەركردايەتى جىھانيان گرتبە دەست و خىر و بىر و بازار و پىنگەكانيان داگىر كردبو، پىيان وابو خۇشيان چ لە روى ھىز و زانست و

(۱) گەمىيە: كەشتى.

(۲) باگۆ: ۋەلام.

(۳) ولاتانى مىحوەر: ئەلمانىا و ھاۋپەيمانەكانى جەنگى دۈمى جىھانى دەگىرتەو.

زيره کيه وه چ له روی ياساو سيستم و بليمه تيه وه هيچي وايان له وان که متر نيه، بگره پيشکه وتوتريشن، که مونافه سه کهيان کرد بۆ ئه وه نه بو مروفايه تي به ره و ناماخيکي تر رينوين بکه و بانگه وازی مه سيحييان بۆ جيبه جي بکه و داد و يه کساني له سهر زه وي به رپا بکه و گهلانی دنيا بۆ دين و ته قوا رزگار بکه و له مادده پهرستيه وه بۆ ژيني روحي و رهوشتيان دهر باز بکه، بگره ئه مانه يان ههر به خه ياليش دانه هاته.

روسيای شو عيش به روبوميکی پيگه يشتوي روژئاوايه و هيچ جياوازيه کی له گهل ولاتانی ئه وروپا نيه ئه وه نه بێ که چارشيتوي^(۱) دوروانه و فيلبازانه ی له سهر روی خۆی هه لماليوه و ئه وه ده غه لێ و چه واشه کاريه ی گهلانی روژئاوا پياده ی ده که و ئه وه بيروباوه رپه ی چه ندين سه ده يه له باره ی ره وشت و کۆمه لگه وه هه يانه؛ ئه وه وه ده ری خستوه و روی راسته قينه ی خۆی نشان داوه. روسيا ره وتی خوانه ناسی و بيدينی و به ره لالایی و ئاژه لانه ی مادده پهرستی ئه وروپای پي له سهر خو بو، بۆيه زوتر قوناغه دوره کانی بری و هه ول دها خۆی سه رکرديا ته جيهان بگريته ده ست و مروفايه تي به ره و ئه وه ئه نجامه راپيچ بکات که خۆی پيی گه يشته.

گهل و ولاتانی ئاسيا؛

گهل و ولاته ئاسيايه کان و نه ته وه روژه لاتيه کانیش خه ريکه له روی سياست و ژياره وه وه گهلانی ئه وروپايان لی بيت و هه مان ره وشت و داب و نه ريت و باوی کۆمه لايه تي ئه وان هه لگر نه وه و هه مان بيروباوه رپي ئه وان له باره ی ژيان و گهردون وه رگرن و به هه مان ريژين و ره وشت و په ره ورده خو پرازينه وه، به لام له گهل ئه مه شدا رازی نابن بيگانه داگيريان بکه و کاروباری ولاتيان هه لسورپينن، نايانه وي ئه وروپاييه کان پيگه و ئيمپراتوريان له سهر پشت دامه زرينن و به ناوی بريقه دارو فشول وه له بهر سي به ر و په نای نيشتمانه کهيان

(۱) چارشيتو: جلباب.

راببويىن، پازى نابىن ئەوروپايىيەكان دەسلەتتايان لەپۆژھەلاىتى ئەفرىقىيا و ئاسىيادا ھەبى، بەلام ھەرگىز ناپەزايى لە ماددەپەرستىيەكەى دەرنابىر و دژايەتى پەشت و دابونەرەيتەكەيان ناكەن و بەرەنگارى فەلسەفەو رىيازەكەيان نابنەو، رەنگە ھەر بەخەيالىشىياندا تىنەپەرى، چونكە گشت پەشت و ئاكارىكى ئەوروپايان بۆ رازىنراوئەتەو و لەبەر دلىان شىرن كراو.

ئەم نەتوانە ھەر كاتىك دەرفەتتايان بۆ رەخسابى و سەرەخۆيان ھەرگرتى و خۆيان كاروبارى ولاتتايان ھەلسوراندبى، پەشت و ئاكارو پىياز و پىژىنى راستەقىنەى نەفامىيەى خۆيان ئاشكرا كەردو و دزىوتىرەن دىمەنيان لەمىژودا كىشاو، ئەوپەرى دلرقي و توندوتىژىيان بەكار ھىناو و خوينى مرؤقايتيان ھەك دپندە پشتو و مال و مولكيان بە تالان بەردو، خەلكىكى زۆريان كوشتو و، خانوبەرەيان خاپور كەردو. ھەندى لەم گەلانەى ئاسيا ھەر دوابەدواى پزگارەنيان لەھوكمى بىگانە كارى ھەشيانە و نامەردومانەى وايان كەردو دپندەش پىي دپندەبى بى، ھەندى لەم گەلانە بە فيز و دەمارى جىاوازي دىن و دەمارگىرى سياسيانە پەفتارى ناقلو و تاوانى وايان كەردو لەمىژودا وىنەى نەبو، ساواى شىرەخۆريان كوشتو و لەشيان لەت لەت كەردو، ئافرەتتايان ھەك كەردو و زۆر بە نامەردى و بەبىشەرمىش كوشتويانن، بىرى ئاويان ژەھراوى كەردو، خانوبەرەيان پوخاندون و ئاگرىان تىبەرداون و بە تۆپ بۆردومانيان كەردون. ئەگەر چوبونايە نىو ھەر گوندىك وىرائيان دەكرد، خەلكەكەيان پىسوا دەكرد، شمشىريان لەسەر مل دادەنان، دپندە و سەگ و سواريان بەردەدايە خوین و ئاپروى خەلكەكە، تا گوندەكەيان كاوول نەكردايە و ئاساريان لەسەر پاتارى نەھىشتايە وازيان لى نەدەھىنان، بىرەكانيان بەو ئافرەتەنە پەر دەكەردو كە خۆيان نەدەدايە دەست و پازى نەبون ھەكە بىرەن، ئەمانە جگە لەوہى كە ئافرەتەكانيان بەشىوہىيەكى ھەشيانە و بەپىگەيەكى نامەردانەى وا دەكوشت لەمىژودا وىنەى نەبى، بگەرە گەلىك كارى نامەردانەى تىرشيان دەكرد كە خەلك بىرواناكەن لە ولاتى ئىسلامى و ژيارمەنددا شتى وا بىكرىن.

ويڙاي ٿممه ٿيو تايڦانهي لهو ولاٽانهدا دهڙيان له پوي دين و ڪلتور و ڪڙمه لايه تيهوه دهچه وسيندرا نهوه و زمان و نازادي و پڙشنبيريان زهوت ده ڪرا و ناچار ده ڪران به زماني بيگانه بدوين، خاوهن هيڙه زله ڪان ههوليان دهدا ههرچي ژيار و ڪلتور و ناسهواري ٿم تايڦانهيه له ناوي بيهن و درو و تاوانيشيان پي هه لڏه به ست و هه مو پڙوئي چيڙوڪي به رخ و گورگيان دينايه دي، فهرانبه ره ڪانيان فصل ده ڪرد و ده رگاي بڙيو و بازرگاني و پيشهيان له رودا داده خستن، دوکان و شوينه گرنگه ڪاني بازرگانيان لي قهدهغه ده ڪردن و، به بيانوي چهند هه نجه تيڪي نه شيوا و ناراست مولڪ و ماليان زهوت ده ڪردن.

ٿم نه ته وانه له پوي دين و رهوشته وه مايه پوت و نابوت بونه، خو شويستني مال و مادده هه مو دلي داگرتونه، شهيتاني خو پهرستي و چاوچنوڪيان به سهردا زال بوه، ته نانهت ده سه لائيش له ده ستيان وه زال هاتوه و ماندو بوه. نرخي شتومڪ و ڪهرسته به رز بڙته وه، نه گهر حڪومت وه دهنگ ديت و نرخي دياريكراو داده ني، شتومڪ له بازاران ناميني و خه لڪ به رگ و ناني وه ده ست ناکه وي مه گهر بهو نرخي ڪه بازرگانه ڪان بيان هوي، بهم جو ره بازاري پرش و قاچاغ پيدا بون و تاوان و دزي و به رتيل و ٿاوديو ڪردن (التهريب) بلاو بونه وه. حڪومت و بازرگانه ڪان وه ڪ دو نه سبي نيو مهيداني له پيشبرڪي دان، وه ڪ دو گا له شهره قوچ دانه و هريه ڪه و دهيه وي نه وي تر بيه زيني. خه لڪيش لهم ناوهدا وه ڪ ده ڪه جوي نيوان دو به رداشي لي هاتوه و هيران ماوه، نازاني قوري ڪام شوين وه سهر خوي بکا.

ناينخواز و چاڪسازيخوازان گهليڪيان هه ولڏا ژيانتيڪي نوي وه بهر ٿم نه ته وانه بکه نه وه و روحي رهوش و چاڪه ڪاري و ده سپاڪي و ٿابوريان ببوڙيننه وه، به لام له نه نجامدا داخوريان و تهواو لي ساردبونه وه، زانيان ڪه نه گهر سهرله نوي نه ته وهيه ڪ دروست بکه نه وه هاسان تره وه له وهي ٿم نه ته وانه ببوڙيننه وه و له سهر راسته پي راست بکرينه وه، چونڪه ماڪي ژينيان پراوه ته وه و ته مهنيان به سهر چوه و ڪانياويان وشڪي ڪردوه.

به مجوره جيهان به پڙهه لات و پڙهه لات وه دوچاري قهيرانتيڪي روحي و

رەۋىشى و كۆمەلایەتى و ئابورى بوە و وا دەخوازى بەزوترىن كات و بە ھەلەداوان چارەسەرىكى وەھا نایىت .

تاكە چارەسەرى قەیرانى جیھانى :

تاكە چارەسەرى ئەم قەیرانە جیھانیە بەوہ دەبى كە سەركردایەتى جیھان و سەولئى ژیان لە دەستى رەش و ناپاك و تاوانبارانەوہ بۆ دەستى بىتتاوان و ژىھەتى و پاكەن بگوازىتەوہ .

ئەم واقعە بە گوازانەوہى سەركردایەتى لە دەستى بەرىتانیائە بۆ ئەمەرىكا یان لەوانەوہ بۆ روسیا ھىچ شىئىكى لى ناگۆرئى، وەك ئەوہ وایە كە لەبەر ماندوبون سەول^(۱) لە دەستى راستەوہ بخرىتە دەستى چەپ یان بە پىچەوانەوہ، مادەم سەول ھەمان سەولە و نەگۆراوہ راست و چەپ جیاوازی نیە، بەرىتانیائە ئەمەرىكا و روسیا وەك پیاویكەن كە سەولئى كەشتیەكەى ئەم دەست و ئەو دەست بكات و كەشتیەكە لەسەر ھەمان ھىل و بۆ ھەمان ئاراستە بەرەو پىشەوہ ببات .

گواستەنەوہى بەكارىگەر و ئاشكرا بەوہ دەبى كە سەركردایەتیەكە لە دەستى ئەوروپاوە-ئەوروپا بەمانا فراوانەكەى كە بەرىتانیائە ئەمەرىكا و روسیا و گشت نەتەوہ ئاسیایی و رۆژھەلاتیەكانیش دەگریتەوہ كە بەھەمان رىئوشوئى ئەوروپاوە بەرپۆتە دەچن- بۆ جیھانى ئىسلامى بگوازرىتەوہ كە موحەمەد ﷺ سەركردایەتى دەكات و پەيامە نەمر و ئاینە ھىكمەتدارەكەى رىئوشوئى بۆ دەكىشئى. ئەمەىە گوازانەوہى راستەقىنە كە ئاراستەى مېژو و رىپرەوى كاروباران دەگۆرئى و جیھان لە كارەساتى چاوەرئیدا رزگار دەكات .

بەراستى جیئى خۆیەتى كە جیھانى ئىسلامى خۆزگە بەم پایە ترسناكە بخوازئى و بۆى ھەولدا، جیئى خۆیەتى ولائىكى ئىسلامى خۆى بۆ ئەم ئامانجە نامادە كا، جیئى خۆیەتى گشت موسلمانىك لەم پىناوہدا تىبىكۆشئى و ھەرچى لەتوانايدا

(۱) سەول: دارى درىژى سەریانە كە بەلەمى پى دەھاژورئى.

ههيه پيشكهشى كا، چونكه نهتهوهى ئيسلامى ههر لهو پۆژهى كه ناوكى بهستراوه و سهري ههلهداوه نهو ئهركهى وهك مهدياليهك به بهرۆكيدا كراوه.

جيهانى ئيسلامى و شوپينى ههنگرتنى نهووپا:

سهيره كه دهيينين موسلمانان لهم دوابه دواييانهدا له زۆربهى ناوچهكانى سهروى زهوى و تهانته له زىدو پايتهخته ئيسلاميه كانيشدا بونهته هاوپهيامنى جاهيليهتى نهووپايى و وهك سهربازى جانفيدا خويان بۆ كردۆته قوربانى، بگهه ههنديك گهل و ولاتى ئيسلامى پييان وايه گهلانى نهووپايى-كه چهندين سهدهيه ههر جارهى به بهرگيگى نوپوه رييهرايهتى بزاشى نهفامييتيان كردوه و ههميشه پروپاگهندهى خهستوخوليان خهستۆته سهرو رۆژههلات و رۆژئاوا- بۆ موسلمانان پشتيوان و بۆ چهوساوان پاريزهر و بۆ جيهانيش وهديهينهرى دادن.

موسلمانان لهجياتى نهوهى ههول بهدن ببن به سهركردهى لهشكريكى ئيسلامى ههول دهدهن ببن به زهبنى ژيتر دهستى سهربازانى نهفامى. رهوشتى نهفامييتى و ريبيره فلهسفيهكانى نهووپايى وهك چۆن ئاو لهناو رهگو ريشالى درهخت و كارها بهناو وايهدا دهبزوى ئهمانيش ئاوها لهنيو جهستهيان دهبزوى، ولاته ئيسلاميهكان له گهليك ديمهن و ديارده و ئاسهوارهكانياندا ماددهپهرستيتى رۆژئاواى تيدا وهدهركهوتوه، وهك بيپرواكان كه بروايان به رۆژى دوايى و ژيانهوهى دواى ژين نيهو هوميده به دنيا دهبهستن و عهودالى چيژ و ناز و نۆشى ژيانى دنيا، لهپيتناو پلهوپايه و شانازى دنيايى دهگهل يهكتر ركهستور و ليكنهبورن، وهك كهسانيك كه دنيا به ههموشت بزائن. قازانچ و بهرژهوهندى خويان له سهروى ريباز و رهوشت داناوه، وهك كهسيك برواي به پيغهمبهرو پيام و دواپۆز نهبي. بۆ ژين تامهزرو ئهويندارن لهمردن قهلس و بيزارن، وهك كهسانيك كه ژينى دنيا به تاكه سهرمايه و دوايىن هوميدهى خويان بزائن. به نهخشو فانتازيايه فشۆلهكانى دنيا خهلهتاون، وهك نهو نهتهوانهى كه رهوشت و ههقيقهتى ههميشهئى نانس. بۆ مهردوم گهردهن كهچن، بۆ پاشا و كاربهدهست

و قەلئەمپرەوان بەرفەرمانن، پېيان وايە موقەددەسن، وەك ئەو گەلانەى كە دار و بەرد و بت پەرست.

موسلمانان لەگەڵ كەموكۆرى و نەخۆشپەكانىشدا ھەر ئەوان ھىوا و ھومىدى مروڤايەتى و نەتەۋەى دواروژن:

ھەرچەندە موسلمانان توشى گەلىك دەردو لاوازى ھاتون بەلام ھەر ئەوان تاكە نەتەۋەى سەر روى زەوين كە بتوانن مونافەسەى نەتەۋەكانى روژئاوا بكەن و لەسەر كېشەى سەرکردايەتى جىھان و دەدەنگ بېن. ھەر ئەوان دىن لەسەريان واجب دەكات چاودىرى رەوتى جىھان بكەن و لە رەوشت و كەردەۋە و ئاراستەى گەلان بېرسنەۋە و بەرەو چاكەو خواپەرستى و ئاسودەى و سەرفرازى ژىن و ژيانەۋە دەستيان بگرن و تا لە تىنيان دا ھەبى ئامىزيان بۆ والا بكەن و رىي دۆزەخيان لى گالە دەن^(۱)، ھەر ئەوانن كە دىن و بارودۆخ و سەروشتى خواناسىتى لەسەريان دەكا نەبنە نەتەۋەى كى جاھىلى.

ئەم نەتەۋەى ھەمو دەمى بۆى ھەيە لەسەر سىستەمى نەفامىتى بىتە مەترسى، كە ئەوروپا لە روژئاوا و لە روژھەلات گەلىكى ھەلداۋە ئەم نەتەۋەى ھەلۋەشىنىتەۋە و رەنج و تىكۆشانەكى بە فېرۆ بدات.

شاعىرو داناي ئىسلامى: (محمد ثىقبال) لە چامە نايابەكەيدا لەژىر ناوى (پەرلەمانى ئىبلىس) لەسەر زارى ئىبلىسدا ۋەسفى ئەم مەترسىە دەكات و دەلى: ((شەيتان و شەيتانپەرستەكان لە ئەنجومەنى راۋىژكارىدا كۆيونەۋە، رەوتى جىھان و مەترسى و ئاژاۋەكانى ئايندەيان تاۋوتوئى دەكرد و لەو ترسەيان دەكۆلىۋە كە روبەروى سىستەمە ئىبلىسى و ئەركە ئەھرىمەنيەكەيان دەبەۋە. گەلىك ئاژاۋە مەترسىان ھىننايە بەرباسان كە مايەى ھەرەشە بو بۆيان، ھەرچى رەھەند و ئاسەۋارى^(۲) مەترسىەكان ھەبو راياننۋاند و پەرس و پراى خۆيان لە

(۱) گالەدان: داخست.

(۲) رەھەند: بۇعد. ئاسەۋار: شوئەۋار.

باره وه گۆریه وه. یه کیڭ زۆر به گرنګ و گهره یی باسی مه ترسی سیسته می کۆماری کرد، به لām یه کیڭیتر هه لسا یه وه و گوتی: پیت گهره نه بی چونکه نهویش کالایه کی تره و به بالای پاشانشینی هه لپاره، ئیمه خۆمان بهرگی کۆماریمان به بهر پاشایه تیدا کردوه، نه وهش کاتیڭ بو که بینیمان خه لک و خه ریکه هۆشیار ده بنه وه و هه ست به ریز و حورمه تی خۆیان ده کهن، ئیمهش له وه ترساین شوړش له دژی پاشایه تی بهرپا بکه ن و نه نجامیکی ناهه مواری لی بکه و یته وه، بۆیه خه لکه که مان به گهمه ی سیسته می کۆماری سه رقāl کرد. خۆ گرفته که له بونی میرو پاشایان نیه، چونکه سیسته می پاشایه تی نه وه نیه له تاکه که سیدا کۆییته وه و تاکه وانه ده سه لāt به کاربینی، پاشایه تی نه وه یه که مرۆڅ و هه مشه خۆر و میقرو پیتک له سه ر نه ستۆی که سانیتر بژی و چاو له مال و مولکی خه لکی بهرپا، جا نه و مرۆڅه گه ل بی یان تاک فه رقی نیه. دیاره سیسته مه کۆماریه که ی روژئاوات نه دیوه که روخساره که ی گه ش و شاد و ره ونه قداره که چی هه ناویشی له هه ناوی جه نگیزخان ره شته؟!.

یه کیڭیتر گوتی: قهینا نه گهر روحی پاشایه تیش بمینیته وه، به لām ناخۆ سه رکرده ی مه زغان چ له باره ی نه م ئاژاوه تازه باوه ده لێ که جوله که یه که و کارل مارکسی ناوه و گپی له دنیا بهرداوه؟ راسته مارکس پیغه مبه ر نیه به لām بلیمه تیڭه و په رتوکیکی موقه ده ده سی بۆ شوینکه وه کانی هیناوه، نایا هه والتان هه یه که نه م کابرایه چۆن دنیای له زه واق ناوه و کۆیله ی له ئاغان بهرداوه و له رزه ی خسته ته ناو کۆشکی میرو پاشایان؟

یه کیڭیتر روی و ته کانی ئاراسته ی سه رۆکی نه نجه مهن کردو گوتی: جه نابیی خاوه ن شکۆ! جادو گهرانی نه وروپا نه گهرچی موریدی دلسوژی جه نابتانه به لām من بپرواییم پنه ماون، بپروانا که م وه کو جاران زیره ک مابن، چونکه فه رمو نه وه تانی سامریه کی جوله که که ده قاده و هه مه زده ک^(۱) خه ریکه دنیا داده گری و مشکی له خه لکی کردۆته فیل، خه لکی هه ژار و زه بونی له پاشایان کردۆته ئاگر

(۱) مه زده ک: ریه ری ریازی سۆشیالیزمی فارسی.

و پاشا و گەدايانىشى كردۆتە يەك شان وپىل. ئىمە پىشتەر گالتەمان بەم بزاڭە سۆشپالىستىيە دەھات كەچى ئەوہەتانی خۆى سەپاند و لە گشت شوپىنى فەرتەنەى ناوہتەوہ، ئەوہەتانی زەوى لەبەر ئازاوەى ئايندەى ئەم بزاڭە وەلەرەزە كەوتوہ.. گەورەم! ئەم جىھانەى تا ئىستا حوكمت تىدا دەگىرا وا بەسەرت دادەپوخى و سىستەمەكەشى دەگۆرئ.

ئىنجا سەرۆكى ئەنجومەن (ئىبلىس) ھاتە ئاخاوتن و گوتى: من خۆم ھەوسارى جىھانم لە دەستەو بە ئارەزوى خۆم ھەلئەدەسوپىتم. دەبا وابكەم گەلانى ئەوروپا وەك سەگ بەناو يەكتەر بكەون و وەك گورگ يەكتەر راو بنىن ئەوسا دەبينن جىھان چەند شتى سەير سەيرى تىدا رو دەدا. با ورتە ورتە كامم بچرپىنمە گوتى سەركرەدە سىياسى و كەشيش و كاردىنالە روحانىيەكانى كليسا ئەوسا دەزانن چ جۆرە كەودەن و ھاروھاجىكيان لى دەردەچئ.

باسى سۆشپالىزمتان كرد، بپروا بكەن ئەو شەقار و ترازانەى سۆشپالىزىم خستۆتە نىوان مەرۆڤو مەرۆڤ ژىرىيژىيەكەى مەزدەكى (فەلسەفەكەى سۆشپالىزىمى) تۆزى رىگاشى ناشكىتئ، بۆيە ترسم لەم زەبون و دەربەدەر و كەودەنە سۆشپالىستانە نيە.

من لە نەتەوہيەك دەترسم كە ھىشتا ژىلەمۆى ژيان و ئاواتەكانى لە ژىر خۆلەمىشدا ماوہ و ھىشتا پياوہەكانى ھەر لە ھەناوى شەودا لە خوا دەترسن و نوپژ دەكەن و لە بەرەبەياندا لە ترسى خوا فرمىسك ھەلئەدەپۆن.. ھەمو پياويكى زانا و تىگەيشتو دەزانئ كە ئىسلام ئازاوەى داھاتو و فەرتەنەى ئايندەيە، نەك سۆشپالىزىم.

خۆ من دەزانم ئەم نەتەوہيە لە قورپانەكەى تاراوہ و وەك نەتەوہەكانى تر بە پارەوپول خەلەتاوہ و لەبەر كۆكردنەوہى مالى دنيا ئاگاي لە ھەمو شت بپراوہ، دەزانم شەوى رۆژھەلات شەوى تاريك و ئەنگەستەچاوہ و مەشخەلى زانا و ناودارانى ئىسلام خامۆش بوہ و تاريكيان پى ناتارئ، بەلام من لە نركە و ھەشومەى ئەو رۆژگارە دەترسم كە نەتەوہ راھەژىنى و لە حەفت خەوى شىرنىيان راپەرتىنئ و بەرەو رىوشوینەكەى موحەمەد ھەنگاويان پى ھەلگري.

ههیاران! وریا بن، له دینی ئهو موحه مده وریا بن، دینیکه خه لک له ئامیز ده گری و شهرم و ئابرویان ده پاریزی، دینی شان و شکو و مهردایه تی و پیاوه تیه، دینی دهم و دهست و داوین پاکیه، دینی خه بات و تی کو شانه، دژ به به بنده گی و زولمی زوردارانه، شوینه واری مرو فیه رستی ده سپرته وه، جیاوازی له نیوان پاشا و گه دا ناکات، قوچ و بال له کار به دهستان ناروینتی و رهش و روتان نارپه تینتی.

مال و دارایی له ژهنگ و ژار مشتومال ده کا، وهك سهرپه رشت له خاوهن مولك و سهرمایه دهروانی و ده لئی مال مالی خوایه و مرو فیش ئه میندار و بریکار. کام شوړش و کو ده تا^(۱) شان له شانی ئهم دینه ده دا که ههر له و روژه ی پر به دهنگ هاواری کرد: زهوی زهوی خوایه نه بۆ سولتان و پاشایه؛ گو پانکاری و هر چه ر خانیکی گه لئی گه وره ی له جیهانی هزر و کرده و ده دا به رپا کرده و.

جا هه ولدهن دین له بهر چاوی خه لکان و بزر بی، مزگینیشتان بده می ئه مپو موسلمانان متمانه یان به خوا لاواز بو وه پروایان به ئیسلام کز بو ه. جا نه گهر ههر به عیلمی که لام و ئیلا هییا ته وه خه ریک بن و سهر گهر می و اتا ویل کردنی^(۲) ثایه ته کانی په رتوکی خوا بن؛ زور به باش بۆمان ده شکیتته وه، وابهکن موسلمانان بیئاگا بن و له گوئی گادا بخه ون چونکه دهنگ و بانگی ئه وانه که ده توانی ته لیسمه کانی جیهان بسمینتی و جاده کاغان هه لوه شینتی، هه ولدهن شه و گاره که ی دریژ بی و سپیده که ی و ده رنهنگ که وی. براکام! وابهکن له کاری جددی و ده دور بی تا گره وه که ی له سهر جیهان بدوړینتی. بۆ ئیمه زور چاکه نه گهر موسلمانان بینه به نده ی که سانی تر و به ناوی زوه ده وه له م جیهانه که نارگیر بن و به و بیسانو هی دنیا نه یا خه له تینتی خو یان له جیهان دا برن. به لام هاوار له خۆمان بی که سی! نه گهر ئهم نه ته وه یه بی دار بیتته وه و خو ده ئامیزی دینه که ی هه لکو تی، چونکه دینه وای لیده کا به شه و و روژ چاودیری دنیا بی)).

(۱) کو ده تا: انقلاب.

(۲) و اتا ویل کردن: ته نویل کردن.

جیهانی ئیسلامی ئەو کاتە هەڵدەستیتەوێه که برۆایه کی راسته قینه به په یامه که ی بینیتەوێه و خوینی خۆی بۆ بکاته قوربانی، که هه چەندی بلیی په یامیکی به هیژ و رون و پرشنگداره و جیهان هه رگیز په یامی وا دادگر و جاک و به برشتی بۆ مهردوم به خۆوه نه دیوه.

بیگو مان په یامه که هه مان نهو په یامه یه که موسلمانان له فتوحاته
سهره تاییه کاند ا هه لیانگرتبو، هه مان نهو په یامه یه که یه کیڼک له موسلمانان له
دیوه خانی یه زدی گوردی پاشای ئیراندا به پوختی ته عبیری لیځکړدوه و ده لئ:
((خوا ناردوینی تا خه لک له بهنده پرستیوه بو خوا پرستی رزگار بکهین، تا له
تهنگو ناخوڅی دنیاوه بهرهو گهش و گوشادی روژی دواپی دهر بایان بکهین، تا
له ستم و بیدادی دینه کانه وه بهرهو دادو رهوای دینی ئیسلام قوتاریان بکهین)).
په یامیځکی کامل و بیځکه مایه سیه^(۱) و پیوړستی به گوړینی ته نانه ت یه ک وشه و
یه ک تاقه پیتیش نیه، چوڼ له گه ل سده دی شه شم ده گونجاو ریځ بو له گه ل سده دی
بیسته میښ ریځ و گونجاوه و چاره سر و وه لامی داخوازی گشت
سهرده میځکی له لایه، روژگاری نه مړوښ ده لئیه هه مان نهو روژگاره یه که
موسلمانان له دورگه که یانه وه به جیهاندا بلا و بونه وه تا مړوښ ته یه له چرنوکی
بته پرستی و نه فامیځی رزگار بکهین.

خەلك ئىستاش لەبەردەم چەندىن بتو پەيكەرى داتاشراو و لە دارتاشراو و لە گۆرپنراو و ھەلئراوى جۆراوجۆردا دەوھەستن و چۆك دادەدەن، ئىستاش (يەكخواپەرستى) كەم بۆتو ھە و لەبەرچاوى خەلكان سەيرو نامۆيە، ئىستاش موسلمانان ئازار دەدرين و دينى راستەقىنە بەرەست و لەمپەرى دەخرىتە رى، ئىستاش خواھەندى ھەوھست و ئارەزو دەپەرستريت، ئىستاش كەشيش و مالمو سولتان و پاشا و سەرۆك و خواھن ھىز و سەرمايەدار و رىبەر و پارته سياسىيەكان ۋەك خوا دەپەرسترين و قوربانىيان بۆ سەردەبردى و سوژدەيان بۆ دەبردى.

(۱) بیّکە مایە سی: بیّکە موکورتی.

جيهان شه مړو له گډل شهوې که فرهوان بوهو نامرازه کاني سه فھرکردنو گواستنهوه ناسان بوه و په يوه ندي نيوان گه لان به هيترتر بوه و تېکه لې و نزيکي زياتر بوه، به لام دنياي له دويني له خه لکان تهنگتر کردوتهوه. به هوې شه مادده پرستيې که تنها بهرپي خوي ده بيني و پرواي بهس به قازانجي ماددي هديه و جگه له چيژ و ناره زوبازي هيچي تر ناسي دنيا تهسک بوتهوه، به هوې شه خو پرستيې که ريگه نادات دو کس له خاكيکي بهرهراروا به يه کهوه بژين خنکاوه، به هوې شه نيشتمان پرستيې که هه مو بيگانه يه که به هيچ و ريسوا ده زاني و ههرگيز به شايسته ي داناني و مافي پي رهوا نابيني هه ناسه ي لي براوه.

سياسه قه داره کانيش ههر له ولاره بوهستن که دهستي ره شيان به سهر هوپه کاني ژيان و بژيوې داگرتوه و ژياني مادديان تهنگتر کردوه، به ناره زوي خويان کييان بوي و چونيان بوي ژيني لي تال ده کهن و بژيوې لي ده گرتهوه، کيشيان بوي و چونيان بوي ژيني بوشيرن ده کهن و بژيوې بوشور ده کهن. بويه شاره فرهوانه کان له کونه مشکيش تهسکترن، بويه خه لک له ولاتي خوياندا وه که هه تيوي لي قه وماويان لي هاتوه و به بر بژيويان پي ده دري و له هيچ شويني جيگه يان نابي تهوه و قورقوراگه يان گيراوه و کوژ و زنجيري شار و ولا تيان له گهردهن نالي تراوه، بويه هه مو کاتيک له مه ترسي برسيه تي ده ست نه نقه ست^(۱) و قاتوقري سروشتي و ناوه خويي و دهره کي دان، بويه هه مو روژ و هه فته يه که مانگرتن و ريپيواني ناره زايي نه نجام ده دري.

به لي له ستم و بي دادی دينه کانهوه به ره و داد و ره وای نيسلام ته نانه ت له م سهرده مه روناک و پيشکه و توه شدا هيشتا چه ندين ناين هه ن گالته به ميشکي مروژ ده کهن و وه که ره و مانگا ده ژيرياريان ده خهن، رهنگه له پيناو چي لک که له جه ژني قورباندا سهربرا بي يان له پيناو داريکي پيروژ که له گونديک له

(۱) دهستي نه نقه ست: عمداً.

گۈندەكان بىرپايىتەۋە تاۋانى كۈشتىنى سەدان مەۋژۇ خەلۋال دەكرىۋ خەلكى بۆ ھان دەدرى.

دىنىي تەھەن ناۋى دىنيان لەخۆ نەناۋە بەللام لە دەسەلەتى فرەۋان و سەتم و دوژمەنەيتى و گالەتە كەردن بە مەيشكى شۈيىنكە وتوان و سەيروسە مەرە ناقلۆلكانى ھېچ شەيىكىان لە دىنە كۆنەكان كەمتر نىيە، دىنەكانىش بىرەيتىن لەو سەستەمە سىياسى و بىردۆزە ئابورىيەنى كە خەلگە ۋەك پەيام و ئاين بىرۋايان پىھىناۋان و پەيەرۋايان لىق دەكەن، ۋەك رەگەزپەرستى و نىشتمانپەرستى، دىموكراتىيەت و سۆشاللىزم، دىكتاتورىيەت و كۆمۇنىزم، كە لەچاۋ دىنە جاھىلىيەكانى دۈيىنى بەرامبەر بەو كەسانەنى كە پەيەرۋايان لىناكەن كەمتر لىبوردەن و لە بەرامبەر مۇنافىسەكانىشيان توندوتىژتر و بى بەزەيىترن.

چەۋساندەنەۋە سىياسىيەكانى ئەمىرۋ گەللىك لە چەۋساندەنەۋە ئاينىيەكانى سەدە تارىكەكان توندوتىژترە، ئەگەر پارتىك لە پارتە نىشتمانىيەكان يان رىيىرىك لە رىيىرە سىياسىيەكان يان چىنىك لە چىنە جىاۋازەكان لە ھەلباردن سەركەۋتن ۋە دەست بىيىنى دەسبەجى دەرگا لە روى مۇنافىسان دادەخا و بەۋپەرى توندوتىژىيەۋە ئازارىان دەدات. شەرە نىۋەخۆيىيەكەى ئىسپانىا كە ماۋەيەكى دورودرىۋى خاياند و خۆيىنىكى زۆرى تىدا رزا، شەرە نىۋەخۆيىيەكەى چىن كە لەنىۋان كۆمارىيەكان و كۆمۇنىزمەكان بەرپابو، شەرەكەى نىۋان باكور و باشورى كۆريا، شەرەكەى نىۋان باكور و باشورى قىتئەنام، شەرەكەى ئەمىرىكەى مەشەخۆر لەگەل خەلگە قىتئەنام، ھەموى لەبەرچاۋانن و ديارە كە لە ئەنجامى جىاۋازى و ناكۆكى نىۋان بىرۋايەرە سىياسى و بىردۆزە ئابورىيەكانەۋە ھەللاساۋن.

بەللام پەيامى جىيەھانى ئىسلامى بانگەۋازە بۆ بىرۋابون بە خوا و پىغەمبەر و رۆزى دۋايى، خەللاتەكەى رزگار كەردنى خەلگە لە تارىكىستانىيەۋە بۆ روناكى، لە مەۋقەپرستىيەۋە بۆ خۋاپەرستى، لە تەنگ و بەنگى دىناۋە بۆ گەش و گوشادى دىناۋ دۋايى، لە سەتم و زۆردارى دىنە نارەۋاكانەۋە بۆ دادى دىنى ئىسلامى. ئەمىرۋ خەلگە پەتر لە سەردەمەكانىيەت لە ئىسلام و فەزلى ئىسلام دەگات و

هاسانتر دهیناسن، نه فامیتیش ریسوا بوه و روی رموزنی^(۱) وده درکه وتوه و تهوای خه لکی لی بیزاره. قوناغی نه مرؤ قوناغی گوازانده و هی سه درکدایه تی جیهانه له نه فامیتیه وه به ره و نیسلام، به لام ده بی جیهانی نیسلام بیدار بیته وه و هه لسیته وه، به دلسوزی و خوینی گهرم و وره یه کی به رزه وه په یامه پیروزه کی له نامیز بگریته وه، وای بز پروانن که تاکه په یامیکه و هه ره نه و ده توانی جیهان له داروخانو هه لوه شانه وه رزگار بکات.

خوسازدانی روحی:

جیهانی نیسلامی به هوئی نه و دیارده شارستانیانه ی که نه وروپای له گه لانی تر پیشکه و توتر کردوه و به هوئی لاساگردنه وه ی نه شم و شیوازی ژبانی نه وروپایی؛ ناتوانی هه لسیته وه و هرکی په یامه کی راپه ریتی. به لام ده توانی به هوئی نه و روحیه ت و هیزه مهنه و یه وه هرکی په یامه کی راپه ریتی که نه وروپا روژ به روژ لی مایه پوتر ده بی. نه و کاته سه درکه و تن و ده دست دینی که پروای به هیزو پته و بی و دنیا به بینرخ بگری و خوی له ناره زوبازی و ده ورگری و تامه زرویی به هه شتی بی و تیکه لی شروشی تالی دنیا نه بی و ناماده بی له پیناو خوا نیس و بازار بچیژی، نیازیشی پاک بی و نارام بگری و خوراگر بی. خوا ده فهرموی: ﴿وَلَا تَهْنُوا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ إِنْ تَكُونُوا تَأْلُمُونَ فَإِنَّهُمْ يَأْلُمُونَ كَمَا تَأْلُمُونَ وَتَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾ له به رهنه گاربونه وه ی دوژمنانتان و ره به رمه ده و زه بونی مهنوینن، نه گهر نیوه نازار ده چیژن خو نه وانیس و هه نیوه نازار ده چیژن، نیوه هومید و هیوا له خوا ده خوازن به لام نه وان بی هیوان، خوا زانا و دانایه. ﴿النساء: ۱۰۴﴾.

هیژ و نهینی سه درکه و تنی پرواداران له پروایه، له هومیدی و هرگرتنی پاداشتی لای خوایه، جا نه گهر جیهانی نیسلامی به چاوی نه وروپایی له کاران پروانی و کالو والای حازره دهستی دنیا بخوازی و هه نه وروپا چلیسی مالتی دنیا بی و

بەس بىرۋاي بە ماددە و شتى بەرچاۋان ھەبى؛ ئەۋا ئەۋروپا بۆ سەرکەۋتن و سەرکردايەتى جىھان شاھەنتەرە نەك جىھانى ئىسلامى، چونكە لە ھىزى ماددى و لە شارستانىتىدا گەلىك لە دۋاي ئەۋروپايە.

جىھانى ئىسلامى رۆژگارلىكى بەسەردا ھاتوۋە گالتەي بەم ھىزە مەعنەۋىيە دىتە و خۆي پى بە ھەرمەند ناکا، ئەۋەندە ھىزە مەعنەۋىيە ماۋىشىەتى ناپىارىزى و برەۋى پى نادات، تا لە ئەنجامدا كانى دلى وشكى كرد. جىھانى ئىسلامى خۆي لە شەرىپلىكى ۋا ھەلگىشا كە پىۋىستى بە بىرۋاي بە ھىز و خۆراگرتن و بەرگەگرتنى كاتى تەنگانە و سەختى ھەبى، جا كاتىك لە شەپەكاندا ۋەلەرزە كەۋت پەناي ۋەبەر ھىزى ناۋ ناخى مۇسلمانان بىرد، بەلام ھىچى نەدۋزىيەۋە و گەللى ھومىدى ھەلۋەرى، ۋەك كاپراي تىنۋى لىھات كە بە ھاكەھاكەۋە بەرەۋ ناۋىكى دور ھەلپە دەكات و تا دەيگاتى شەكەت دەبى كەچى لەۋىدا دەيىنى تراۋىلكەيە^(۱) و ناۋ نىە! جىھانى ئىسلامى لەم شەپەدا لە خۆي گەشىت كە تا ئىستا چ تاۋانىكى گەۋرەي دەرھەق بەخۇ كىدوۋ، لەبەرئەۋى ئەم ھىزە كاريگەرە مەعنەۋىيە فەرامۆش كىدوۋ، جا كاتىك بىھومىد بو بە دۋاي جىدارىك^(۲) گەرا بەلام ھىچى لە ھەگبەدا نەدۋزىيەۋە جىي ئەم ھىزە بگىتسەۋە و بە داماۋى نەپھىلتەۋە.

جىھانى ئىسلامى كە خۆي رانايە مەيدانى جەنگ، پىيى ۋابو مۇسلمانان قىيامەت بەسەر دوژمن دادىنن و بە لىشاۋ و پۆل پۆل دىن و بۆ بەرگىركدن لە دىن و بۆ پاراستنى موقەددەسات روحى خۇيان دەبەخشن و لە پىناۋ خوا و پىغەمبەر و ئىسلامدا لە تورەيىيان دەتەقنەۋە و ۋلاتە ئىسلامىيەكانىش دەبن بە گرى ئاگر و خويىيان دەكولن و دەمارى مليان گرژ دەبى!، كەچى ۋا دەرئەچو و شەپ ھىندە كارى تىنەكردن و بەم جۆرە تورەي نەكردن، خەلك بە شىۋەيەكىتر لە شەپەكەي دەرۋانى و جىھانى ئىسلامى ۋەك باۋى رۆژانى نە (با) پى و نە باران ھەر لە نىۋ چىژ ۋا ھەزەبازى جارانى گەۋزى دەدا. ئىتەر ئەۋكات ھەستى بەخۇ كرد

(۱) تراۋىلكە: سىراب.

(۲) جىدار: بىدىل.

که تینو تاوی ثانییی لاواز بووه مه شخه‌لی جیهادی خاموش بوه. خه‌لک ئه‌و کات بۆی وه‌ده‌رکه‌وت که جیهانی ئیسلامی چهند زه‌بون و که‌ساس بوه!.

شتی گرنگی هه‌ره گرنگ بۆ سه‌رکرده‌کانی جیهانی ئیسلامی و داموده‌زگا دینییه‌کان و ولاته ئیسلامیه‌کان ئه‌وه‌یه که به پیتی بانگه‌وازی ئیسلامی بپروا له دڵان پروین و سۆزی ثانی هه‌لگیرسین و بانگه‌وازی خوا و پیغه‌مبه‌ر و رۆژی دوا‌یی بۆ خه‌لک رابنویتن و ئه‌وه‌ی له توانیاندا هه‌یه له‌م پیناوه‌دا بی‌زویتن و هه‌رگیز خه‌مساردی نه‌نویتن و هه‌مو ئامرازه کۆن و تازه‌کان و ریگای فی‌رکردن و بلا‌وکردنه‌وه به‌کاربیتن، به‌ نمونه با بانگخوازانی ئیسلامی بۆ شارو دیهاتان بنیرن تا خه‌لک له‌باره‌ی دین بدویتن و له هه‌قیقه‌تیا بگه‌یه‌نن، با نوسراو و په‌رتوکان چاپ بکه‌ن و به‌سه‌ر خه‌لکی دابه‌شی که‌ن، با خه‌لک هان بده‌ن ژینامه‌ی پیغه‌مبه‌ر ﷺ و سه‌ه‌ربه‌دی یاوه‌ران و باسوخواسی جیهاد و فتوحاته ئیسلامیه‌کان بخویتن، با ژیان و قاره‌مانیتی شه‌هیدان و مه‌ردانی ئیسلامی باس بکری‌ن و فه‌زلی جیهاد و پله‌وپایه‌ی شه‌هیدی وه‌دیار خری‌ن. با له‌م پیناوه‌شدا ئیزگه‌و ته‌له‌فزیۆن و رۆژنامه و په‌رتوکی ئه‌ده‌بی و سه‌رجه‌م وزه‌و وه‌سیله‌کانی سه‌رده‌م به‌کار بیتن.

قورپانی پیرۆز و ریژینی پیغه‌مبه‌ر ﷺ دو هیزی مه‌زن و گه‌وره‌ن و ده‌توانن گپی بپروا و جه‌ماسه‌تی جیهانی ئیسلامی هه‌لگیرسین، هه‌میشه باسی شو‌رشی مه‌زن ده‌که‌ن که به‌سه‌ر سه‌رده‌می نه‌فامیتیدا بکری، نه‌ته‌وه‌ی ده‌سته‌پاچه و خه‌مسارد و ریسوا و خه‌والۆ هان ده‌ده‌ن و ده‌یکه‌نه نه‌ته‌وه‌یه‌کی زندی و جوامیر و خوینگه‌رم و نارازی له‌ نه‌فامی و دژ به‌ سیسته‌می زۆرداری.

ده‌ردی ئه‌مپۆی جیهانی ئیسلامی ئه‌وه‌یه که به‌ ژیا‌نی دنیا خو‌شنود^(۱) و ئارخه‌یا‌نن، خو‌یا‌ن ده‌گه‌ل ره‌وشی گه‌نده‌ل گونجاندوه و زیاد له‌ پیتویست بی‌ده‌نگن و به‌م شیوه‌ ژینه‌ کامه‌رانن، به‌ گه‌نده‌لی و خراپه‌کاری نیگه‌ران نابن، به‌ لاری‌بون و بی‌دینی هه‌راسان نابن، له‌ مه‌ر به‌دکاری موگرژ نابن و خولیای ورگی‌تیر و

بەرگى جوانن. بەلام قورئان و رىئىنى پىغەمبەر ﷺ ئەگەر رىگەيان ھەبى بىچنە ناو دل بار بە جورىكى تر دەگوڭى، مەلەننى پەيدا دەبى، مەلەننى نىوان بىروا و دوروبى، مەلەننى نىوان ئاۋەر و دودلى، مەلەننى نىوان ئىيانى دواروژى نەپراۋە و ئىنى دىيائى براۋە، مەلەننى نىوان ئاسودەبى دل و ھەسانەۋە جەستە، مەلەننى نىوان شەھىدبۇن و مەرگى سەرشوڭى، مەلەننى كە گشت پىغەمبەرەكان بەرپايان كوردە، بىگومان بەبى بونى ئەم مەلەننى ھەرگىز جىھان رزگار نابى، تەنھا ئەو كاتەش سەرلەبەرى جىھانى ئىسلامى و سەرچەم خىزان و ۋلاتە ئىسلامىەكان دەبوژىنەۋە كە ئەم مەلەننى بەرپا بى ﴿إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَزِدْنَاهُمْ هُدًى، وَرَبَطْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَنْ نَدْعُو مِنْ دُونِهِ إِلَهًا لَقَدْ قُلْنَا إِذَا شَطَطًا: كُذِّمْنَا كَغَيْثِكَ بَنِي إِسْرَءِيلَ﴾ پەرۋەردگار ھىتابو بۆيە ئىمەش رىئوئىتەر و دلەمان سەقامگىرتر كەردن، ئەوانىش راپەرىن و گوتيان: پەرۋەردگارمان پەرۋەردگارى ئەرزو ئاسمانانە، جگە لەم خودايە ھاۋارى ھىچ بەناو خۋاى تر ناكەين چونكە ئەگەر وا بىكەين لە رىئى رەوا لاپى دەبىن. ﴿الكهف: ۱۳-۱۴﴾. تەنھا ئەو كاتە يادى بىلال و عەمار خەبىباب و خەبەبىب و صوھەبىب و موصەبىب كورى عومەير و عوسمانى كورى مەظعون و ئەنەسى كورى نەضر نوئى دەبنەۋە، تەنھا ئەو كاتە بۆن و بەرامەكەى بەھەشت دى و سىروەكانى سەدەى يەكەم ھەلدەكەنەۋە، تەنھا ئەو كاتە جىھانىكى نوئى بۆ ئىسلام لەدايك دەبىتەۋە كە بە ھىچ جورىك بە جىھانە كۆنە داروخاۋەكەى نەچىت.

خۇسازدانى پىشەسازىو جەنگى:

بەلام ئەرك و كارى جىھانى ئىسلامى ھەر بەۋەندە نابىتتەۋە، چونكە جىھانى ئىسلامى ئەگەر بىھۋى بەھۋى پەيامى ئىسلامەۋە مەچكە و بازوى بەھىز بىت و بۆ ئەم جارەش سەركردايەتى جىھان ۋەرگىتتەۋە، دەبى ئەۋپەرى توانست پەيدا بىكات و لە بۋارى زانست و پىشەسازى و بازىرگانى و ھونەرى جەنگ خۋى ساز بدات و لە ھەمو كەلۋەل و پىۋىستىيەكانى ئىيانىدا مەتەنە بىكاتە سەرخۋى،

به خوی نان و بهرگی خوی دابین بکا، به خوی چهك و تهقه مهنی و کهرسته کانی شهر دروست بکا و کاروباری ژيانی خوی ريك بخا، به زهين و بازوی خوی ههول بدا گهغينه کانی ژير زهوی دهرهينی و سودی گهورهيان لی بیینی، به هوی پیاو و پارهوپولی خویهوه حوكمی ولات ههلسورپینی، به هوی كهشتی و گهله كهشتیه کانی خویهوه دهريا پانوپور و ئوقیانوسه فرهوانه كان بپری، به هوی زریپوش و تانك و چهك و تهقه مهنی ولاتی خویهوه شهر له گهل دورژمنانی بکات، نابی پیوستی به روژئاوا بی و لیی بیارپتهوه و سهری بو دانوپینی تا بریک یارمهتی بدات، نابی ناچاربی پنا وهبر بهیداخ^(۱) و سهربازگی روژئاوایی بیات. جيهانی ئیسلامی نهگهر ههر چاوی له زانست و سیاسهت و پیشهسازی و بازرگانی روژئاوا بی و ههر روژئاوا خویینی لی ههلمژی و خاكهکی لی ههلكولی و ناوی ژيانی لی ههلینجی و بازاری لی دابگری و ئابوریهکی لی بدوشی، یان نهگهر ههر پاره پول له ئهوروپا به قهرز وهرگری و پیاو و پسپوری لی بخوازی تا کاروباری پی بگیری و شویینی گرنگی ولاتیان پی بسپیژی و مهشقی سهربازیان پی راسپیژی و سوپا به ئهفسهري روژئاوایی رابهینیی و وهك پهروهدهکار و ماموستای گهوره و لیزان له روژئاوا پروانی و بهبی رای روژئاوا هیچ کار و ئهرکی رانهپهپینی؛ قهت مهحاله بتوانی روبهروی ئهوروپا بیتهوه چجای ئهوهی که بتوانی راپهپینی بهسهردا بکات و بهسهریدا زال بیی!.

جيهانی ئیسلامی له میژه وازی له بواری زانستی و پیشهسازی هیناوه، بژیه دوچاری کویلايه تیهکی درێخایهین بووه ژيانیکی سهرشورانهی به بالادا بپراوه، بژیه به دهستی سهرکرده ستمکاره کانی ئهوروپاوه دهناڵینی ک، جيهانیان بهرهو ئاگر و ویرانی و رکوکینه و خوکوشتن راپیچاوه. جا نهگهر جيهانی ئیسلامی بو ئهم جارهش له خۆسازدانی زانستی و پیشهسازی کهمترخهه بی و کاروباری ولاتی خوی لهدهست دهسپاکانی خوی نهبی، بیگومان ههمیشه کلۆلی و

بەدبەختى دەپىتە مېۋانى جېھان و ھەرگىز مەينەت و نەھامەتتە كانى
مرۇفائەتى نابىتتە ۋە.

ۋەرگرتنى رابەرايەتى لە بۋارەكانى زانست و لىكۆلنە ۋەدا :

جېھانى ئىسلامى رۆزگارېكى درىژە لە پايدى سەرکردايەتى زانستى و
ئاراستەگارى^(۱) خۆى دابەزىۋە، سەربەخۆى ھزرى لە دەست داۋە و ۋەك لامرئىك
لەسەر خوانى رۆژئاۋا دانىشتە ۋە مەلۇموشان^(۲) ھەلەلەلۋشى، لە بۋارى
زمانەۋانى ۋە دەدەب و زانستى زماندا، بگرە لە زانستە ئاينىەكانى ۋەكو تەفسىر
ۋە فەرمودە ۋە فىقھىشدا چاۋ لە دەستى رۆژئاۋان، رۆژھەلاتناسەكان جىگەيان
گرتنەتە ۋە ئەۋان لە بابەتەكانيان دەكۆلنە ۋە دەتۆژنە ۋە پەرتۈكان دەنوسن،
ئەۋان بويىنە سەرچاۋەى بىرۋا ۋە ھوكمە ئىسلامىەكان ۋە قسەى قسەبەر ھى
ئەۋانە، ئەۋان بونەتە پىشەنكى ھوكمگىرې ۋە دادۋەرى، كە گەلېك لەۋ
رۆژھەلاتناسانە يان بەكرىگىراۋن يان جولەكە ۋە گاۋرى خۆپەرستى ۋە روكۈينەيان
بەرامبەر بە ئىسلام ۋە پىغەمبەر ﷺ ھەيە ۋە گالەتەيان بە ژيارى ئىسلامى دىۋ
بە تەۋسەۋە تىۋ دەروانن ۋە بە ناپاكى لە گەل دەق ۋە نوسراۋەكان رەفتار دەكەن ۋە
ۋشە دەشىۋىنن ۋە جىۋى لا دەگۆرن، تەنانت ھەندىكىان ھەن زمانى عەرەبىشىان
تەۋاۋ نىە ۋە زۆر بە چاكىش لىۋ تىناگەن، بۆيە بە ھەلە لە دەقەكان دەفامن ۋە
ھەلەى رەزاۋىرس ۋە نابەجىتى تىدا دەكەن.

گەلېك لە ھزرو بانگەشەكانى ئەم رۆژھەلاتناسانە راخزىۋەتە ناۋ نىۋەندە تازە
زانستىەكانى جېھانى ئىسلامى ۋە كارىگەرى زۆر بە ئاشكرائان لەسەر ھزرى
جوداكرەندەۋى دىن لە دەۋلەت ھەبۋە، بۆ نمونە دەلېن دىن كىشە ۋە بابەتېكى
تاكەكەسىيە ۋە پەيۋەندى بە كۆمەلگاۋە نىە، يان دىن تەنھا برىتىيە لە بىرۋاۋەر ۋە
عبادەت ۋە رەۋش ۋە پەيۋەندى بە سىياسەت ۋە فەرمانپەرۋاىيەۋە نىە، ھەروەھا

(۱) ئاراستەگارى: تۈجىيە.

(۲) مەلۇموش: قىچە خۋاردنى لىزە ۋە لەۋى.

کاريگهرييان هه بوه له وهى که چه مکى دين و شه حکامى شهريعه تى ئيسلامى بگۆږن و له سهر بنچينهى ژيار و فلهسهفهى رۆژئاوايى ليکبدرتتهوه... بگره زۆر هزرى تريش که قوتابى و گوئشۆږانى رۆژهه لاتناسه کان له رۆژهه لاتى ئيسلاميدا جارى بۆ ده کيشن.

نوسهره موسلماننه کان و هزرقانانى رۆژهه لات له بهر نه نگاربونه وهى ژياري رۆژئاوا دا دهسته پاچه بون و نه يانتوانى روبه پوى ببنه وه و به ئازادى و ئازايه تى باگوئى بده نه وه و ره خنه له پيودان و بنه ماکانى بگرن. ته نانه ت بير کردنه وهى لاواز و لاساکارى هه نديکيان گه يشته رادهيه ک پييان وابى ژياري رۆژئاوا نه و په پرى قوناغه که ئاوه زى مرؤڤ پيى گه يشتبى و له دواى ئەم قوناغه دا هيچ قوناغى تر نيه. هه نديکيان ده يانگوت ده بى سهر له بهرى ژياره کهى رۆژئاوا به گشت خه وش و نه خۆشيه کانيشيه وه له رۆژهه لاتدا پراکتيزه بکرى، چه ند ولاتيکى ئيسلامى ده يانگوت ئيمه به شيکى دانه پراوين له کيشوهى ئه وروپا بۆيه ده بى له ژياره کهيدا بتاويينه وه و کلتورى يونان به کلتور هه لېڤتيرين که بنه په تى کلتورى ئه وروپايه ^(۱).

له نيو چيني هزرمه نداندا به ده گمه ن ((زه به للاح)) ده بينران که پراويان به ژيار و فلهسهفه و ژيان و پيودانه کهى رۆژئاوا نه بى و به بهر چاوپرونى و متمانه به خۆ کردنيکى پته و له سهر بنچينهى زانسته وه ره خنهى لى بگرن، هه لېه ت هه نديکيش هه بون وه بهر ئه و شالاره نه که ون.

که واته - ته گه ر جيهانى ئيسلامى بيه وى له سهر قاچى خوى بوه ستى و به ئاوه زى خوى بير بکاته وه - ده بى ئەم ملکه چى و چاو له ده سه تبه ونه ره ت کاته وه، ده بى زاناي فره زان و نوسه رى بليمه تيان تى هه لکه وى و ژياره کهى رۆژئاوا بجه نه بهر نه شته رى ره خنه و رافه و توئى کارى و، نوسراوه کانى رۆژهه لاتناسان شه ن و که و بکه ن و خراپه کانى لى ده ريئن، به جۆريکى و له زانسته ئيسلاميه کان قول ببنه وه که رۆژهه لاتناسه گه و ره کانى ئه وروپا و ئه مريکا سوڊيان لى وه ربگرن و

(۱) له م باره وه په رتوکه کهى د. طه حسن (مستقبل الثقافة في مصر) بخويته وه.

ھەلەكانى خۆيان بەوان راست بىكەنەو، تا واى لىدئى زاناو لىئوھكۆل^(۱) و خاوەن بىروانامە بەرزەكان روده كەنە ولاتانى جىھانى ئىسلامى وەك كە ئىستا وا راھاتون رو بىكەنە ولاتانى ئەوروپا و ئەمىرىكا. چونكە شارە ئىسلامىيەكان شایەتەن بىن بە مەلەبەند و ناوەندى رۆشنىبرى ئىسلامى و زانستە ئاینەكان نەك پایتەخت و زانكۆكانى ئەوروپا، بەراستى ئەمەش جوړىكە لە بىروا بەخۆ نەبون و دەرون بەزیوى كە ئەگەر ولاتە رەسەنەكانى زانست و ئاین لە رىبەرايەتى زانستى و پایەى سەرەكى خۆيان دابەزن.

رىكخستنى نوپى زانستى؛

جىھانى ئىسلامى دەبى رىكخستنىكى نوپى وا دارىژئى كە لەگەل روح و پەيامەكەى بگونجى. جىھانى ئىسلامى بەھۆى رابەرايەتە زانستىيەكەيەو تەوانى سەركردايەتى جىھانى بگريتە دەست، بەھۆيەو تەوانى خۆى راخزىتە نىئو ئاوەز و كلتورى جىهان و پەل بە ھەناوى ئەدەب و فەلسەفەدا باوژئى، جىھانى شارستان بۆ ماوەى چەندىن سەدە بو بە ئاوەزى جىھانى ئىسلامى بىرى دەكرەو، بە خامەى ئەو دەينوسى و بەزمانى ئەویش پەرتوكى دادەنا، نوسەرانى ئىران و توركستان و ئەفغانستان و ھىندستان ئەگەر بىيانويستايە پەرتوكىكى گىرنگ بنوسن بە زمانى عەرەبى نەبوايە نەياندەنوسى، ھەندىكيان لە ھەوەل جارىدا پەرتوكەكەيان بە زمانى عەرەبى دادەنا پاشان بە زمانى (فارسى) پوختيان دەكرەو، وەك غەزالى و پەرتوكەكەى بەناوى ((كيميا السعادة)).

ھەرچەندە ئەم بزاڤە زانستىيەى جىھانى ئىسلامى لە سەرەتای سەرەدەمى عەبباسىيەكانەو سەرى ھەلداو لە سەرەتادا بە يۆنان و عەجەم كاريگەر بو و لەسەر بنچىنەى ھزر و روحيكى پاك و بىگەردى ئىسلاميانە دانەمەزرا و لە لاينى زانستى و ئاينىدا كۆمەللىك لاوازى تىدابو، بەلام بە ھۆى ھىزو پىزو چالاكەيەو تەوانى خۆى بەسەر جىھاندا بسەلمىنى و سىستەمە كۆنە

(۱) لىئوھكۆل: محقق.

زانستیه کانیش له ناستیدا بپوکیښه وه.

به هه مان شیوه کاتی خوی که نه وروپا راپهړی، به هوی نه زمون و ره خنه زانستیه نوییه کانیه وه توانی سیسته مه کونه که ی په پرم به په پرم^(۱) بکات و له وجودی رهش بکاته وه. توانی سیسته میکی نوی بۆ زانست و توژینه وه ره نگرېژ بکات، که ده قوده ق وهك روح و ناوه زو دهر ونه ماددیه که ی بو، هه ر قوتاییه كه خویندنه که ی ته واد دهر ونه ناوه زی به م روحه ماددیه ته زی ده بو. به مجوره نه وروپا دوباره توانی جیهان بخاته وه بهر سیسته مه که ی، جیهانی نیسلا میس چاری ناچار ملکه چی بو چونکه خوی له میژبو توشی داروخانی زانستی و نیفلیجیونی هزی ببو و تنه ا له نه وروپا وه هاناو هاریکاری و هدی ده کرد بویه سیسته مه که ی خویندنی نه وروپای به هه مو خهوش و نه خو شیه کانه وه وه رگرت. به مجوره نه و سیسته م به سیسته می باو و بهربلاوی خویندنی سهرجه م جیهانی نیسلا می.

له نه غامی نه و سیسته مه سروشتیه دا له نیوان دهرونی نیسلا می- که هیشتا له دلی موسلمانان مابو و ژینگه نه یکو شتو- و دهرونی نویدا، له نیوان رهوتی رهوشتی نیسلا می و رهوتی رهوشتی نه وروپاییدا، له نیوان ته رازوی کۆن و ته رازوی تازه دا ململانییه كه پیدا بو، هه روه ها گومان و دورویی که و ته نیو چینی رۆشنییران و بیئارامی ره شمالي هه لدا و ژيانی دنیا به سه ر ئاخیره ت هه لېژدرا و وهك هه ره خو شه ویستېك له ئامیز گیرا، گه لېك شتی تریش که له سروشتی ژیاړی نه وروپا بو سه ریان هه لدا.

جا نه گه ر جیهانی نیسلا می دهیه وئ ژيانی خوی ببوژنیته وه و له کۆیلایه تی خه لکانی تر زرگاری بیو سه رکر دایه تی وه رگریته وه ده بی له پرۆگرامی خویندنه که یدا سه ربه خو بی به لکو رابه ریکی زانستیش بی، که کاریکی وانا سان نیه به دو قسان پیک بی، نه م کاره پیوستی به بیرکردنه وهیه کی قولو بزافیکسی به رفره وانی نه رشه فیه کردن و نوسین هه یه، پیوستی به شاره زابونیکی به رفره وان

(۱) په پرم به په پرم: هه پرون به هه پرون.

ھەيە لەزانستەكانى سەردەم بە جۆرىكى وا كە بتوانى لىكۆلئىنەو و رەخنەكارى ئەنجام بدات، پىيوستى بە پروايەكى پتەو و روحيكى ئىسلاميانەى گەرموگور ھەيە. ئەم ئەرك و كارە گرنگە زۆر زەھمەتە و زەھمەت بە كۆمەللىكى بەھىزىش ھەلبسورپ، چونكە ئەمە كارىكى وايە دەبىى حكومەتە ئىسلاميەكان پىى ھەلسن، دەبىى رىكخراوى بۆ تەرخان بكرى و لە ھەمو ھونەرەكان مامۇستاي زيرەك و كارامە ھەلبىژدردى تا سەرلەنوى سىستەمىكى رىكوپىك بۆ خويندن دابريژن و موحكەماتى قورئان و سوننەت و حەقىقەتە نەگۆرەكانى ئاين لەگەل ئەزمون و تاقىکردنەو و زانستە بەسودەكان بە يەكەو كۆبكەنەو و زانستەكانى سەردەمىش لەسەر بنچىنەى ئىسلام و بە روحى ئىسلام داپريژنەو و ھەرچى لاوان پىيوستيانە تىيدا بى، تا نەوى پىنگەىشتو بتوانن ژيانى خۇيان رىك بخەنەو و قەوارەى خۇيان بپاريژن و لە رۆژئاوا بىنياز بن و بۆ شەر و شۆر نامادە بن، تا بتوانن گەنجىنە و خىروپىرى خاكەكەيان دەرپەنن و سود و كەلكى لى بىنن و ئابورى ولاتى ئىسلامى رىك بخەن، تا بتوانن حكومەتەكەيان بە گويەى ئىسلام بەرپۆە بىەن و بىيئە نمونەكى بەرزى بەرچاوان و بۆ خەلكانىش بسەلمى كە سىستەمى ئابورى ئىسلامى چەند لە سىستەمەكانى ئەوروپايى باشتەر و لەبارتەر، ھەروەھا تا بتوانن گىروگرفتە ئابورىەكان چارەسەر بكەن كە ئەوروپا تىيدا دەستەپاچەيە.

جىھانى ئىسلامى ئەو كاتە دەتوانى ھەلسىتەو و ئەركى پەيامەكەى راپەرپىنى وجىھان لە ھەرسى چاوەرپدا رزگار بكات كە لە لايەنى روح و پىشەسازى و جەنگدا خۆى ساز دابى و پروگرامى خويندنى سەربەخۆ بى. چونكە سەركردايەتى شتىكى گالتەو ھەوئەتتە نيە، بەلكو ئەوپەرى جدديەت و قۇل لى ھەلئالئىنە و كروكوئش و تىكۆشان و خەبات و جىھاد و خۆ نامادەكردنىكى توندوتۆلى گەرەكە:

يوم الھياج بما استعدا^(۱)

كل امرئ ىجري الى

(۱) واتا: ھەمو كەسى وا دەچىتە شەرىكە خۆى بۆ نامادە كردبى.

رؤلی سهرکردایه تی نوی:

جیهان-له نه نجامی سهرکردایه تیه که ی رۆژئاواوه- چوه ته بهرده می گهروی بورکانیک که له ترکیزه ی ته قینه وه دایه، چوه ته سهر لیواری خه رهنديک^(۱) که خه ریکه سهر به ره و خوار دابروخی، هه تا رۆژئاواش له سهر جیهان بالاده ست و سهر چاوه ی ئیراده و ئاراسته ی کیشوهران بی؛ هه رگیز جیهان چاک ناسازی و قهت مرؤفایه تیش له هه ره شه ی کاولبون ده رباز نابئ. مه رگه ساتی ولات و حکومه ته کانیش له ولاوه بوه ست که وه ک قونیر ره گ و ریشالیان له جهسته ی ساغی مرؤفایه تیدا ره گاژۆ بوه، هه مو نه و شه رو ئاژاوه و نیگه رانی و کوده تا و پاشاگه ردانیه ی که له و په ری رۆژه له لاته وه تا دورترین که ناری جیهانی ئیسلامی رو ده دن رۆژئاوا سبه بکاریه تی. تا رۆژئاوا ده سه لاتی زال بی هیچ کرد و کوشیکی چاکسازی سهر ناگرئ و هیچ حکومه تیکی چاک و سهر راست نایه ته دی و هیچ سیسته میکی رپراست به رقه رار نابئ. تا سهر کردایه تی و هیژ له ده ست رۆژئاوا ی مادده په رستی خۆپه رست بی- که نه ده توانئ مرؤفایه تی به خته وه ر بکات و نه ده شیه وئ- نه گوازیته وه بو ده ست که سیکی تر که روح و ریوشوینکی نوی بو جیهان هه لگرتبئ و خۆی له پیش خوا به به رپرس بزانی و پیی وابئ له لایه ن خواوه نه م نه رکه ی وه نه ستۆ خراوه؛ هه رگیز هومید و هیوایه ک نیه بو گه رانه وه ی ئاسوده یی بو مرؤفایه تی.

هه لبه ته هه ر موسلمان نه و که سه ی نه م ئا کارانه ی تیدا هه بی که جیهان بو نه مجاره ش وا له میژه چاونۆپه و بو دیداری ده روانئ. شاعیری ئیسلام دکتۆر (محمد ئیقبال) سام و هه بیه تیکی زۆر بو موسلمان داده نی و ده لئ:

((تۆ بو رازی نه زه لی پاسه وان و ده سپاکی، بو گه وه ی گه ردون چه پ و راستی^(۲)، دروستبونت له خۆل بو به لام راسته رپیونی جیهان و مانه وه ی نه ته وه کان به هۆی تویه. ده ی کاسیکی سهر ریژۆ له یه قین بنۆشه و له کۆشی گومان

(۱) خه رهنه: که ندال، که نده لان.

(۲) واتا: موسلمان وه ک نامیر و په روپالئ قه ده ری خوایه.

و مەزندان راپەرە و بېرە دەرەو، دەى زوكە دەسبەجى لە خەوى قول و قورست رابە و بېدار بەرەو.

هاوار لە دەست ئەوروپايەكان! كە ئاوەزيان بۆ لای خۆيان شەيدا كرده و جادويان لە دەرون كرده. هاوار لە دەست ئەو كەسانەى! كە جاريك بە نەرم و نيانى و جاريكىتر بە كۆت و زنجير خەلك هەلەخەلەتەن، دەمىك رۆلى (شيرين) دەبينن و دەمىكيش رۆلى (ئەپرويز)^(۱). ئەوروپايەكان لەسەردەمى نويدا رۆلى جەنگيزخان و ھۆلاكويان نواندو و سەرتاپاي جيهان بە شالۆ و ھېرشى ئەوروپايەكان ويران بو و جيهان بۆتە كاولگە.

ھۆ ئەو كەسەى كە حەرەمت بنياد نا، ھۆ جېنشيني ئىبراھيم! ھەلەسەو سەر لە نۆى جيهان بنيات نيۆ، رابە لەو خەو قول و قورسەت، بەسە بېدار بەرەو^(۲).

(۱) ناماژە بۆ چىرۆكىكى كۆنى دلدارى فارسى دەكات كە نەدىب و شاعىرانى ئىران و ھىندستان دەماودەم لە يەكتريان گىراو تەو، شيرين لەم چىرۆكەدا دولبەرىكە و پالەوان و جوامىران بۆى بونەتە ديوانە، ئەپرويزيش رۆلى پادشاي بەزەبروزەنگ دەگىرئ كە عەشقى شيرين بوو بۆخۆى زەوتى دەكات.

(۲) (زبور عجم)، ل (۱۱۶-۱۱۸) بەدەستكارىەو. (روائع اقبال) چاپى دوهم . ل (۱۰۰-۱۰۱).

دوا وتهی وهرگير

پاره که له سهره تاي سالي (۱۹۹۸) دا به ناوی خواوه دهستم به وهرگيراني ثم په پرتوکه نازيزه کرد، وه کو له پيشه کيدا باس کردوه گه ليکم له بهر زه همت بو و زور جار دلساردی دهیگرتم و ده مگوت ثم کاره به يه کيکي کالي وه کو من ناکړئ و که سيکي زيره کو خاوه نه زمونځي دريژي نيو وهرگيران و کولای نيو زمان و نه ده بياتي گهره که، به لام چکه م که ناو ديار نه بئ ناچار خوّل ته يموم هله دگرئ، نه مه له لايه که له لايه کي تر نه مده تواني سهرومې بوی دانيشم و هه مو کاتيکي بؤ ته رخاڼ بکه م، جار بوه چهند روژ و هه فته و مانگ به جيم هيشته وه نه گه رايده سهری، جار بوه يه که دو لاپه رهم وهرگير او وه تا کاتيکي تر وازم ليته يناوه، به لام هر له خوليام بو ته وایي بکه م چونکه زور به زه وریم ده زانی که خوښه ري کورد له م پرتوکه به هره مهند بئ.

ثم نو نسخه عه ربه يه من وهرگيرانه که م له سهر نه نجام دده نوره چاپی دهيم بو، تا نزیکه ی له نيوه زياترم له سهر ثم نوره چاپه وهرگير. پاشان که نوره چاپی (سيزده م) ی ياسايی ده رچو و خه تيکي جوان و نه خشه سازه کی ريکوپيک و هله بژيري تيډا کرابو و چهند پيشه کيه کيشی بؤ خرابوه سهر گوروتينيکي تری پيډام و لهو شوينه ی که گه يشتبومي له سهر نوره چاپی تازه دهستم پيکرده وه و چومه دوی، به لام به شيوازيکي جياواز، پيشتر نهو به شهي که وهرمگير بو شيوازيکي ره هاتر بو، به جوړيک خوّم له سنوري مه فهمه کان به نازاد ده زانی و گوزارشت و ته عبيره کانم به سبه کو وشه ی جوړاو جوړ و که م تا زوريک جيا له ته عبيره عه ربه يه کان درده بری، به لام دواتر له کويه ندی چواره مه وه به ره و کوتايی شيوازه که م گوړی و ثم جاره ثم جوړه نازادی و ره هابونه م به خو ره و نه ده دی و سبه کی نوسه ريشم تيکنه ده شکاند، بينيم ثم شيوازه يان چاکترو خوشتره و

ئاسانتر دېتە بەر ھزرى ۋەرگىپرانەكە و خىراترىشە، ئىتر پىيدا رۆيشتەم تا بە فەزلى خوا و سوپاس بۆ خوا تەواوم کرد.

دەتوانم بلىم لەم شەش مانگەى دواييدا سى مانگ بەتەواوى بۆى لىپرام و کارەكەم بە كۆتا گەياند، بەلام ھەستم دەکرد پەرتوكەكەم بە دو شىۋازى جىا ۋەرگىپراۋە و ھى دۈەمىيان چاكت و خوشتر و ھاسانترە، جا بۆئەۋەى سەرلەبەرى ۋەرگىپرانەكە بىكەمەۋە يەك شىۋاز بىپارم دا پاكىنوسىكى لە بەرگ بۆ بەرگى بۆ بىكەم، چاپە تازەكەى عەرەبىيەكەم ھىناۋ لەگەل رەشۋسەكەدا پىكەم دەگرتنەۋە و پاكىنوسەكەم دەنوسىدەۋە، بەلام متمانەيەكى پىترم دەكردەۋە سەر عەرەبىيەكەو سەرلەنۆى ۋەرمەدەگىپرايەۋەو رەشۋسەكەشم لەبەرچاۋ بو و ۋەك يارمەتيدەرىك تىم دەرۋانى رەنگە زۆر جىگەشم ھەرۋەكو خۆى نوسىيىتەۋە چونكە پاكىنوس خۆى ۋادەخۋازى كە ئەگەر شۋىنىكت بەدل بى نەيگۆرى، بەلام دەتوانم بلىم ۋەرگىپرانىكى ترم ئەنجامداۋە. بەراستى ئىستاكە دۋاى ئەم پاكىنوسە سەرتاسەرىيە دلم ئاۋى خۋاردۆتەۋە و ھەست دەكەم ۋەرگىپرانەكەم بوەتە يەك شىۋاز و يەك جۆرە ھەناسە و ھەست دەكەم تۋانىۋمە ۋەرىگىپرم و بىكەمە كوردى، بۆ بەرز و نزمى ئاستى ۋەرگىپرانەكەشم پىم اىە دەبى برايانى ۋەرگىپ ھەلىنرخىنن و چاكى و خراپى لى رانۋىنن.

باسى يەك جۆرە شىۋازم کرد، رەنگە لە شىۋازەكەدا ناۋەناۋە ھەست بە جىاۋازىيەكى كەم بىرى و شىۋازەكە لە ھەندى شۋىن گەرمو لە ھەندى شۋىنىتر سارد بى، لە ھەندى شۋىن خاۋ و لە ھەندى شۋىنىتر بە تىن و تاۋ بى، لە ھەندى شۋىن ھەناسە فرەۋان و لە ھەندى شۋىنىتر ھەناسە سۋار بى، رەنگە كەم تا زۆرىك ئەك ھەر لەم ۋەرگىپرانەى من بەلكو لە گشت ۋەرگىپرانىكەدا ھەست بە شتى ۋا بىرى، ئەمەش ھەلبەت ھۆكارى زۆرى ھەيە ۋەكو: ھالەتى دەرۋنى ۋەرگىپ، كاتى ۋەرگىپان، شۋىنى ۋەرگىپان، كارو ئىشى رۆژانە... ھۆكارىكىتر ھەيە رەنگە بە گرنىگتر لە بەرچاۋ بگىرى، ئەۋىش بۋنى چەند ژىدەرىكە لەناۋ پەرتوكەكەدا، ھەر ژىدەرە و جۆرە نەشىكى نوسىنى تايبەت بە خۆى ھەيە، بۆ ۋىنە ئەو نەشم و زمانەى ئىمام (طەبەرى) لە مېژۋەكەيدا روداۋىكى پى

ده گيرپڙته وه گه ليک له زمان و شيوازه کهي (خاتو خالیده نه ديب) جياوازه که باسی ميژوی داروخانی عوسمانیه کان ده کات. نه شه کهي (جود) ی ټينگليزی که نوسره خوی و هريگيرپړاوه گه ليک جيايه له گه ل نه م دوانه، پاشان نه شمی نوسره که خوی ده گه ل هم مويان فريقي هيه. و هريگيرپړي زيره که نه وه يه که بتوانی مه له له نيؤ دهريای هم مواندا بکات و بتوانی له گشتيان کارامه بي، هوکارتيکی تر جوری نهو بابته يه که باسی ليوه ده کړی، هه لبت بابته يکی نه ده بی نه شمیکي ناسکتر و هره ده کړی وه که له بابته يکی زانستی.

له م و هريگيرپړانده دا گه ليک هم ول داوه واتای هيچ وشه يه کم به سهردا رانه بوری و گشتی وه کو خوی و هريگيرپړ، پيم وايه له م لايه نه وه که مته رخه ميم نه کړدوه و که موکوري تيډا نيه به لام که سيش فريشته ی بي هه له و هه وری بي په له نيه، له هه شوينيک هه لخرابم و نه مپنکابي به سوپاسه وه تيبينی و راستکر دنه وه کان و هره گرم و به ياریده ی خوا له چاپه کانی داهاتودا راستيان ده که مه وه.

سهيد نه بولحه سنی نه دوی وادياره له کو بهندی پينجهم بهنديکی به ناونيشانی (زعامة العالم العربي) نویوه، دوی تي فکرينيکی ورد و پرسورای شاره زيان به باشم زانی له و هريگيرپړاوه کهي دابرم و تي نه خهم - هه رچه نده و هريشم گيرپړاوه و نزیکه ی (۱۸) لاپهري عه ره ی ده بی - چونکه سهيد نه بولحه سمن له م بنده دا له گه ل گه لی عه ره ب ده دوی و خيتاب و روی و ته کانی به وان تاييه ت کړدوه، هه لبت هم مو گه ليک تاييه تمه نديتی خوی هيه و نه گه نوسه ريک بتوانی به ئيسلاميانو بي زيده رو يي کړدن له م ده رگايه وه بجي ته ژوره وه به سهرکه وتنيک بوی تو مار ده کړی، جا رهنکه خيتابی تاييه ت به گه ليک بو گه ليکی تر سودی هه بی، به لام گه لی دوهم قه ت نايي ته جي مه به ست و هه ست به خاوه ني تی ناکات و هه ر به گو يگرنيکی ميوان ده مي ني ته وه. له لايه کی تر رهنکه کوردی دلبريندار و چه وساو هی ده ست شوفينيز مه کانی ده ورو به ر نه توانن و ته کانی سهيد نه بولحه سمن به نياز پاکيه وه و هريگرن و توشی کار دانه وه ی ناراست بن.

له کو تاييدا دوی سوپاس و ستايشی نه پراوهم بو خوی پاکي په ورو ده گارم که فرمويه تی ﴿ وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا ﴾ که ان شاء الله ټيمه ش

دەخاتە بەر ئەم ئايەتە پىرۆزەو، زۆر سوپاسى كاك (ژیوانى گەللى) دەكەم كە
گەللى جار ھانى داوم و ھاندانەكانى بونەتە گوروتىن و دلم پىيان خوشبوه و
وايكردوه پتر سور بم لەسەر تەواوکردنى وەرگىزانەكە .

ئارامى گەللى

ھەولير ۱۷/۹/۱۹۹۹

سه رچاوه کان

سه رچاوه عه ره بيه کان:

- ۱- أيام العرب.
- ۲- الاغانی، لابی الفرج الاسبهانی.
- ۳- البداية والنهاية، لأبي الفداء اسماعيل بن عمر بن كثير الدمشقي.
- ۴- بلوغ الأرب في معرفة أحوال العرب، لمحمد شكري الألويسي.
- ۵- بينة النبي ﷺ من القرآن، لمحمد عزت دروزة.
- ۶- تاريخ الرسل والملوك، لابن جرير الطبري.
- ۷- تعليقات الأمير شكيب أرسلان على حاضر العالم الإسلامي، تأليف لوشرب، تعريب عجاج نويهض.
- ۸- جامع البيان عن تأويل آي القرآن، لأبي جعفر محمد بن جرير الطبري.
- ۹- حجة الله البالغة، لأحمد بن عبدالرحيم المعروف ب(ولي الله الدهلوي).
- ۱۰- حضارة العرب، لغوستاف لويون، تعريب عادل زعيتر.
- ۱۱- خطط الشام، لمحمد كرد علي.
- ۱۲- الخطط المقرزية، لأبي العباس أحمد بن علي المقريزي.
- ۱۳- زاد المعاد، لابن القيم الجوزية.
- ۱۴- ضحى الاسلام، لأحمد أمين.
- ۱۵- طبائع الاستبداد، لعبدالرحمن الكواكبي.
- ۱۶- طبقات الأمم، لصاعد الأندلسي.
- ۱۷- فتح العرب لمصر، ج.بتلر، تعريب محمد فريد أبو حديد.
- ۱۸- فلسفة التاريخ العثماني، لمحمد جميل بيهم.
- ۱۹- مستقبل الثقافة في مصر، لطه حسين.
- ۲۰- الملل والنحل، لأبي الفضل الشهرستاني.

سہرچاؤہ بیانہ کان:

- ۱- The History of Decline and tall Roman Empire.
By Edward Gibbon.
- ۲- A short History of World. by H.G.wells.
- ۳- The making of Humanity. by Robert Briffault.
- ۴- The Discovery of India. by Jawahar Lal Nahru.
- ۵- Islam at the Cross Roads. by Mohammad Asad(Lepold Weiss).
- ۶- India Civilization and Islam by Jawhar Lal Nehru.
- ۷- Influence of Islam on Indian Culture. by Dr. Mehta.
- ۸- A Survery of Indian History. by K.M. Panikkar.
- ۹-Conflict of East and west in Turkey. by Khalida edib.
- ۱۰- History of the European Morals. by W.E.H Lecky
- ۱۱- History of the Conflict between Religion and Science. by Darader.
- ۱۲- Guide to Modern Wickedness. by Joad.
- ۱۳- Philosophy for our Times. by Joad.
- ۱۴- Man the unknown .by Alexis Carrel.
- ۱۵- Historians History of World.
- ۱۶- Encyclopaedia Britain.

۱۷- ایران فی عہد الساسانیین، لآرتھر کرستن سین، ترجمہ الدكتور محمد اقبال
من الفرنسية الى الاوردية.

پيرست

- پيشه کی وەرگير ۵
- سهربردهی نهم پهرتوکه ۷
- پيشه کی چاپی ههشتهم ۱۹
- پيشه کی چاپی چوارهم ۲۱
- پيشه کیهك به پيتنوسی نوستادی هيترا دکتور محمد يوسف موسا ۲۳
- پيشه کیهك به پيتنوسی نوسهری نيسلامی نوستاد سهد قوتب ۳۱
- نهبولحه سهدنی برام ۳۹
- پيشه کیهك به پيتنوسی نوستاد عبدالرحمن حبنکه الميدانی ۵۱

به داروخانی موسلمانان

جيهان چ زيانتي ليكهوت؟!؟ ۵۵

کۆبه نندی يه کهم

- سهردهمی نه فاميتی ۵۹
- به نندی يه کهم : مروفايه تی له ناو زینگی سهرده مرگدا ۶۱
- چاوخساندنیک به ناین و نه ته وه کاندأ : ۶۱
- دینی مه سیحی له سهدی شه شه می زاینیدا : ۶۲
- شه ره ناینیه کانی نیوه خوی ولاتانی رۆم : ۶۳
- هه لوه شانه وهی کۆمه لایه تی و ته نگه به ربونی نابوری : ۶۵
- میسری سهرده می ولاتی رۆم له روی ناین و نابوریه وه : ۶۶
- حه به شه : ۶۹
- نه ته وه نه وروپیه کانی باکور و رۆژناوا : ۶۹
- جوله که : ۷۰
- نیتوانی جوله که و مه سیحیه کان : ۷۱
- نیران و بزاغه ویرانکاره کانی : ۷۳
- به پیرو ز زانینی کیسراکان : ۷۶

- جىاۋازى نىۋان توۋىدەكانى كۆمەل: ۷۷
- شكۆدارکردنى نەتەۋەى فارس: ۷۸
- ئاگرپەرستى و كارىگەرپەرستى لەسەر ژيان: ۷۹
- چىن: دىن و سىستەمەكى: ۸۰
- بوۋايەتى: پەرسەندىن و داروخانەكى: ۸۱
- نەتەۋەكانى ئاسىيائى ناۋەراست: ۸۳
- ھىندستان: لە روى دىن و كۆمەلەيەتى و خورەۋىشتەۋە: ۸۳
- بىتپەرستى سىنورىيەزىن: ۸۳
- زايەندى بەھارپوژمى بىجەلەو: ۸۵
- سىستەمى چىنايەتى پىر سىتەم: ۸۶
- تازىيارەكانى چىنى بەرپەرستەكان: ۸۷
- كلۆل و كەساسەكان: ۸۸
- ئافرەت لە كۆمەلگەى ھىندىدا: ۸۹
- عەرەب: تايىبە تەندىتى و بەھرەكانىيان: ۹۰
- بىتپەرستىيەكى نەفامىتى: ۹۱
- بىتەكانى عەرەب لە سەردەمى نەفامىتىدا: ۹۲
- خىۋاكانى عەرەب: ۹۳
- جولەكەو نەسرانىيەكان لە ولاتانى عەرەبدا: ۹۴
- پە يام و بىرۋابون بە زندىيۋىنەۋە: ۹۴
- نەخۆشىيە خورەۋىشتى و كۆمەلەيەتىيەكان: ۹۵
- ئافرەت لە كۆمەلگەى نەفامىتىدا: ۹۸
- فىزى و دەمارى ھۆزپەرستى و خورناۋى لەناۋ عەرەبدا: ۱۰۰
- تاۋان و خراپەكارى بەژ و دەريايى لە داگرتىبو: ۱۰۲
- چىرىسكى نىۋ شەۋەزەنگ: ۱۰۲

بەندى دوم: سىستەمى سىياسى و دارايى لە سەردەمى نەفامىتىدا ۱۰۷

- پاشايەتى رەھا: ۱۰۷
- ھۆكىمى رۆم لە مىسر و شامدا: ۱۰۹
- سىستەمى باج و خىراج لە ئىراندا: ۱۱۰
- گەنجىنە و پاشەكەۋى پاشايان: ۱۱۱
- لىككداپرانى لە رادەبەدەرى نىۋان چىنەكانى كۆمەلگە: ۱۱۱
- جوتيارانى ئىيران: ۱۱۲

- ۱۱۳ سستم و چه وساندنمهوه:
 ۱۱۳ ژیاړی پوچهل و ژیاړی خوشگوزهرانی:
 ۱۱۷ ز یده باجی له رادده به ده ر:
 ۱۱۸ به دبختی خه لکی:
 ۱۱۹ له نیوان ده وله مهنده کی یاخی نامیز و هه ژاریه کی له بیر به وه دا:
 ۱۱۹ وینا کردنی نه فامیتی:

کویه ندی دوهم

له نه فامیتیه وه بهرمو نیسلام

- ۱۲۳ به ندی یه کهم : ریوشوینی پیغه مبه ران له گورین و چاکسازیدا
 ۱۲۳ نهو جهانندی که محمد ﷺ به رهنکاری به وه:
 ۱۲۵ لایه نه کانی ژیاړی پریده دی:
 ۱۲۷ پیغه مبه ر پیاوړکی هه ریمپه رست و ریمه ریکي نیشتمانپه رست نه بو:
 ۱۲۸ نه هاتوه ناهق به ناهق بسپرتنه وه:
 ۱۲۹ کلبل و کلومی سروشتی مرؤفایه تی:

به ندی دوهم : گه شتی موسلمان له نه فامیتیه وه بهره و نیسلام

- ۱۳۱ به رگری له خو کردنی نه فامیتی:
 ۱۳۲ له پیناو دینی نویدا:
 ۱۳۴ په روه رده ی دینی:
 ۱۳۵ له شاره که ی پیغه مبه ردا ﷺ:
 ۱۳۵ کردنه وه ی گرتی هره گه وه:
 ۱۳۷ سه مه ره ترین وه چهرخان له میژوی جیهاندا:
 ۱۳۸ کاریگه ری پروای راسته قینه له سر خوره وشت و ناره زودا:
 ۱۴۰ نقورچه ی ویژدان:
 ۱۴۲ چوکدانه دان بو ته ماحی دنیا و ناره زو:
 ۱۴۲ گهرده نکه شی و دهرون به رزی:
 ۱۴۳ به سوک سه ر کردنی نارایش و رواله تی فشول:
 ۱۴۴ نازایه تی بیوینه و بیباکی له ژین:
 ۱۴۶ له خو په رستیه وه بهره و خوا به رستی:
 ۱۴۸ ریمیره رون و نه گزړه کانی بانگه وازی پیغه مبه ران له باره ی خواوه:

- بەندى سىيىم : كۆمەلگە ئىسلامى ۱۵۱
- چەپكىك گول: ۱۵۱
- ئەو كەسەى بانگەواز بۆ دەمارگىرى بىكات لە ئىمە نىه: ۱۵۲
- هەموتان شوان و بەرپرسن: ۱۵۳
- گۆرپايەلى لە سەرپىچىدا نىه: ۱۵۴
- پىئەمبەر ﷺ شۆتىنى روح و دەرونى كۆمەلگەى گرتەو: ۱۵۴
- خۆشويست و بالاگەردبۇنى بىتۆنە: ۱۵۶
- مىلكەچبۇنى ناوازە: ۱۵۹

- بەندى چوارەم : چۆن پىئەمبەر ﷺ كەرىستەى خاوى نەفامىتى كرده بەرھەمى ناوازەى
 مرقۇپايەتى؟ ۱۶۲
- كۆمەلە مرقۇپىكى ھاسەنگ: ۱۶۶

كۆپەندى سىيىم

- سەردەمى ئىسلامى ۱۶۹

- بەندى يەكەم : رۇزگارى سەركردايەتى ئىسلامى ۱۷۱
- پىئەشوا مۇسلمانەكان و تايپە تەندىە كانىان: ۱۷۱
- رۇزگارى خەلافەتى راشىد ئىبارىتىكى چاكى نواند: ۱۷۸
- كارىگەرى پىئەشوايەتى ئىسلامى لەسەر ئىيانى گشتىدا : ۱۷۹
- ئىبارى ئىسلامى و كارىگەرىەكەى لەسەر رورەوتى مرقۇپايەتىدا: ۱۸۴

- بەندى دوهم : دابوخان لە ئىيانى ئىسلامىدا ۱۹۲
- سنورى جىياكەرەوئى نىئوان دو سەردەم: ۱۹۳
- ئاوردانەوئەيك لە ھۆيەكانى راپەرپىنى ئىسلامى : ۱۹۳
- مەرجهكانى راپەرپايەتى ئىسلامى: ۱۹۵
- جىھاد: ۱۹۵
- ئىجتىھاد : ۱۹۷
- گوازانەوئەى پىئەشوايەتى لە كۆمەللىكەو بۆ كۆمەللىكى تر: ۱۹۸
- لاپتوبەكانى ئىيانى ئىسلامى: ۱۹۸
- دابرانى دىن لە رامىيارى: ۱۹۸

- ۱۹۹ مهيلي نه فاميٽي له كاربه دهستاندا :
 ۲۰۰ نوټنه رايه تيكردنى نيسلام به شيويه كي نه شيواو :
 ۲۰۱ گرنگي نه دان به زانسته كرده ييه به سوده كان :
 ۲۰۳ بیدعه كاري و گومړا كاري :
 ۲۰۴ سام و هديه تي دين :
 ۲۰۵ خوښه ختېوني جيهاني نيسلامي له سده دى شه شه مي كزچيدا :
 ۲۱۰ بئ سهر كړدايه تي جيهاني نيسلامي له دواي سلاحه دديندا :
 ۲۱۱ بهرهمي سده ده لوه شاهه كان :
 ۲۱۱ دارماني كوشكي هيزي نيسلامي :

- به ندى سنيهم : روژگاري سهر كړدايه تي عوسماني**
 ۲۱۳ عوسمانيه كان له سهر شانوي ميژودا :
 ۲۱۴ پيشكه وتويي موحه مده دي فاتيح له هونري شهردا :
 ۲۱۶ تازياريه كاني گهلي تورك :
 ۲۲۰ داروخاني تورك له خوړه وشتو متبونيان له زانست و له پيشه سازي جهنگيدا :
 ۲۲۱ متبوني زانستي له توركيا :
 ۲۲۴ داروخاني هزري و زانستي گشتي :
 ۲۲۵ هاوچه رخانه عوسمانيه كان له روژه لاتدا :
 ۲۲۶ راپه پړني نهوړوپاي نه فاميٽي و رهوتي بيوچاني بهره و زانسته سروشتيه كان و پيشه سازي :
 ۲۲۷ پاشكه وتني موسلمانان له بواره كاني ژياندا :
 ۲۲۸ پاشكه وتويي موسلمانان له پيشه سازي جهنگيدا :
 ۲۲۹ نهو بو شاييه ي نيمپراتوريه تي عوسماني به جيټي هيشت :

كويه ندى چوارهم

- ۲۳۱ **سهرده مي نه وروپايي**

- به ندى يه كه م : نه وروپاي مادده پهرست**
 ۲۳۳ سروشت و ميژوي ژياري روژناوا :
 ۲۳۴ تاييه تمه نديه كاني ژياري نيغريقتي :
 ۲۴۰ تاييه تمه نديه كاني ژياري روماني :
 ۲۴۴ داروخاني خوړه وشتي له كزماري رو ميده :
 ۲۴۵ به نه سراني بوني رومه كان :

- ۲۴۶ دۆراندەكى نەسرانیەت لە کاتى دەولەتداریدا:
 ۲۴۷ رەبەنایەتى لە رادەبەدەر:
 ۲۴۸ سەیر و سەمەرەى رەبەنان:
 ۲۴۹ کاریگەرى رەبەنایەتى لەسەر خۆرهوشتى ئەوروپاییەکان:
 ۲۵۰ دەستەپاچەى رەبەنایەتى لە ئاست راستەپێکردنى ماددەپەرستىتى بێلغاودا :
 ۲۵۲ لە نێوان رەبەنایەتى سەرکێش و ماددەپەرستىتى چەموشدا:
 ۲۵۳ ناپەسندکاری لە مەلەبەندە ئاینیەکاندا:
 ۲۵۴ بەربەرەکانى نێوان پاپا و ئیمپراتۆران:
 ۲۵۵ بەدبەختبونی ئەوروپا بە دەستی پیاوانى دینیەوه:
 ۲۵۵ تاوانى پیاوانى دین لەمەر پەرتوکه دینیەکاندا:
 ۲۵۶ چەوسانەوى زانست بە دەستی کەنیسەوه:
 ۲۵۷ شۆرشی تازەخوازان:
 ۲۵۸ پەلەو کە مەترخەمى شۆرشگیران:
 ۲۵۹ ئاراستەبونی ئەوروپا بەرەو ماددەپەرستىتى:
 ۲۶۰ ریسوابونی ماددەپەرستى لە دوایین رۆژگاردا:
 ۲۶۱ سەرباز و بانگخووانى ماددەپەرستى:
 ۲۶۲ وێنەى کى دەقاودەقى ژيانى یۆنان:
 ۲۶۳ ئاینى ئەوروپای ئەمرۆ، ماددەپەرستىیە ئەک نەسرانى:
 ۲۶۸ دیمەنە سروشتیەکانى ماددەپەرستى لە ئەوروپادا:
 ۲۷۳ مەبەستە ماددیەکانى بزاڤە روحيە زانستىەکان:
 ۲۷۴ تەسەووفى ماددەپەرستانەى رۆژناوایى و یەکیتى بونی ئابورى:
 ۲۷۶ تیۆرى داروین و کاریگەریەکەى لەسەر هەزر و ژیاردا:
 ۲۷۸ بە پیرهوچونى جەماوەر بەرەو تیۆرى پەرەسەندن:
 ۲۷۹ هەندێک لە تاوانەکانى ماددەپەرستى:
 ۲۸۳ **بەئەندى دوهم : نەتەوه پەرستى و نیشتمانپەرستى لە ئەوروپادا**
 ۲۸۳ تیکشکانى کەنیسەى لاتینی ھۆى ھێزى دەمارگیرى و نەتەوه پەرستى و
 ۲۸۵ سەیر و سەمەرەکانى فیز و دەمارى نەتەوه پەرستى لە ئەوروپادا
 ۲۸۶ پەتای نەتەوه پەرستى لە ولاتە ئىسلامیەکاندا:
 ۲۹۰ ھەزرى نەتەوه پەرستى لە ناو عەرەبدا:
 ۲۹۵ ئاینى نەتەوه پەرستى ئەوروپا و نەستونەکانى:
 ۲۹۷ پێگەچارەى ئىسلامى بۆ تەنگرەى شەرو موناڤەسەى نێوان گەلان:

- ۳۰۱ پروپاگاندەى نەتەو ەپەرستەكان و زەرەر و زيانيان بۆ گەلانى بچوك :
 ۳۰۲ تەماحى ولائە گەورەكان :
 ۳۰۳ مونافەسەى گەلان لەسەر بازارپ و موستەعمەران :
 ۳۰۶ جياوازى نيوان حوكمى باجەستين و حوكمى پيتوينى بەخش :

- ۳۰۹ **بەندى سينيەم : ئەوروپا لە خۆكوشتن دايە**
 ۳۰۹ سەردەمى دۆزىنەو ە داھيتان :
 ۳۰۹ مەبەست لە پيشەسازى و داھيتان و ھەلوئىستى ئيسلام :
 ۳۱۳ بەدبەختيەكە لە خۆتانە :
 ۳۱۴ تىكەلكردى ئامرازو مەبەست :
 ۳۱۵ نا بەرانبەرى ھيژ و خورەوشت لە ئەوروپادا :
 ۳۱۶ ھيژى خواوەندانە و ئاوەزى مندالانە :
 ۳۱۸ شتى وا فيژ دەبن كە زەرەريان پى بېخشى نەك قازانج :
 ۳۲۲ ئەوروپا لە خۆكوشتن دايە :
 ۳۲۲ بۆمبەى نەتۆمى و مەرگەساتەكانى :
 ۳۲۵ زېكەتال ھەر تالى دەدات :

بەندى چوارەم : كارەساتە مەعنەويەكانى مروفايەتى لە رۆژگارى ئىستيعمارى

- ۳۲۹ **ئەوروپاييدا**
 ۳۳۰ پوكانەو ەى ھەستى ئاينى :
 ۳۳۱ برينى مردو بى ئيشە :
 ۳۳۶ نەمانى سۆزى ئاينى :
 ۳۴۵ مادديەتى سنور بەزىن و گەدەى فشۆل :
 ۳۵۰ داتەپينى خورەوشت و شپرزەبونى كۆمەلگە :

كۆيەندى پينجەم

- ۳۶۵ **سەرگردايەتى ئيسلام بۆ جيهان**

- ۳۶۷ **بەندى يەكەم : راپەرپينى جيهانى ئيسلامى**
 ۳۶۷ ئاراستەبونى سەرتاپاي جيهان بەرەو نەفاميتى :
 ۳۶۸ دەستداگرتنى فەلسەفەى ئەوروپايى بەسەر جيهاندا :
 ۳۶۹ گەل و ولاتانى ناسيا :

- ۳۷۲ تاکە چارەسەرى قەیرانى جیهانی:
- ۳۷۳ جیهانی نیسلامى و شوئىنپى ھەلگرتنى ئەوروپا:
- موسلمانان لە گەڵ کەموکۆپى و نەخۆشیه کانییدا ھەر ئەوان هیوا و ھومىندی مرۆفایەتى و
- ۳۷۴ نەتەوہى دواوژۇن:
- ۳۷۸ پەيامى جیهانى نیسلامى:
- ۳۸۱ خۆسازدانى روحى:
- ۳۸۴ خۆسازدانى پىشەسازى و جەنگى:
- ۳۸۶ ھەرگرتنى رابەراییەتى لە بوارەکانى زانست و لىكۆلینەوہدا:
- ۳۸۸ رىكخستنى نوێى زانستى:
- ۳۹۱ رۆلتى سەرکردایەتى نوێ:
- دوا و تەمى ھەرگىر
- ۳۹۳ سەرچاوەکان
- ۳۹۷ پىرست
- ۳۹۹

وهرگير له چهند ديويکدا:

- له سالي ۱۹۷۳ له شاري هوليتر، له خيزانيکي خویندهوارو ديندارو روشنبير له دايك بوه .
- قوناغه کاني خویندني سهره تايي و ناوهندی و ناماده يي له شاري هوليتر ته واو کړدوه .
- پاشان له کوليژي نه نډازه - به شي ميکانیک وهرگير اووه له سالي ۱۹۹۶ پروانامه ي به کالوريوسي وده ده ست هیناوه .
- له ۱۹۹۷/۸/۲ بوه ته کارموند له راډيوي دهنګي نيسلام- هوليتر و کومه ليک بهرنامه ي پيشکesh کړدوه .
- جگه له م پهرتوکه چهند پهرتو کيکي تري وهرگير اووه:
- ۱- بېروياوه پريون به خودا، د. عمر سليمان الاشقر
- ۲- په يامو په يامبه ران، د. عمر سليمان الاشقر .
- ۳- قيامه تي گه وره، د. عمر سليمان الاشقر .
- ۴- قه زاقه دهر، د. عمر سليمان الاشقر .
- ۵- به سهرهاتي پيغه مبه ران بژ مندال و لاوان، الندوي
- ۶- له ديداري محمه ددا، عائض القرني
- ۷- تا نه بيته بارگراني ، عوض محمد القرني
- ۸- هيمن فيري نويز دهبی ، نووسين

سوپاس و پېزانين

زۆر سوپاسى كاك (نەوا محمد سعيد) دەكەم
كە بە ۋەرگىپرانەكەم داچۈتەۋە، ھەلبەت
پىداچونەۋەش دۇنيايىيەكى گەۋرە دەخاتە
دلى ۋەرگىپەرەۋە..

خوا پاداشتى بداتەۋە